

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

На правах рукопису

УДК 821.161.2.02:821.162.1]:94(477) (081)

Баженова Стефанія Едуардівна

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В ІСТОРИКО-
КРАЄЗНАВЧИХ І ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ПРЕДСТАВНИКІВ
"УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ" В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1820-
1890-х РОКІВ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант -

Добржанський Олександр Володимирович,

доктор історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2009

П Л А Н

ВСТУП.....	3
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	12
1.1. Стан вивчення теми в науці.....	12
1.2. Характеристика джерел.....	32
1.3. Методологічні засади та методи дослідження	44
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ „УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (20-ті - 40-і роки ХІХ ст.).....	58
2.1. Становище польської громади в Україні.....	58
2.2. Формування і розвиток „української школи” та світоглядні позиції представників романтизму.....	71
Розділ 3. ІСТОРІЯ Й КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ТВОРЧОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ "УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ" 20 – 40-х рр. ХІХ ст.....	98
3.1. Історичні погляди Антонія Мальчевського, Северина Гощинського, Мауриція Гославського, Юзефа Залеського, Томаша Падури.....	98
3.2. Україна в поезії Юліуша Словацького.....	124
3.3. Козаччина в творчості Міхала Чайковського.....	145
Розділ 4. „УКРАЇНСЬКА ШКОЛА” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ НА СТАДІЇ ПЕРЕХОДУ ДО РЕАЛІЗМУ (40-і – поч. 60-х рр. ХІХ ст.).....	158
4.1. Суспільно-економічні та політичні передумови переходу польської літератури до реалізму.....	158
4.2. „Петербурзька котерія” і Київська „Гвезда” – протиборство в „українській школі”	168
Розділ 5. УКРАЇНІА В ТВОРЧОСТІ ЮЗЕФА ІГНАЦІ КРАШЕВСЬКОГО.....	192
5.1. Основні віхи життя, творчості та громадська діяльність Ю. Крашевського на Волині.....	192
5.2. Волинь, Поділля і Київщина в історико-краєзнавчих	

працях письменника.....	223
5.3. Історія України в „Селянських повістях” прозаїка.....	242
Розділ 6. „УКРАЇНСЬКА ШКОЛА” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ ПОЗИТИВІЗМУ (60-ті –90-ті роки ХІХ ст.).....	259
6.1. Особливості розвитку "української школи" після поразки польського повстання 1863-1864 рр.	259
6.2. Суспільна і творча діяльність представників "української школи" в 60-ті – 90-ті роки ХІХ ст.....	267
6.3. Історія України та історична регіоналістика в творах польських літераторів "української школи"	316
ВИСНОВКИ.....	360
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.....	371

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В роки незалежності України зразком добросусідських і партнерських відносин в європейському співтоваристві є її державні, політичні, економічні, суспільні, наукові і культурні стосунки з Республікою Польща. Політичними засадами налагодження і зміцнення таких взаємин стало прийняття важливих міждержавних документів, зокрема - „Декларації про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин” (1990), „Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво” (1992), Спільної заяви Президентів України і Республіки Польща „До порозуміння і єднання” (1997). Ці документи заклали підґрунтя для своєрідного покаяння, пошуків шляхів подолання усіх негараздів і несправедливостей, що накопичилися в стосунках між обома народами за тисячу років співжиття.

У цьому процесі важливу роль відіграють українська та польська історична науки, які докладають чимало зусиль, щоб з позицій об’єктивності та історичної правди переосмислити всі події та явища минулого й сьогодення в стосунках між державами. Прикладом можуть слугувати міжнародні наукові конференції „Польща - Україна: історична спадщина і суспільна свідомість” (Київ - Кам’янець-Подільський, 1992), „Польсько-українські зустрічі. *Studia Ucrainica*” (Варшава, 1994), „Україна і Польща: 1000 років сусідства” (Перемишль, 1990-2000, т. 1-5), „Польща-Україна: важкі питання” (Варшава – Луцьк, 1995-2005, т. 1-10), „Поляки на Поділлі” (Кам’янець-Подільський, 2002; Вінниця, 2005), „Польща і Україна доби романтизму: образ сусіда” (Кременець, 1999), „Поляки на Волині” (Житомир, 2004), "Українська школа" в літературі та культурі українсько-польського пограниччя " (2005), "Польща та Україна на шляху демократичних перетворень: історія, сучасність, майбутнє" (Житомир, 2007) та інші.

Як свідчить історичний досвід відносин, пошук порозуміння, шляхів налагодження співробітництва між Україною і Польщею активно здійснювався і в ХІХ столітті в умовах втраченої обома народами свободи і державної незалежності. Проте тоді цю місію взяли на себе не тільки політики, ділові кола, духовенство, а в першу чергу інтелігенція та її авангард - поети, прозаїки, драматурги. Саме в колі творчої інтелігенції у 20-ті роки ХІХ ст. народилася унікальна за своїм місцем і значенням „українська школа” в польській літературі, яка існувала до початку ХХ ст. і зберігає свої традиції на порозі ХХІ ст. Феномен цієї школи полягає в тому, що вона, об’єднавши польських літераторів за спільними інтересами, вперше визнала наявність України, українського народу як нації, що має право на суверенність, зображувала соціальну дійсність у її контрастах і протиріччях, а також життя простих людей, їх внутрішній світ, стала активно цікавитись історією та культурою України й популяризувати. У своїй еволюції „українська школа” в польській літературі пройшла у ХІХ ст. три етапи: у 20-40-і роки ХІХ ст. вона перебувала на засадах романтизму, а протягом 40-х – 50-х років поступово перейшла в творчості на реалістичні позиції, у 60-90-і впровадила тоді модну в європейській літературі ідеологію позитивізму. З позицій історичної науки її етапи в основному співпадають з етапами українського національно-культурного відродження ХІХ - початку ХХ ст. Дана школа в польській літературі представлена класиками польської поезії і прози А. Мальчевським, Ю. Словацьким, М. Гославським, С. Гощинським, Ю.-Б. Залеським, Т. Падурою, Ю. Коженьовським, Ю.І. Крашевським, М. Чайковським, Ю.А. Ролле (Доктором Ю. Антонієм), З. Мілковським (Т. Єжем) та іншими, які так чи інакше були пов’язані своїм життям з Україною, з україно-польським пограниччям і як могли, так відстоювали і популяризували її народ і право на його існування та свободу.

Важливо підкреслити, що діяльність „української школи” в польській літературі потрапила в поле зору досліджень українських, російських і польських літературознавців ХІХ – початку ХХІ ст., але по суті випала з поля

зору історичної науки, що заклало своєрідну „білу пляму” для неї і поставило її обабіч вивчення одного з важливих аспектів українсько-польських відносин ХІХ століття. Це тим більш актуально, що польські літератори-україністи широко зверталися в своїй творчості до різних періодів історії України та її регіонів, використовували українську етнологію, фольклористику, краєзнавство, джерела, подавали власну інтерпретацію описуваних і зображуваних подій, які потребують оцінки сучасної української історіографії. У такому контексті тема дисертації малодосліджена, безумовно, актуальна, є новою науковою проблемою для сучасної історичної науки.

Її дослідження дозволяє збагатити існуючі нині уявлення про складні процеси формування і становлення українсько-польських культурних зв'язків і співробітництва на прикладі діяльності польських літераторів-україністів ХІХ століття, розглянути з позицій сучасної історичної науки творчість представників, їх політичні, ідеологічні і суспільні погляди на Україну та її минуле й, таким чином, визначити місце і їх роль в історіографії.

У практичному значенні актуальність теми роботи полягає в дослідженні діяльності „української школи” в польській літературі у справі налагодження добросусідських українсько-польських відносин та вивчення і використання їх досвіду на сучасному етапі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконується в межах наукового напрямку кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України цього ж навчального закладу і є складовою державних науково-дослідних програм „Національні меншини в Україні”, „Актуальні питання історії, історіографії, культури України ХVІІ-ХХ ст.” (державний реєстраційний номер - 0199U001874).

Мета дослідження. Враховуючи наукову новизну і практичну значимість теми, спираючись на доробок попередників, широку джерельну базу, ставимо метою комплексно дослідити, систематизувати та охарактеризувати процес становлення і розвитку "української школи" в польській літературі XIX ст., проаналізувати об'єктивність викладу історії й культури України в історико-краєзнавчих працях і художніх творах її представників, значення в налагодженні ними польсько-українського культурного діалогу.

Реалізація мети конкретизується такими дослідницькими **завданнями**:

- проаналізувати історіографічну й джерельну базу роботи;
- охарактеризувати становище польської громади в Україні у 20-90-х рр. XIX ст., з середовища якої в основному поповнювалися літератори "української школи";
- розглянути процес зародження, етапи та еволюцію „української школи” в польській літературі (20-90-і роки XIX ст.);
- з'ясувати засади романтизму "української школи" польських літераторів у 20 – 40-і роки XIX ст.;
- опрацювати і проаналізувати джерельну базу краєзнавчих та художніх творів з української тематики представників „української школи”;
- здійснити аналіз творчості поетів-романтиків А. Мальчевського, М. Гославського, С. Гощинського, Ю. Словацького, Ю. Залеського, Т. Подури, прозаїків М. Грабовського, М. Чайковського у контексті висвітлення ними історії й культури України;
- подати характеристику діяльності і суперництва Петербурзької колегії і Київської „Гвязди” в „українській школі” польських літераторів;
- визначити причини переходу "української школи" в польській літературі до реалізму, його засади і концептуальні підходи до висвітлення історії й культури України (кінець 40-х – 60-ті рр. XIX ст.);

- комплексно розглянути „волинський” період життя Ю.І. Крашевського, україністику та історичне краєзнавство в його творчості (40-і – 50-ті рр. XIX ст.);

- проаналізувати процес переходу польської літератури до позитивізму та систематизувати виклад історії й культури України у працях представників її „української школи” (60 – 90-ті рр. XIX ст.);

- розглянути місце і роль представників цієї школи літераторів у формуванні польсько-українського культурного співробітництва у XIX ст.

Об’єктом дослідження є „українська школа” в польській літературі 20-х – 90-х рр. XIX ст., етапи, її діяльність у контексті суспільно-культурного життя України та Польщі.

Предметом дослідження є відображення проблем історії та культури українського народу в історико-краєзнавчих і художніх творах представників «української школи» в польській літературі 20-х – 90-х років XIX ст., їх внесок у налагодження українсько-польського культурного співробітництва

Хронологічні рамки вивчення охоплюють період 20-х – 90-х років XIX ст., що зумовлений поетапним переходом польської літератури на засади романтизму, реалізму і позитивізму, формування на їх основі „української школи”. Нижня межа, що припадає на 1820-ті роки, пов’язана з творчістю фундатора романтизму в польській літературі Адама Міцкевича і засновника "української школи" Антонія Мальчевського. У надрах романтизму (40-і - 60-ті рр.) народилася течія реалізму в літературі, представниками "української школи" якої стали Юзеф Коженювський, Юзеф Крашевський та інші. Їх творчість уже на засадах позитивізму продовжили у 60-х – 90-х рр. Юзеф Ролле (Д-р Антоній Ю.), Зигмунт Мілковський (Т. Єж) й інші, які зберегли традиції "української школи". Верхня межа дослідження - 1890-ті роки, на які припала криза цієї школи і перехід її представників на консервативні позиції.

Географічні межі дослідження - територія України, в першу чергу українсько-польське пограниччя (Київщина, Волинь Поділля), осередки „української школи” в польській літературі, що діяли в Петербурзі, Києві,

Львові, Вільно (Вільнюсі), Кременці, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Умані та інших містах, у Королівстві Польському, в місцях польської політичної еміграції у Франції, Німеччині, Італії, Туреччині.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- вперше у вітчизняній історичній науці виконане цілісне дослідження, комплексно вивчено процес становлення і розвитку "української школи" в польській літературі 20-х – 90-х років XIX ст.;

- згідно з вимогами сучасної історичної науки проаналізовано процес зародження й еволюції, визначені і обґрунтовані періоди романтизму (більш відомого в історіографії) і недостатньо раніше досліджених – реалізму і позитивізму функціонування "української школи" в польській літературі;

- з нових позицій розглянуто і переосмислено протиборство таборів "Петербурзька котерія" і "Київська "Гвезда" в "українській школі" польських літераторів;

- охарактеризовано діяльність, творчість, історичні погляди на Україну та її минуле польських поетів і прозаїків 1820-40 років А. Мальчевського, М. Гославського, С. Гощинського, Ю. Словацького, Б. Залеського, Т. Падури та інших, М. Грабовського, М. Чайковського й ін.;

- вперше узагальнено діяльність і творчість класика польської літератури Ю.І. Крашевського як найбільш помітного представника "української школи" середини XIX ст. на тлі висвітлення ним регіональної історії України, визначено його внесок у краєзнавче вивчення Волині;

- розглянуто раніше не досліджений заключний, демократичний етап розвитку "української школи" доби позитивізму (60-ті – 90-ті рр. XIX ст.), критично оцінено українознавчі твори Л. Совінського, Г. Сенкевича, Ю. Ролле, В. Висоцького й інших поетів і прозаїків;

- з'ясовано вплив "української школи" на розвиток українсько-польських культурних відносин XIX століття, історичної науки, регіональних досліджень і культурології в Україні і Польщі;

- введено в науковий обіг нові джерела з історії "української школи" в польській літературі, з історичних позицій переосмислено і проаналізовано творчу спадщину її представників.

Теоретичне значення дослідження пов'язане з необхідністю історіографічного аналізу й відповідних оцінок висвітлення історії України в творах представників „української школи” в польській літературі ХІХ ст., з'ясування світоглядних і громадсько-політичних позицій авторів, еволюції їх творчості від засад романтизму до позитивізму, значення їх доробку для історичної науки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в дисертації факти, положення й узагальнюючі висновки можуть бути використані при створенні нових наукових, науково-популярних і науково-методичних праць з історії та культурології України, спеціальних монографій і книг про „українську школу” в польській літературі та окремих її представників, для внесення в навчальні посібники і підручники з історії та культури України і Польщі ХІХ століття. Зібрані й проаналізовані історичні факти про діяльність польських літераторів-україністів можуть бути використані при підготовці лекцій і спецкурсів у вищій школі, проведенні культурно-просвітницької роботи серед населення, зміцнення його національної самосвідомості.

Дослідження сприятиме справі відбору й перекладам українською мовою та виданню творів польських літераторів "української школи" ХІХ ст. для загалу читачів, влаштуванню меморіальних музеїв, інших форм вшанування пам'яті тим їх представникам, які народилися, мешкали в Україні, шанували й популяризували її у своїх творах.

Отримані результати, досвід і уроки можна використати в розбудові сучасної внутрішньої етнополітики в Україні, у подальшому зміцненні українсько-польських міждержавних, наукових і культурних відносин, у подоланні так званих „важких питань” в історії цих стосунків.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом її обговорення на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при цьому ж закладі. Результати дослідження оприлюднені на різних наукових форумах: під час міжнародного наукового "круглого столу" "Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність" (15.09.2001 р., м. Кам'янець-Подільський), П'ятому конгресі Міжнародної Асоціації Україністів на секції "Історія" (26-29. 08. 2002 р., Чернівці), Другому міжнародному науковому конгресі українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі розвитку" (17-18. 09. 2003 р., м. Кам'янець-Подільський), міжнародній науковій конференції "Поляки на Поділлі: історія і сучасність" (31.05.2002 р., м. Кам'янець-Подільський), міжнародній науково-практичній конференції "Поляки на Волині: історія і сучасність" (17-19.10. 2003, м. Житомир), міжнародній науково-практичній конференції "Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків" (17. 05. 2003 р., м. Кам'янець-Подільський), міжнародній науково-краєзнавчій конференції "Бар. Барська земля – крізь призму століть" (17. 05. 2008 р., м. Бар Вінницької обл.); всеукраїнській науково-практичній конференції "Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія та сучасність" (18-19. 06. 2002 р., м. Кам'янець-Подільський), Другій Могилів-Подільській краєзнавчій конференції (20-21.10. 2006 р., Могилів-Подільський Вінницької обл.), Буковинській науково-практичній конференції "Ми – українці, ми – українські" (2.11.2007 р., м. Чернівці), XII Подільській історико-краєзнавчій конференції (26. 11. 2007 р., м. Кам'янець-Подільський) та інших.

Публікації. Основні положення і результати дослідження відображені у трьох індивідуальних монографіях, 34 публікаціях у наукових збірниках і журналах, у тому числі 22 – у провідних фахових і 3 - зарубіжних виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, шести розділів поділених на 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (всього 788 позицій). Обсяг основного тексту роботи становить 370, загального – 437 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення теми в науці

Науковий інтерес до діяльності „української школи” в польській літературі, творчості її окремих представників окреслився ще у ХІХ столітті і триває донині. В його розвитку можна виокремити три послідовні періоди: 1/ 30-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.; 2/ 1920-ті - 80-ті роки; 3/ 1990-ті – дотепер.

Перший період заклав підґрунтя історіографії проблеми, під час якого учасники і свідки діяльності „української школи” в польській літературі фіксували події, пов’язані з нею, займалися рецензуванням і критикою творів її представників, формували загальні оцінки і думки на польську україністику. Започаткували історіографію вивчення цієї школи, в першу чергу її представники - прозаїк М. Грабовський виданням книги польською мовою "Література і критика" (1837) [1], в рецензії на яку польський письменник А. Тишинський ввів у науковий обіг термін "українська школа в польській літературі" [2], поет С. Гоцинський у статтях "Нова епоха польської поезії" [3], "Погляд на життя А. Мальчевського" (1844) [4; 5] та львівський поет і історик А. Бельовський брошурою "Життя А. Мальчевського" (1838) [6]. У цих публікаціях уперше розглядалась творчість засновника "української школи" в польській літературі А. Мальчевського,

засади і течії романтизму, на які спиралися у 20 – 40-х рр. XIX ст. її представники і заклали початок дискусії щодо їх ролі в україністиці.

У другій половині XIX – на початку XX ст. діяльність "української школи" доби романтизму, особливо її представників А. Мальчевського, М. Гославського, С. Гощинського Ю. Словацького, Ю-Б. Залеського та інших, змістовно розроблялася польськими істориками і літературознавцями. З-поміж них варто виокремити дослідження професора Львівського університету А. Малецького, який видав у 1866-1867 рр. польською мовою двотомник "Юліуш Словацький. Його життя і творчість стосовно сучасної епохи" [7]. Тільки згодом, через 30 років, значно переглянув і подав нові відомості й оцінки про цього поета краківський науковець Ф. Гоесік у двотомній монографії "Юліуш Словацький: життя і творчість" [8]. 1909 рік був оголошено роком Словацького в Польщі. Ініціатива вийшла зі Львова, де тоді утворився Комітет з відзначення 100-річчя від дня народження поета. Головою Комітету обрано Юзефа Калленбаха – історика літератури, професора університету, наукова діяльність якого ще у 80-ті роки XIX ст. була пов'язана з Україною і, зокрема, Кам'янцем-Подільським, а секретарем – В. Гана – дослідника і популяризатора творчості Словацького. Відзначення 100-літнього ювілею дало новий поштовх до вивчення та осмислення творчості великого поета. В цьому плані заслуговує уваги публікація Марії Конопніцької [9], а також видання вибраних поетичних творів і драм Ю.Словацького у шести томах з глибоко аналітичною передмовою [10].

Вагомий вклад у дослідження польської україністики доби романтизму вніс Ю. Третяк тритомником "Богдан Залеський" (1911-1914) [11], в якому не тільки ґрунтовно дослідив життєвий шлях і творчість цього поета, але й показав його зв'язки з Т. Шевченком, взаємовплив польської і української культури, зокрема літератури 30-х - 60-х у книзі з історії польської літератури рр. XIX ст. У такому ж плані подав аналіз творчості поетів-україністів Л. Совінський (1876) [12].

Інші аспекти діяльності і творчості представників "української школи" у польській літературі доби романтизму висвітлили в публікаціях середини XIX – на початку XX ст. критики та історики А. Марцинківський (Альберт Гриф) [13], А. Новосельський [14; 15], Л. Семенський [16] А. Тишинський [17], Т. Янушевський [18], А. Краусгар [19] та ін.

З останньої чверті XIX – на початку XX ст. активно формується у польській історіографії та літературній критиці такий напрям дослідження, як діяльність "української школи" в польській літературі доби реалізму та позитивізму 1840-х – 90-х років, під час якої на перше місце виступили письменники та їх прозові твори, присвячені Україні. У поле зору дослідників потрапили відомі літератори-україністи Міхал Чайковський, Юзеф Коженювський, Юзеф Крашевський, Юзеф Ролле (Д-р Антоній Ю.) тощо. Загальну характеристику творчості польських прозаїків-україністів з боку літературної критики подав П. Хмельовський у багатотомнику "Історія польської літератури" (т. V-VI, 1900 р.) [20], а з історичного - А. Краусгар у праці "Образи і замальовки історичні" (1906) [19]. Водночас було здійснено дослідження науковцями окремих письменників "української школи". Зокрема, Ф. Равіта-Гавронський видав книгу про життя і творчість М. Чайковського (1901) [22], П. Хмельовський проаналізував літературну діяльність Ю. Коженювського (1898) [21], 1879 року побачив світ ювілейний збірник, присвячений 50-річчю творчої діяльності Ю. Крашевського [23], який дав поштовх критичним дослідженням художніх творів письменника. Зокрема, його "волинський період" життя та українознавчу спрямованість "Волинських вечорів", "Селянських повістей" й інших творів висвітлили Л. Совінський [12], А. Плуг (Петкевич) [24], М. Дубецький у праці "Крашевський у Житомирі (1851-1860)" [25]. Чимало публікацій стосувалися творчості діяча "української школи" Ю. Ролле (В. Коротинський [26; 27], Г. Глинський [28], А. Новіцький [29], К. Жебровська [30]). Одним з перших серйозних критиків історичного роману Г. Сенкевича "Вогнем і мечем" виступив польський письменник Б. Прус [31]. Завдяки зусиллям дослідників

були закладені засади критичного й історичного аналізу процесу виникнення і розвитку реалістичного напрямку в творчості представників "української школи" в польській літературі.

Загалом польська історіографія вбачала у представниках цієї школи свій авангард на так званих „східних кресах”, розглядала їх як засіб подальшої колонізації українських земель, підтримувала й ідеалізувала їх творчий доробок. Проте вона не поділяла поглядів багатьох її літераторів щодо зближення з українською громадськістю, визнання ними права на існування української нації, на критичне ставлення до польського панування в українських землях, свавілля польських магнатів і шляхти. Тому польських дослідників творчості українців мало цікавили такі актуальні аспекти, як об’єктивність викладу історії України, життя її народу, становища українського селянства, визвольної боротьби.

Значні зацікавлення діяльністю і творчим доробком польської "української школи" в літературі XIX – початку XX ст. виявила наукова думка тогочасної Росії, її офіційна історіографія. Так, в особистій бібліотеці О.С. Пушкіна зберігався примірник анонімно виданої в 1834 році драми Ю.Словацького „Кордіан”. Перший відгук про твори польських поетів доби романтизму 20-40-х рр. XIX ст., у тому числі на ранні твори Ю.Словацького, з’явився в журналі „Московский наблюдатель” ще 1835 року, де була надрукована стаття П.Дубровського „Новейшая поэзия у поляков” [32] . Молодого Словацького з його „могутнім та розкішним” віршем, на думку П.Дубровського, можна було порівняти з Адамом Міцкевичем: „Тепер мені належить згадати про Ю.Словацького, що подав блискучі надії. Якщо обставини розвинуть цей талант, польська література матиме другого великого поета. Помітно, що Словацький захоплюється Байроном, та, незважаючи на це, він має поетичну творчість і глибину думки. Вірш його могутній та розкішний. В цьому відношенні його можна порівняти з Міцкевичем... Його поеми „Лямбро”, „Ян Білецький”, „Чернець” та драма

„Марія Стюарт” сповнені чарівної поезії” [32]. Проте критика не цікавила власне україністика в цих творах поета.

Досить високо оцінили творчість Ю.Словацького, Б. Залеського, Ю. Крашевського та інших польських літераторів відомі російські критики О. Герцен [33], Д. Писарєв [34], П. Батюшков [35; 36]. На початку ХХ ст. з’явилися публікації на зразок праці Л. Козловського "Польские романтики украинской школы. Северин Гоцинский" (СПб., 1913) [37; 38]. Польські поети і україністи ХІХ ст. потрапили на шпальти відомої енциклопедії Брокгауза і Ефрона [39]. Однак офіційні російські дослідники вбачали в „українській школі” польської літератури лише провідника подальших польських зазіхань на Україну, прагнули її очорнити і позбавити впливу на цей регіон. Тому головну увагу звертали на особливості творчості польських поетів і письменників, практично не торкалися аналізу якості відображення ними історії, культури, життя України.

З певною упередженістю, критично, але толерантно, поставилася до творчості діячів „української школи” в польській літературі українська історична наука (П. Куліш [40], М. Драгоманов [41], В. Антонович [42], М. Грушевський [46], О. Єфименко [47], Олена Пчілка [43] та ін.), яка відкрила шпальти свого журналу „Киевская старина” для публікацій їх повістей і нарисів, позитивно оцінювала їх описи історії та культури України. Так, більш ґрунтовну і всебічну характеристику діяльності польської меншини в регіонах України, представників „української школи” в польській літературі ХІХ ст. містять праці „Польская колонизация Юго-Западного края” П. Куліша [40], „Австро-руські спомини” М. Драгоманова [41, Кн. 5, с. 338-347]. Зокрема, М. Драгоманов 1875 року відвідав м. Кременець на Волині і звернув увагу на постать Ю. Словацького, високо оцінив українознавчу спрямованість його творчості [41, с. 347], а в статті "Евреи и поляки в Юго-Западном крае" зауважив, що "польські поети і письменники черпали матеріали до своїх творів з життя українського народу, його минушини, створили "українську школу" в польській літературі, до якої ввійшли

вихованці Кременецького ліцею Антоній Мальчевський, Юліуш Словацький, Юзеф Коженьовський, Тимко Падура, котрий писав по-українськи" [42, с. 133-135]. Важливі характеристики життя польської меншини в Правобережній Україні та оцінки творчості польських літераторів "української школи" подали М. Грушевський у дисертації і монографії „Барское староство” [48], в багатомній праці "Історія української літератури" [47], Олена Пчілка в книзі "Ю. Словацький, його життя, творчість і зразки творів", присвяченій 100-річчю від народження поета [43] та інші визначні діячі українського національного відродження. З не меншою увагою спостерігала за польськими дослідженнями „східних кресів” видатний історик України О.Я.Єфименко. Зокрема, вона знаходилася під значним враженням від творчості Ю.Ролле, хоча близько й не була з ним знайома. У 1894-1895 рр. вона опублікувала в „Киевской старине” монографію „Очерк истории Правобережной Украины по И. Ролле” [49]. Автор ставила мету подати з української точки зору оцінки польським науковцям і літераторам з вивчення цього великого регіону й, так би мовити, очистити виклад його історії від ідеологічних та політичних упереджень і фальсифікацій.

Проте першими, хто найбільш серйозно і зважено поставився до творчості польських поетів і письменників-україністів, здійснив критичний аналіз їх творів, були В. Антонович та І. Франко. Зокрема, відомий історик, професор університету св. Володимира В.Б. Антонович (1834-1908) взяв на себе місію впродовж другої половини ХІХ і до початку ХХ ст. відслідковувати процес розвитку польської українознавчої літератури, піддавати її критичному аналізу, обстоювати національні інтереси України. Прикладом може слугувати стаття „Польско-русские отношения ХVІІ ст. в современной польской призме” [44], в якій він найбільш обґрунтовано й аналітично виклав критичні погляди на спроби фальсифікувати національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького середини ХVІІ ст. й інші періоди історії України з боку багатьох польських істориків і літераторів. У цьому контексті В.Б.Антонович з позицій критики

та об'єктивності розглядав літературні твори "Вогнем і мечем" Г. Сенкевича [44], додав 12 рецензій в журналі "Киевская старина" за 1882-1890-ті роки на "Історичні оповідання" Ю.Ролле, "Селянські повісті" І. Крашевського [46], в яких сформував позицію української історичної науки на творчість польських письменників-україністів, а також предметно розглянув етапи життя й еволюцію творчості д-ра Антонія Ю. (Ролле) [45].

У цьому контексті особливе місце належить знаному історику і літературознавцю І.Я. Франку. Він пильно стежив за появою публікацій з історії України та літературних творів з української тематики польських авторів і подавав критичні оцінки, чітко з'ясовував їх ідеологічні позиції, рішуче засуджував спроби насаджувати ідеологію „цивілізаторської”, „культуртрегерської” місії Речі Посполитої під час панування в українських землях. Такою історіографічною працею вченого є „Галицьке краєзнавство” (1892) [50]. У ній І.Я.Франко вказав понад 200 краєзнавчих праць, які стосувалися вивчення Східної Галичини й Західного Поділля, назвав 320 українських, німецьких й, головним чином, польських дослідників краю, проаналізував творчість відомих українських Д. Зубрицького, С. Шараневича, А. Петрушевича і польських А.Бельовського, О. Яблонівського, Б.Ліманівського й інших істориків і знавців краю, які в своїх працях також оцінювали діяльність "української школи" в польській літературі. Крім того, І.Я.Франко регулярно розглядав творчість Ю. Словацького, Б. Залеського, С. Гоцинського, Ю. Крашевського й інших представників „української школи” в польській літературі ХІХ ст. [51; 52; 53; 54; 55].

З творами Ю.Словацького та інших польських поетів І.Франко познайомився ще під час навчання в Дрогобицькій гімназії, і вони, сповнені романтизму, справили на нього значний вплив. А тому ранні твори І.Франка „Пани Туркули” і „Петрії й Довбушуки” позначені насамперед впливом романтичної творчості Ю.Словацького. Серед пізніших творів І.Франка, споріднених з творчістю Ю.Словацького, особливо з поемою „Ангеллі”,

посідає певне місце поема „Мойсей” (1905). Деякі мотиви твору Ю.Словацького „Відповідь на псалми майбутнього” (1845) використав І. Франко у вірші „Вічний революціонер”.

І.Франко неодноразово звертався до прикладів із творів польського романтика у своїх літературно-критичних працях. Він схвально відгукувався на перше видання творів Ю.Словацького, здійснене професором Г.Бігеляйzenом у 1893-1895 рр. У січні 1894 р. у газеті „Kurjer Lwowski” І.Франко опублікував рецензію на перші чотири томи цього шеститомного видання під заголовком „Нове видання творів Словацького” [52]. Пізніше І.Франко напише про це видання статтю „Юліуш Словацький і його твори” [53], яку опублікує у додатку до газети „Kurjer Lwowski”. У цих публікаціях І.Франко високо оцінив творчість Ю.Словацького. Його ім'я він ставить поряд з іменами таких визначних романтиків, як А.Міцкевич, З. Красінський. У цьому контексті високо цінував І.Франко твори Ю.Словацького, пов'язані з Україною, „Балладина”, „Беньовський”. І.Франко називає його „незрівнянним майстром польського слова”, „майстром поетичної форми”, одним з чільних представників польської літератури доби романтизму.

Разом з тим, І.Франко відзначав: „Поезія Ю.Словацького мала важливий суспільний вплив, бо закликала народ до боротьби” [52, с. 425]. Однак, І.Франко не схильний був ідеалізувати творчість польських літераторів-романтиків. Характерне для романтизму явище перенесення читача в нереальний світ, розвиток його уяви І.Франко вважав негативною тенденцією. Фантасмагорійність і відірваність від життя поезій Ю.Словацького були основними причинами того, що жодного перекладу творів автора І.Франко по собі не залишив.

Загалом оцінки творчості польських українців XIX ст., подані В.Б. Антоновичем, І.Я. Франком, пройшли випробовування часу і підтримані істориками, літературознавцями початку XXI ст.

Оскільки діячі "української школи" в польській літературі XIX ст. М. Гославський, С. Гоцинський, Ю. Ролле були тісно пов'язані своїм життям з

Поділлям, то вони стали предметом досліджень місцевих науковців і краєзнавців. Зокрема, біографічний нарис про Ю. Ролле подав на початку ХХ ст. подільський історик М. Яворовський [60], а його колега Ю. Сіцінський, аналізуючи творчість того ж Ролле, зауважив, що цей польський автор історію України "писав з польської точки зору" [58;59].

Трудність осмислення сучасниками цього феномена полягала в тому, що польські літератори-україністи опинилися на вістрі протиборства польської, російської і української історичної науки й літературознавства в поглядах і висвітленні історії та культури України.

20-30-ті роки ХХ ст. викликали хвилю нового інтересу до „української школи” в польській літературі. В Україні були опубліковані праці істориків В. Щурата „Шевченко і поляки” [61; 62], В. Гнатюка „Польський літератор М. Грабовський і його приятелювання з П.О. Кулішем” [63; 64], Л. Добровольського „Едвард-Леопольд Руліковський – знавець Київщини” [66], відомих літературознавців М. Зерова [67], Є. Рихлика [68], в яких визнається позитивною діяльність „української школи”, аналізується взаємовплив у творчості та співпраця окремих її представників з діячами українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ ст., дається позитивна оцінка творчості польських літераторів з точки зору їх поглядів на історію України. У 20-х роках ХХ ст. в Україні існували різного роду літературні течії. Одна з них – модернізм, до якої належали М.Зеров, М.Євшан, Є. Рихлик, С. Єфремов та інші. Вони критично ставилися до творчості представників „української школи” в польській літературі в цілому [69] та поетичної спадщини Ю. Словацького зокрема. [70]. Є.Рихлик справедливо відзначав цільні натури українських персонажів у поемі „Срібний сон Соломеї” та історизм твору цього поета [68]. Важливо підкреслити, що М. Зеров у своїх історико-літературних працях 1920-х років спеціально виокремлював діяльність „української школи” в польській поезії та „української школи” в польській прозі ХІХ ст., відстежував у їх творчості виклад історії України [67]. Натомість М. Євшан вважав "українську школу"

шкідливою для української національної культури й зневажливо оцінював твори її представників [71].

Спеціальні розвідки про україністику в літературі XIX ст. з'явилися у польській історіографії у 20 – 30-ті роки XX ст. Зокрема, у публікаціях про літературне і наукове життя Кременця першої третини XIX ст. М. Данілевічевої [72; 73], М. Ролле (син Ю. Ролле) [74] та праці З. Яновського "У променях Вільна і Кременця" [75] досліджується процес утворення серед студентської молоді польських літературних гуртків, формування в них "української школи", аналізується діяльність її представників поетів М. Гославського, Ю. Словацького, С. Гоцинського й інших. Польський літературознавець 1930-х років А. Бар здійснив публікації, в яких досліджується „волинський період” життя і джерела повістей про цей край Ю. Крашевського, але не пов'язується з діяльністю „української школи” в польській літературі [76]. Окремі аспекти творчості літераторів-україністів XIX ст. аналізували в контексті польської історіографії історик Ю. Талько-Гринцевич [77], літературознавці В. Свірський, Ц. Норвід [78] та ін.

Наступним етапом розвитку історіографії проблеми стали 50 – 80-ті роки XX ст. - час хрущовської "відлиги", згодом застою і кризи радянської системи і так званого соціалістичного табору, до якого входила Польща. У цей період в Україні знизився науковий інтерес учених-істориків до „української школи” в польській літературі XIX ст. Натомість його підхопили літературознавці. З'явилася низка статей історика польської літератури Г. Вервеса про поетів-романтиків Ю. Словацького, Б. Залеського, С. Гоцинського [79] та його узагальнюючі монографії „Т. Шевченко і Польща” (1965) [80], „Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70-90-х рр. XIX ст.” (1957) [81], "Юліуш Словацький і Україна: Літературно-критичний нарис" (1957) [82], "Польська література і Україна" (1965) [79]; Р. Кирчіва „Український фольклор у польській літературі XIX ст.” (1972) та інші книги [83; 84; 85], С. Левінської „Юліуш Словацький: життя і творчий шлях” (1973) [86], Р. Радишевського

"Юліуш Словацький: життя і творчість" (1987) [87] тощо, а також відповідні статті літературознавців І. Грика [88], В. Ведіної [89], В. Тищенка [90], Т. Пачоського [91], що характеризували творчість окремих представників цієї школи Ю. Словацького, Ю. Ролле, Ю. Крашевського. Проте більшість авторів прагнула обминути існування "української школи" в польській літературі або з обережністю натякала про її буття, а її представників просто відносила до загального табору польських поетів і прозаїків. Тільки Р. Кирчів, не торкаючись засад "української школи", в спеціальній монографії розглянув проблему українці в польських альманахах доби романтизму [84] і оприлюднив книгу "Юзеф Крашевський і Україна" (1968) [85]. Певним підсумком історіографії проблеми стало видання наукової монографії Г. Вервеса "Польська література і Україна" [79], в якій розглядалася і оцінювалася творчість представників "української школи" ХІХ століття.

Натомість українські історики у дослідженнях лише дотично звертали увагу на діяльність "української школи" в польській літературі ХІХ ст. Проте, публікуючи праці про участь польської меншини Правобережної України у польських визвольних повстаннях 1794, 1830-1831, 1863-1864 років, у громадсько-політичних рухах, вони відтворили історичну епоху, в якій жили і діяли представники цієї течії, що дає змогу глибше зрозуміти особливості їх творчості і пошуків ними шляхів для налагодження українсько-польського культурного діалогу. Становище польського населення, зокрема в Правобережній Україні, в зв'язку з соціально-економічною і політичною ситуацією, яка склалася в Росії, Україні та Польщі наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст., палітра відносин між українським населенням і польською меншиною цієї доби найбільш ґрунтовно досліджували в 1950-80-х роках українські історики Л.А. Коваленко [92], В.А. Смолій [93], Г.І. Марахов [94; 95; 96], Л.В. Баженов [97], Г.Я. Сергієнко [98], Р.І. Іванова [99], російські Л.А. Обушенкова [100], В.М. Зайцев [101], польські історики Т. Лепковський [102] і З. Лукавський [103] та інші.

У Росії в 50-80-х роках ХХ ст. теж з'явилося чимало літературознавчих праць загального характеру, що характеризували польську літературну україніку ХІХ ст. Сюди варто віднести розгорнуту передмову К. Державіна до нового російського двотомного видання вибраних творів Ю. Словацького [104], вступну статтю М. Щеглова до видання у Москві "Селянських повістей" Ю. Крашевського [105], антологію „История польской литературы” [106] тощо. Вагомим досягненням у російській історіографії та літературознавстві стали монографії Д. Прокоф'євої "К вопросу о становлении реализма в польской прозе 40-50-х гг. ХІХ в. " (1965) [107;108], І. Горського "Польський исторический роман и некоторые проблемы историзма" (1963) [109; 110], О. Цибенко "Польський социальный роман 40-70-х гг. ХІХ в." (1971) [111]. Автори досить глибоко розглянули процеси розвитку польської літератури, переходу її від романтизму до реалізму та позитивізму, проаналізували історичні засади низки творів. Проте автори в своїх дослідженнях ігнорували саме україністичну спрямованість творів „української школи” в польській літературі. В названих працях простежується зневажливе ставлення до України, до її культури. Так, наприклад, у повісті "Уляна" Ю.І.Крашевського, в якій зображується драматична доля українських селян-кріпаків Волині, О.Цибенко пише „польская деревня”, „польская крестьянка Уляна”, „польський мужик Остап” і т.п. [111, с. 35,46]. У такому ж дусі В. Оболевич, Б. Стахєєв [112] й інші чомусь вперто називали описані Крашевським українські села Волині "польской деревней" або "польськими землями". Поняття „Україна”, „українське” в працях російських науковців відсутні, як і відсутній сам термін „українська школа”. Через праці названих дослідників лейтмотивом проходить ідея „благодірного впливу”, "визначального впливу" в першу чергу великої російської культури на польську та українську культуру. Така тенденція яскраво виражена в статтях наукового збірника за матеріалами радянсько-польського літературознавчого симпозіуму "Польський романтизм и восточнославянские литературы" (М., 1973) [113].

Загалом для радянських (російських та українських) істориків і літературознавців були притаманні оцінка діяльності й творчості представників „української школи” у польській літературі з так званих „класових позицій”, упередженості, суцільної критики, що зменшувало вартісність досліджень.

В означений період у Польщі відбувався активний процес перевидань творчого доробку діячів „української школи” у польській літературі (Ю. Словацького, С. Гоцинського, Б. Залеського, Ю. Коженювського, Ю. Крашевського, Ю. Ролле та інших), потоком публікувалися дослідження їх творчості.

Більш інтенсивно досліджувалася творчість Ю.Словацького польськими вченими. В 1959 році у Вроцлаві було здійснене третє видання творів Ю.Словацького за редакцією Ю. Кшижановського [114], який написав також низку книг і статей про цього поета [115; 116; 117]. Цінною є його узагальнююча робота з проблем польської літератури першої половини ХІХ ст. 1960 року у Вроцлаві Є.Савримович, С.Маковський і З. Судольський створили календар життя і творчості Ю.Словацького, який став вартісним джерелом для вивчення життєдіяльності великого поета [118]. У 50-х роках з’являються перші статті дослідників Ю.Словацького: С.Маковського [119], С. Треугутта [120], Т.Маковецького [121], В.Сабовського [122], Ю.Клейнера [123], В.Кубацького [124], П.Герца [125]. Загальну картину розвитку польського романтизму, зокрема в літературі, наявність в ній літературних шкіл висвітлили М.Жмігородська і М. Яніон у книзі "Два обличчя сучасного романтизму" [126] та інших своїх працях [127]. Досить цікавою, на наш погляд, є робота С. Василевського „Польське життя у ХІХ ст.” [128], в якій чітко розгорнута картина життя Польщі у ХІХ ст., на тлі котрої формувався талант і громадянські позиції не лише Ю.Словацького, а й інших представників романтичної поезії. Вагомим доповненням характеристики особистості великого поета стала публікація Є.Старнавського „Словацький у споминах сучасників” [129].

Найбільший внесок у дослідження діяльності "української школи" внесли польські літературознавці С. Козак [130; 131], В. Данек [132], Ю. Кияс [133], В. Завадський [134], К. Заводзінський [135], Т. Закшевський [136], С. Буркот [137;138], С. Свірко [139], М. Чаховський [140], Ю. Кшижановський [116], історик С. Кеневич [141; 142] та інші. На увагу заслуговують публікації відомого історика польської літератури С. Козака ("Біля джерел польського українофільства" [130]), монографія М. Чаховського "Між романтизмом і реалізмом" [140], книга А. Кшижановського "Історія польської літератури" [116], дослідження Ю. Бартошевича [143], Е. Важениці [144], В. Данека [132] про Юзефа Крашевського, М. Інглота про роль періодики в ХІХ ст. у розвитку польської літератури [145; 146], інші літературознавчі аспекти М. Мастинської [147], С. Вацика [148; 149; 150], В. Завадського про Юзефа Ролле [134] та ін. Роль місце і роль представників "української школи" на "східних кресах" у ХІХ ст." розглянув історик В. Заштофт [151], а в польській політичній еміграції 30-69-х років ХІХ ст. дослідив його колега С. Калембка [152]. Хоча в польській історіографії цього ж періоду було більше можливостей для об'єктивного вивчення польської україністики в літературі ХІХ ст., проте і для неї наявні характерні „білі плями” у висвітленні діяльності „української школи”, певна ідеалізація їх творчості, вибіркового підходу до вивчення і популяризації її представників.

У період розбудови Української незалежної держави й демократизації в ній міжнаціональних відносин, ліквідації цензурних та ідеологічних перешкод назріла потреба переосмислити творчість представників "української школи" в польській літературі та її значення для розвитку в ХІХ ст. української культури, глибше висвітлити її українознавчу спрямованість. Такі ж проблеми постали перед науковцями в сучасній Республіці Польща.

Один із перших, хто на початку 1990-х років звернув увагу на діяльність „української школи” в польській літературі ХІХ ст. під новим кутом зору та внесок її представників у розвиток історичної регіоналістики України, був

учений-історик Л. Баженов. Зокрема, в книзі "Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст." (1993) [153], у монографіях "Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст." (1995) [154], "Alma mater Подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – Центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст." [155] та низці статей [156; 157; 158] він уперше проаналізував діяльність "української школи" в польській літературі під кутом зору ролі її представників у краєзнавчому русі, регіональних дослідженнях краю, українознавчої спрямованості їх творчості. Його починання продовжили у своїх монографіях „Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні ХІХ – на початку ХХ ст.” І. Лісевич [159], „Поляки Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.” О. Буравський [160], автори наукових статей В. Прокопчук [161; 162], М. Костиця [163], Б. Пажимський [164], О. Пажимський [165], Л. Бондарчук [166], В. Єршов [167; 168], В. Павлюк [169], А. Українець [170], П. Горак і В. Кухар [171] та інші. Варто відзначити, не обійдена увагою "українська школа" в розділі "Література періоду романтизму" в капітальному виданні львівських істориків Л. Зашкільняка і М. Крикуна "Історія Польщі" (2002) [172, с. 336-340].

Новий погляд істориків і літературознавців обох держав на „українську школу” в польській літературі ХІХ ст., її роль у налагодженні українсько-польських добросусідських відносин, популяризації історії України був представлений в низці доповідей учасників міжнародних наукових конференцій "Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки" (Хмельницький, 1999) [173], „Ю.І. Крашевський як явище світової культури” (Житомир, 2002) [174], „Юзеф Ролле: життя, діяльність, творчість” (Кам'янець-Подільський, 25 вересня 2005) [175], "Поляки на Поділлі: історія і сучасність" (Кам'янець-Подільський, 2002) [176; 177], „Поляки на Волині: історія і сучасність” (Житомир, 2003) [178], "Романтизм: Між Україною та Польщею" (Київ, 2003) [179], "Українська школа" в літературі та культурі українсько-польського

пограниччя" (Київ, 2005) [180] та ін. Саме на цих наукових зібраннях були усунені всякі сумніви щодо існування "української школи" в польській літературі в ХІХ ст., фактично відбулося її офіційне міжнародне визнання.

З-поміж названих наукових форумів визначальними для вивчення "української школи" стали три міжнародні наукові конференції „Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда”, присвячена 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького (Кременець, 1999) [181], „Ю.І. Крашевський як явище світової культури” (Житомир, 2002) [174], міжнародний круглий науковий стіл "Україна і Польща: діалог культур" (Луцьк, 2005) [182]. Спільну зацікавленість польських і українських науковців розібратися в культурних процесах ХІХ ст. обох народів, зокрема в діяльності "української школи" в польській літературі на українсько-польському пограниччі ХІХ ст., засвідчила конференція „Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда” (1999) [181]. На ній були заслухані і опубліковані доповіді польських істориків і літературознавців Е. Касперського про Україну як символ свободи в романтичній поезії [183], С. Маковського про народження "української школи" і роль у ній Ю.Словацького [184], А. Фабіяновського про історіософську функцію України в творчості Ю. Словацького [185] та інші. У такому ж контексті виступили українські вчені Л. Баженов [186], І. Лисий [187], В. Малахов [188], Ю. Сватко [189], О. Веретюк [190] й інші. На цьому форумі з політично не заангажованих позицій (наприклад, Г. Грабович з Гарвардського університету) висвітлили творчість Ю.Словацького стосовно України, його вплив на творчість українських літераторів, зокрема, І.Я.Франка.

Під час проведення наукової конференції „Ю.І. Крашевський як явище світової культури” (2002 р.) вперше в історіографії головна увага її учасників була звернена на українознавчі аспекти творчості письменника. Зокрема, польський науковець К. Чайковський [191], відомі сучасні дослідники історії Волині М. Костриця [163] та В. Єршов [164] у своїх виступах проаналізували

житомирський період діяльності Ю. Крашевського. До речі, житомирський літературознавець В. Єршов видав 2008 року капітальну монографію "Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності" [192], в якій вмістив нариси про життя і творчість усіх поляків поетів і прозаїків, що народилися або певний час мешкали в регіоні у ХІХ ст., в тому числі критично поставився до "української школи", хронологічно обмежив її діяльність добою романтизму. Учасниця конференції Л. Бондарчук розглянула роль України та її регіонів у його творчості Ю. Крашевського [166], В. Павлюк висвітлив проблему соціальних відносин між українськими селянами і шляхтою на Волині в оцінках письменника [169], А. Українець звернула увагу на вплив етнографічних спостережень на його творчість [170] тощо. Усі учасники конференції шукали в творчості Ю. Крашевського те позитивне, що об'єднувало поляків і українців у ХІХ ст., зокрема в царині наукових і культурних відносин між народами.

Новим імпульсом у дослідженні проблеми й виробленні консенсусу в поглядах на "українську школу" став круглий стіл "Україна і Польща: діалог культур" (2005). За результатами роботи був видрукований однойменний науковий збірник праць [182]. У ньому представлені статті науковців Волинського державного (нині національного) університету імені Лесі Українки, Київського національного університету імені Тараса Шевченка й інших закладів України та філії академії Свентокшистської в Пйотркуві-Трибунальському, Люблінського університету імені М. Кюрі-Скłodовської й інших наукових центрів Польщі. Він відобразив характер дискусій польських істориків та літературознавців В. Навроцького - про антикозацьку міфологію в творчості Г. Сенкевича [193], Д. Бруски, К. Січинської - про романтичний міф України в "Козацьких повістях" та оповіданні "Українка" Міхала Чайковського [194; 195], В. Піотровського - про витоки "української школи" в Кременецькому ліцеї [196], з української сторони – О. Вишневської - про романтичний дискурс історичних подій в поемах Северина Гоцинського "Канівський замок" і Тараса Шевченка "Гайдамаки" [197], М. Маркової - про

значення України в творчості Ю. Словацького [198], С. Гаврилюк - про вплив культурних факторів на відозміну українсько-польських стереотипів у ХІХ – на початку ХХ ст. [199] тощо. Дискусія виявила потребу в активізації досліджень на засадах історизму, об'єктивності викладу історії України в творчості польських літераторів-україністів ХІХ ст.

Вагомим внеском у розробку проблеми в літературознавчому плані є діяльність при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка як потужного центру дослідження "української школи" та українсько-польських літературних взаємин під керівництвом відомого українського полоніста академіка Р.П. Радишевського, який готує відповідні монографії, дисертаційні роботи, організовує міжнародні конференції і симпозиуми та видає наукові збірники такого спрямування. Зокрема, цією установою видано дев'ять томів наукових збірників "Київські полоністичні студії" (1999–2008), з-поміж яких доцільно відзначити два томи: "Романтизм: Між Україною та Польщею" (2003, т. V) [179] і "Українська школа" в літературі та культурі українсько-польського пограниччя" (2005, т. VII) [180]. У цих виданнях вміщено досить проблемні статті М.В. Брацки (Грищенко) "Іван Франко – дослідник творчості Юліуша Словацького" [200], "Українські історичні романи Михайла Чайковського" [201] й інші. Результатом наукових досліджень став успішний захист 2005 року М.В. Брацкою кандидатської дисертації з порівняльного літературознавства (10.01.05) "Дискурс козацтва в поезії "української школи" польського романтизму" [202].

Не менш потужно діють потужні центр історичної полоністики Львівського національного університету імені Івана Франка, центри полоністики Волинського національного університету імені Лесі Українки, Одеського національного університету імені І. Мечникова, які є організаторами міжнародних конференцій, присвячених українсько-польським відносинам та видають відповідні полоністичні студії.

Варто відзначити, що проблеми українсько-польських стосунків у ХІХ ст., місця в них „української школи” в польській літературі, продовжують

цікавити учених-літературознавців та істориків Польщі, з-поміж них С. Козака [203; 204], Я. Коміонкової-Стражкової [205], З. Свейковського [206], В. Пйотровського [196], П. Борека [207], Я. Кольбушевського [208] та інших, які стали більш критично ставитися до оцінки творчості її представників, шукати на ниві літератури польсько-українське порозуміння. Прикладом такого підходу в дослідженні проблеми є монографія С. Козака "Поляки і українці. В окресі думки і культури пограниччя: епоха романтизму" (2005) [203], книга К. Бульзацького "Поляки і українці" (1997) [209], розгорнута стаття С. Стемпеня "Польсько-українські культурні взаємин упродовж віків" (2008) [210], монографія Е. Чапевського "Між бунтом і угодою" [211], капітальні видання З. Судольського про Адама Міцкевича [212], Юліуша Словацького [213], А. Вітковської і Р. Пшибильського "Романтизм" [214] та ін. Зокрема, в книзі Е. Чапевського аналізується політична позиція Ю. Крашевського стосовно російської влади особливо під час його перебування на Волині. Зокрема, пояснюючи причини появи "української школи" в польській літературі, він пише: "Найбільше зацікавлення Україною, її минулим, народною культурою, щоденним життям жителів наступило... в добу романтизму. В цьому немає нічого дивного, романтики найвище за все цінували волю, а Україна, власне, для них була символом волі" [211, с.7].

Проблеми українсько-польських стосунків XIX ст., місця в них „української школи” в польській літературі знайшли зацікавленість серед науковців української еміграції та зарубіжжя. Сюди потрібно віднести двотомник ученого діаспори І. Лисняка-Рудницького "Історичні есеї", що перевидані в Україні в 1994 році [215]. У ньому вміщено дослідження "Україна між Сходом і Заходом", в якому окреслена позитивна роль "української школи" в культурних взаєминах України і Польщі в XIX ст. Цю проблему спеціально розглянув і більше звернув увагу на аналіз творчості "української школи" 20-40-х рр. XIX ст. Я. Грицак в своїй "Історії України. 1772-1999 рр." (2000) [216; 217]. У монографії літературознавця і професора Гарвардського університету Г. Грабовича „До історії української літератури”

[218] та в капітальній статті "Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі" [219] детально проаналізовано умови виникнення та утвердження „української школи” в польській літературі ХІХ ст. і переходу її від романтизму до реалізму, позитивно оцінено її діяльність у плані взаємозбагачення культур народів України і Польщі. Варто відзначити перевидання у 2003 році капітального тому "Історія української літератури" Д. Чижевського, відомого діяча української діаспори 20-60-х рр. ХХ ст., історика і філософа, в якому він розглянув добу романтизму і реалізму в зв'язку з творчістю польських поетів і прозаїків "української школи" [220].

Важливе значення для розуміння обставин появи цієї школи, проблем проживання польської національної меншини в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст., яка здебільшого породила представників україністики в польській літературі, має відома трилогія французького вченого Д. Бовуа, що складається з фундаментальних книг „Польська освіта на землях литовсько-руських 1803-1832” (1991, т. 1-2) [221], „Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) (1996) [222], „Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах” (1998) [223]. 2005 року ця трилогія була об'єднана в один польсько мовний том під назвою "Українська трилогія. Шляхта, царизм і селянство на Волині, Поділлі і Київщині. 1793-1914" [224].

Водночас в англійській літературі, присвяченій історії польської культури ХІХ ст., часто замовчується або ігнорується існування "української школи" при розгляді поетичної творчості Ю. Словацького, Ю. Залеського, Ю. Крашевського та інших її представників. Це стосується, насамперед, фундаментальної книги відомого англійського історика, професора Лондонського університету Дейвіса Нормана "Боже ігрище. Історія Польщі", виданої у перекладі українською мовою 2008 року [225].

Таким чином, за більш ніж 170 років „українська школа” в польській літературі ХІХ ст. пройшла в історіографії складний шлях визнання і утвердження в науці. Проте до появи нашої праці не було захищено

історичних дисертаційних робіт, в яких би систематизувалася і узагальнювалася діяльність означеної школи та аналізувалося ставлення її представників до України, її історії і культури. Настав час не тільки літературознавчого вивчення польської літературної україністики, але й здійснення її повномасштабного історичного дослідження.

1.2. Характеристика джерел

Джерельна база дослідження складається з архівних та опублікованих матеріалів і за їх характером може бути поділено на:

- 1) архівні документи;
- 2) археографічні видання;
- 3) епістолярій;
- 4) спогади, свідчення сучасників історичних подій;
- 5) літературно-наукова спадщина представників „української школи” в польській літературі XIX ст.;
- 6) матеріали періодики XIX ст.;
- 7) ілюстративний матеріал.

До першої групи джерел належать документи і матеріали державних архівів, музеїв, рукописних відділів бібліотек України, Росії та Польщі, які стосуються життєдіяльності представників „української школи” в польській літературі і, насамперед, Ю. Словацького, С. Гоцинського, Ю-Б. Залеського, М. Чайковського, Ю. Крашевського, Ю. Ролле тощо. Так, нами опрацьовані матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУК). Зокрема, важливу інформацію про навчання, громадську і літературну діяльність вихованців Кременецького ліцею в 1819-1831 роках, з якого вийшли діячі "української школи", почерпнуто у фонді цього архіву "Кременецький ліцей", який налічує 598 справ [226]. Завдяки фонду 470, де містяться справи 237 („Про розшук емісара Конарського”) [227], 201 („Справа Теофіла Янушевського”) [228], 232 („Про діяльність організації

„Співдружність польського народу”) [229], 17 („Про поширення поезії Юліуша Словацького”) [230] та інші, вдалося висвітлити конспіративну діяльність польської політичної еміграції 30 - 40-х років XIX ст. у Правобережній Україні, до якої певною мірою були причетні Ю. Словацький, С. Гоцинський, М. Чайковський. У роботі широко використані розрізнені документальні свідчення про Ю.Ролле, його участь у наукових товариствах Росії та Польщі й стосунки з відомими вченими, польськими письменниками (Ю. Крашевським та ін.), які зберігаються в цій архівній установі. Тут, у фонді 442 „Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” [231] опрацьовані й використані матеріали про діяльність Подільського та Волинського товариств лікарів і участь в них Ю.Ролле, агентурні спостереження за „політично неблагонадійними” їх членами [232]. З-поміж них є важливою справа про листування Київського генерал-губернатора з місцевою владою про ліквідацію у 1865 році в Кам’янці-Подільському Подільського товариства лікарів, про репресивні заходи щодо його учасників і, зокрема Ю.Ролле, за підозрою в співчутті польському повстанню 1863 р. [233]. Водночас вони дозволили глибше з’ясувати настрої польської меншини, особливо молоді в навчальних закладах Києва, Волині й Поділля у 30-х – 60-х роках XIX ст. та участі в них І. Крашевського, Л. Совінського, Ю.Ролле та інших літераторів, матеріали фондів про освітні установи [234; 235]. Участь представників "української школи" в польській літературі в краєзнавчому русі в Україні, їх зв’язки з діячами українського національно-культурного відродження з’ясовують документи і матеріали архівних справ про діяльність у другій половині XIX ст. єпархіальних історико-статистичних комітетів, особові фонди „Антоновичів” [236], „Грушевських” [237], „О.І.Левицького” [238], „І.М.Каманіна” [239] та ін.

Як свідчать справи останніх фондів, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, О.І.Левицький, І.М.Каманін були тісно пов’язані з літераторами, науковцями і краєзнавцями Київщини, Поділля і Волині, виступали їх наставниками, слідкували й аналізували місцеві публікації, в тому числі з особливою

прискіпливістю рецензували твори з україніки Ю. Крашевського, Г. Сенкевича, Ю.Ролле й інших.

Важливе значення для висвітлення соціально-політичного і економічного стану польської шляхти на Правобережжі мають документи ф.442 ЦДІАУК, де подані списки осіб, які перебували під наглядом поліції у Київській, Подільській і Волинській губерніях та вислані із цього краю за політичну неблагонадійність [240], про кількість маєтків, що належали особам польського походження в Правобережній Україні [241], про зберігання і поширення польської літератури антиурядового змісту [242], про масове позбавлення дворянських прав польської шляхти [243] та загальну кількість затвердженої, легітимної шляхти в губерніях така званого Південно-Західного краю [244] й інші.

Окремі документи, що стосуються краєзнавчої та літературної діяльності представника "української школи" Ю. Ролле (д-ра Антонія Ю.), опрацьовані в Центральному державному історичному архіві в м. Львові (ЦДІАУЛ). Вони зберігаються в родинному фонді "Грейми (1858-1890 рр.)" [245]. Зокрема, Михайло Грейм (1828-1911) з 1852 по 1911 роки мешкав у Кам'янці-Подільському, був діячем краєзнавчого руху на Поділлі і тісно співпрацював з Ю. Ролле [153, с. 176]. З особового фонду літературознавця Юлія Кляйнера використані його рукописи з історії польської літератури, в яких подано характеристику представників "української школи", зокрема творчості Ю. Словацького [246], якому він присвятив спеціальне дослідження [123]. У цій же установі у фондах "Літературне товариство імені Адама Міцкевича" та його журналі "Pamiętnik Literacki" [247], у матеріалах фондів "Польське філологічне товариство у Львові" [248], "Польське історичне товариство у Львові" [249] використані рукописи доповідей і статей, присвячені розгляду історії польської літератури та в її складі творів поетів і прозаїків – українців.

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (ВР ЛНБ) у фонді "Ф.Чоловський" (№ 113378) виявлено оригінал

рукопису польською мовою Ю. Ролле під псевдонімом "Юзеф Апполінарій" "Кам'янець-Подільський: історичний нарис", створений у 1866 р. на 266 аркушах, який був першим варіантом підготовки до видання згодом відомого тритомника "Замки подільські на молдавському пограниччі" (1870) [250]. Важливість знахідки полягає в тому, що вона дозволяє глибше з'ясувати формування історичних поглядів на Україну цього вченого та письменника.

Водночас у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України виявлено маловідому справу "А.О. Скальковський" (№ 3039) [251], в якій зберігається 13 оригінальних листів Ю.І. Крашевського до цього відомого одеського історика і статистика другої половини ХІХ ст. Листування засвідчує зв'язки польського письменника з українськими вченими на ґрунті зацікавлення окремими аспектами історії України і краєзнавства.

Значно об'єктивніші за обсягом і вартісніші за змістом документи про життєдіяльність Ю.Ролле зосереджені в Державному архіві Хмельницької області (ДАХМО). Певною мірою деякі архівні справи про цього письменника та історика тут опрацювали і частково ввели в науковий обіг науковці 80-90-х років ХХ ст. Л. Баженов [154, с. 63-64], Є. Мазурик [252; 253; 254], В.Прокопчук [255, с.26-32]. Нами не тільки використані і переосмислені відомі документи означеної установи про Ю. Ролле, але й введено в науковий обіг чимало нових матеріалів та фактів про нього. Матеріали про громадсько-політичну діяльність Ю.Ролле найкраще відображені у фондах ДАХМО „Подільський цивільний губернатор” [256; 257] та „Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління” [258]. Тут зосереджені документи про роботу Подільського товариства лікарів, його закриття офіційною владою за звинуваченням в антиросійській і антисамодержавній діяльності, а також статут, протоколи, звіти й інші ділові папери того часу, які вів і зберігав Ю. Ролле, матеріали літературної та науково-дослідницької праці. Саме в праві № 5305 згрупована інформація про наукові інтереси й перші публікації Ю.Ролле з історії медицини Поділля,

виконання ним обов'язків секретаря товариства лікарів 1862 -1865 рр. [256], а в справі № 803 фонду 292 – про таємний нагляд за ним і його „благонадійність” [259], у фонді 249 – матеріали про його сімейне та особисте життя [260], фонді 228 – про одержання ним паспорту громадянина Австрії [261] тощо.

Важливою є інша група документів ДАХМО, які стосуються наукового життя та діяльності краєзнавчих товариств другої половини ХІХ ст., участі в них Ю.Ролле. Такі матеріали зосереджені у фондах „Подільський епархіальний історико-статистичний комітет” (ф.832) [262], в якому представлені оригінали статутів товариства, звіти про діяльність, рецензії на рукописи та публікації. Водночас опрацьовані документи фонду „Подільський губернський статистичний комітет”, які з'ясовують стосунки Ю.Ролле з цією установою.

Вагоме значення для дослідження краєзнавчого руху і участі в ньому Ю.Ролле мають документи, картотека, рукописи особового фонду ДАХМО „Є.Й.Сіцинський” [263]. У дисертації використані документи цього фонду „Бібліографічні довідки про діячів Поділля”, матеріали персоналії під назвою „Життєві жалі Є.Сіцинського” [264] та рукописна праця Ю. Сіцинського з історії Подільського церковного історико-археологічного товариства [265], які певною мірою стосуються діяльності Ю.Ролле.

Матеріали фондів ХІХ ст. Державного архіву Вінницької області (ДАВО) містять матеріали про підтвердження дворянського стану місцевої польської шляхти 30-40-х рр. ХІХ ст., її господарську діяльність, судові справи, відвідування Східного Поділля представниками "української школи" в польській літературі Ю. Словацького, Т. Падури, Ю. Крашевського, Ю. Ролле та ін. З фонду "Вінницька гімназія" (ф. 844) використані матеріали діяльності цього закладу в першій третині ХІХ ст., з якої вийшли випускники, які стали діячами польського літературного бомонду в Польщі і на українському Поділлі [266]. Документи фондів установи "Махновецький повітовий суд" (ф. 864) [267; 268] та "Махновецьке повітове дворянське

зібрання" (ф. 865) [269] дали змогу виявити відомості про літературно-музичний осередок 20-х рр. ХІХ ст., що утворився в маєтку відомого польського громадсько-політичного і культурного діяча Г. Жевуського, про стосунки його з діячем "української школи" Т. Падурою, іншими представниками польської інтелігенції.

У Державному архіві Житомирської області (ДАЖО) використані матеріали, які стосуються „волинського періоду” життєдіяльності Юзефа Ігнаці Крашевського, з яких можна дізнатися про працю письменника на посаді почесного попечителя Першої житомирської чоловічої гімназії 1851 – 1855 років, його участь у складі екзаменаційних комісій по прийому іспитів у приватних учителів. Справа 286 на 113 аркушах фонду № 72 доповнює дані про діяльність Ю.І.Крашевського на посаді почесного попечителя Першої житомирської гімназії. Зокрема, тут містяться відомості про вихованця Крашевського згодом діяча українського національно-культурного відродження К.Михальчука, про пожертвування попечителем грошей на закупівлю книг для бібліотеки гімназії, лист Волинського цивільного губернатора, котрий дозволяє „звільнення у відпустку Крашевського до Варшави на 28 днів” [270]. У справі 344 того ж фонду знаходяться офіційне прохання про звільнення Ю.І.Крашевського з посади почесного попечителя Першої Житомирської чоловічої гімназії, написане попечителем Київського навчального округу [271].

У фонді № 46 Російського державного архіву літератури й мистецтва (Москва) виявлено понад 20 листів Ю.Ролле 1874 року, заадресованих відомому історичу ХІХ ст., засновнику і редактору журналу „Русский архив” П.І.Бартенєву, яких досі не торкалась рука дослідника. Ці листи дають змогу по-новому оцінити стосунки Ю.Ролле з російськими літераторами і вченими на тлі співпраці [272].

Колекції оригінальних документів про польських літераторів С. Гоцинського, Ю. Крашевського, Ю. Ролле (Доктора Антонія Ю.) та інших опрацьовані у варшавському Головному архіві давніх актів (AGAD).

Наприклад, у фонді "Століття XIX (1801-1900). Колекція документів" віднайдені оригінальні листи 1841-1845 років до друзів у Варшаві найменш дослідженого представника "української школи", поета-романтика Тимоша (Тимка) Падури [273].

Важливі відомості про польських літераторів XIX ст., їх оригінальні рукописи творів, прижиттєво видані їх збірки поезій та прози опрацьовані у рукописних фондах Бібліотеки наукової у Варшаві та Бібліотеки Чарторийських у Кракові. Зокрема, ранній період формування романтизму в "українській школі" представлений в документах відділу рукописів Бібліотеки Чарторийських, у першу чергу у "Візитаційних паперах Тадеуша Чацького" (справа 3447) [274], у фондах А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гошинського, І. Крашевського, Ю. Ролле та інших [274]. Окремі колекції творів польських літераторів-україністів XIX ст. зібрані у фондах та експозиціях Наукової бібліотеки у Варшаві (справа 7785, т.1 – 3) [275] та в документах Кременецької гімназії (ліцею) [276] й інших.

Значна група матеріалів про життя і творчість польських поетів і прозаїків, краєзнавчий рух й наукові дослідження на Поділлі другої половини XIX – на початку XX ст. зберігаються у фондосховищі заснованого 1890 року Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника [277]. Тут у фонді № 10 концентруються анкети, рукописи, проекти письменників і дослідників краю, у тому числі відомості та ілюстративний матеріал (фотографії, гравюри) про М. Гославського (20-30-ті рр.), Ю.Ролле (60-90-ті рр. XX ст.) [278].

У дослідженні використані рукописи і прижиттєві видання творів Ю.Словацького, що знаходяться в Домі Словацького у Вроцлаві, окремі документи, що зберігаються в меморіальному музеї поета в м. Кременці Тернопільської області [279], окремі експозиційні матеріали про діяльність і творчість на Волині Ю. Крашевського Житомирського обласного краєзнавчого музею [280].

Варто зазначити, що архівні документи та матеріали музеїв України та Польщі дозволяють лише уточнити окремі факти і деталі біографій, творчої спадщини, виявити портрети представників "української школи" в польській літературі ХІХ ст., з'ясувати загальний історичний фон в добу їх діяльності.

Важливим джерелом дослідження є опубліковані документальні матеріали про Правобережну Україну другої половини ХІХ, які висвітлюють соціально-економічне становище польської етнічної меншини, слугували джерельною базою для творів з україніки польських літераторів. Це відомі археографічні видання "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" у 15-ти томах (СПБ., 1863-1892) [281], "Архив Юго-Западной России" в 35-ти томах (К., 1859-1914) [282], збірники документів „Военно-статистическое обозрение Российской империи: Киевская, Подольская, Волынская губернии” (1848-1850) [283], польською мовою документальні збірки упорядників М. Білінського та Т. Ліпінського "Старожитна Польща" [284], А. Пшездзецького "Джерела з історії Польщі" [285] та "Відомості бібліографічні про рукописи, знайдені в бібліотеках Європи" [286], А. Яблоновського і А. Павинського "Історичні джерела. Польща у ХVІ ст." в 22 томах [287], А. Бельовського "Пам'ятки з історії Польщі" [288] та інші, в яких відображені події в Україні від ХV до ХІХ ст. Ці ж археографічні видання використовувалися літераторами "української школи" як джерельна база при написанні ними творів про Україну.

Значимим джерелом для з'ясування біографічних даних, суспільно-політичних поглядів на існуючу дійсність, взаємин з літературним бомондом, творчої лабораторії представників "української школи" в польській літературі слугує їх опублікована епістолярна спадщина. В роботі використані опубліковані зібрання листування з членами родини, друзями, критиками, видавцями, політиками тощо під назвою "Листи літературні" Міхала Грабовського (1934) [289], тритомник "Листи Юліуша Словацького" (1866) [290], збірник кореспонденцій цього поета [291] книги "В колі близьких

поету. Листи родини Словацького" (1960) [292] та "Календар життя і творчості Ю. Словацького" [117], "Листи до Ю. Словацького" [293], а також збірки "Листи Северина Гощинського" (1937) [294], "Кореспонденція Юзефа Залеського" [295], "Листування Міхала Чайковського" [296], "Листи до родини. 1820-1863" Юзефа Крашевського (1982) [297], "З паперів, залишених після смерті пана д-ра Антонія (Ролле)" (1907) [298] та інші видання, здійснені польською, російською та українською мовою. При опрацюванні епістолярію автор враховувала його суб'єктивний характер як історичного джерела і співставляла взяті з нього факти і судження з іншими видами джерел та публікацій. Наприклад, синхронізувала кореспонденцію Ю. Словацького з даними упорядників Е. Савримовича, С. Маковського, З. Судольського видруком польською мовою "Календар життя і творчості Юліуша Словацького" (1960) [117] тощо.

Для аналізу творчих засад представників "української школи" літераторів, їх сприйняття природи, населення, історії, культури регіонів України, польсько-українських відносин на різних етапах співіснування важливими є публікації ними книг і щоденників про подорожі українськими землями. Такі пізнавальні подорожі були поширені (модними) у першій половині ХІХ ст. і відкривали в поляків нове бачення України. Польська літературна інтелігенція, наприклад, зачитувалася подорожніми записками і спостереженнями відомих польських діячів Ю. Немцевича в книзі "Подорожі історичні по польських землях від 1811 до 1828 рр." (1850) [299], А. Пшездзецького в двотомнику "Поділля, Волинь і Україна. Образи місць і часу" (1841-1842) [300], С. Холоневського "Опис київської подорожі в 1840 році" [301] та інших. Дослідження таких видань засвідчило про їх значний вплив на формування "української школи" в польській літературі.

В свою чергу літератори-україністи також захопилися подорожами по Україні, які збагатили їх знання та уяву про ці землі. Найбільш колоритно описав свої подорожі 30-40-х рр. ХІХ ст. Ю. Крашевський, опублікувавши їх у книгах "Спогади Волині, Полісся і Литви" [302], "Картини з життя і

подорожей" [303], "Спогади з Одеси, Єдисану і Буджаку" [304]. Сьогодні ці видання є джерелом з історії України та вивчення засад творчості цього та інших польських поетів і прозаїків.

У цьому контексті автором опрацьовані мемуари і спогади про представників "української школи" в польській літературі ХІХ ст. їх близьких та сучасників, що є вагомим джерелом для вивчення їх життєвого шляху і творчості, хоча воно відзначається значною суб'єктивністю. У роботі використані як джерело видання польською мовою З. Яновського "В променнях Вільна і Кременця. Спогади" [305], А. Іванського "Спогади 1832-1876 рр." [306], Т. Бобровського "Спогад мого життя" [307], в яких яскраво відображена епоха та зустрічі з літераторами "української школи".

Водночас важливим джерелом виступають особисті або систематизовані упорядниками спогади про представників "української школи", зокрема А. М. Модзілевського "Спогади про А. Мальчевського" [308], С. Гощинського "Подорож мого життя" (укладача С. Погоня) [309] Є. Старнавського "Словацький в спогадах сучасників" [310], Л. Совінського "З спогадів про Крашевського" [311], М. Дубецького "Ю. Крашевський в Житомирі. 1853-1860 рр. Спогади" [312], М. Яворовського "Спогади про доктора Юзефа Ролле" [313] та інші. Зокрема, в мемуарах З. Яновського, А. Іванського, Є. Старнавського подаються важливі відомості про діяльність молодіжних літературних гуртків у Віленському університеті та Кременецькому ліцеї у 1820-30-ті роки і формування в їх середовищі поетів-романтиків української школи.

Автор залучила до написання роботи періодичні видання ХІХ ст. Польщі, України та Росії, в яких публікувалися твори представників "української школи" в польській літературі, вміщувалися на ці публікації рецензії, нариси про життя і творчість авторів. До опрацьованих журналів і газет, що видавалися в ХІХ столітті належать, "Atheneum" [314], "Biblioteka Warszawska" [315], "Gazeta Warszawska" [316], "Dziennik Warszawski" [317], "Kłosy" [318], "Gwiazda" (Київ) [319], "Tygodnik Petersburgski" [320],

"Киевская старина" [321], "Rocznik literacki" (Львів) [322], "Tygodnik Powszechny" (Варшава) [323] та інші.

Автор оперувала також довідковим матеріалом з досліджуваної проблеми, який міститься у "Польській загальній енциклопедії" [324], енциклопедії Ф. Брокгауза і А. Ефрона [325], "Енциклопедії українознавства" [326], "Словнику польських істориків" [327], "Енциклопедії сучасної України" [328], "Українській літературній енциклопедії" [329], "Енциклопедії історії України" [330] тощо. Найбільш вартісними довідниками, які подають змістовні статті про діячів "української школи" в польській літературі, є багатотомне видання "Polski Słownik Biograficzny" (1936-2008) [331] та фундаментальний біографічний словник співробітника Вінницького обласного краєзнавчого музею Вікторії Колесник "Відомі поляки в історії Вінниччини" (2007) [332], яка за зразок підготовки статей-довідок взяла той самий "Польський словник біографічний" [333].

Та основним джерелом для створення дисертації стали творча спадщина представників "української школи" в польській літературі XIX ст. опублікована як при їх житті, так і після у Польщі, Росії, Україні та країнах Західної Європи. У роботі максимально використані і проаналізовані історичні засади творчості фундатора з 1822 р. течії романтизму в польській літературі течії романтизму А. Міцкевича, зокрема його зібрання творів [334], його послідовника, автора поеми "Марія", засновника "української школи" А. Мальчевського [335], поеми "Срібний сон Соломеї" [336], "Беньовський" [337] та інші із зібрання творів у 15-ти томах Ю. Словацького [338], вірші "На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників за російську свободу", "Був би я орлом", "Поділля" та інша лірика М. Гославського [339], поеми "Канівський замок" С. Гоцинського [340], "Дух степу", "Збаразька битва" і ліричні поезії Ю.-Б. Залеського [341], повісті "Тайкури" [342], "Коліївщина і степи" [343], "Станиця Гуляйпільська" [344] й інші твори М. Грабовського (Едварда Тарши) [345], "Салон і вулиця" [346], "Ляльководи" та інші твори [347; 348] Ю.Дзежковського, "Коллокація" [349], "Аферист"

[350] Ю. Коженювського, "Звичаєва мішанина" Г. Жевуського [351], "Козацькі повісті" М. Чайковського [352], "Народ український" А. Марцинківського [353], цикл "Волинських вечорів" [354] і "Селянських повістей" [355] Ю. Крашевського, роман "Вогнем і мечем" Г. Сенкевича [356], повість "В Україні" Л.Совінського [357], "Історичні оповідання" в 9-ти томах Ю. Ролле (д-ра Антонія Ю.) [358] та інших. Названі твори опубліковані польською мовою. Проте в дисертації використані також їх переклади російською та українською мовою, здійснені переважно у 1950-1980-х роках. Маємо на увазі російськомовні переклади "Вибраних творів" Ю. Словацького [359; 360; 361], повістей "Коллокация" і "Аферист" [362] Ю. Коженювського, творів Ю. Крашевського [363; 364] й інших. Окремо варто зазначити вартісність видання українською мовою двотомника "Антології польської поезії" (1979), в якому вміщені переклади кращих творів літераторів "української школи" ХІХ століття [365]. Доречно зауважити, що найкраще і найпрофесійніше здійснили переклади з польської мови поезій Ю. Словацького, С. Гощинського та інших в цій "Антології" відомі українські вчені літературознавці і мовознавці М. Рильський та М. Бажан.

При вивченні названого доробку автором з'ясувався у першу чергу ступінь об'єктивності зображення України, її минувшини та сучасності польськими літераторами-україністами, їх історичні погляди, джерельна база й інші аспекти історизму їх творів, а на другому плані – художньо-мистецька, літературознавча цінність поезій та прози.

Таким чином, опрацьована і використана джерельна база вивчення забезпечила змогу ввести у науковий обіг нові факти про діяльність та творчість представників "української школи в польській літературі" ХІХ ст. з метою виконати поставлені в роботі мету і дослідницькі завдання, домогтися новизни отриманих наукових пошуків і результатів. Специфічність джерельної бази полягає в тому, що в ній превалюють дослідження творчої спадщини представників "української школи" в польській літературі, які, власне, дають змогу глибше пізнати і проаналізувати ідейно-теоретичні та

історичні засади, джерельну базу поезій і прози, об'єктивність відображення авторами різних етапів минулого України.

1.3. Методологічні засади та методи дослідження

Теоретико-методологічна база дисертації ґрунтується на сукупності принципів і методів пізнання, які визначаються основними тенденціями дослідження теми в сучасній історіографії. Методологічною основою роботи є принципи історизму, науковості, об'єктивності у висвітленні теми, системного аналізу, діалектичного розуміння історичного процесу, плюралізму.

Принцип історизму є одним з найголовніших принципів дослідження, який забезпечує вивчення явища в його виникненні та розвитку, вимагає здійснювати пізнання фактів і подій з урахуванням історичних умов, що їх викликали. Він дозволив розглянути процеси, пов'язані з утворенням, діяльністю на різних етапах розвитку "української школи" в польській літературі у ХІХ ст. та засади творчості її представників стосовно історії і культури України, вимагає неупередженого тлумачення суспільних відносин, унеможлиблює безпідставну ідеологізацію, перекладання політичних уподобань історика на конкретні історико-культурні процеси досліджуваної доби. Взявши історичний факт існування "української школи" польських літераторів, дисертантка її сприйняла як суспільне і культурне явище, уникаючи традиційної для радянської історіографії парадигми позитивного або негативного та з класових позицій його тлумачення. Оскільки представники "української школи" брали участь у красназавчому русі Поділля, Волині, Київщини та інших українських земель у ХІХ ст., у своїх творах часто дотримувалися регіонального висвітлення історії України, то дисертантка застосовувала принципи вивчення соціальної мікроісторії, які відповідають завданням означеної роботи.

Принцип наукової об'єктивності застосовувався автором при аналізі всього розмаїття історичних джерел, на яких базується робота, а також і джерел, на які спиралися польські літератори у своїх творах в зображенні минулого України. При цьому дисертантка дотримувалася принципу використання лише достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджується, уникала спрощеної описовості, кон'юктурності та заангажованості, зіставляла результати власного дослідження з даними інших дослідників.

Принцип діалектичного розуміння історичного процесу дав змогу висвітлювати події, явища, факти і їх результати у русі, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках, динаміці з урахуванням обставин часу.

Принцип плюралізму забезпечив толерантне ставлення до різних точок зору і поглядів в історіографії проблеми, формування власної позиції в ставленні до них.

Утвердженню гуманістичних принципів наукового дослідження, подоланню ідеологічної заангажованості радянської історіографії сприяло застосовування в процесі роботи над темою україноцентричних підходів при висвітленні проблеми історико-культурної спадщини "української школи" в польській літературі як складової духовності українського та польського народів.

Оскільки обрана тема дослідження тісно пов'язана з літературознавством, то дисертація також базується на засадах історико-культурної літературознавчої методології. Вона на перший план в аналізі висуває сюжет, його відповідність історичним подіям і колізіям, образну систему, що подається в категоріях оцінкової типологізації, як-от про героя поетичної драми Юліуша Словацького "Срібний сон Саломеї" – сміливого і мужнього Семенка і духовного побратима Небаби з поеми "Канівський замок" Северина Гоцинського.

Для досягнення поставленої мети і завдань дисертації застосовано дослідницький інструментарій – комплекс загальнонаукових та історичних методів вивчення проблеми.

Враховуючи комплексний характер теми, її тісний зв'язок з українською і польською літературою, літературознавством, історією України, краєзнавством, архівознавством, соціологією та іншими науками, застосовано міждисциплінарні підходи, орієнтовані на використання окремих даних та методик цих галузей. З числа міждисциплінарних використано структурно-системний метод, який дозволив розглянути об'єкт дослідження з усіма його рисами як єдине ціле. Це дало можливість визначити основні етапи функціонування "української школи" польських літераторів упродовж 1820-х – 90-х років, проаналізувати особливості кожного з них та розглянути їх у загальному контексті розвитку.

Вагоме значення мало застосування функціонального та культурологічного методів, за допомогою яких вдалося проаналізувати зв'язок реалій суспільно-політичного та культурного життя в контексті діяльності і творчості "української школи" в польській літературі XIX ст. Метод системного підходу дозволив відібрати з різних джерел та наукової літератури необхідний матеріал з історії "української школи" в польській літературі, його групувати, систематизувати, що забезпечило логічний виклад і узагальнення.

Суттєве місце в дослідженнях творчої спадщини цієї школи зайняв культурно-історичний метод, започаткований ще в другій половині XIX ст., який в основному використовують літературознавці. Цей метод дозволив з позицій об'єктивного наукового дослідження і нейтральності віднаходити суворо детерміновані зв'язки не тільки в сюжетах, характеристиці персонажів літературних творів (поетичних і прозових) представників "української школи", підтверджених через досвід в конкретному національному й соціальному середовищі, але й визначати джерельну базу,

історичну достовірність зображуваних в них подій і явищ, зокрема викладу історії України.

У дисертації використано також притаманні літературознавству та літературній критиці наукові методи – компаративний (порівняльне літературознавство), метод зіставлення (йдеться про два явища, подібні в одних аспектах, відтак і інших), метод викладу матеріалу, зокрема ступеневий, концентричний, метод аналогії й контрасту (прийоми взаємодії інтересів, персоніфікації, проблемної ситуації), метод міфокритики (аналіз міфотворчості в художній літературі). Застосування широко вживаного в історичній науці та літературознавстві біографічного методу (спосіб вивчення праць і творів на підставі виявлення зв'язків з життєписом того чи іншого автора) мало важливе значення при вивченні життєвого шляху представників польських літераторів-україністів і короткий виклад їх біографій для потреб досліджуваної проблеми.

Із загальнологічних методів застосовано метод аналізу і синтезу, з емпіричних – метод аналізу доступних джерел і наукової літератури.

У ході підготовки дисертації перевага надавалася конкретним історичним методам – синхронному, хронологічному та діахронному (періодизації). Застосування синхронного методу дало можливість з'ясувати як загальні закономірності, притаманні діяльності "української школи" в польській літературі, так і певні особливості й регіональні відмінності, характерні для творчості її представників доби романтизму і реалізму ХІХ століття. Проблемно-хронологічний метод дав змогу виокремлювати проблемні блоки і синхронно розглядати виникнення, становлення та подальшу еволюцію того чи іншого напрямку в польській літературі в хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх, зовнішніх зв'язків і закономірностей; метод періодизації – виділити якісні зміни і відмінності розвитку "української школи" на різних етапах.

Аналіз історичних умов створення та розбудови "української школи" в польській літературі, співставлення з іншими структурами та течіями в

літературному процесі України і Польщі у ХІХ ст. здійснено за рахунок порівняльно-історичного методу (у науковій літературі він має й інші назви – компаративний, порівняльний, кросс-культурний). Цей метод дав змогу шляхом порівняння виявити загальне й особливе в історії розвитку польської україністики, в етапах романтизму і реалізму, рівень об'єктивності висвітлення історії України в польській та українській літературі того часу.

Зіставлення одержаної з різних джерел інформації здійснювалося із застосуванням історико-статистичного та методу кількісного аналізу, насамперед при з'ясуванні динаміки формування "української школи" в польській літературі, мережі її осередків, кількості учасників, опублікованих ними творів, комплектації фондів поетів і прозаїків тощо. Застосування цього методу зумовило опрацювання значної кількості статистичного матеріалу з досліджуваної проблеми.

Аналітико-типологічний метод дослідження дозволив виділити характерні риси і форми діяльності "української школи" в польській літературі, з'ясувати найбільш характерні тенденції у створенні її представниками українознавчих творів.

Аналітико-узагальнюючий метод застосовано у висновках, в яких підсумовано історію "української школи" в польській літературі ХІХ ст. та викладено головні результати дослідження проблеми.

При підготовці дисертації додатково застосовано також такі наукові методи, як ретроспективний, класифікації, абстрагування, логічної послідовності.

Поєднання вищезазначених принципів і методів сприяло вивченню малодосліджених аспектів теми дисертації, подоланню усталених стереотипів, утвердженню інноваційних підходів при аналізі й інтерпретації діяльності та творчої спадщини "української школи" в польській літературі, дозволило з'ясувати ступінь та об'єктивність показу її представниками минулого України, її соціально-політичної історії, національно-визвольного руху, пошуку консенсусу в налагодженні українсько-польських відносин.

З урахуванням вищезазначених принципів, методів та підходів визначено терміни – ключові слова і поняття, що вживаються в тексті дисертації і допомагають з'ясувати сутність "української школи" в польській літературі та суспільних і культурних процесів, що відбувалися в Україні і Польщі у 20 – 90-ті роки XIX ст. Зокрема, визначальними є такі поняття: "українська школа" в польській літературі", "польська україністика", "доба романтизму", "доба реалізму", "доба позитивізму", "хлопоманство", "козакофільство", "шляхта", "Правобережна Україна", "східні креси", "Гвезда" ("Gwiazda"), "Петербурзька котерія" тощо.

"Українська школа" в польській літературі" – це течія в польській літературі, яка виникла в 20-ті роки XIX і діяла до початку XX ст. Її зародження і розквіт припали на 1820-1890-ті роки. Основу цієї школи склали польські поети, прозаїки, драматурги, які переважно народилися, жили і вчилися в Україні та рідше у Польщі або перебували в еміграції й ставили мету при написанні творів зображувати, популяризувати історію України, її культуру, природу, життя і побут, соціальне протистояння в українському селі й чимало зробили для визнання української нації, її самобутності та самодостатності в польському суспільстві. Найбільш видатними представниками означеної школи були А. Мальчевський, Ю. Словацький, С. Гощинський, М. Гославський, Ю.-Б. Залеський, М. Грабовський, Ю. Крашевський, Ю. Ролле та інші.

У дисертації часто вживаються поняття "польська україністика" в літературі. Зокрема, під цим означенням розуміється значно ширше коло польських літераторів, які не завжди входили до "української школи" в польській літературі, але у своїй творчості висвітлювали ті чи інші аспекти історії та культури України. Наприклад, до складу "української школи" не входив відомий польський письменник XIX – початку XX ст. Г. Сенкевич, хоча його роман "Вогнем і мечем" стосувався подій Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Під терміном "польська україніка" варто розуміти загальний внесок польської історичної й інших наук, літератури, мистецтва в популяризацію України.

Зміст поняття "доба романтизму", "романтизм" у літературі, який досліджується в дисертації, полягає в наступному. Ця течія виникла у Німеччині, Англії й Франції наприкінці XVIII ст. і поширилася на польські землі з країн Західної Європи на початку XIX ст., впровадилася в Україні з 1820-х і досягла свого апогею у 1830 - 40-і роки й продовжувала зберігати подальші незначні позиції в середині і другій половині XIX ст. Романтизм (франц. мовою *romance*; англ. - *romanticism*; нім. – *romantik*; мальовничий, уявний, мрійливий) – конкретно-історичний напрям у літературі, науці й мистецтві, представники якого в своїй творчості протиставляли буденному життю високі ідеали минулого (особливо Середньовіччя), його героїзацію та міфологізацію, рідною (у даному випадку польською, або українською) мовою зображували у творах простий народ та його діячів, боротьбу проти тиранії, нерідко фантазуючи, ідеалізуючи та гіперболізуючи висвітлення героїв. Для романтизму ключовим поняттям є "двосвітовість", концептуальний дуалізм (зв'язок мертвих з живими). Романтизм базувався на тезі багатства різних культурних традицій та їх взаємовпливів. Філософською основою романтизму став зв'язок людини з природою. Звертаючись до поглибленого вивчення історичного минулого та народної творчості, романтизм в Україні відіграв значну роль у пробудженні національної самосвідомості, обґрунтування самобутності народу, його "духу", культурних традицій, мови [329, т. 2, с. 350; 731, с. 600-601]. Доба романтизму в польській та українській літературі припала на розвиток першого етапу українського національного відродження, умовно визначеного В.Г. Сарбеєм як дворянсько-шляхетського (кінець XVIII – середина 40-х рр. XIX ст.) [57, с. 218; 634], під час якого представники "української школи" Ю. Залеський, С. Гоцинський, М. Грабовський та інші запозичали і обмінювалися досвідом у

своїй творчості з Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Гоголем та іншими українськими поетами і прозаїками.

У дисертації досліджується "доба реалізму", "реалізм" (від лат. *realis*; франц. *realisme*; англ. *realism* – речовий, дійсність) – ідейно-художній напрям у літературі і мистецтві ХІХ ст. Виник у 30-х роках у Франції, поширився на польські та українські землі у 40-і й розвивався до 80-х рр. Основу реалізму складає художній детермінізм. Реалізм виявляється передовсім у тому, що він звертає увагу в першу чергу на соціальні, економічні, політичні й ідеологічні явища, показує причинно-наслідкові зв'язки форм суспільного й індивідуального буття, точно й детально відображає час і простір, розуміє дійсність як динамічну категорію, сформовану чуттєвим досвідом. На відміну від романтизму, який зосереджував увагу на внутрішній світ людини, основоположною для реалізму стає проблема взаємин людини і середовища. Реалізм зорієнтований на (історичну) дійсність і намагається відтворити її природно і вірогідно [329, т. 2, с. 305; 731, с. 573-574]. Представники цієї течії (Ю. Коженювський, Ю. Крашевський та ін.) відмовилися від героїзації та міфологізації суспільства, в основу своїх творів поклали реальні соціально-психологічні колізії, які породжувалися побутом і мораллю, соціальними процесами, викликаними кризою феодално-кріпосницьких відносин. Тому відносини поміщиків і селян склали суть їх творів. Перехід представників "української школи" в польській літературі у творчості до реалізму співпав з другим (різничинським) етапом українського національного відродження (друга половина 40-х – кінець 80-х років ХІХ ст.). На ранньому етапі (до 1860-х років) в українському суспільстві діяло Кирило-Мемофідіївське товариство, започаткувалися громадівський рух та інші чинники національного відродження, а представники "української школи" захопилися "ходінням в українські села" (хлопоманством), вивчали українську історію, етнографію, фольклор і літературу.

Окремий розділ дисертації присвячений характеристиці діяльності "української школи" в добу позитивізму. Суть поняття "доба позитивізму",

"позитивізм" (від лат. *positivus*; франц. *positivisme* – даний, позитивний) - новий напрям у науці, літературі, мистецтві виник і утвердився у 60-ті – 90-ті роки ХІХ ст на базі поглибленого розвитку реалізму. Він спирався на прогресивну позитивістську філософію того часу, яка наполягала на потребі засвоєння гуманітарними дисциплінами, у тому числі літературою, досвіду точних, природничих наук. Саме на цьому ґрунті у другій половині ХІХ ст. виникла в літературознавстві культурно-історична школа, що базувалася на принципах успадкованого, вивченого, пережитого, як результату соціального середовища та певних історичних констеляцій [329, т. 2, с. 237]. В основу засад цієї філософії та її послідовників у літературі покладалося фотографічно відображувати описувані події та явища минулого і сьогодення, тобто такими, якими вони були в дійсності. Позитивістський напрям у літературі прагматично зображував становлення капіталізму, ринкових відносин, нових реалій в економічному та політичному житті народів світу. Такий підхід у дослідженнях і літературних творах наближається до нинішньої методології зображувати епоху історично правдиво, об'єктивно. З позицій позитивізму писали свої твори представники "української школи" в польській літературі, зокрема Ю. Ролле, в українській історичній науці - В.Б. Антонович. На добу формування і утвердження позитивізму в українській та польській літературі припали пізній період другого, з 90-х років ХІХ ст. – початок третього (загальнонародного) етапи українського національного відродження. Представники "української школи" брали активну участь в українському національно-культурному русі, перекладали рідною мовою і поширювали на польських землях "Кобзар", поему "Гайдамаки", розвивали польське шевченкознавство, співпрацювали з іншими українськими літераторами.

Зміст поняття "шляхта", яке вживається в роботі, полягає в тому, що польське дворянство – шляхта була елітним станом Речі Посполитої, який не сплачував податки і користувався необмеженою свободою та привілеями. Проте цей стан був неоднорідний. Він складався як з великих землевласників

– магнатів, так із середньої й більш чисельної дрібної шляхти, яка в умовах Правобережної України у XIX ст. була переважно безземельною. Здебільшого представники "української школи" в польській літературі були вихідцями із збіднілої шляхти, яка в 30-40-х рр. XIX ст. у великій кількості в Правобережній Україні була позбавлена російською владою шляхетства.

Історико-географічний регіон "Правобережна Україна" почав формуватися з того часу, коли цей простір в результаті національно-визвольної боротьби XVII ст. залишався до 1795 р. у складі Речі Посполитої. З кінця XVIII і до початку XX ст. він перебував під владою Росії й мав офіційну назву "Південно-Західний край", або "Київське генерал-губернаторство". Основу регіону складали історико-географічні області Поділля, Волинь і Київщина та інші прилеглі до них землі по правий бік Дніпра. Правобережну Україну іноді в літературі ще називають умовно українсько-польським пограниччям. Саме тут переважно жили і творили діячі "української школи" в польській літературі.

Терміном "креси", "східні креси", запропонованим у середині XIX ст. Вінцентом Полем, у польській літературі та публіцистиці прийнято називати українські, білоруські та литовські землі, які в XVI-XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої. З одного боку, - це поняття окреслює географічно-політичний стан певних територій на Схід від Польщі, а з іншого, - підкреслює їхні специфічні політичні, соціальні, господарчі й, передусім, культурні риси. Широке вживання терміна "східні креси" в польській літературі щодо України у нових історичних умовах XIX – початку XXI ст. не що інше, як ностальгія за втраченими землями.

Ще в другій половині XIX ст. став уживаним і набрав поширення у науковій та літературознавчій літературі з 70-х років XX ст. й донині термін "українсько-польське пограниччя". Суть його полягає в тому, що після входження до складу Росії Правобережної України, яка межує з Польщею, тут залишилася велика польська меншина, що пристосовувалась до нових умов життя. Вона мала постійні зв'язки з Варшавою, Краковом, Львовом з

прилеглими польським землями. На пограниччі – Волині, Поділлі й Київщині - розвивалася польська освіта (Кременецький ліцей). Саме українсько-польське пограниччя об'єктивно сприяло зародженню "української школи" в польській літературі, оскільки її кістяк складали вихідці з польських і спольщених родин Правобережжя.

У дисертації часто вживається термін "Гвезда" ("Gwiazda" /українською мовою "Зоря"/). Це щорічний альманах, що виходив польською мовою спочатку в Петербурзі (1846 р.), а потім у Києві (1847-1849 рр.). Його засновниками були З. Фіш (Тадеуш Падаліца), Я. Юркевич (Бенедикт Доленга) і А. Марцинківський (Альберт Гриф). Навколо альманаху гуртувалися діячі "української школи" в польській літературі та інші представники польської інтелігенції, які стояли на демократичних позиціях і критикували консерватизм Петербурзької котерії.

Поняття "Петербурзька котерія", вживане й проаналізоване у дисертації. Це група польських літераторів, що мешкала у Петербурзі і Москві й гуртувалася навколо часопису "Tygodnik Petersburgski" ("Петербурзький Тижневик"). Вони склали котерію – угруповання, об'єднання однодумців. Ядро котерії склали представники "української школи" в польській літературі (М. Грабовський, Г. Жевуський та ін.), які виступали за посилення позицій в літературі польської аристократії і католицької віри, за угодовську політику щодо російського самодержавства, негативне ставлення до соціальних реформ у суспільстві.

Стосовно "української школи" та її діяльності тісно пов'язане поняття "хлопоманство" (хлопоманія). Це різновид громадського руху, що розвинувся на українсько-польському пограниччі в 40-60-х роках XIX ст. Цей демократичний рух був представлений польською інтелігенцією, студентською молоддю, польськими літераторами-україністами. Учасники руху взялися вивчати історію регіонів України, етнологію, фольклор, інші аспекти життя українського села через так зване "ходіння в народ", що й стало запорукою творчості "української школи". Хлопоманство було тісно

пов'язане з традиціями польського визвольного руху, стало ідеологічним і соціальним підґрунтям виникнення течій в польській літературі "козакофільства" та "українофільства".

Поява терміна "козакофільство" (любов до козацтва) пов'язане з "українською школою" в польській літературі, яка створила образ "балетного", "прирученого" козака. Це був степовий герой, який вирізнявся надзвичайним молодецтвом, "дикою свободою". Ця течія в літературі виробила уявлення, начебто усе козацтво було надвірним, перебувало на службі пана. Під впливом такої літератури окремі діячі "української школи" спробували на практиці відродити таке козацтво. В. Жевуський у своєму маєтку на Поділлі оточив себе бутафорськими надвірними козаками і повів її на поле битви польського повстання 1830-1831 рр. М. Чайковський після поразки цього повстання створив в Туреччині козацькі полки на зразок Запорозької Січі. Така міфологізація українського козацтва лише шкодила українсько-польському порозумінню.

Таким чином, охарактеризовані в підрозділі основоположні принципи та наукові методи склали методологію дослідження, дозволили поєднати теорію з практикою вивчення і викладу опрацьованого матеріалу, досягти визначеної меті і завдань. Водночас з'ясовано термінологічні поняття, які вживані у роботі і дозволяють глибше зрозуміти діяльність "української школи" в польській літературі ХІХ століття.

Висновки до першого розділу дисертації.

Діяльність та творча спадщина "української школи" в польській літературі ХІХ століття привернула увагу українських і зарубіжних дослідників. У 30-90-ті роки ХІХ ст. головним джерелом формування історіографії проблеми були рецензії та критичні відгуки на поетичні, прозові і публіцистичні твори представників цієї течії в польській літературі А. Гославського, С. Гоцинського, Ю. Словацького, М. Грабовського, Б. Залеського, Ю. Коженювського, Ю. Крашевського, Ю. Ролле та інших, які

оприлюднювалися переважно в українській, російській та польській періодиці. Наукові засади вивчення в історіографії цієї школи в останній чверті XIX – на початку XX ст. заклали українські вчені В.Б. Антонович та І.Я. Франко. У 20 – 80-ті роки поглибили дослідження творчості польських літераторів-україністів В. Гнатюк, В. Щурат, М. Зеров, М. Євшан, Є. Рихлик, Г. Вервес, Р. Кирчів та інші, а в добу незалежності України – історики Л. Баженов, В. Єршов, С. Гаврилюк, М. Костриця, О. Пажимський та інші. З-поміж зарубіжних науковців, які залишили помітний слід у дослідження "української школи", варто відзначити російських (М. Щеглов, Д. Прокоф'єв, О. Цибенко й ін.), польських (С. Козак, С. Кеневич, В. Завадський, С. Маковський, В. Пйотровський, С. Степень та ін.), учених української західної діаспори (Г. Грабович), французьких (Д.Бовуа) тощо.

В історіографії проблеми окреслилося дві точки зору. Першу, яка заперечувала "українську школу" і закликала вивчати творчість окремих її представників як напрям у польській літературі, - сповідали вчені І. Франко, М. Євшан, О. Цибенко (відверта меншість). Переконлива більшість українських і зарубіжних дослідників відстоює наявність і визнає існування означеної школи в XIX – на початку XX ст. і розглядає її як цілісний феномен польської літератури.

Специфіка формування історіографії проблеми полягає в тому, що протягом часу її існування основу дослідників склали і складають українські й зарубіжні літературознавці (майже 80 відсотків), які застосовували суто власні методи наукового вивчення, а значну меншість становили історики. Отже, актуальною науковою проблемою залишається потреба наповнити даний напрям історіографії науковими історичними дослідженнями діяльності і творчості польських літераторів-україністів XIX ст. на предмет з'ясування джерельної бази, історичних засад та об'єктивності висвітлення ними у своїх творах історії України, їх місця і ролі в розвитку україно-польських культурних зв'язків й інших аспектів.

Архівні матеріали, опубліковані документи, епістолярій, мемуари, періодика та творча спадщина "української школи" в польській літературі є тими джерелами, які введено в дисертацію, а, отже, у науковий обіг, маловідомі факти з життя, суспільної, просвітницької діяльності її представників, розглянуто світоглядні позиції, об'єктивність висвітлення історії України їх творів та їх значення для української культури.

Специфіка використання, особливо архівних джерел, стосовно досліджуваної проблеми полягає в тому, що вони розрізненими групами зберігаються в різних країнах світу (Україні, Росії, Польщі, США та ін.). Авторка дисертації розробила власну концепцію пошуку і опрацювання таких джерел, що дозволило використати архівні джерела з більшості місць їх зберігання. Їх введення до наукового обігу дало змогу в поєднанні з опрацюваним значним масивом наукової літератури та періодичних видань зробити узагальнення та висновки, забезпечити реалізацію мети та дослідницьких завдань дисертації.

Застосування різних принципів і методів, які є основою сучасної методології дослідження, давало також можливість уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечувати наукову достовірність результатів дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ "УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ" В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (20-і – 40-і рр. ХІХ ст.)

2.1. Становище польської громади в Україні

Після третього поділу 1795 року Польська держава припинила незалежне існування, а землі, що входили до цієї могутньої в минулому європейської країни, були включені до складу трьох імперій – Пруссії, Австрії та Росії. З держави, яка в середині ХVІІІ ст. обіймала 725 тис. кв. км і мала 12,2 млн. мешканців, внаслідок трьох поділів найбільше припало Росії – 62 % і 45 % території і населення (460 тис. кв. км і 6,9 млн. осіб), Пруссії – відповідно 20 % і 23 % (150 тис. кв. км і 3 млн. осіб), Австрії – 18 % і 32 % (130 тис. кв. км і 4,8 млн. осіб) [142, р. 1, с. 15-17; 172, р.7, с. 249; 366, ч.1, с.12]. Практичні питання, пов'язані з ліквідацією Речі Посполитої і взаєминами держав-агресорів, регулювала Петербурзька конвенція від 26 січня 1797 р., таємна стаття якої зобов'язувала кожну з цих держав дбати про те, щоб назва "Польща" ніколи більше не з'явилася. На приєднаних до Росії, Пруссії та Австрії територіях майже відразу було запроваджено закони, мову, адміністрацію, податки, обов'язки громадян, які діяли у цих державах.

Повний розпад держави з багатовіковими традиціями і міжнародним авторитетом, якою була Річ Посполита, мав великий резонанс як на континенті, так і в польському суспільстві. На міжнародній арені виникло "польське питання", пов'язане з суперечками держав-агресорів щодо окремих теренів колишньої Речі Посполитої, а також з антагонізмом між революційною Францією і напівфеодальними монархіями Європи, котрі прагнули диктувати європейським народам засади і зразки устрою.

Відсутність власної держави відчували всі верстви польського суспільства, вони були змушені пристосовуватися до нових порядків, відмінних від тих, які панували в Речі Посполитій. Населення багатонаціональної Польщі зіткнулося з державними апаратами

бюрократичних абсолютних монархій, які не визнавали засад станової шляхетської демократії, що з тим чи іншим успіхом діяла в Речі Посполитій. Найбільших втрат і утисків зазнав освічений і свідомий своїх політичних та економічних прав стан шляхти, який був позбавлений багатьох привілеїв, що ними користувався впродовж століть, зокрема власних судів над підданими, територіального самоврядування, публічного голосу в державних справах.

Особливо боляче такі процеси позначилися на становищі польської меншини України, яка внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої опинилася під владою Російської імперії. На базі колишніх Київського, Брацлавського Волинського і Подільського воєводств Правобережжя за адміністративно-територіальною реформою 1796-1804 років були утворені в стійких кордонах до початку ХХ ст. Київська, Волинська і Подільська губернії з 54 повітами. Цю територію росіяни називали Південно-Західною Росією, Південно-Західним краєм, Київським генерал-губернаторством, поляки – східними кресами, а українці - землею по правий бік Дніпра – Правобережною Україною [367, р.2, с. 25-28].

У трьох губерніях Правобережжя польська громада наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. складала відверту меншість відносно корінного українського населення – всього пересічно 6 відсотків. Динаміка кількісного стану виглядала так: у 1795 р. в регіоні мешкало близько 350 тисяч поляків, у 1840 р. – 410 212 [222, р.1, с. 69 укр.], за переписом Російської імперії 1897 р. - пересічно понад 400 тисяч [369].

Проілюструємо більш детально статистику населення на прикладі Подільської губернії, в якій була найчисленніша польська меншина. Губернія, обіймаючи загальну площу в 42,1 тис. кв. км, простягалася в межиріччі Південного Бугу і Дністра, в якій мешкало наприкінці ХVІІІ ст. 2,4 млн., а на початку ХХ ст. – 3,02 млн. жителів [368; 282; 374, с. 15-115], з них 88 відсотків – українці, решта – євреї, поляки, росіяни і ще 38 малочисельних етнічних груп [369; 96; 159; 160]. Сьогодні на теренах колишньої Подільської

губернії розмістилися Хмельницька, Вінницька й частково Одеська й Миколаївська області України.

У XIX – на початку XX ст. у Подільській губернії проживало пересічно трохи більше 200 тис. поляків, з них – 141,7 тисячі дворян (шляхти) та 224,5 тисячі українських селян і міщан, що сповідували римо-католицьку віру. В 12-ти повітових містах і містечках мешкало 45800 поляків і римо-католиків [369, т. XXII; 370; 371, розд.2, с.28-29; 372; 373].

За даними досліджень та архівних матеріалів, польське населення Подільської губернії, яке тут вкорінилося багатовіковим володарюванням Речі Посполитої й складало суттєву меншість (у першій половині XIX ст. – 12,3 %, наприкінці XIX ст. – 6,5 %) стосовно місцевих українців, аж до початку XX ст. зберігало в регіоні риси замкнутої, корпоративної общини, займало ключові позиції в економіці, у політичному і культурному житті краю. Зокрема, в другій половині XIX ст. майже 93 відсотки поміщиків і орендарів приватних маєтків і господарств були з числа польських родин [223, с. 60-61].

На середину XIX ст. їм належав головний земельний фонд Поділля. Польські землевласники жорстоко експлуатували 934,4 тис. селян – кріпаків [222, с. 69]. 1887 року польським поміщикам належало 1068962 десятин, або 57 відсотків земельних угідь [375, с. 38; 223, с. 58], а в 1897 р. – 1257 сільськогосподарських маєтків [223, с.61]. У 1904 р. польське землеволодіння на Поділлі скоротилося до 48,3 відсотки [109]. При цьому у власності 40 латифундистів (Потоцькі, Собанські, Єловицькі, Мархоцькі й інші) перебувало від 5 до 80 тис. десятин землі [223, с. 65]. Станом на 1911 рік власність поляків на землю на Поділлі скоротилося до 861700 десятин [222, с.364], проте до Першої світової війни польські поміщики продовжували утримувати в своїх руках майже 50 відсотків загального фонду земель Правобережної України. Таким чином, польська меншина виступала фактичним господарем краю і мала певні підстави називати даний регіон "польською Україною". З цього приводу М.С. Грушевський зауважив: "Після

приєднання Правобережжя до Росії сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського пана над царським холопом ще більшої міри й певності, якої не мало воно за безсилої, розколиханої польської держави" [376, с. 230].

З іншого боку, непримиренна боротьба за землю в Правобережній Україні, в тому числі на Поділлі у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. між селянами та поміщиками, які у більшості були поляками, складала характерну рису епохи й визначила наріжне протиріччя й непорозуміння у стосунках місцевого українського населення з тутешньою польською общиною.

Крім того, становище польської етнічної меншини в Правобережній Україні посилювалося тим, що до 30-40-х років ХІХ ст. тут діяли окремі положення Литовського статуту, Конституція Королівства Польського, польська мова залишалась домінуючою у спілкуванні, діловодстві й судочинстві, чиновницько-бюрократичний апарат губернії поновлювався, в основному, з польських дворян. Привілейоване становище мали польська освіта і римо-католицька церква [373; 377, с. 56; 367]. Зокрема, з початку і до 60-х років ХІХ ст. на Поділлі діяла римо-католицька дієцезія (єпархія) з центром (консисторією) у м. Кам'янці-Подільському, яка об'єднувала 101 костел і 41 каплицю з 195725 парафіянами. Дієцезія мала Кам'янець-Подільську римо-католицьку духовну семінарію та при костелах до 40 парафіяльних шкіл і училищ [378, арк. 2-4; 379].

Протягом 1810-1830 рр. у дієцезії було споруджено ще 25 костелів [380, арк.11]. Якщо врахувати майже суцільну неписьменність українського населення Правобережної України (наприкінці ХІХ ст. письменних було лише 15 відсотків), то польська община мала найвищий освітній рівень (тільки 16 відсотків були неписьменними) [369]. В польських родинах, особливо шляхетських, набула розвитку система домашньої освіти. Традиція навчати дітей в початкових, середніх і вищих навчальних закладах Росії, України, Польщі і країн Західної Європи. Так, наприклад, у Київському університеті св. Володимира у 1831 р. навчалось 264 студенти, з них 165

були поляками (62,5 %), у 1862 р. – 830 і 401 (48,3 %). Польські студенти університету, вихідці з Волині склали 43,9 %, Поділля – 29,7 % і Київщини – 26,3 % [222, с.276-277; 221].

Все це забезпечувало досить високий інтелектуальний розвиток польської меншини в Правобережній Україні. Місцеві поляки передували у порівнянні з корінним населенням та іншими етнічними групами за кількістю учених, письменників, лікарів, інженерів, юристів, учителів та інших професій. Тому не дивно, що польська община Київщини, Волині й Поділля породила у ХІХ ст. сузір'я талановитих діячів науки, освіти і культури: Юліуша Словацького, Юзефа-Богдана Залеського, Северина Гощинського, Мавриція Гославського, Едварда Рулікowsького, Антонія Марцинківського, Леонарда Совінського, Юзефа Ролле та інших.

Водночас польська меншина Правобережної України з кінця ХVІІІ ст. перейшла в рішучу опозицію до російського самодержавства, виступила виразником польського національно-визвольного руху в ХІХ ст., на який покладала сподівання щодо відновлення незалежної Речі Посполитої в кордонах 1772 року. Зрозуміло, що перспектива встановлення польського державного володарювання в Правобережній Україні не тільки не сприймалася, але й зустрічала відкритий опір з боку української нації, бо вона несла заміну одного гнобителя (Російська імперія) на іншого (Польща) [381]. Тому всі виступи місцевих поляків на підтримку повстань 1831 і 1863 років у Королівстві Польському були приречені на поразку й ускладнили їх становище, зрештою, змусило багатьох з них поступово відмовлятися від колонізаторських ідей, переходити на шлях угодовства з російською владою або незначній частині розділити долю українського народу.

Уже в 1816-1822 рр. на Правобережній Україні поляки утворили антиросійські конспіративні масонські ложі, на базі яких виникли відділення Варшавського «Патріотичного товариства» (1822-1826), котрі брали участь у переговорах з Південним товариством декабристів про союз і спільний виступ проти царизму [382, с. 201-202; 383, с. 112-114]. Особливо активно

виявила себе польська меншина в ході польського повстання 1830-1831 рр. До весни 1831 року в Подільській губернії було утворені конспіративні організації "Патріотичне товариство" і "Вільні сини Поділля", на Волині "Союз косарів" та інші, які підготували місцеве повстання поляків у квітні – травні цього ж року. Головні бої трьохтисячного формування повстанців на Поділлі під командуванням генерала Б. Колишки з царськими військами відбулися з 2 по 27 травня. Зазнавши поразки 14 травня під м. Дашевим Гайсинського повіту, основні сили заколотників згодом відступили в Галичину. Військово-польові суди офіційно зареєстрували 2126 активних повстанців Поділля, з яких представники безпомісної і малопомісної польської шляхти і поміщицтва складали 68,4 відсотка, римо-католицького духовенства, чиновництва, солдат і офіцерів – 11,2, селян – 20,4 [100; 102; 384].

Отже, за своєю соціальною природою збройний виступ поляків носив яскраво виражений шляхетський (дворянський) характер. Керівництво повстанням перейшло до рук магнатсько-шляхетських сил, які більше мріяли про реставрацію Речі Посполитої, повернення під свою владу "східних кресів" та про збереження станових прав і привілеїв, ніж про ліквідацію феодально-кріпосницької системи й серйозні демократичні реформи і перетворення в інтересах польського і українського народів, у першу чергу селян. Тому місцеве українське населення поставилося до нього як до "панської війни", не підтримало "бунт", що стало головною причиною поразки збройного виступу, призвело до ще більшої ізоляції польської меншини в регіоні [385].

Незважаючи на погіршення соціально-економічного і політичного становища польської меншини на Правобережній Україні в зв'язку з репресіями з боку царату, вже у середині 30-х років XIX ст. в її складі утворилися відділки польського національно-визвольного руху конспіративної організації "Віра, надія, любов" (керівник Каспер Мошковський) [386], яка згодом увійшла до розгалуженої в Польщі, Литві та

Україні "Спілки польського народу" (керівник Шимон Конарський) [387]. Проте діячі цього підпільного формування на Поділлі, Волині й Київщині не зробили належних висновків з поразки повстання 1831 року і, всупереч намаганням Ш. Конарського революціонувати та демократизувати тут польський визвольний рух, рішуче відмовилися від цього й продовжували залишатися на відверто традиційно-консервативних позиціях. Не змогли їх здолати численні емісари польської політичної еміграції країн Західної Європи, які зачастили в Правобережну Україну у 40-50-ті роки XIX ст. Місцева польська аристократія і шляхта приймала й переховувала емісарів від карних установ царизму, допомагала створювати таємні гуртки і осередки, однак виступала противником лівиці в польському визвольному русі [222, с.324-326; 98].

Активна участь поляків Правобережної України у польському національно-визвольному русі XIX ст., їх опозиція до російського самодержавства, прагнення зберегти в регіоні панівну роль й сподівання на реставрацію Речі Посполитої в кордонах 1772 року неминуче викликали стосовно них відчутну репресивну політику з боку офіційної влади. Так, після розгрому повстання 1831 р. у Правобережній Україні були скасовані дії положень Литовського статуту, ліквідовані польські навчальні заклади різного рівня (Кременецький ліцей, гімназії, парафіяльні училища та школи), повністю греко-католицька церква (1839 р.), закрито 19 костьолів і 12 монастирів (залишено 92 римо-католицькі храми, 69 каплиць і 6 монастирів) [98; 243], заборонено вживання польської мови в державних установах та діловодстві [388], зберігати для особистого використання, ввозити з-за кордону й поширювати польську літературу антисамодержавного спрямування [234; 235]. Натомість впроваджувалася політика русифікації краю: російська мова ставала основою в усіх установах і в спілкуванні громадян, були засновані російські гімназії та інші освітні заклади, російська православна церква отримала найширшу підтримку й перетворилася в

знаряддя боротьби з римо-католицькою конфесією та польською общиною взагалі [374, с. 120].

Здійснюючи заходи з деполонізації польської меншини, царський уряд одночасно став на шлях ліквідації її шляхти, яка у своїй більшості була бідною і мало чим відрізнялась від становища місцевих селян. 19 жовтня 1831 р. імператором Миколою I було видано указ "про однодвірців та громадян у західних губерніях", згідно з яким, особи, що не подали геральдичних документів і не мали відповідних постанов дворянських депутатських зібрань щодо дворянства, зараховувалися до податних станів однодвірців (у селах) чи громадян (у містах). До кінця 1833 року лише в Подільській губернії було переведено з шляхти у стан однодвірців 30259 і в стан громадян 1762 особи [222, с. 110-111], протягом 1834-1845 рр. у податні стани зараховано ще 36792 особи [222, с. 121], а за період діяльності новоствореної Центральної геральдичної комісії у Києві під головуванням генерал-губернатора Д.Г. Бібікова у 1839-1845 рр. було позбавлено дворянства ще 8950 шляхетських родів [222, с. 125; 389]. За підрахунками Д. Бовуа, всього у трьох губерніях Правобережжя за період з 1831 по 1856 рр. було позбавлено шляхетських (дворянських) прав 340 283 особи [222, с. 195]. Поступово ця декласована верства майже повністю розчинилася у місцевому селянському середовищі і була деполонізована.

Крім того, царський уряд проводив у 30-50 рр. XIX ст. цілеспрямовану політику обмеження і зменшення польського поміщицького та римо-католицького землеволодіння на користь російських власників і православної церкви. В 1832 році уряд створив спеціальні комісії для конфіскації земель, майна і капіталів у польських повстанців. Ними було секвестровано в Правобережній Україні 1124 маєтки з приналежними до них землями й 156226 селянами-кріпаками, які у переважній більшості були переведені в розряд державних. Відповідно, у Подільській губернії влада конфіскувала 473 маєтки з 52533 селянами [390, с. 7-10]. Правда, вже протягом 1839-1842 рр. імператор Микола I помилував 128 польських поміщиків-повстанців

Правобережжя і повернув їм забрану державною власність. Водночас з метою обмеження польського економічного впливу в Україні 1839 року в м. Бердичеві було ліквідовано агентство Польського банку і натомість створено у Києві контору Російського державного банку, на який покладено обов'язок здійснювати усі фінансові розрахунки польських підприємців і землевласників [391, с. 42].

Поразка польських повстань і їх відгомін у Правобережній Україні, політика репресії царату проти польської меншини змусили її докорінно переглянути своє ставлення до українського народу, шукати шляхів порозуміння і компромісів у співіснуванні з ним та засобів виходу з соціально-політичної ізоляції.

Такий погляд на Правобережну Україну й інші так звані "східні креси" повністю відповідав духу тодішньої польської історичної науки, яка, спираючись на науковців і краєзнавців переважно із середовища місцевих поляків, взяла ініціативу в свої руки в першій половині ХІХ ст. у регіональному дослідженні Київщини, Волині й Поділля. Вже на початку ХІХ ст. відомий польський магнат, просвітитель, письменник, публіцист та історик, подолянин граф Ян Потоцький (1761-1815) [327, с.421-422; 331, т. ХVІІІ; 392, с.454-457], який перейшов на службу до російського самодержавства і користувався прихильністю імператора Олександра І, видав у Петербурзі французькою мовою невеликі книги: "Стародавня історія Подільської губернії" (1805) [393] та "Стародавня історія Волинської губернії" (1805) [394].

У цих дослідженнях автор уперше здійснив спробу науково узагальнити відомості з історії первісного суспільства та доби середньовіччя Волині й Поділля, обґрунтувати тут автохтонність місцевих східнослов'янських племен і визнав їх невід'ємною частиною Київської Русі, що йшло всупереч з тогочасною польською історіографією [393, с. 456]. Крім того, Ян Потоцький виступив ініціатором підготовки археологічних карт регіонів. 1805 року він опублікував французькою мовою "Археологічний

атлас європейської Росії" [395]. В ньому були описані відомі на той час стародавні поселення, городища, кургани, подані описи старожитностей, у тому числі в Правобережній Україні. Праці Яна Потоцького закликали польських учених і краєзнавців до ґрунтовного вивчення історії Київщини, Волині й Поділля.

Найбільш визначну роль у дослідженні та популяризації минувшини краю, його населених місць відіграв у першій половині ХІХ відомий діяч місцевої польської общини, кам'янецький ксьондз, доктор теології та історик Вавжинець Лаврентій Марчинський (1779-1845) [327, с. 341-342; 396; 154, с.217].

Народився В. Марчинський в м. Каліші, у шляхетській родині. Закінчив учительську семінарію, Віденський університет, студіював в університетах Галле і Франкфурта, працював над літературою і джерелами бібліотек Відня, Парижа і Рима. 1803 року назавжди оселяється в м. Кам'янці-Подільському. До 1815 року викладав у місцевій римо-католицькій духовній семінарії. В 1816 році висвячений у релігійний сан і працював кафедральним священиком, згодом прелатом капітули, генеральним візитарієм, директором кам'янецьких польських шкіл, членом головного польського суду. В 1827 році захистив у Віленському університеті докторську дисертацію з богослов'я [397, арк. 5-6].

Проте справжнім покликанням В. Марчинського були історичні дослідження. Свою науково-літературну творчість він розпочав з публікації протягом 1816-1820 рр. кількох популярних книжок і підручників з всесвітньої історії для потреб польських кіл краю [398]. Головним науковим досягненням В. Марчинського, яке визначило його як ученого і провідного краєзнавця, стала монографія в трьох томах польською мовою "Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії" [399]. Це масштабне видання, що було вперше здійснено для цього краю у ХІХ ст., відповідало потребам того часу і використовувалось як службовий довідник для губернського начальства і установ, а також для потреб

пересічного читача й тих, хто став на шлях досліджень минувшини Поділля. При створенні капітальної праці автор використав наявну літературу з історії краю та поточні архіви державних установ губернії. У першому томі В. Марчинський подав короткий нарис про природу (територія, ландшафти, ріки, ліси, тваринний і рослинний світ), населення, економіку, статистику, історію Поділля. В другому томі автор виклав історико-статистичні і географічні довідки про всі міста, містечка і головні села краю. Третій том праці був присвячений опису римо-католицької дієцезії, історії проникнення на Поділля та діяльність католицьких орденів, розвитку польської освіти і культури під кутом зору "цивілізації східних окраїн" Польщі. При всій доцільності і цінності викладеного матеріалу "Опис Подільської губернії" В. Марчинського мав серйозні недоліки в плані ігнорування давньоруських і пізньосередньовічних літописів, актових книг і стародруків. Це призвело до значних фактичних помилок і неточностей у викладі подій, у датуванні часу заснування міст і сіл, допускалась ідеалізація колоніального панування на Поділлі Речі Посполитої, ролі римо-католицької церкви. Все це викликало тоді справедливу критику подільської інтелігенції. Зокрема, представник "української школи" Маурицій Гославський "Опису Подільської губернії" присвятив вірша, в якому негативно оцінив працю [396, с. 500]. Дійшло до того, що, за визнанням популяризатора творчості В. Марчинського Ю. Ролле, тритомник перестали купувати і автор, який власним коштом здійснив видання, зазнав значних матеріальних збитків [400]. Вавжинець Марчинський боляче сприйняв критику і на тривалий час відійшов від дослідження Поділля, поринув у духовну та громадську діяльність. Тільки 1836 року в "Журнале министерства внутренних дел" з'явилася його стаття "Сведения о Подольской губернии" [401], яка вперше докладно розповіла усім читачам Російської імперії про принади природи, історію, тогочасний стан цього краю. При написанні статті автор врахував недоліки і критичні зауваження на його книгу "Опис Подільської губернії".

Продовжувачем справи В. Марчинського з регіонального дослідження виступив уродженець Поділля, письменник, археограф та історик Олександр Пшездзецький (1814-1870) [327, с.428-429; 402; 403]. Дитячі роки його пройшли в родинному маєтку у м. Чорний Острів Проскурівського повіту Подільської губернії (нині поблизу м. Хмельницького). Тут він закінчив повітове дворянське училище, згодом Кременецький ліцей на Волині і завершив здобуття освіти в Берлінському університеті. В 30-40-х роках багато подорожував по країнах Західної Європи, Україні, Росії, публікуючи цікаві репортажі й повісті про бачене і пережите, які принесли йому славу мандрівника і літератора. Водночас він відкрив себе як історика і археографа Польщі та України, зокрема Подільської землі. 1841 року світ побачила книга його спостережень від мандрів по Правобережній Україні під назвою "Поділля, Волинь і Україна. Образи місць і часу" [404], яка й досі є важливим історичним джерелом для вивчення історії краю. В своєму описі автор подав докладні відомості про умови життя, побут, традиції і місцеві звичаї населення, маловідомі факти історії міст і сіл Подільської, Волинської і Київської губерній, вмістив цікаві характеристики магнатських родин. Проте він виступав поборником "цивілізаторської" місії Речі Посполитої в Україні і вважав, що Поділля, Волинь і Київщина перебувають незаконно у володінні Російської держави.

Як історик О. Пшездзецький захопився діяльністю варшавсько-віленських археографів Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського [154, с. 184, 212-213], які протягом 18 років збирали, систематизували й видали велику колекцію середньовічних документів (люстрації, акти, грамоти й ін.), подали географічний, статистичний та історичний опис Польщі XVI - XVIII ст. у тритомнику "Старожитня Польша"[283]. Другий том цього видання присвячено опису та документам Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств. У свою чергу О. Пшездзецький створив під своїм головуванням ще одну археографічну комісію та авторський колектив для розгляду

публікації історичних документів і матеріалів з минулого Речі Посполитої та її "східних кресів".

У середині 1840-х років з друку вийшов двотомник "Джерела з польської історії" [284], авторами якого виступили О. Пшездзецький, М. Грабовський і М. Малиновський. Крім того, О. Пшездзецький видав книгу, яка містила бібліографію стародруків і рукописів з історії Польщі, в тому числі Поділля і Волині, що зберігалися в головних бібліотеках країн Західної Європи (у Лондоні, Парижі, Берліні й ін.) [285].

Отже, на середину ХІХ ст. польська історіографія зробила рішучий крок в археографічному забезпеченні наукових досліджень, прагнучи випередити російську та українську історичну науку з вивчення та публікації документів, зокрема з історії Правобережної України. Проте упереджені погляди більшості польських істориків і краєзнавців того часу на Поділля, Волинь, Київщину певним чином корегувалися діяльністю та творчістю "української школи" в польській літературі 20-50-х років ХІХ ст. [405]

Таким чином, у ХІХ – на початку ХХ ст. у Правобережній Україні склалася своєрідна ситуація. З одного боку, російське самодержавство прагнуло всіляко зменшити соціально-економічний, політичний та ідеологічний вплив польської меншини й закріпити своє право на володіння цим краєм і розчистити шлях до його русифікації. З другого боку, місцева польська община намагалася обґрунтувати, захистити своє існування, необхідність свого верховенства над українцями й іншими етнічними групами регіону. Польська община в соціальному та ідеологічному плані не була однорідною. В її середовищі була аристократія і декласована шляхта, багаті і бідні, поляки і ополячені українці, за світоглядом – праві, помірковані й ліві. Одні з них (більшість) залишалися прихильниками Речі Посполитої, в якій не було місця українській нації і вони ностальгічно очікували повернення старих часів їх безроздільного панування на "східних кресах" [381, с. 9]. Інші (меншість) – виступали поборниками налагодження україно-польського порозуміння, спільного життя і співпраці на демократичних

засадах, визнавали пріоритетні позиції українського народу. Саме в середовищі останніх під впливом демократичного крила польського національно-визвольного руху, становлення і утвердження української нації, розвитку нових українсько-польських відносин та зміни світоглядних позицій прогресивної польської інтелігенції, пов'язаної у першу чергу життям та творчістю з Україною, - створилися об'єктивні умови та причини появи феномена в польській літературі з 20-х рр. XIX ст. так званої "української школи", яка своєю діяльністю і творчістю залишила помітний слід в українській і польській культурі того часу [406; 407; 408].

2.2. Формування і розвиток "української школи" та світоглядні позиції представників романтизму

Особливо гостро відчували втрату польської державності інтелектуальні кола шляхти, які в другій половині XVIII ст. виступали речниками проведення докорінних реформ Речі Посполитої в дусі ідей Просвітництва. Вони пережили політичну поразку, яка вплинула на їхні світоглядні орієнтири - на зміну просвітницькому оптимізму соціальної гармонії прийшов (хоча й ненадовго) песимізм розчарувань і розгубленості. На довгі десятиліття польські інтелектуальні сили занурилися в роздуми і дискусії стосовно причин занепаду Речі Посполитої й можливих шляхів її відродження.

Поділи Речі Посполитої болісно позначилися на численній збіднілій і безземельній шляхті, яка втратила можливості в господарюванні або адміністративної кар'єри у власній державі і перетворилась на найбільш радикальний елемент, що прагнув зміни існуючого стану. Ці зміни ще більше позначилися на житті, суспільній свідомості та ідеології етнічної польської меншини Правобережної України, що увійшла під юрисдикцію Росії наприкінці XVIII ст., яка змушена була пристосовуватися до нових умов свого існування й змінювати свої усталені погляди на українську націю [172,

ч.ІІІ, р.8, с. 256]. Демократична польська інтелігенція Правобережної України прагнула переглянути своє ставлення до українського народу, шукати шляхів польсько-українського національного примирення і злагоди. "Прозріння багатьох поляків і ополяченої української шляхти проявилось в тому, що вони почали усвідомлювати менталітет українського народу, його культуру, звертати увагу на жахливий соціально-економічний стан українського селянства" [182, с.51].

Характерно, що складалася ця інтелігенція переважно з вихованців на Правобережній Україні – Кременецького ліцею, Уманської школи отців Василіан, Вінницької гімназії й інших польських закладів освіти, заснованих і поширених у регіоні попечителем Віленського навчального округу Тадеушем Чацьким у перші десятиріччя ХІХ ст. [221, т.І; 222, ч.І; 193; 305]. Саме в колі літературних гуртків Кременця 1820-х років народилася плеяда поетів і прозаїків, з яких сформувалася "українська школа" в польській літературі

Кістяк "української школи" склали переважно вихідці з польської меншини Поділля, Волині й Київщини, з так званого українсько-польського пограниччя, в якому сформувався синтез культур України і Польщі. Обґрунтуванню цього явища спеціально присвячено наукові збірники "Київських полоністичних студій" під назвою "Романтизм: Між Україною та Польщею" (К., 2003) [176], "Українська школа" в літературі та культурі українсько-польського пограниччя" (К, 2005) [177]. Саме з цього пограниччя вийшли представники цієї школи – польські поети Антоній Мальчевський (1793), Маврицій Гославський (1802-1834), Северин Гощинський (1803-1873), Юзеф-Богдан Залеський (1802-1886), Юліуш Словацький (1809-1849), Тиміш Падура (1801-1871), Міхал Чайковський (1804-1886) та інші, які не належали до польської аристократії, були вихованцями Кременецького ліцею. Вони першими у польському суспільстві почали відмовлятися від імперських поглядів на Україну, стали визнавати право на існування

українського народу, бачити його відмінність від польського і прагнули зрозуміти його історію.

Важливо підкреслити, що "українська школа" літераторів не була ні товариством, ні організацією, ні установою, тобто не мала чітко організованих форм. У ній не було власного статуту, протокольних засідань, вибраних на посади керівників, секретарів. Тим не менше вона об'єднувала досить тривалий час – від 20-х рр. XIX і до початку XX ст. – польських поетів і прозаїків на засадах романтизму, реалізму і позитивізму, які присвятили свою творчість Україні, її історії, культурі, природі, становищу українського населення, в першу чергу селян, його боротьбі за соціальні права, за свободу. "Українська школа" мала свого засновника Антонія Мальчевського, послідовників Ю.-Б. Залеського, С. Гощинського, Ю. Словацького та інших, які знали між собою, переймали літературний досвід і підтримували один одного, хоч по-різному писали про Україну та її минуле, так би мовити, з польської точки зору, але, як уміли і могли, популяризували її серед польського суспільства і своєю творчістю утворили українознавчу галузь у польській літературі.

"Українська школа" в польській літературі, термін, вжитий уперше 1837 року польським письменником А. Тишинським і поширений пізніше також в українському літературознавстві та історичній науці на означення групи польських поетів і письменників доби романтизму, реалізму і позитивізму, які в своїй творчості зверталися до української історичної тематики, описів життя, побуту, фольклору населення і природи України [17; 208, с. 1].

Молоде покоління польських літераторів-романтиків, захопившись вивченням життя, побуту і фольклору українського села, відкрило для себе велику, відмінну від польської, духовну і матеріальну культуру української нації й стало її пропагувати в польському середовищі. Вони вперше в польській літературі виступили на захист багатостраждального життя українських селян, виправдовувати їх боротьбу проти поміщиків і шляхти за

соціальну справедливість [153, с. 215-216]. Саме така позиція відображена в поемах представників "української школи" М. Гославського "Дума про Нечая" (1827), "Поділля" (1826), С. Гощинського "Канівський замок" (1827), Ю. Словацького "Срібний сон Саломеї" (1843), у книгах С. Вітвіцького (псевдонім "Подольнин") "Нотатки Подольнина" (1826), "Вечори пілігрима" (Т. 1-2, 1833-1835), у повістях С. Грози "Подільські українські повісті" (Т. 1-2, 1842) і, особливо, вже у реалістичних творах Ю. Крашевського "Історія Савки" (1845), "Уляна" (1843), "Остап Бондарчук" (1847), "Хата за селом" (1854) та ін.

З самого початку виникнення "української школи" в ній чітко виокремилося радикальне крило, представниками якого були С. Гощинський [37; 410], Ю. Словацький [409; 411; 66; 81], Т. Падура [59; 61; 62; 68], помірковане – А. Мальчевський [412; 413], Ю.-Б. Залеський [53, с. 3-5; 206, с. 68-70; 414] та М. Гославський [415; 416], та праве – М. Грабовський [417; 418, с. 182], М. Чайковський [22; 189, с. 76-80; 198], Г. Жевуський та ін. Звичайно, поділ цей умовний, бо в різні періоди життя їх погляди еволюціонували в той чи інший бік.

Що ж об'єднувало таких різних за соціальним статусом, освітою, характером людей, які народилися та сформувались як літератори в Україні? Насамперед, любов до України реальної, чи навіть ідеалізованої, міфічної [419]. Культура, з якої виростили поети "української школи", була типовим утвором українсько-польського порубіжжя, явищем багатоскладниковим, синкретичним: об'єднанням традицій візантійських з латинськими, турецько-татарських з козацькими і шляхетськими, а через турецьку культуру збагачувались елементами культури перської та арабської. Свій вияв то знаходило і в одязі, і в лексиці українців та поляків, що проживали в Правобережній Україні [420, с. 126-136; 200, с. 10-12].

Зростаючи в польсько-українському середовищі, поети не відчували свого відособлення від України: ні етнічного, ні культурного. Різниця була лише соціальна. Поети "української школи" увібрали мову і культуру

України, що протягом майже п'яти століть входила до Речі Посполитої. Їхню творчість живила українська, за виразом М.С. Грушевського, "красна словесність" [45, с. 27]. – фольклор, українські пейзажі, істотним елементом яких були подільські ріки з високими берегами, ставки, дубові ліси, руїни литовських замків, подільські шляхетські двори і палаци, православні та католицькі святині, єврейські містечка.

Важливим чинником формування свідомості і уяви поетів була історія України, писана у кривавих герцях, які велись у різних планах поляками і козаками, татарами і турками. Та історія жила у народній пам'яті, хроніках, народних переказах, думках. Ще одним чинником була польська література, пов'язана з Україною [421].

Найбільших вершин творчість поетів-романтиків "української школи" досягла в період з 1820 по 1831 рр., коли романтизм практично ототожнювався з літературою, що слугувала справі визвольного патріотичного руху. Звичайно, були і митці, які йшли своїм шляхом (А. Фредро, якого романтична критика, по суті, примусила замовкнути), були неромантичні жанри, бо смаки широкого читача не задовольнялися виключно романтизмом. Але саме до романтизму зводилася протягом певного часу література найвищого рангу, патріотично значуща, яка впливала на суспільство і претендувала на роль вчителя нації [138, 176].

Представники "української школи", не обмежившись лише сферою поезії, підійшли до більш серйозних напрямків дослідження регіональної історії і етнографії. Напівусвідомлене почуття не тільки свого історичного зв'язку з Україною, але також і кровного, родового зв'язку з самим українським народом – було головним джерелом щирого інтересу до минувшини української землі, що була для потомків спольщеної шляхти таки дійсно рідним краєм, і до життя українського селянина, який тепер один репрезентував в краї українську народність [422].

Однак виховані на ідеях культу колишньої польської державності, яка, за їх глибоким переконанням, давала широке місце для українського народу і

його культурно-національного розвитку, ці люди почували себе перш за все поляками. Показовою в цьому плані є творчість Б. Залеського, якого І. Франко назвав "великим поетом, одним з найбільших і найоригінальніших поетів Слов'янщини" [53,с.4], "найбільшим українським поетом у польській літературі", хоч "в його поезії найменше реальної України" [53,с.4]. Розпочавши з ідеалізації стосунків між польською шляхтою і українським народом, він дійшов до заперечення всього того, що надавало Україні самобутності як у минулому, так і в сучасному. Звідси – навмисне уникання розмови про часи, сповнені напруження і драматизму в українсько-польських взаєминах, замовчування фактів соціальної боротьби, "виключаючи пильно з української традиції все, що нагадувало таку власно-вільну, самостійну, протестуючу Україну – писав І. Франко, - Залеський мусив дійти до витворення України фікційної, мальованої. Чим краще мальована була та фікція, тим гірше для польської суспільности, бо тим сильніше скріплювалась в її умі і серці велика ілюзія» [49, с. 399]. Однак, незважаючи на певний дуалізм між особистістю Б. Залеського і його творчістю, життєва прив'язаність до України та всього українського була особливо тісною і проніс він її крізь все своє життя.

Проте всі традиції виховання, освіти, культурні взаємини й зв'язки тісно в'язали їх із загальним життям польського громадянства. І в цьому тісному зв'язку з Польщею вони бачили майбутнє України. Україну цілком відокремленою від Польщі міг собі уявити лише С. Гоцинський.

Таким чином, на основі вищезазначеного можна констатувати, що витоки "української школи" в польській літературі ХІХ ст. були українські. Українське походження її представників, українська історія, фольклор, природа, які лягли в основу їх творчості, зробили "українську школу" надбанням не тільки польської культури, а й культури України. Якщо ж врахувати, що саме представники цієї школи разом з А. Міцкевичем, представляли в основному польський романтизм, то можемо стверджувати, що він мав українсько-литовське обличчя.

Якісно новим здобутком "української школи" в середині XIX ст. стала українофільська діяльність письменника, етнографа, історика Антонія Марцинківського (1832-1880) [423,с.13]. Внаслідок багаторічних етнографічних зібрань на терені Київщини, Волині й Поділля він видав польською мовою під псевдонімом Антоній Новосельський свою головну працю – двотомник "Український народ" (1857) [424], яку присвятив письменнику Ю. Крашевському. Збірка "Український народ" зацікавила Т.Г. Шевченка і потрапила до його бібліотеки [153,с.217]. На основі представленого великого за обсягом фольклорного матеріалу (легенди, перекази, прислів'я, пісні) автор ще раз відкрив правду польському суспільству на українську націю, показав її високоінтелектуальну культуру і закликав до її визнання. Названі твори заклали ґрунт для продовження діяльності "української школи" в другій половині XIX ст., поповнення її лав за рахунок притоку нового покоління польських літераторів-українофілів, яскравим представником яких виступив Юзеф Ролле (Д-р Антоній Ю.).

Твори представників "української школи" в польській літературі стали справжнім джерелом для науковців та краєзнавців у вивченні Поділля, Волині й Київщини, допомогли краще зрозуміти особливості української історії і культури, завдали удару по консерватизму офіційної польської історіографії. Прикладом може слугувати той факт, що поети-українофіли М. Гославський і Т. Падура не сприйняли вихід у світ тритомника В. Марчинського "Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії", гостро критикували його за упередженість до висвітлення минулого Поділля, за намагання автора обминати показ складних протиріч між поляками і українцями [425]. Під дією цієї критики В. Марчинський, О. Пшездзецкий та інші польські історики почали переходити в 30-40-х роках XIX ст. на більш ліберальні світоглядні позиції, звертати увагу у своїх працях на українсько-польські стосунки, що, зрештою, відкрило їм шлях до російських часописів, поліпшило стосунки з місцевою інтелігенцією. Загалом "українська школа" у польській літературі прагнула примирити польську

общину Правобережної України з українським населенням, демократизувати її життя в нових соціально-економічних і політичних умовах й вивести її з кути ізоляції.

Вище зазначалося, що спочатку "українська школа" й практично вся польська література базувалися на модній течії романтизму кінця XVIII – 40—х років XIX ст., що прийшла в Польщу та Україну із Західної Європи.

Західноєвропейські впливи разом з місцевою основою дають досить цікаву картину історико-літературного руху у Польщі та в Україні 20-40-х рр. XIX ст., з романтичним в своїй основі напрямком, що викликав інтерес до українського народу і всього, що його характеризує – народної мови, старовини, поезії, звичаїв. На романтизмі сходилися всі різноманітні впливи, під які підпала тоді Україна, а романтизм живився тут місцевими джерелами й допомагав українському національному відродженню [407; 212].

Вплив романтичної поезії із Заходу, заснування культурного центру вищої польської освіти в Кременці, подвижницька діяльність таких людей, як Зоріан Доленга-Ходаковський (псевдонім – Адам Чарноцький) (1774-1825), який під час мандрів по Україні записав близько 3000 текстів народних пісень, з яких понад 2000 українські [153, с. 199], нарешті, проживання в Україні польських літераторів, для яких вона була рідною, яку описували в творах і милувалися нею – ось причини, що сприяли формування в польському суспільстві проукраїнського настрою. Романтизм кликав до народності, вчив серед народу шукати скарбів поезії.

Шукаючи в народній поезії найяскравішого виразу свого духовного ества, намагаючись до нього наблизитись, поети і письменники, що народилися, вирости і сформувалися як літератори в Україні, поруч свого польського патріотизму (з огляду на традиції, освіту, виховання), виховують патріотизм український: свою любов до України, свої українофільські симпатії вводять в польське літературне коло [65, т.2, с. 108]. До того ж, багата народна українська поезія могла служити їм за невичерпну криницю мотивів та сюжетів.

Про загальне й вирішальне значення України – як теми, топосу, парадигми – і для польської, і для української літератури та культури періоду романтизму писалось чимало. Українська тема не залишила байдужими і таких мислителів і діячів кінця XVIII - початку XIX ст., як Коллонтай і Сташиць, Немцевич і Лелевель.

Україна, саме як козаччина, була не лише вагомою складовою частиною давньої Речі Посполитої, але й центральним повчальним суб'єктом її історії. Основною причиною занепаду Польщі, її поділів і її остаточного зникнення з мап Європи бачилась ними саме в нерозумному, кривдному ставленні до волелюбної козаччини, в перетворенні природного спільника на зятятого ворога.

Те, що для Просвітництва було великою дурістю, політичним самогубством, спадкоємцям їхнього мислення, радикально-утопічним соціалістам із "Громад польського народу" бачилося ще гостріше: для них це був великий гріх супроти українського народу. Одне з найрадикальніших еміграційних угруповань "Громада Умань" навіть програмово взяло на себе цю назву, що в тогочасному польському суспільстві одночасно асоціювалося з кривавими подіями Коліївщини і Уманської різні, щоб "відкупити перед небом, перед батьківщиною і перед людством вину наших батьків"[216].

Розглянемо більш детально генезу романтизму та його світоглядні, літературознавчі та історіософські позиції.

Процес формування польського романтизму по часу не співпадає з аналогічним рухом в європейській літературі. Становлення польського романтизму дослідники одностайно відносять до 1822 р., часу появи томика "Поезії. Балади і романси" А. Міцкевича, що дало підстави останньому в листі до А. Одинця написати: "Ми відстали в літературі на ціле століття" [334, т.5, с.389]. Для цього очевидного перебільшення були об'єктивні підстави: Втрата незалежності була шоком для польського суспільства, потрібен був час, щоб виробилися форми і напрямки літературного розвитку, який диктувався новим станом суспільства.

Класична література другої половини XVIII - першої чверті XIX ст. виражала потреби і сподівання пануючих верств. В своїх найкращих творах вона репрезентувала ліберальне, поступове реформування феодальних пережитків, без порушення суспільного порядку. Таким тенденціям протиставлялась ідея незалежності Польщі, і ця суперечка знайшла своє відображення в інтелектуальній сфері, вилившись у суперечку класиків з романтиками. 1815-1830 роки прискорили процес, започаткований на схилку XVIII ст. – формування польської інтелігенції. В Королівстві Польському і дещо меншою мірою в інших колишніх польських територіях виникла гостра потреба в технічних спеціальностях, а також в людях вільних професій. Не тільки технічна, але й літературна і журналістська кар'єра стають престижними. Небагаточисельна стара інтелігенція була замкнутою в собі, молода – потужна, впевнена у своїх силах, але позбавлена впливу на долю країни. Атакуючи позиції класиків, молода інтелігенція виступала проти правлячих класів, їх привілеїв, угодовської позиції щодо завойовників. Політично-суспільна суперечка перетворилась у конфлікт поколінь, який вирішувався на літературному полі.

Молоде покоління стало під прапори романтизму, який прийшов у Польщу з Заходу разом з поезією Гетте, Шіллера, Байрона; повістями Вальтера Скотта, філософією Гердера і Шилінга. Він відкинув скостенілі аристократичні канони, оголосив примат почуття над розумом, бунт шляхетної особистості проти сучасності. Романтизм розбив ту гомогенну (однорідну) модель літературної традиції, в якій культура, як комплекс внутрішньо однорідних цінностей, протиставлялась варварській різноманітності гетерогенної (неоднорідної) системи, модель якої не мала якісно однорідної монолітності.

Романтизм і його послідовники базувалися на визнанні різноманітності і багатства культурних традицій. Він не тільки встановив нові критерії їх селекції і вибору, але вважав необхідним їх новий синтез. Він піддав сумніву існуючі критерії естетичної оцінки, відкидаючи значення "зразків" і вимоги

наслідування їх, утверджуючи новизну й оригінальність як основні детермінанти розвитку.

Романтичний перелом був першим свідомо проголошеним і теоретично обґрунтованим фактом радикальної зміни літературної системи відповідно суспільно-політичного становища держави, яка втратила свою незалежність.

В творах, присвячених генезі романтизму і його ролі в європейському літературному процесі, намітилося дві тенденції, які можна визначити як еволюційну і революційну.

Перша з них базувалась на тезі про безперервність розвитку літератури. Ця тенденція набирала різних форм і виступала в період романтичного перелому, притому навіть у тих країнах, де формування нового напрямку супроводжувалося гострою полемікою з традиціями класицизму і Просвітництва, що сприяло укріпленню усвідомлення новаторства серед його представників і прихильників.

У період романтичного перелому в Польщі деякі прояви еволюціонізму можна помітити в обережних формулюваннях передмови до першого тому "Поезії" А. Міцкевича. Поет унікав поділу літератури на класичну і романтичну. Останній термін він застосовував для означення творчості, в якій зображувалися "рицарські", "народні" мотиви. А. Міцкевич бачив можливість виникнення в сучасній літературі нових видів поезії і їх подальшого співіснування з видами давніми [334, т.4, с. 42-43].

Переконавання в безперервному розвитку літератури набували більш чіткого й іншого розуміння у висловлюваннях "поміркованих" прихильників нового напрямку. Вони прагнули до знівелювання суперечностей між класицизмом і романтизмом, стверджуючи, що романтизм не протистоїть комплексу естетичних норм класицизму, які трактувались широко і гнучко. Крайнім проявом цієї тенденції стала курйозна стаття В. Хлендовського "Арістотель – суддя романтизму" [426].

Знівелювання особливостей романтизму виступало як тактичний маневр і в полемічних виступах польських класицистів. Вони розглядали

романтичні тенденції як новий прояв старих течій культури в руслі варварства, доводячи, що польський романтизм – це породження сарматського невігластва саксонських часів, яке побутувало у відсталій провінції, і було звернене до простонародних забобонів. Однак друга половина 20-х років ХІХ ст. приводить до злиття в суспільній свідомості романтичних і патріотичних прагнень. Романтизм починають ототожнювати з літературою, що служить справі визвольного патріотичного руху.

Щодо світоглядної основи романтизму, то його вихідним пунктом була ідеологія дворянських революціонерів, яка в період розвитку романтизму належить і до того етапу, коли пошуки найбільш радикальних поетів та критиків вилилися в революційно-демократичну ідеологію (Ю. Словацький, С. Гоцинський, Р. Бервінський, в критиці – Е. Дембовський). У філософських пошуках польського романтизму спостерігається живий інтерес до німецької ідеалістичної філософії і естетики від Шлегелів і Шеллінга до Гегеля [112, с.17].

Якщо ж говорити про зіткнення художньої творчості з філософськими ідеями, то специфічною рисою польського романтизму, зумовленого своєрідністю трагічного становища Польщі серед європейських народів, виступає особливо напружений інтерес до філософії історії, проблем механізму історичного розвитку, його суті і детермінованості, його кінцевої мети [427; 428; 429, с.47].

Усвідомлення літературної кризи в Польщі проходило під впливом припадних нововведень у різних європейських літературах, які після 1795 р. були перенесені на місцевий ґрунт. Додатковим, специфічно польським стимулом кризи, було недовір'я до ідей і дій покоління, обтяженого відповідальністю за поразку народу і супровідне цьому недовір'я до безпосередніх спадкоємців цього покоління, правлячої еліти Королівства Польського, яка займала примиренські позиції щодо пригноблених. Ця еліта була і законодавцем літературного життя.

Своє право вирішувати настільки важливе в період національного гноблення питання, як програма національної літератури, вони обґрунтовували, з одного боку, необхідністю зберігати її безперервність, а з другого – цінністю досягнень епохи Просвітництва.

Романтичні бунтарі періоду перелому в тотальному спротиві "батькам" звинувачували таку літературу у втраті національного обличчя, сліпому копіюванні чужих зразків, у нездатності використати цінності, що зберігалися народною традицією. Парадоксом не тільки польської ситуації було те, що майже ті ж самі звинувачення висували класики на адресу перших творів романтиків, оскільки мова йшла саме про поняття нації, традицій, "свого" і "чужого".

Як уже зазначалося, дата зародження польського романтизму 1822 рік – рік видання першого тому "Поезії" А. Міцкевича [366, с. 63]. Однак превалює думка, що тоді ще не остаточно сформувалася модель раннього польського романтизму: необхідно взяти до уваги і другий томик "Поезії", поему "Конрад Валенрод" і "Кримські сонети" того ж Міцкевича, поеми А. Мальчевського і С. Гощинського, літературну критику М. Мохнацького, одним словом, досягнення 5-6 років розвитку романтичної літератури [430, с. 83]. Поезія романтичного перелому, модель національної літератури по-новому інтерпретує і синтезує те, що відкидалося класицизмом як відмінне, невідповідне або протилежне суті його системи. Вона зверталась до "іншого" в соціальному плані – фольклору, який розумівся як традиція більш давня, найближча до природи, всьому, що в національній культурі "натурально", спонтанно, у вищій мірі оригінально; звертались і до того, що мало часові відмінності – минулому нації, яке тлумачилось по-іншому, ніж у класиків, минулому древньому чи середньовічному, втім не обов'язково польському, і до "сарматського" минулого XVIII ст., яким нехтували класики. Зверталась вона і до "відмінного" в просторово-географічному і культурному плані, природі і культурі Сходу, де романтики побачили близькі їм цінності і проблеми.

Поетичний світ раннього романтизму знайшов відображення в мові, перед якою стояло завдання охопити це нове багатство. Звідси і простонародні вирази, провінціалізм і архаїзм, орієнтальна лексика і метафорика – явища, що жахали класиків. Цільність цьому поетичному світу надає перспектива, яку бачить людина, що пізнає і переживає - бунтарська особистість, яка присутня у всьому новому романтичному всесвіті.

Філософію романтизму означив у своєму творі "Про польську літературу в ХІХ ст." Маурицій Мохнацький – журналіст, літературний критик, учасник листопадового повстання 1830 року за незалежність Польщі [431]. Він вважав, що людина знаходить в сфері духа зв'язок з природою, а також з буттям минулих і прийдешніх поколінь і лише через природу вона може пізнати літературу. Звичайно, це була особлива уява про природу – природу мислячу, відчуваючи, яка розмовляє не тільки з людиною, а й через неї. Про таку природу не говорила "мертва" наука, яка, як категорично стверджував М. Мохнацький, не є наукою. Осягнути її могли тільки "жива думка, філософи-поети і поети-філософи". В основу своїх роздумів про культуру М. Мохнацький поклав "теорію спорідненості і зв'язків у природі" [431, с. 5], яка базувалася на переконаності в дуалізмі буття. "Все ділиться на двоє, – писав він, - ніщо не може існувати без еманції (витікання – С.Б.), тіні чи відображення, без подвоєння, без двійника. Світ відбивається у воді, предмети відкидають тінь, голос повторює луна. Сонце тінь людського життя, смерть – тінь сну, навіть історія – сон народів, тінь їх суті" [431, с. 8-9]. Продовжуючи свої роздуми, М. Мохнацький зазначав: "думка – це сутність нашої суті, вона несе в собі нашу тінь, нашу подібність, наш образ... Думка наче чисте дзеркало: що покажеш, те в ній і відіб'ється" [431, с. 11].

Чому ж покликаний служити у чистокровного романтика цей штучно збудований "дзеркальний всесвіт"? Головним чином, – розкриттю всепроникаючої аналогії, яка найтісніше пов'язує органічну і неорганічну природу, природу і людину, мінерали і людських дух. "Як тінь дерева падає на землю і як образ цього дерева відбивається в бурхливому потоці, так і вся

природа зі всіма своїми створіннями, устремліннями, силами, відбивається у вищій своїй потенції, в кінчній могутності – в людській думці" [431, с. 132]. Людина – дух для М. Мохнацького – істота телурична ("Ім'я твоє земля. Від землі тіло твоє") [432, с. 10], органічно спаяна зі землею.

Наслідком подвійної суті буття є те, що все в природі пов'язано "систематичними почуттями" [432, с. 12].

Ще раніше, у статті "Про дух і джерела польської поезії" (1825), яка стала своєрідним маніфестом романтизму, М. Мохнацький із захватом говорив про "чудовий ланцюг, який пов'язує людину зі всією природою" [432, с. 12]. Теорія, про яку йде мова, скріплювала космос з гармонією, згодою і єдністю, скрізь відкривала тісні зв'язки – відповідності, що з'єднували видимий світ з невидимим, матерію з духом, землю з небом.

За переконанням романтиків, невидимий світ можна побачити, а, насамперед, почути. Космос представляється їм як могутній хор голосів, в якому панує єдність у різноманітності – музична гармонія сфер. Дисгармонія розчиняється у гармонії. На чутливе романтичне вислуховання всесвіт має довершений орган. Це Поезія, Слово Поезії, які можуть бути безпосереднім голосом природи, її відлунням, настільки близьким самій природі, що він стає піснею, мелодією, звуком [428]. М. Мохнацький порівнював відроджену польську поезію зі співаючим деревом. "Міфічне національне Дерево Життя, яке в класицизмі закам'яніло і оніміло, тепер шелестить гіллям під поривами вітру, шепоче і розмовляє, ніби пробуджене від чарів" [431, с. 132]. Наведений вираз М. Мохнацького розкриває ще один бік протиставлень, без яких не можна уявити собі романтичну теорію культури. Це протиставлення натхненного і чуттєвого, життя і мертвечини, оригінальності і штучності, нарешті, Поезії і Розуму. На одному боці, на стороні Духа, знаходиться природа, на іншому – все, що підвладне "штучному скіпетру людини", ті речі, які він пристосував "для власного користування" [431, с. 12]. До останніх М. Мохнацький невмолимо суворий: тільки тоді, коли час зруйнує їх "корисність", вони набудуть містичного життя. В основі цієї теорії

"романтичної мрії про пракультуру", як назвав її С. Пігонь, лежить міф старовини, для Мохнацького – міф слов'янської старовини [433, с. 8-9]. "Залишкам міфів і духу слов'янського язичництва властивий особливий характер, більш натхнений і поетичніший, ніж у грецького і римського язичництва, бо він не був зачеплений чуттєвою культурою" [433,с.12-13].

Теорія слов'янської і народної культури, яка проглядається у роздумах польських романтиків до 1830 року, міцний і перманентний, піднесений стан духу відносила до минулого. Давність ту можна відтворити в собі тільки "магнетичною напругою, відчувши через неї стан міцності і незмінності, в якому безперервно перебували древні слов'яни" [433,с.13]. Це був ніби природний стан яснобачення, поезії, єднання з природою. "Відступництво від природи – писав М. Мохнацький, - вбило інстинкт зі всіма його чудесними властивостям; слабшає колись могутня здатність передчувати навіть її наміри, її спосіб дії. Втрачений чудесний дар більшості людей, шукати його тепер доводиться поза сучасною культурою, серед деяких племен чи в стані якоїсь невиліковної хвороби" [431,с.134]. Мохнацький згадує про "стан невиліковної хвороби", як про стан поетичного натхнення. Романтизм хоче повернутися до згаслих джерел поезії, вперто протиставляє справжню поезію, а саме "не вчену" поезії штучній, тобто "вченій", розрізняє дві культури – народну, національну і придворну культуру вельмож. Адам Міцкевич, розвиваючи теорію романтизму, чітко виклав цю точку зору: "Грецькі поети в найблискучіший період розквіту їх мистецтва завжди співали для народу" [334,т.ІІ, с. 27]. Потім вони стали відходити від народу, "що не мав ніякого значення в політиці і який зустрічав зневажливе ставлення до себе, їх притягували тепер палаци вельмож, де вони складали хвалебні пісні або ж без смаку, користуючись більш досвідом, ніж поетичним натхненням, копіювали минулі класичні зразки" [334, т. ІІ, с. 28].

У цій фразі, по суті, вся історія поезії викладена з романтичної точки зору. Коли поети залишають свій народ заради палаців, коли відкидають фундамент своєї сили і правди, їм залишається вже тільки чи славослів'я, чи

множення уже наявних зразків – бо вони втратили дорогу до джерела, мова їх втратила сенс і блиск [334, т. II, с. 32].

У пошуках справжнього вогню життя М. Мохнацький радив вийти за межу сучасної культури, відкрити універсальну людську спільність – спільність живих і мертвих. Ця думка була властива всьому європейському романтизму, представники якого були переконані, що спільність людей поширюється не тільки на тих, хто живе в одному просторі, але і існує в часі, в часі безмірному, *continuum* минулого, сучасного і майбутнього. А. Міцкевич літературним зображенням обряду "Дзядов" надав цій ідеї нову інтерпретацію, яка стала фундаментом польського романтизму. Через всю творчість польських романтиків проходить протиставлення "живих істин" і "істин мертвих". Жива правда народу, здавалося б, теж мертва правда, бо вона правда мертвих. Але ж ні: мертві живі, через них відкривається жива правда і народ, який зберігає такий тісний зв'язок з недоступним для ока світом, вчить нас відчувати подільну єдність живих і мертвих, що є передумовою гідного і справжнього життя. В цьому плані показовим, крім "Дзядов" А. Міцкевича, є опублікована в 1826 році поема "Марія. Українські повісті" Антонія Мальчевського – основоположника "української школи" в польській літературі ХІХ ст., в якому сім'я померлих теж займає неабияке місце [335].

Одним з головних образів поеми "Марія" є український степ. З них співвідносяться людські справи, які здійснюють в цьому творі, бо степ для Мальчевського є образом світу. Але образом метафізичним, а не історіософським, про який говорив А. Міцкевич з приводу поеми "Дух степу" іншого представника "української школи" в польській літературі Богдана Залеського: "В цій поемі всесвітня історія пов'язана з історією українських степів. Ми вже говорили про значимість цього образу, що поєднав Азію та Європу" [334, т. II, с. 32]. Саме в степу чується музика, але вона "дика музика" вітру, стогону і зітхання. Степ для Мальчевського – це рівнина з могилами. Час і природа тут нічого не зберігають, а навпаки – все руйнують.

Вітер бушує над степом, як уособлення цієї руйнівної сили. Створюючи гнітючу пустоту, український вітер розвіває навіть могили. В степу Мальчевського не має на чому зупинитися, ніде відпочити. "Значимості мотиву смерті і пустоти, який переважає в образі степу, - пише польська дослідниця романтизму М. Жмігородська, - не може зменшити навіть згадка про зерно, яке проростає в могилах. Всупереч надії відродження з попелу (це частий символ в тодішній поезії) у поемі "Марія" пройшло якраз знецінення символічного мотиву: прах героїв – це ґрунт, на якому виростає лише дика степова рослинність. І над нею теж тяжіє загальний закон знищення" [126, с. 77-78]. Так виглядає у Мальчевського спілкування живих і мертвих, немає втіхи ні на поверхні, ні в глибині степу, ні на землі, ні під землею. Голос з могил – це голос життя. Немає зв'язку між живими і мертвими. Інакше не може бути, оскільки для Мальчевського людська історія лише ланцюг скороминучого, а природа підпорядкована тому ж закону знищення, що і людина. Смертельна самотність тяжіє над світом природи. Вона не може стати духовною опорою, сховищем і спасінням для вигнанця – людини. Землю, природу і історію він повинен трактувати тільки як свою тимчасову домівку на шляху до вічності. Марія, "як у тяжких кайданах землі істота, призначена небу", уособлює становище людини.

Забарвлене янсенізмом (релігійно-філософська течія в католицизмі, яка обґрунтовує догмат приречення. – С.Б.) християнство А. Мальчевського встановлює зв'язок не в глибину з тими, що під землею, а зв'язок вертикальний, з небом – союз душі з богом. Зв'язок людей і духів, безперервність людської історії, як розумів її А. Міцкевич, для А. Мальчевського, по суті, не існує: існує лише одвічний зв'язок між окремою душею і Богом. У житті невідворотно гніздиться смерть.

Світосприйняття А. Мальчевського – виняток у польському романтизмі, проникнутому, як у більшості творів європейського романтизму, палінгенетичним мисленням [434, с. 47]. "Відповідність", що з'являється у Мальчевського, - органічна частина глибоко песимістичного бачення світу.

Вже в присвяті "Марії" Ю.У. Німцевичу звучить ніби самовиправдання: "Ви не знайдете в моїх віршах тієї чарівності, яку Ви умієте надавати своїм. Похмурі і однорідні, як наші поля і як мій розум, однією лише темною фарбою вони окреслюють Вам незавершені картини" [335]. Похмура картина розкриває образ мислення в масштабах степу. Відповідність пейзажу і степу, їх взаємоподібність знову ж таки виражає метафізичну концепцію світу: безкінечний сум степу є образ віддзеркалення, подвоєння безкінечної людської неволі. Це один з найпрекрасніших літературних зразків пейзажу філософського і пейзажу емоційного, який мадам де Сталь у своїй теорії пов'язувала з суттю поезії півночі.

Таким чином, поема А. Мальчевського "Марія" поряд з творчістю А. Міцкевича займає одне з основних місць у ранньому романтизмі. Разом з тим, вона, започатковуючи "українську школу" в польській літературі 20-40-х років XIX ст., в свою філософську основу покладе зв'язок людини з природою, в якій все пов'язано тісними зв'язками, що з'єднують видимий світ з невидимим, матерією, духом, землею з небом. В кожному творі представників цієї школи (С. Гоцинський, М. Гославський, Ю. Словацький, Б. Залеський) можна виділити дві сторони: сторону вловиму і іншу – фантастичну, населену духами, з допомогою яких можна прояснити минуле, зрозуміти сьогодення і майбутнє. Людина знаходить у сфері духа зв'язок з природою і лише через природу може пізнати літературу і творити її.

Отже, загальним історіософським завданням як літераторів "української школи", так і їх попередників періоду Просвітництва і перед романтизму, було прослідкувати причини падіння Речі Посполитої й висвітлити "світлі" і "темні" сторінки польсько-українського, шляхетсько-козацького співіснування. Її набагато глибше і зовсім не усвідомлене завдання – відобразити "смерть України", її перехід з одного стану в інший [435, с. 46].

У період раннього романтизму, коли тільки-но формувалась "українська школа", тематика, яку вона порушувала, видавалась

оригінальною і трактувалася цілком доброзичливо. Саме тоді виник міф України у його двох версіях – світлій і темній [218; 438, с. 1]. Перша презентувала козацьку Україну, мешканці якої відзначалися майже фантастичною любов'ю до свободи і відданістю в боротьбі за неї. Підкреслювалися також естетичні риси "буйної і зеленої" країни, однак чарівність сільського життя поступалася перед блиском героїчності: для романтиків найбільшою екзотикою цієї землі були козаки. Ці останні лицарі Європи, на думку романтиків, змогли зберегти у її антиподах ідеали, що зникли разом із Середньовіччям. Увагу письменників доби романтизму привертала також українки – живцем взяті з українських дум, чорноброві, з їх гарячою кров'ю і меланхолійною тугою за своїми коханими. Один з творців цього міфу, Богдан Залеський, підкреслював необхідність братерства між Польщею та Україною. Такою, за його думкою, була політична логіка обох народів, які лише спільними зусиллями могли вистояти проти Москви. Відповідно до цього переконання інтерпретувалась історія і пристосовувалися біографії героїв, що давало хоч би яке підтвердження викладеної тези. Вказувалася й інша причина необхідності міцного зв'язку між Польщею та Україною. Мовляв, завдяки Польщі Україна нав'язувала контакти із Заходом – колискою цивілізації та свободи. Також, завдяки впливам, вона спромоглася чинити опір моделям поведінки, що надходили з деспотичного Сходу. Це останнє обґрунтування необхідності зв'язку між двома народами приводить до певної двозначності, що характеризує "світлий" міф. Ця двозначність була спричинена браком розв'язання дилеми, чи є Україна "культурною підмогою" для зміщаної європейської цивілізації, чи є від неї залежною, а все, що у ній вартісне, прищеплювалося Польщею. Ця двозначність використовувалася в процесі ідеологізації міфу, започаткованого в період романтизму. Тогочасні дискусії з приводу форми відродженої Речі Посполитої мусили враховувати українську проблему і характер зв'язку цих земель з рештою країн. Більшість політичних партій висловлювалися за інкорпораційне, а не федеративне об'єднання України з

Польщею. Однак таке бачення централізованої держави входило в конфлікт із багатством та національним розмаїттям, якими колись відзначалась Річ Посполита і які так високо цінували романтики. Тож у 60-70-ті роки ХІХ ст. посилюється тенденція до затушування українських відмінностей, хоч більшість поетів і письменників 20-40-х років ХІХ ст. наполегливо акцентують увагу якраз на відмінностях [214, с. 495].

Темна версія міфу України представляла країну вічного бунту. Спершу, коли романтики надали виразної форми образу "пекельної України", їх міф мав, передусім, метафізичний та естетичний характер. Україну розглядали як край, забутий Богом, де людську природу нищать пасії, неприборкані пристрасті й бажання. Таким чином змальований світ дозволяв детерміновано питати про трагізм історії, про суть всеохоплюючої жорстокості, деструктивності засад, які керують людськими долями і завжди призводять до смерті. Яскравою ілюстрацією цього є поема "Марія" А. Мальчевського. Творчу уяву романтиків привертала естетичні вартості "похмурого і дикого" краю. На жаль, цей міф у 60-х рр. ХІХ ст. теж пройшов процес ідеологізації. Виявом цього було зникнення метафізичних аспектів і посилення політичних. Давні питання про жорстокість, яка є у людській природі, тут же співвідноситься з презентацією українців як "племені вояків", збуджених запахом крові. Такі характеристики зустрічаємо у романах та історичних студіях Францішка Равіти-Гавронського, де вони трактуються як вияв української душі. Жага до вбивства штовхала українців на бунти й заколоти. Тож їх повстання не мають визвольної мотивації, навіть у соціальному розумінні, не кажучи про національне: вони всього лише витвір гвалтівників, пияків і злодіїв. Такі переконання будуть пізніше узагальнені Генріхом Сенкевичем у романі "Вогнем і мечем" [356].

Безперечно, сумні та жорстокі барви українсько-польської історії, демонічні риси віддзеркалювалися вже набагато раніше у великому масиві польських творів про Хмельниччину з ХVІІ ст. [436, с. 188-190], у романтичних писаннях про Коліївщину в поемах "Канівський замок" С.

Гощинського, "Срібний сон Саломеї" Ю. Словацького, повістях М. Чайковського. Але сенкевичівська версія суттєво відрізняється від них усіх. Розглянемо її історичні, історіософські та літературознавчі засади.

У писаннях XVII ст. про Хмельниччину, в текстах XVIII і початку XIX ст. про цей час, а також про пізніші – Коліївщину, знаходимо своєрідний репортаж про страшні, катастрофічні події; у тогочасних текстах про Хмельниччину наявні були також заклики до зброї, так звані "побудки" [437, с. 169-187]. В романтичних творах переважали спроби на базі історичних подій (Коліївщина фігурувала як основний момент) створити синтетичну, глибшу візію України як землі, що в її темній історії і в її привабливій, але не менш темній природі, криється ключ до минулого та майбутнього, до призначення Польщі.

У романі "Вогнем і мечем" Г. Сенкевич досить специфічно трансформує цю версію і зміщує основні моменти із цілої попередньої спадщини, тобто від тогочасних писань про часи Хмельниччини до сучасної йому літератури про Україну. З одного боку, до загальної фабули, до "історичної канви" він додає сам етнос цієї доби, її цінності й світобачення.

Знаменним є те, що, відтворюючи XVII ст. та обираючи голос для його нарації й світосприймання, він орієнтується не на якусь загальну або інтелектуальну чи позачасову перспективу, а на те, що є самою істотою тогочасного колективного шляхетсько-польського світу, його напівсвітський, "сарматський світогляд". Вибір такого коду має далекосяжні імплікації. По-перше, він тісно пов'язує світ цього твору, як і цілої сенкевичівської "Трилогії", з колективним світобаченням, колективними цінностями. Тим самим у життєвому плані тут немає місця для критичного ставлення до світу, який він представляє, але яке було і в передромантиків (Немцевич, Заборовський), і в романтиків, передусім, Гощинського і Словацького. Тут, навпаки, весь представлений світ – у поняттях фіктивних й історичних героїв та антигероїв, в описах подій, зокрема батальних, у самій фактурі його пригодницько-казково-моралізаторсько—"історичного" сюжету [44, с. 121-

122]. Весь "магічний реалізм" Сенкевича спрацьовує на те, щоб затвердити, узаконити, прославити той сарматський етнос, його стиль і цінності, що його породжують.

В історії польського розуміння України роль Сенкевича вагома. Вона не обмежується лише тим, як закидали йому критики, починаючи від Болеслава Пруса з польського боку та Івана Франка, Володимира Антоновича – з українського [31; 55], що він затвердив і "історично обґрунтував" усі негативні стереотипи про Україну і українців у польському суспільстві й тим пошкодив взаєминам двох сусідніх народів.

Сенкевичівське бачення України, що в душі доволі усталеної традиції фокусується на козаччині, насправді пориває з історично-літературною тяглістю і то в різних аспектах. По-перше, його історичне тло подається не через видиму літературну конвенцію (класицизм, романтизм), а начеб-то реалістично, хоч це "надуманий реалізм" сарматського типу. Він рішуче пориває з таким розумінням України, яке романтичне мислення успадкувало від передромантизму і доби Просвітництва. Г. Сенкевич цілком відкидає наслідки нерозумної політики чи доречність будь-якого почуття вини, але, що важливо, також і передумову, саму можливість якогось спільного ґрунту. Україна – це щось демонічне і чуже. Майже канонізованим героєм роману "Вогнем і мечем", спасителем Польщі є той, хто став символом антиукраїнськості, український ренегат князь Ярема Вишневецький. В його особі садизм дістає під пером Сенкевича історичне і, так би мовити, державотворче обґрунтування. Величезна популярність "Трилогії", зокрема роману "Вогнем і мечем", в тому, що вона "переписала" в польській колективній свідомості образ України. З одного боку, її сутність перетворюється на загрозу; від неї йде смертельна, нищівна сила, небезпека винищення для Польщі. З другого, зі зміною сутності починається пересування психічного зосередження: в центрі розповіді й символічного коду стоїть Польща, а не Україна (хоча чи не вся дія у романі відбувається в Україні).

Отже, роман Г. Сенкевича "Вогнем і мечем" переконує поляків, що духовна деградація та падіння під час війни загрожує лише збунтованим українцям. Поляки, криваво придушуючи різню, залишалися лицарями. Такі спрощення романтики дозволяли собі рідко, радше вказуючи на психологічні наслідки життя у світі, яким керують принципи помсти, в якому одночасно стають катом і жертвою. Отже, міф, створений поетами-романтиками, пізніше став основою стереотипу, який служив польським політичним інтересам для приниження українців як народу і компрометації його національно-визвольного руху.

Якщо брати поняття "української школи" доби романтизму вузько, то вона була представлена головними трьома авторами: Антонієм Мальчевським, який, власне, і започаткував цю школу своєю поемою "Марія" (1825), Северином Гошинським, Богданом Залеським [218]. Однак, коли поняття "українська школа" розглядати глибше і гнучкіше, то сюди вписується Юліуш Словацький, який тему України, її історії підносить до небувалої комплексності і артистичної довершеності. До "української школи" слід також віднести творчість Томаша Падури, Міхала Грабовського і особливо Мауриція Гославського, що став творцем спеціального напрямку в "українській школі" – "подолянizmu", про який в Україні майже нічого невідомо. Україно-польська школа романтиків значною мірою продовжила традиції висвітлення української тематики в польській літературі. Однак І.Я. Франко вважає, що це була "не школа, а група талантів зовсім різнорідних"[51, с. 399-400], хоча вважав їх головною рисою "...демократизм, що за допомогою творів так званої «української школи» вперше проник у польську суспільність" [51, с. 401].

Польський романтизм виріс у середовищі шляхетської інтелігенції. Найбільш передові представники, усвідомивши своє завдання перед народом і сміливо порвавши із закостенілими традиціями свого класу, в тому числі і з обмеженим, реакційним націоналізмом, стали виразниками широких загальнодемократичних ідеалів. В цьому напрямку йшла молодь переважно з

декласованої шляхти. Від поміщиків і аристократії її відрізняв брак маєтків, від великої буржуазії – відмінний стиль життя; від дрібних міщан – освіченість. Суттєвими рисами своєї творчості вони, безумовно, випереджували свою епоху і особливо те соціальне середовище, в якому їм доводилось жити і творити.

Польський революційний романтизм після 1831 р. виростав на просякнутому кров'ю ґрунті, в атмосфері розбитих і розвіяних ілюзій шляхетської революції. Для польського народу, розділеного між трьома імперіями і закріпаченого власною знаттю, романтизм висував єдину, але ідеальну поетичну батьківщину, в якій мотиви реального життя спліталися з пророцтвами, що свідчили про неможливість для романтичного індивідуалізму розв'язати трагічне питання народної долі. Це стосувалося також "української школи" в польській літературі.

Висновки до другого розділу дисертації

Вагоме місце в суспільно-політичному і культурному русі Польщі й України 20-50-х років XIX ст., у радикалізації польської національно-визвольної боротьби того часу мало формування і діяльність так званої "української школи" в польській літературі, до якої в перші десятиліття романтизму відносьсь відомі поети Антоній Мальчевський, Юзефа-Богдан Залеський, Северин Гоцинський та Юліуша Словацький.

Об'єктивними факторами формування "української школи" в польській літературі стали:

1. Ліквідація 1795 року державної незалежності Речі Посполитої і втрата Польщею "східних кресів", у тому числі Правобережної України, яка відійшла під юрисдикцію Росії. З початку XIX ст. ці землі все більше позбувалися впливу Польщі, що викликало спротив у суспільній свідомості та ідеології, насамперед, місцевої польської громади, змушеної пристосовуватися до нових умов свого існування й змінювати свої усталені погляди на українську націю.

2. Польський визвольний рух і, в першу чергу, повстання 1830-1831 років, знайшли відгомін у Правобережній Україні, призвів до перегляду в демократичних колах польської меншини регіону свого ставлення до українського народу, спонукав шукати шляхів українсько-польського примирення й злагоди. З 20-х років XIX ст. місцеві польські літератори, науковці й освітяни здійснили своєрідний похід в український народ, захопилися вивченням його історії, етнології, фольклору. В польському середовищі поширилися "українофільство", "козакофільство", потреба вивчати українську мову, як це зробили Ю. Словацький, Т. Падура та інші представники "української школи".

3. Реформаторська діяльність у перші десятиліття XIX ст. Т. Чацького на ниві польської освіти в Литві, Білорусії та Правобережній Україні, заснування ним у Кременці польського ліцею, який невдовзі став своєрідними Афінами на Волині, а його випускники створили основу "української школи" в польській літературі.

Ядро "української школи" склали переважно вихідці з польської меншини Правобережної України і частково Східної Галичини (з українсько-польського пограниччя). Її засновником на початку 20-х рр. виступив А. Мальчевський (з Волині), а його послідовниками - Ю.-Б. Залеський з Київщини, С. Гощинський і М. Гославський з Поділля, Ю. Словацький з Волині. Вони згуртували навколо себе когорту талановитих польських поетів і письменників – україністів, які в ході еволюції своєї школи поділилися на радикалів, поміркованих і консерваторів. Вони по-різному описували Україну, її минуле, життя населення, так би мовити, з польської точки зору, по-різному виявляли в своїх творах любов та зацікавленість до цієї країни. Проте українське походження представників школи, українська історія, етнологія, фольклор, природа, які лягли в основу їх творчості, зробили "українську школу" та її літературну спадщину надбанням не тільки польської культури, а й культури України.

На першому етапі діяльності "українська школа" зростала на засадах європейського романтизму в літературі та його польських і українських особливостях, який симпатизував революційним процесам на континенті. Загальною історіософською і політичною ідеологією літераторів "української школи" був міф про давню Річ Посполиту як братній союз трьох народів: польського, українського і литовського та прагнення відкрити "світлі" і "темні" сторінки польсько-українського співіснування в минулому та сьогодні, пояснити польському суспільству причини втрати України та її майбутню сутність, вибудувати засобами поезії, прози і публіцистики перспективу відносин з цією країною, яка, як і Польща у ХІХ – на початку ХХ ст., також була розділена імперіями і не мала своєї державності.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРІЯ Й КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ТВОРЧОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ "УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ" 20-40-х рр. ХХ ст.

3.1. Історичні погляди Антонія Мальчевського, Юзефа-Богдана Залеського, Северина Гощинського, Мауриція Гославського, Томаша Падури

І в польській, і в українській і, до речі, російській літературі першої половини ХІХ ст. Україна виступає в різних контекстах: описово-подорожньому, фольклорному і, що найголовніше, в історичному. Її минуле стає ґрунтом для роздумів про суспільний лад і його перспективи [438, с. 46]. Не менш істотним є той факт, що для романтиків польських і українських історія України – це майже винятково історія козаччини, але ще давніша історія, доба Київської Русі, по-суті не враховується. Своєю чергою, ідентифікація України з козаччиною настільки повсюдна і глибока, що швидко стає стереотипом, котрий затьмарює бачення і проти якого тільки особливо тонкі і проникливі письменники зуміють виступити [218].

Пріоритетизація чи просто апофеоз козаччини є першим і, напевне, найпопулярнішим видом української теми, її міфічного звучання. Його роль у польській літературі посилюється ще й тим, що на початку утвердження польського романтизму як такого, за винятком міцкевичівських "Балад і романсів", відбувається на тлі української козацької тематики [214, с. 495].

Засновником "української школи" в польській літературі ХІХ ст. став виходець з Волині Антоній Мальчевський, людина талановита, але трагічної долі. Свій літературний і людський образ він втілював в одній фразі: "жив самотньо, вмер зовсім нікому не знаний, а написав лише одну невелику поему".

Народився Антоній Мальчевський 3 червня 1793 р. у Варшаві в заможній шляхетській родині [331, т. ХІХ; 412; 413]. Дитячі роки майбутнього поета пройшли в с. Княгинин – маєтку батька, що на Волині, та в повітовому містечку Дубно того ж краю. Тут померли його мати і батько [6,

с. 13]. Як сирота виховувався в домі тітки Юліани Скібницької. 1803 року Ю. Скібницька зі своїм сином та Антонієм Мальчевським переїздить до Кременця, щоб діти мали змогу навчатись у місцевій гімназії. А. Мальчевський одразу ж вирізнявся з-поміж гімназистів своєю обдарованістю в науках та вродою. Був дуже комунікабельний. Його помітив Тадеуш Чацький і взяв під свою опіку [274]. 1811 року, не закінчивши останнього курсу Кременецької гімназії, Мальчевський їде до Варшави, щоб стати військовим.

У червні 1812 року він вступив у наполеонівську армію і незабаром став офіцером. Лише травма ноги не дала йому змоги взяти участь у поході французьких військ на Москву. Деякий час служив у гарнізоні фортеці Модлін у Польщі [276]. Після відставки подорожував по Європі разом з княгинею Любомирською, захоплювався малярством. Його картини "Натюрморт з нотами" та "Портрет маленької Іди" нині знаходяться у Варшавському художньому музеї [439; 302]. За кордоном Мальчевський пробув кілька років. Він відвідав Німеччину, Швейцарію, Італію, Англію, Францію. Влітку 1818 року він повернувся до Швейцарії, захопився альпінізмом, здійснив сходження на вершини Айгіль ді Міді, стає підкорювачем вершини Монблан в Альпах [440, с. 4]. Тому Польська спілка альпіністів досі вважає його своїм батьком-засновником. Враження від баченого він описав у "Листах професору Пікте...", опублікованих в альманасі Женевської універсальної бібліотеки.

Роки подорожі сприяли зросту його поетичного таланту. Однак романтизм його песимістичний. До цього спричинився крах його особистих і патріотичних сподівань, пов'язаних з особою Наполеона, та розрив стосунків з Любомирською. Значно вплинула на нього і романтична література Заходу - твори Ф. Шатобріана, В. Скотта і, насамперед, Д. Байрона, твори якого були з Мальчевським аж до його смерті.

1821 року А. Мальчевський повертається на Волинь. Матеріальний стан був вкрай важким: подорожі поглинули його маєтки, до того ж у нього

виникає зв'язок із заміжньою жінкою Руцінською [441; 412], несхвально сприйнятим салонним світом аристократії та інтелігенції Польщі, який і відштовхнув його від себе. У той час А. Мальчевський публікує вірш "О як прикро до своїх вертати без надії" [308].

Невідомо, коли А. Мальчевський розпочав роботу над поемою "Марія", яка вперше була видрукувана у 1825 році. Сюжет поеми взято з кримінальної хроніки дому Потоцьких. Фелікс Потоцький, пізніше видатний діяч ганебної для поляків Тарговицької конфедерації 1793 р., замолоду одружився – проти волі батьків - з простою шляхтянкою Гертрудою Коморовською.

В поемі Мальчевського історію Гертруди переказано досить вільно. Інстинкт, такт та добрий смак митця відкинули все, що було в ній особистого та анекдотичного, тривіального і плаского. Фелікс Потоцький перетворився на Вацлава, Гертруда на Марію, дочку Мечника, простого і небагатого шляхтича. Вацлав, знеохочений та розчарований, як справжній байронівський герой, відроджується до нового життя, здобувши руку і серце Марії. Але його батько, гордий, непохитний воєвода, боїться втратити сина, що може занедбати славні родові традиції, - і готує зраду. Він відправляє гінця до Мечника просити його взяти участь у поході проти татар. У цьому ж поході бере участь і Вацлав. Мечник і Вацлав б'ються з татарами, а тим часом у двір воєводи вдираються гості в карнавальних масках; відбувається гучний божевільний бал, який закінчується потопленням Марії у ставу. Вацлав, перемігши татар, повертається додому. З тривожним почуттям він влізав до покоїв через вікно і натикається на мертве опухле тіло Марії. З розповіді вірного джури дізнається про обставини загибелі дружини і, з таємним наміром вбити батька, щезає з дому [335].

Поема "Марія" має уточнюючу назву - "Українська повість". Що ж українського в "Марії"? По-перше, пейзаж. Міхал Грабовський у праці "Література і критика" зазначив, що у відчутті пейзажу Мальчевський значно перевершує російських поетів, які писали про Україну: "Навіть Пушкін у своїй "Полтаві", хоч і щедрий на описи, куди менше замилюваний у

краєвидах, ніж декотрі з наших поетів" [1, с. 40]. Степи з ковилою, яку пригинає вітер, давні кургани, білі хати в глибоких ярах, порослих чагарниками, змальовані з великою силою. Вони перебігають перед очима, немов би в якомусь романтично-екзотичному калейдоскопі.

Що ж українського в "Марії"? По-перше, пейзаж. Міхал Грабовський у праці "Література і критика" зазначив, що у відчутті пейзажу Мальчевський значно перевершує російських поетів, які писали про Україну: "Навіть Пушкін у своїй "Полтаві", хоч і щедрий на описи, куди менше замилюваний у краєвидах, ніж декотрі з наших поетів" [1, с. 40]. Степи з ковилою, яку пригинає вітер, давні кургани, білі хати в глибоких ярах, порослих чагарниками, змальовані з великою силою. Вони перебігають перед очима, немов би в якомусь романтично-екзотичному калейдоскопі.

Смутна принада степів та глухе мовчання могил надають Україні Мальчевського характеру якоїсь особливої країни. Сучасний учений з Інституту літературних досліджень Польської академії наук Марк Бенькевич з цього приводу уточнив: "Поєма "Марія" є одним з тих творів, котрі породили певний фантазмагоричний образ України як простору пустки, простору, в котрому смерть долає життя, в котрому розігруються дуже гострі пристрасті, а саме ті Шекспірівські, вбивчі пристрасті" [450].

Український побут в поемі подано в умовних рисах. Україна А. Мальчевського – країна магнатсько-шляхетська. Сучасники Мальчевського писали: "Вихований в салонівій атмосфері, поет ніде не бачить українського люду". Таке характерне явище українського життя, як козацтво, лишилося, власне поза увагою автора "Марії". Правда, поєма розпочинається пластичним образом козака, що мчить з воєводським дорученням до старого Мечника. Але козак Мальчевського, незважаючи на всю його пластичність, - тільки надвірний слуга магната. Іншого, давнішого козацтва поет не знає. Це, певне, і спричинилося до характеристики "Марії", яку дав А. Брікнер: "Україна, помимо перших рядків, з тим образом козака на коні, та останніх, де дається відомий пейзаж: "І пусто, печально, смутно..." – була для

Мальчевського тільки тлом та набором аксесуарів, але справжній зміст поеми, її герой – не Україна, не козаки, навіть не магнатська пиха, не людська злість, але смерть, що все на цьому світі змітає" [442, с. 2].

Історизм поеми розгорнуто за рахунок зовнішньої сторони – відтворення епохи. Опис бенкету, опис битви з татарами, де проявляється героїзм Вацлава, написані достовірно і переконливо. Правдиво з погляду історичної достовірності змальований Потоцький – типовий старопольський магнат, пихатий, егоїстичний, який примушує залежну від нього шляхту виступити з ним на угоду його особистим, злочинним інтересам.

Поема "Марія" побачила світ 1825 року. Однак вона не виправдала сподівань автора, який жив у крайній біді і був уже тяжко хворим. Залишилася вона непоміченою і критиками. Єдина рецензія Ф. Дмоховського – великого прихильника класицизму – не тільки не відзначила артистизму і новаторства поеми, але й своїм тоном відвернула від неї читачів [308].

А. Мальчевський помер від раку 2 травня 1826 року у 33-річному віці самотнім, у злиднях. Він похований державним коштом як бідняк і могила його невідома [442, с.2]. Лише після смерті А. Мальчевського критики звернули увагу на поему "Марія" і, високо її оцінивши, зацікавили нею читачів. М. Грабовський присвятив їй велику статтю, а потім раз-по-раз повертався до неї [1, с. 40]. Северин Гощинський вважав її твором, що наближається до чистої народної поезії [3; 4; 5; 202]. На думку професора М. Беньчика, "Твір "Марія" - це була перша поетична повість польського романтизму, але не менш важливим є той факт, що цей твір дав початок цілій школі в польській літературі XIX сторіччя, котра своє натхнення знаходила в Україні. Йдеться про "українську" школу, що відіграла неабияку роль у формуванні цілого пласту пізнішої польської літератури аж до автора відомої Трилогії Генрика Сенкевича, і, отже, стала одним з основоположних елементів національної свідомості поляків [450]. Поема "Марія" мала великий вплив на розвиток європейської культури в XIX ст. Вона послужила лібрето для однойменних опер: Г. Мельцера (1904), Р. Статковського (1906),

М. Солцера (1910), А. Опенського (1923). Поема надихала і живописців Е. Андріоллі, В. Герсона, В Коссака [443].

Таким чином, Антоній Мальчевський, незважаючи на невелику літературну спадщину, завдяки єдиній поемі "Марія", став основоположником "української школи" в польській літературі, започаткувавши новий жанр епіко-романтичної поеми соціально-політичного й філософсько-соціального спрямування. Він першим звернувся до історії України і ввів її в польську літературу. Незрівняний опис пейзажів, побуту, цінностей і світобачення різних верств населення Волині слугує ілюстративним матеріалом до вивчення історії України XVII ст.

Свідченням доброї пам'яті і зацікавленості творчістю цього поета в Україні стало проведення 7-8 листопада 2008 року в м. Дубно, що на Волині, Другої українсько-польської наукової конференції, присвяченої 215-річчю з дня народження класика польської літератури і фундатора в її складі "української школи", дідица цієї землі Антонія Мальчевського [451].

Значно глибше сприйняли суть України Богдан Залеський і, особливо, Северин Гощинський [414].

Юзеф-Богдан Залеський народився 14 лютого 1802 р. в с. Багатирка, тепер Ставищенського району Київської області, в бідній багатодітній сім'ї (14 дітей), побут якої не відрізнявся від українських селян. У 7-річному віці майбутній поет важко захворів, і батьки віддали його "в науку і на лікування" до знахаря, що проживав у Канівському повіті, у якого він мешкав більше року [11; 414; 452]. З 1812 по 1820 рр. Залеський навчався у школі Василіанського кляштору в Умані [444, с. 21], що був заснований графом Францішком Салезієм Потоцьким, воєводою Київським, власником уманського маєткового ключа з 1765 року. З перших днів заснування кляштору при ньому було створено шестикласне училище, розраховане на 400 учнів. У 1767 році до училища було прийнято перших учнів у кількості 150 чол. Вони жили на становищі монахів. У 1773 році в училищі введено виховання і навчання не тільки релігійне, але й світське [444, с. 22].

Школа василіан в Умані на царині польської освіти була видатним явищем. Тут викладали латину, французьку мову, математику, географію; багато уваги приділяли заняттям з музики і живопису. І, звісно, викладались усі предмети релігійного плану. Преважна більшість учнів була римокатолицького сповідання, частина греко-католицького і 13 чол. православного [444, с. 23]. При училищі був "конвikt" – пансіон, де мешкали діти багатих і знатних батьків. Діти бідних квартирували в уманських міщан.

Навчаючись у цій школі, Ю.-Б. Залеський мешкав на квартирі разом з товаришами - Северином Гощинським та Міхалом Грабовським. Разом вони слухали розповіді господаря дому про гайдамацьке повстання, планували в майбутньому видавати літературний журнал. Фактично вони створили літературний гурток, де вправлялися у складанні віршів. Свої перші вірші Б.Залеський пише саме під час навчання у Василіанському кляшторі [444, с. 24].

Завершивши своє навчання в Умані, Б. Залеський їде до Варшави, щоб "зробити кар'єру". У Варшаві занурюється в літературне життя: знайомиться з Маурицієм Мохнацьким, відвідує літературні салони. Разом з Северином Гощинським бере участь у листопадовому повстанні 1830-31 років, а після його поразки емігрує до Франції, де у 1835 році став одним із засновників "Слов'янського товариства" [11] і близько здружився з Адамом Міцкевичем [152, с. 28]. В листах до сина Б. Залеський писав: "Жили ми, можна сказати, нерозлучно в духовній єдності ще з кількома друзями" [212]. Життя в еміграції супроводжувалося злиднями, безперервним пошуком засобів до існування і великою тугою за Україною [295, с. 46]. Уже наприкінці життя він напише:

"Боже, серцем молю тебе,

Як помру, дай мені Україну в небі..."

Юзеф Богдан Залеський помер 31 березня 1886 р. у м. Вільпре, неподалік від Парижа [11, т. I, с.320].

Творчий доробок Ю.-Б. Залеського чималий. Багато творів поет написав українською мовою.

Романтичні поезії Залеського створені на основі українських народних пісень та історичних дум: "Дума. З пісні українського народу" (1826), "Третій штурм Ставища" (1828), "Русалки", "Чайки" (спів запорожців при поверненні з морського походу Конашевича) (1829 р) та інші. Звертається Б. Залеський до історії України у своїх поемах "Золота дума" (1836, опублікована у 1891 р. уже після смерті поета), "Дух степу" (1836 р., опублікована 1841 р.) і "Збаразький похід" (1839, опублікована 1891 р.).

Самоокресленням Ю.-Б. Залеського, як письменника, стає козацтво. Його творчість є втіленням сентименталізму польського козакофільства. В своїх поемах поет розробляє концепцію одвічної польсько-козацької єдності – всупереч, якщо так треба, усім історичним фактам [69, с. 97]. Його "Збаразький похід", наприклад, стосується не відомої битви часів Хмельниччини, а якоїсь вигаданої битви поляків і козаків проти татар. У поемі на цю парадигму нашаровується католицький містицизм і месіанізм, а наприкінці поеми – ноти шовінізму. За оцінкою І. Франка, усе те було історичним фальшем [55, с. 102-103]. Залеський з неприязню ставиться до Богдана Хмельницького, називаючи його лотром (розбійником). Загалом, "співець України козацької", він любить малювати козацтво в добрій згоді з Річчю Посполитою. На його переконання (поема "Дух степу"), ця добра згода тривала все XVI ст. і половину XVII ст., і втілена в героїчних постатях Остафія Дашкевича, Ляха Сердечного (Предслава Лянцкоронського), Петра Сагайдачного [275].

В козацько-польському розбраті 30-40 рр. XVII ст. він звинувачує обидві сторони, намагаючись затушувати гострі соціально-економічні причини, які призводили до конфліктів. Він прагне ідеалу – щоби "поляни наддніпрянські" помирилися з "полянами надвіслянськими". До примирення і згоди він закликає і Тараса Шевченка у вірші "Могила Тараса" (1865) [453], наголошуючи, що вони обидва вирости у селі, обидва виховані на думках

віщого кобзаря Наума; обидва мали все життя одного ворога – Російську імперію, царя-людожера.

Юзеф-Богдан Залеський зі своїм українсько-польським серцем – найтрагічніша постать з-поміж польських поетів-романтиків, оскільки був мучеником внутрішнього роздвоєння. Він намагався погодити велику, стихійну любов до України з патріотичними та великодержавними почуттями поляка: доля зробила його співцем України на службі у польської державної ідеї [69, с. 99] - і це була трагедія Залеського, причина до внутрішнього роздвоєння його душі. З одного боку, він служить своїй великій батьківщині Польщі; з другого, – його тягне до знедоленої України, якась велика сила примушує його оспівувати красу України, ставить його поруч українського кобзаря. Співчуючи виступам галицьких українців, він пише: "...я брат ваш, якщо не рідний, то хоч по матері, яку не менш од вас кохаю. Україна – то ж і моя материзна" [55, т. 27, с. 24].

Б. Залеський увесь і цілком жив романтичною ідеалізацією минувшини, - тієї минувшини, що здавалась йому "золотим віком" у стосунках між Польщею й Україною, коли вони ніби спільно йшли на одного ворога і разом боролися за одну державність. Правда, того "золотого віку" ніколи не було, бо існував він тільки у фантазії поета [453; 454].

Проте особиста вдача Залеського, м'яка і лагідна, та високий ідеалізм його творів зробили коштовний набуток і для польської, і для української поезії. Він був справжнім народником і прихильником братерства між польським та українським народами. І може тільки традиційно історичні застороги не дали тому "українцю польської культури" перейнятись цілком і без усякої упередженої думки українськими інтересами.

Однією з найяскравіших постатей радикального крила польських поетів-романтиків 20-40-х років XIX ст. є особа Северина Гоцинського, життя і творчість якого були підпорядковані одній благородній меті: зробити вільною не тільки Польщу, а й Україну, на землі якої він народився, виріс, проникся її болем і прагненням волі. За словами І.Я. Франка, "...Северин

Гощинський був справжнім сином XIX ст., який головний осередок боротьби переніс уже у сфері духа та слова і як апостол тої нової боротьби повернувся туди, звідки вийшов його рід, - у серце польщици, вносячи нову силу й енергію, новий колорит, нові горизонти" [51, т.31, с. 393; 414].

Народився Северин Гощинський 4 листопада 1801 р. в м. Іллінці (нині містечко Вінницької обл.), у сім'ї бідного шляхтича – вихідця з Мазовії. Мати майбутнього поета спольщена українка, дочка адвоката, родом із Славути, що в Південно-Східній Волині. Батько С. Гощинського, обтяжений багатодітною родиною, мав нестриманий характер, а тому змушений був часто переїздити з місця на місце в пошуках роботи. Він не зміг дати синові систематичної освіти.¹ З дитинства С. Гощинський відзначався непокірним характером, ненавистю до знаті і мав загострене почуття справедливості. Навчатися Северин почав в Іллінцях, був у Межиріччі, Вінниці, і, нарешті, в Умані, в школі отців-василіан [332, с. 123-124; 410; 266, арк. 20-21].

В Умані С. Гощинський близько зійшовся з Б. Залеським та М. Грабовським. Вони заснували гурток, в якому літературні інтереси відігравали основну роль. Гуртківці вправлялись у написанні віршів, читали журнали, що видавались у Варшаві та Вільно – центрах польського літературного відродження, яке розвивалося під знаменами романтизму і проникнуто сильним патріотичним духом [444, с. 21].

Члени гуртка відкрили, що у них під рукою багате джерело народних пісень, переказів, споминів про яскраві й трагічні події минулого. С. Гощинський з дитинства звик до українських пісень, розповідей про татарські набіги і козацькі війни, про гайдамацькі виступи. Його особливо приваблювали гайдамацькі виступи 1768 р., про які розповідав господар квартири Гощинського шорник Терешко [38, с. 39].

У 1819 р. С. Гощинський після сварки з директором уманської школи залишає її і в 1820 р. разом з Б. Залеським їде до Варшави, де вступає в члени патріотичного товариства варшавської молоді "Вільних братів поляків" [332,с. 123].

1821 року він полишає Варшаву, щоб взяти участь у боротьбі за свободу Греції, але 1,5 рублів, виручених від продажу ковдри не вистачило, щоб добратись до Греції. Пізніше, у трактаті "Про місце поетів в суспільному житті" С. Гоцинський напише, що "поет не для того народився, щоб писати красиві вірші, а для того, щоб кликати суспільство до подвигів і самому бути в перших рядах" [208, с. 75].

Виступаючи за незалежність Польщі, С. Гоцинський потрапив під нагляд поліції, яка його переслідувала. З іншого боку, його переслідували злидні. В таких умовах Северин Гоцинський проживав з 1821 року, переховуючись у батьків та подорожуючи по Поділля й Волині. До того часу належать його поезії: "Ніч у Софіївці", "Пісня Вулкана" та інші.

У 1828 році Северин Гоцинський написав і видав поему "Канівський замок". У центрі твору – один з епізодів 1768 р. – повстання в м. Каневі під керівництвом Бондаренка (Швачки), яке закінчилось зруйнуванням замку. До поеми автор додав передмову "Кілька слів про Україну і уманську різанину", написану в 1833 р. і вміщену до другого видання "Канівського замку" 1838 р., яка є ніби короткою історією Коліївщини. В ній детально розповідається про хід повстання (в такій же послідовності пізніше будуть написані "Гайдамаки" Т.Г. Шевченка) [197]– від освячення ножів біля Мотронинського монастиря і аж до подій в Умані, де учнів-католиків живцем повкидали до криниці. Та, на думку поета, пізніша розправа над повстанцями "була доповненням жорсткостей, які чинили гайдамаки над поляками. Тих нещасних розвозили в різні місцевості і мордували найрізноманітнішими способами". І окремо про страту Гонти: "згідно з переказами, він з надзвичайною стійкістю переніс усі муки. З нього дерли пасма, четвертували живцем, знімали шкіру з голови, а він увесь той час палив люльку і читав книжку, аж поки не відтяли йому голову" [38, с. 84]. "Канівський замок" сповнений пошани, а не тільки співчуття до українського народу, який, підкреслює С. Гоцинський, має свій власний погляд на світ і прагне незалежно від будь-якого культуртрегерства влаштувати свою долю. Поет захоплений героїзмом українського народу і

щиро йому симпатизує. Позитивним героєм у поемі виступає не староста, не комендант замку, не перевдягнутий у кобзаря польський шпигун, а козак Небаба. Деякі дослідники вважають його реальною особою-ватажком повсталих Неживим, загін якого діяв на Канівщині [340, с. 3-7].

Хоч Небаба, а, отже, і С. Гощинський, не розумів далеких перспектив повстання так добре, як Шевченків Галайда, проте втілює народні уявлення про справжню велич народного героя. Він мужній, красивий, вміє відстояти свою гідність.

В подіях 1768 року С. Гощинський спиняється на одному лише епізоді – на зруйнуванні Канівського замку, не зачіпаючи моменту центрального-уманської різанини. Герой його поеми – гайдамацький ватажок Небаба, козак з-під Сміли, що став надвірним козаком канівського старости Потоцького. В минулому у нього злочин: він звів дівчину Ксеню й утопив її у Дніпрі. Якимось дивом дівчина не втонула і тепер, збожеволіла, дика, з'являється в околиці Канівського замку, віщуючи криваві події.

Тим часом у замку зав'язується новий драматичний вузол. Небаба, отаман надвірних козаків, закохується в козачку Орліку, до якої залицяється управитель замку. Він різними способами, граючи в основному на сестринських почуттях дівчини (брат Орліки служить у надвірних козаках), добивається згоди дівчини на шлюб. Небаба втікає до гайдамацького табору Швачки. Скориставшись п'яним сном Швачки, він підіймає гайдамаків і прагне повести в бій тих,

...В кого батько забитий різками
 Всіх, в кого жінка сподобалась пану,
 В кого згвалтована донька панами,
 В кого відібрана паном кохана
 Йменням батьків та їх суму і болю,
 Йменням дитячого горя й недолі
 Всіх закликаю я, всіх викликаю:
 Вийдіть вперед і – рушайте за мною! [340]

Швачка, випереджаючи Небабу, бунтує канівських міщан і веде їх на Канівський замок. Отже, не жадоба грабунку і крові, як твердили консервативні критики і рецензенти, а справедлива, благородна ненависть і відстоювання своїх людських прав керують вчинками гайдамаків. Соціальні, релігійні і національні суперечності сплітаються тут в один клубок. Примирення між паном і рабом – неможливе [409, с. 14].

Фінал поеми трагічний. Орліка вночі убиває немилого їй управителя. Замок горить і в пожежі гине Орліка, Швачка і канівські міщани. Тим часом, в околицях Канева Небаба натикається на регулярне польське військо і в нічному бою його розбито і взято в полон. Посаджений на палю, Небаба гине в нелюдських муках на очах божевільної Ксені.

Закінчується поема ліричним міркуванням про неминучий трагізм життя в Україні. "Літа минають, а з літами події. Знову небо України ясніє; безтурботно лунає пісня дівчини; час укриває чагарями руїни. І там, де бойовище біліло черепами, проводить борозни грозова злива, в гарячій літній день золотіє нива, несміливий квіт пробивається навесні, а вночі світяться перетлілі уламки шибениць. Над переможцями, над переможеними западається поросла травою могила. Перехожий старець шепоче на сон молитву... Минула війна, зачинилася пекельна брама. Знову той самий спокій і ті самі злочинства" [340, с. 36].

Таким чином, у поемі "Канівський замок" показана Україна гайдамацька, протестуюча. С. Гощинський з усією силою поетичного слова передає атмосферу наростаючого протесту, бунтарський дух українського народу. Об'єкт помсти гайдамаків – пани, шляхта. В. Гнатюк зазначає, що поема "Канівський замок" С. Гощинського є визнанням права українського народу на визволення, а її автор "був першим поляком, хто назвав Коліївщину не "бунтом" і "різнею", а народним священним повстанням [65, с. 24]. Тогочасна критика високо оцінила поему "Канівський замок", відзначаючи великий драматичний хист поета, вміння дати український

колорит, та, перш за все, фундаментальну обізнаність з українським фольклором [1, с. 65].

З такою оцінкою погоджується і М. Дашкевич, який ще звертає увагу на об'єктивність автора у змалюванні польсько-українського, шляхетсько-гайдамацького конфлікту: "Жахлива дійсність постає перед читачем майже без спотворень у той чи інший бік, і, зрозуміло, що ця сумна картина не могла бути приємною полякам. Але посторонньому читачу поема Гощинського видається привабливою, завдяки талановитому і проникнутому глибоким почуттям відображенню того, що відчувало неспокійне серце сина України, завдяки високому підйому натхнення і драматизму, багатства фантазії і тонкому відчутті природи". Д. Бовуа з цього приводу зауважив: "С. Гощинському в "Канівському замку" (1828) вдалося найкраще змалювати соціальну дійсність, жорстокість конфліктів між кріпаками і шляхтою" [222, с.53].

Подібність сюжету не раз була приводом до порівняння "Канівського замку" з "Гайдамаками" Т.Г. Шевченка [197].

На думку Л. Козловського, їх подібність, власне, в тому, що і в українській, і в польській поемі увага читача акцентується не так на любовній історії, як на загальній картині гайдамацького руху. Драма Небаба – Орліка відходить на задній план перед "загравною пожежі, стогоном, криком та тривожним голосом дзвонів" [38, с.84]. Як вважають деякі дослідники [409, с. 14; 79, с. 172], польська поема більш повна: в Шевченковій поемі читач весь час знаходиться серед гайдамаків, Гощинський переносить його і в осаджене місто. Шевченко показує лише єврея-експлуататора, Гощинський дає образ трудового єврейського міщанства [197]. Таким чином, поема "Канівський замок" закріпила за С. Гощинським своєрідний титул: "співця гайдамацької України".

В той же час з'являється низка революційно-патріотичних творів С. Гощинського – "Бенкет помсти", "Корабель свободи", "Молитва вільного" та ін. Їх головним лейтмотивом є прагнення свободи – особистої та

незалежності Польщі [158]. Поет стверджує, що країна не може бути вільною, якщо в ній планує насильство і гноблення.

1830 року напередодні листопадового повстання С. Гоцинський прибув до Варшави уже відомим діячем літературного і суспільного руху Польщі. Особливо тісні сосунки його єднали з блискучим критиком і публіцистом, теоретиком романтизму і діячем повстання Маурицієм Мохнацьким [152, с. 120]. Під час повстання С. Гоцинський брав участь у ряді битв.

Після поразки повстання С. Гоцинський оселився в Галичині. У Карпатах він відкриває нове джерело поезії – світ карпатських горців з їх своєрідним укладом життя, віруваннями, піснями, казками, легендами. С. Гоцинський ввів цей своєрідний світ у польську літературу. Один з кращих його творів цього періоду – поема "Вечір напередодні Івана Купайла" та поема "Суботка".

У 1832 р. С. Гоцинський опублікував у львівському журналі "Rozmaitości" ("Розмаїття") 12 ліричних віршів. Він був співзасновником групи письменників-слов'янофілів "Zewonia" і публікувався в однойменному альманасі. В 1835 р. разом з іншими письменниками засновує "Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności" в Кракові [79, с. 172]. Разом з тим, він і далі займається популяризацією демократичних ідей і засновує в Галичині "Союз двадцяти одного" у Львові і "Товариство польського народу" в Кракові. У 1835 р. С. Гоцинський брав участь у карбонарському Союзі друзів народу, який виступав за радикальні суспільні реформи, зокрема розкріпачення селян.

Австрійська поліція переслідувала С. Гоцинського, і він змушений був постійно переїздити з місця на місце і, нарешті, в 1838 році поїхати до Страсбурга, де був співредактором журналу "Pszonka" («Пшоно»), для якого написав понад 30 сатиричних статей. У Страсбурзі вийшла також збірка поезій "Три струни" [445]. З 1841 року оселився в Парижі, де познайомився з

А. Міцкевичем і заприятлився зі Ю. Словацьким, з яким короткий час навіть разом мешкав (від 4.X.1842 до 18.III. 1843 р.) [152, с. 73].

Розпочався третій, останній і найважчий період життя Северина Гоцинського. Відрізаний від практичної діяльності, від спілкування з народом, від рідної природи, він впадає в містицизм і на короткий час стає найретельнішим послідовником відомого польського містика А. Товянського [212, с. 170]. Він перебудовує свою творчість на релігійний лад. У 1843 р. С. Гоцинський пише статтю "Місце поета в суспільстві", в якій проповідує релігійне мистецтво і намагається поєднати релігійність з демократизмом у мистецтві.

Коли С. Гоцинський дізнався про повстання 1863 р. у Варшаві, він вирішив їхати до Варшави, щоб взяти в ньому участь. Та важка недуга прикувала його до ліжка, а коли він одужав, повстання було вже придушене. До моральних страждань С. Гоцинського долучились і фізичні. Без всяких засобів до існування він терпів крайню скруту: голодував, палив книги і рукописи, щоб не замерзнути.

У 1870-1871 рр. він мешкав у Парижі, всіма забутий, і особливо страждав від голоду. "Мене не лякають ядра, – писав він у своєму щоденнику під час облоги Парижу, - для мене кожен день – це ядро, яке може убити мене голодом" [332, с. 126]. Випадково одна знайома врятувала С. Гоцинського від голодної смерті. Вона знайшла поета у мансарді опухлого від голоду.

Лише в останні роки перед смертю суспільство згадало старого поета і діяча. 1872 року С. Гоцинського перевезли до Львова, де він у 1876 р. помер. Його поховали на Личаківському кладовищі у Львові. С. Пігонь зібрав і підготував до друку листи С. Гоцинського – "Listy Seweryna Goszczyńskiego (1828-1875 р.)". Проте праця побачила світ 1937 року в Кракові [294], а також видав спогади поета "Podróż mojego życia" (Подорож мого життя) у Вільно, в 1924 р. [309]

Підсумовуючи життєвий і творчий шлях Северина Гощинського, можемо стверджувати, що "Він, як і герой його твору "Король старого замку", вибрав собі справу, пішов за своїм покликанням і не зрадить йому, поки не вип'є чашу до дна... Навіщо він все це робить? Навіщо це життя самотності, муки, приниження? Ні! Він виконує свою повинність, як росте дерево, як квітне квітка, як сонце світить для інших і для себе. Але в очах буденного світу це було доказом безумства" [208]. Йдучи за своїм покликанням, С. Гощинський створив не тільки ряд прекрасних творів. Він створив рідкісний образ прекрасного, чистого, хоч і печального, життя.

В творчості Северина Гощинського лежала українська тема, яка започаткувала демократичні традиції висвітлення історії та культури України в польській літературі. Саме тому він став визначним діячем "української школи" в польській літературі.

Надзвичайно цікавою є творчість Мауриція Гославського, яка в Україні практично маловідома. В польській літературі ХІХ ст. він знаний як творець особливого напрямку "української школи" – "подолянїзму" [332, с. 121-123; 414; 415].

Народився він 5 жовтня 1802 року у м. Фрампіль (нині с. Косогірка Ярмолинецького району Хмельницької області) в сім'ї бідного шляхтича. З часом сім'я переїхала до с. Нігин, що під Кам'янцем-Подільським, де батько майбутнього поета став управителем маєтку графині Браницької, а потім її дочки – графині Воронцової. На цій посаді залишався до кінця життя (помер у 1834 р.). Дитинство поета пройшло у с. Нігин [332, с. 121; 309]. У 1812-1816 роках навчався в повітовій школі в м. Кам'янці-Подільському. Після закінчення школи вступив до Кременецького ліцею, в якому став відомим завдяки своїм віршам-гуморескам, з якими виступав переважно на зборах студентського "Товариства доброго писання і мовленням". Після закінчення ліцею працював приватним учителем у заможних шляхетських родинах: Тжецьких у с. Березівка Ямпільського повіту, Вілямовських у Черемошному того ж повіту у 1824 році, Михальських у с. Кордишівка

(1825-1826 pp.) Брацлавського повіту Подільської губернії. У Кордишівці М. Гославський збирав народні перекази й легенди, із захопленням вивчав історію козацтва. На їх основі написав поеми: "Дума про Нечая", "Зигмунд Кордиш або облога Немирова" [415].

У 1826 р. М. Гославський написав поему "Поділля" (інша назва поеми "Подільське весілля"), яка принесла автору літературну славу [446].

В основу поеми лягли події з життя подільського села Залуччя XVII ст. У поемі М. Гославського на фоні легенди змальовано кохання й сумну долю козака Артема і його нареченої Зосі. У розпал їхнього весілля на село нападають турки. Чоловіки беруться до зброї, а жінки переховуються у печері. Однак наречена загубила свій вінок з барвінку. По ньому турки і знайшли вхід до печери. Вони завалили його хмизом і підпалили. Всі, хто переховувався там, загинули. Ця легенда про трагедію в печері, яка до наших днів знаходиться між селами Залуччя і Нігин, що в Кам'янець-Подільському районі, й нині широко побутує в місцевого населення і використовується істориками, екскурсоводами, літераторами.

В поемі "Поділля" Гославський докладно описує місцевий весільний обряд, побут і звичаї селян. Скелі Смотрича, подільські пейзажі змальовані з такою любов'ю та майстерністю, які більше ні в кого з польських поетів-романтиків не зустрічаються. Представлена крізь романтичну естетику концепція "читання з книги природи" призвела до того, що подільські пейзажі, події з історії цього краю, оспівані в творах поета, схиляють до роздумів, поєднуючи предмети з часом і людину з природою [446; 415]. Романтичне переконання, що історія записана в пейзажі, оживили руїни старих замків Поділля, які заgrimіли в поезії Гославського рицарською відвагою. Відчуття, що пейзаж і земля є свідками історії, майстерно передані поетом, вигідно вирізняють його з-поміж поетів доби романтизму, і це є характерною рисою його творчості.

За фанатичну любов до українського Поділля він зазнавав критики з боку своїх товаришів по перу. Так, С. Гощинський писав: "Гославський хотів

оспівувати Поділля – стати подільським національним поетом. Не маємо нічого проти подібних бажань, бо якщо поет може за предмет свого натхнення вибрати одну особу, то так само він може вибрати зі всієї землі одну околицю, але потрібно зберегти найголовнішу, сьогодні виразно умову поезії – правду, а Гославський пішов дорогою тих французьких романістів, які ідеалізували над межі людського своїх героїв" [309, с. 42].

1826 року в Одесі М. Гославський знайомиться з А. Міцкевичем, який схвально відгукнувся про його творчість [212, с.170]. Наступного року М. Гославський переїхав до Варшави, де знайшов покровителя в особі генерала В. Красінського. Як поет, зблизився з іншими представниками "української школи" і разом з ними брав участь у "битві" класиків з романтиками. У той період з'являється чимало творів Гославського, в основу яких покладено український фольклор - легенди, перекази, а також факти з історії України. Однак видруковано їх було небагато, в основному - у "Дзєнніку Варшавськїм" (1827 р.) та львівській "Полїгїні" (1827-1828) [447, с. 142].

Під враженням розправи над декабристами він пише вірш "На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників за російську свободу" [365, т. 1, с. 170-171]. Це чи не найперший відгук у польській поезії на розгром виступу декабристів і смертну кару чільних діячів цього руху. Гославський порівнює боротьбу російських революціонерів з вільнолюбивими прагненнями поляків. Поет оплакує не тільки загибель декабристів, але й згадує також чотириденну "битву народів" під Лейпцігом (1813), де об'єднані австрійські, пруські, російські і шведські війська завдали поразки армії Наполеона, тим самим розбивши сподівання на визволення Польщі [158].

На кінець 1827 р. М. Гославський видав три томи своїх поезій. Перший том присвятив генералу Красінському. Однак, довідавшись про роль генерала у винесенні вироку членам польського таємного "Патріотичного Товариства", яке 1825 року уклало революційний союз з Південним товариством декабристів, Гославський почав викуповувати екземпляри першого тому і знищувати. Після цього залишив Варшаву [332, с. 121].

Він влаштувався на цивільну посаду в канцелярії штабу генерала Дібіча і взяв участь у російсько-турецькій війні. 1829 року з інтендантських військ перейшов на службу журналістом третього відділу, проте форсовані марші і епідемія в армії спровокували у нього хворобу. Лікувався у Добруджі (Бабадаг). Своє життя того періоду яскраво описав у невиданому і загубленому пізніше творі під назвою "Пам'ятки перебування на Сході в 1828-1829 рр.", який надіслав своїй нареченій. Тоді ж розпочав роботу над твором "Дунайська сирена", який теж було втрачено [206, с. 240]. Наприкінці 1829 р. повернувся на Поділля як працівник штабу Дібіча. З початком повстання у Варшаві 1830 р. зробив спробу пробратися до повсталих.

Наприкінці цього ж року переїхав у Чортківський повіт, де перебував аж до червня 1831 р. Одночасно вступив до Русько-Литовської ліги і розпочав службу в дивізіоні польських уланів, який прославився під час оборони Замостя від наступу російських військ [332, с.122]. Обоз, військове життя та патріотичні почуття надихнули Гославського на живу поетичну творчість. До того часу належить ціла низка віршів і пісень, які були дуже популярними: "Був би я орлом", "Вже подільських думок ехо" та інші, які були видані у Львові з вигаданим місцем видання: Париж, 1833, під назвою "Поезія польського улана" [447, 124-126].

Коли ж Замостя капітулювало, Гославський з групою офіцерів емігрував до Франції. Та в 1833 році повернувся до Галичини, щоб готувати нове повстання за свободу Польщі. Разом з тим він сповна віддався літературній творчості. Тоді були опубліковані його поезії "Балада і я" (сатира на кам'янецьку громаду), "До Адама Міцкевича" та інші [447, с. 125].

Невдовзі в околицях Заліщиків М. Гославського було заарештовано і доправлено до Станіславської в'язниці і там він від співв'язня заразився тифом і 17 листопада 1834 року помер [332, с.123].

Творчий доробок Мауриція Гославського складають 7 невеликих томів поезії. Однак значення його творчості для культури України непересічне. Хоча деякі літературознавці і критики не зараховували Гославського до

основних поетів "української школи", применшували його роль в ній [447], що на нашу думку, не зовсім справедливо, в літературознавстві він знаний як "співець Поділля". Використані в його творчості факти з історії України, український фольклор, етнографія є своєрідним джерелом до вивчення історії України та гідним внеском у культуру України [415].

Популяризатором українських тем був і Томаш (Тимко) Падура. Він походив з дрібного шляхетського роду, який з середини XVIII ст. оселився у Брацлавському воєводстві [332, с. 474-476; 476; 146; 63; 664; 448].

Поет народився 21 грудня 1801 року в Іллінцях Липовецького повіту (нині - Вінниччина), в тому ж році і тому ж містечку, що і С. Гоцинський. Коріння його спольщеного роду герба Сас сягає в галицьке Прикарпаття. У XVIII ст. ця родина переселилася на Поділля і належала до дрібної помісної шляхти. Його батько – Ян Падура – сповідував греко-католицьку віру, мати – католичка. В свій час батько бився в загонах Т. Косцюшка. Згодом отримав у пожиттєве володіння невелику садибу у передмісті Іллінців [332, с. 474; 269, аркю 83].

Після закінчення парафіяльної школи в Іллінцях в 1814 р. Т. Падура продовжив навчання у Вінницькій гімназії [266, арк. 108].

Його зацікавлення українським фольклором зародилось ще в дитинстві, оскільки весь свій вільний час проводив в українському оточенні. Знав і добре володів українською мовою. У 1820 році закінчив гімназію і вступив до Кременецького ліцею, де заприятелював з однокашником М. Гославським і разом з ним взяв участь у літературному гуртку, в якому гартувалися кадри "української школи" польських поетів. Зачитувався творами Байрона. Свою літературну діяльність розпочав з віршів, які були дуже популярними серед молоді [274, с.401].

1825 року встановив зв'язки з польським Патріотичним товариством і, за версією деяких дослідників, брав участь у переговорах його членів з декабристами [448]. Однак, слід погодитись з В. Гнатюком, що участь Т. Падури у тих переговорах не доведена [63], хоча в літературі згадки про це

мають місце [64]. Йому ж приписують промову на таємній нараді за участю декабристів, в якій він звернув їх увагу на те, що вони живуть і діють на українській землі і через те не треба забувати національних потреб самого українського мужика, хати якого стали їм за притулок [64; 158; 449].

У той же час поет написав вірш "Рухавка", в якому закликав всіх, "кому вольність мила", на боротьбу з царизмом.

Після закінчення ліцею жив по магнатських дворах Поділля і Волині: Потоцьких, Жевуських, Сангушків. Він цікавиться історією України, вивчає документи і матеріали Київської православної архієпископії. Використовуючи їх, писав думи про визначних діячів козаччини. У своїх творах патетично апелював до волелюбних козацьких традицій українського народу, прославляв подвиги запорожців, їх лицарський дух, закликав онуків і правнуків славного Запорозжя до братання з поляками в ім'я спільної боротьби з царизмом [332, с. 47].

У 1825 р. він оселився в маєтку Вацлава Жевуського у містечку Саврані Балтського повіту Подільської губернії (нині – Одещина) як придворний поет і бард, популяризатор ідей свого мецената. Він писав вірші для надвірних козаків В. Жевуського, які перекладав на музику придворний композитор Г. Відорт [456; 332. с.202-206]. На думку деяких дослідників [69, с. 11], Т. Падуро мав помітний вплив на свого патрона, посилюючи у того українофільські настрої. Відомо, що граф В. Жевуський у 20-х роках мав у своєму маєтку власний театр, де акторами були його кріпаки, літературний салон, до якого з'їзджалися польські поети з Відусіля. Сам граф любив говорити українською мовою і співати українські пісні, часто був в одязі українського козака і мав на голові "козацький оселедець", вимагав, щоб його називали отаманом Ревухою. Т. Падуро загорівся ідеєю свого патрона відродити січову державу, яка б жила у мирі з незалежною Польщею та підставляла їй плече допомоги [164; 459].

В 1827 році поет написав другий варіант "Рухавки", де спільним ворогом поляків і українців вивів Росію [332, с.475].

У 1828-1829 рр. Т. Падура, переодягнений лірником, подорожував етнічними українськими землями аж до Кубані, оспівуючи давню козацьку славу та віщуючи збройне повстання за визволення, але не України, а Польщі. Під час мандрівки відвідував Полтаву, де ніби-то зустрічався з І. Котляревським.

Першим друкованим твором Т. Падури була "Золота борода" (1829 р.), присвячена В. Жевуському [456].

Коли ж на початку травня 1831 року подільська шляхта Балтського, Гайсинського та інших східних повітів Подільської губернії організувала збройний виступ на підтримку польського повстання в Королівстві Польському, то на збірний пункт біля м. Дашева отаман Ревуха привів власний великий загін надвірних козаків, набраних з числа українців-кріпаків. У складі цього загону був і Томаш Падура. У головному бою під Грановим 7 травня 1831 року повстанці були розгромлені російськими військами. У цьому бою безвісти зник отаман Ревуха (В. Жевуський), тобто його не виявили ні мертвим, ні живим. Т. Падури вдалося втекти з поля битви і таємно пробратися до с. Махнівки, що поблизу м. Бердичева, і тут оселитися зі своєю сім'єю до кінця свого життя. Тут він господарство, продовжував учителювати в багатих польських родинах [332, с. 206, 476; 459]. Останньою важливою подією в громадській діяльності Т. Падури була його участь як представника Польщі в роботі Слов'янського з'їзду 1848 року в Празі (Чехія) [332].

У той час він перекладає українською мовою Байрона та Міцкевича і пише поему "Кодак", присвячену битві Б. Хмельницького за фортецю Кодак. На жаль, вона була втрачена разом з іншими творами під час перебування Т. Падури за кордоном.

Перша збірка творів Т. Падури була видана К. Яблонським у Львові без попереднього дозволу автора й разом з творами інших поетів. Після цього Т. Падура розпочав підготовку оригінального видання власних творів, яке побачило світ у Варшаві 1844 року під назвою "Ukrainki z nutoju" ("Українки

з нотами") [455a]. Мелодії до тих "українок" були створені самим Падурою, В. Жевуським, К. Ліпінським. Це видання адресоване сентиментальним шанувальницям українського фольклору, іронічний портрет яких створив Ю. Словацький у поемі "Фантазі" в образі графині Респектової – шанувальниці "пісень Падури".

Ю. Словацький був єдиним тоді польським поетом, який звернув увагу на двірський, сентиментальний характер стилізації, якій піддано український фольклор в історичних і романсових творах Т. Падури. Польська літературна критика 30-40-х років високо оцінювала творчість Падури, який творив українською мовою, а його стилізація збігалась з тогочасною літературною модою. Однак українська інтелігенція оцінювала їх невисоко, особливо Т.Г. Шевченко, який називав їх "рукодельє мизерного Падури" [332, с. 205-206].

Помер Тимош Падура 20 вересня 1871 р. у містечку Козятині, що на Поділлі, в маєтку свого друга М. Васютинського. Його поховано у с. Махнівці. Невдовзі після смерті Т. Падури Васютинський на прохання В.Пшиборовського написав спогади про Падуру, які стали основою для нарису Пшиборовського "Томаш Падура", опублікованого в "Biblioteka Warszawska" у 1882 році.

Якщо аналізувати творчість Т.Падури, то на відміну від інших поетів "української школи" він відрізнявся тим, що писав українською мовою. Правда мова та примітивна, як примітивні й образи, які він творив [455]. Падура, на думку одного з критиків, "малював образи і особи, недійсні... його пісні відрізняються повною відсутністю істини в зображенні характерів... Козаки, зображені в них, подібні на ті картинні, яскраво розмальовані іграшки, які за допомогою нитки рухаються і їх дії не мають іншої мети, як смикатися за бажанням автора" [69, с. 11-12]. Ілюстрацією такої тези може слугувати фрагмент цього вірша:

Але наш козак не трус
Схопив шаблю, бурку здув,
Подивився, скрутив вус,

Сів на чайку та й дмухнув.

Якщо у А. Мальчевського, Ю. Словацького, С. Гоцинського козак – це лицар, то у Падури – кровожерливе страшило:

Його сльоза не спиняє,
Він не любить лестних слів;
Що там в небі – те не знає,
А на землі знає – кров...
Сам як дикий син природи,
Де покаже мстиву тварь
Красять землю, красять води
Крові річки і пожар.

Оспівуючи козаччину, Падура пишався тим, що "Козак з віків не знав пана", але лише з паном:

З віка вільні і свавільні
Не пускали шабель з рук;
Разом в радах, разом в звадах,
Що ж урадили для внук.

І далі Т. Падура вдається до прямого фантазування коли у поляка і українця були:

Одна мати, одна хата
Разом в полі ставив кіш;
З ляхом билось, з ляхом жилось,
В однім горшку прів куліш [69].

Отже, творчість Т. Падури, незважаючи на декларований ним демократизм, базувалася на вифантазуваній ним небувалій ідилії між польським паном і українськими кріпаком [457]. В основу своїх "українок" Т. Падура клав не народні думи, а лише побажання вузьких дворянських кіл. Поезія його штучна, бо душею він був далекий від українського народу, від його історії, культури, і всі його дії були спрямовані на відновлення польської держави.

Таким чином, аналізуючи творчість поетів "української школи" в польській літературі 20-40-х рр. ХІХ ст., можемо констатувати, що головним героєм їх творів було козацтво. Але то було несправжнє козацтво, з його запеклою боротьбою з тією ж Польщею за політичну, соціальну і національну свободу, а вифантазоване, віддане Речі Посполитій, покірне козацтво. Таких козаків ми бачили і у А. Мальчеського, і у Б. Залеського, і, особливо, у Падури. Виняток становлять лише Северин Гоцинський та Ю. Словацький, які в своїх творах не приховували протиріччя між інтересами українців та поляків, показали вдачу українців не вигадану, не споетизовану, а справжню.

Об'єднавчим фактором цих поетів було їх походження з Правобережної України, спільність теми – історія України, її культура, хоч у висвітленні цих тем кожен йшов своїм шляхом, виходячи з умов виховання, освіти, переконань. Саме завдяки їм вони були передусім польськими патріотами, воювали, терпіли злигодні та муки в еміграції. Однак їх творчість має непересічне значення і для українського національного відродження.

Саме поети "української школи" в польській літературі ХІХ ст. вперше показали польському суспільству, що поряд з ними існує велика, самобутня українська культура, яка і послужила їм джерелом натхнення.

"Українська школа" в польській літературі ХІХ ст. певною мірою впливала на українську літературу і своїми позитивними й негативними рисами спрямовувала її на єдино можливий і правильний шлях – більшої і глибшої уваги до українського народу. Вона допомагала зростанню національної самосвідомості, що почалась усередині самого ж українського суспільства. Здебільшого спольщене за століття володарювання Речі Посполитої освічене українське громадянство тільки в такій чужій одежі могло сприйняти спочатку саму ідею українського культурно-національного відродження.

Розробка польськими романтиками тематики з історії України, безперечно, була одним із позитивних поштовхів до формування історичної тематики в українському романтизмі 30-х років, як і до патріотичного висвітлення, зокрема ролі визвольних козацьких походів та повстань. Але в мотивах, де виявлялося ставлення до національного відродження рідного народу та до україно-польських відносин в минулому, українські романтики йшли незалежним шляхом.

3.2. Україна в поезії Юліуша Словацького

Історію світової літератури доби романтизму неможливо собі уявити без імені Юліуша Словацького, твори якого увійшли в золотий фонд світової культури і стали своєрідним джерелом до вивчення історії Польщі і України.

Юліуш Словацький народився 4 вересня 1809 р. у волинському містечку Кременці, в родині відомого у свій час поета і знавця польської літератури – професора лицейу Евзебіуша Словацького (1772-1814). Після смерті батька, який з 1811 р. працював у Віленському університеті, мати – Саломея Словацька, для свого часу освічена жінка, виходить заміж вдруге і в 1817 році знову переїздить до Вільна разом з малим Юліушем [465; 332, с. 704-708; 7, т. 1; 8, т.1; 468; 118; 123; 213; 82; 86; 87; 186; 411].

У 1819-1825 рр. Юліуш успішно навчається у Віленській гімназії. У 1824 році його вітччм, професор – медик Віленського університету Август Бекю помирає і мати знову повертається до Кременця. Сюди щоліта приїздить на канікули і Юліуш.

Кременець, де пройшли дитячі і юнацькі роки Юліуша, був на той час осередком культури всієї Правобережної України. Його називали "Волинськими Афінами (Атенами)". Вивчаючи творчість представників "української школи" в польській літературі 20-х років XIX ст., дослідники неминуче вказували на факт навчання саме в Кременецькому лицейі більшості її представників. Саме в цьому навчальному закладі вони мали змогу

розвинути свої літературні здібності та сформувати громадянську позицію [460; 461; 462; 463; 464; 465; 72; 73; 74; 75; 151; 221; 305; 471; 472].

Однак поза увагою дослідників залишилась проблема формування у цьому навчальному закладі осередку "української школи" в польській літературі доби романтизму. На теренах, які приєднала Росія в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої, було створено Віленський науковий (навчальний) округ, до складу якого увійшло 8 губерній: Віленська, Гродненська, Мінська, Вітебська, Могилівська, Подільська, Волинська та Київська. Його куратором став князь Адам Чарторийський, який займав посаду заступника міністра закордонних справ Росії в 1802-1806 рр. Візитатором шкіл Київської, Волинської і Подільської губерній був відомий польський просвітитель Тадеуш Чацький, який, власне, розробив проект створення Кременецького ліцею, що був втілений у життя уже після його смерті [151, с. 43; 221, т.1; 471]. Центральну роль у системі польського шкільництва в Україні відіграла гімназія в Кременці Волинської губернії, яка була заснована у 1805 році.

В останні роки Речі Посполитої у Кременці існував відділ Краківської головної коронної школи, з якою пов'язувались плани створення академії, що стала би протиположною православної Києво-Могилянській академії. Після падіння Речі Посполитої відділ став звичайною повітовою школою, на базі якої постала гімназія [221].

З самого початку засновник гімназії Тадеуш Чацький був налаштований на розширення гімназичної програми і створення ліцею, який би виконував функції вищої школи на пограниччі Польщі і України, доступної в першу чергу для шляхетської польської молоді Київської, Волинської і Подільської губерній [221; 465]. Цієї мети було досягнуто лише через три роки після смерті Т. Чацького. У 1818 році гімназії було надано статус ліцею. Основою функціонування Кременецького ліцею було благодійництво з боку шляхти українських губерній. Завдяки такій фінансовій підтримці гімназія-ліцей у Кременці була однією з найкраще

обладнаних середніх шкіл в Європі [72; 73; 74]. У Кременецькому ліцеї, крім Евзебіуша Словацького (батька Юліуша Словацького), викладали інші видатні вчені та педагоги свого часу: А. Зелінський, Ю. Коженювський, І. Лелевель, А. Анджейовський, В. Бессер, О. Міцкевич (брат А. Міцкевича) та інші [73; 464].

Сама віддаленість Кременця від важливих культурно-освітніх і наукових центрів, досить потужна на той час навчально-матеріальна база, сузір'я професорського складу не тільки створили репутацію ліцею, як знаного в Європі навчального закладу, але й надали йому шарму романтизму в очах суспільства. Тому сюди потяглася талановита молодь, переважно із збіднілої польської та української спольщеної шляхти Правобережної України, яка вважала престижним навчання в ліцеї. Романтичний регіоналізм за якістю і появою, мотивами і локальними проблемами набув значення загальнонародного. У "Волинських Афінах (Атенах)", як тоді називали Кременець, навчалися відомі поети, літератори і вчені доби романтизму – Антоній Мальчевський, Маурицій Гославський, Юліуш Словацький, Олександр Пшездзецький, Томаш Падура, Стефан Вітвицький, Томаш Олізаровський, Густав та Нарциз Олізари й інші [72; 73; 74; 460].

Зерна романтизму, засіяні у шкільні роки, перша проба пера багатьох ліцеїстів на літературній ниві, оспівування ними у своїх поезіях Кременця й на його тлі України дали в майбутньому добрі сходи у їхній творчості, прославивши, таким чином, їхню "alma mater", а, головне, поповнили лави представників "української школи" в польській літературі доби романтизму. Такою була аура Кременця, де пройшли дитячі та юнацькі роки майбутнього поета.

У 1827 році Юліуш Словацький подорожує по Україні. Він відвідує Одесу, Тульчин, Умань, Житомир, Київ та інші місця України. Його вразила розкішна природа України. Разом з тим, відвідуючи історичні міста, він цікавиться їх історією, записує легенди, народні перекази, які в майбутньому використає у своїх творах з української тематики [7, т.1; 8, т. 1; 118]. І уже не

дивно, що один з його перших творів "Дума українська" (1826) засвідчив його українофільські позиції.

Після завершення навчання у Віленському університеті Ю. Словацький близько півроку мешкає у Кременці, вивчаючи англійську мову і творчість Байрона, спілкується з професорами і ліцеїстами, бере участь у літературних сходках [82, с. 12; 118]. Крім того, він пише олією пейзажі Кременця, багато працює в бібліотеці Кременецького ліцею, створеній на основі книгозбірні короля Станіслава Августа, вивчає історію України, заглиблюється в неї [184].

У лютому 1829 р. Юліуш Словацький приїздить до Варшави, щоб, за наполяганням матері, "зробити кар'єру". У Варшаві "кандидат обох прав" став чиновником комісії фінансів Королівства Польського. У своєму щоденнику, який писався у 1831-1832 рр. у Парижі, Словацький говорить про варшавську добу неохоче і скупко, наголошуючи, в основному, на тугу та самотність [10, т. 1; 129].

У Варшаві він знайомиться з Маурицієм Мохнацьким – істориком, діячем національно-визвольного руху і Юзефом-Богданом Залеським – автором меланхолійних думок і співцем козаччини. Однак вони не знайшли глибокого порозуміння між собою [86, с. 28].

1829-1830 рр. були досить плідними для Словацького – поета. Крім більш ранніх поем "Шанфари" і "Араб", ним були написані за той час драми "Міндовг" (1829), "Марія Стюарт" (1830), поеми "Гуго" (1830), "Монах" (1830), "Ян Білецький" (1830) [122; 123]. Одночасно у Варшаві він розпоча створювати поетичн повість "Змій", яку завершив у 1832 році в Парижі [466]. 15 листопада 1830 р. більша частина цих творів була передана до цензури, щоб надалі їх видрукувати [139, с. 41]. Проте Ю. Словацький не зміг видати свої поезії, бо в ніч з 29 на 30 листопада 1830 р. у Варшаві вибухнуло повстання за національне визволення Польщі, яке тривало більше року і стало рубіжною віхою в житті цієї країни й трагічно позначилось на долі

тисяч його борців за свободу та кардинально вплинуло на творчість Словацького й всіх інших літераторів того часу.

Тоді Юліушу Словацькому було 20 років. Надмірна опіка матері спричинилася до того, що він був відірваний від реального життя, романтиком з рисами байронівського героя, котрий витав у створеному ним же світі. Крім того, Ю. Словацький мав дуже складний і суперечливий характер, що певною мірою відштовхувало від нього людей.

Відірваний від життя, Ю. Словацький не знав про підготовку повстання. Однак, коли воно спалахнуло, поет одразу ж відгукнувся на події. Його вірші "Гімн", "Ода вольності", "Кулик", "Пісня литовського легіону" швидко потрапили на шпальти газет повсталого Варшави, друкувалися в окремих листівках і принесли автору першу літературну славу [129].

Хворобливість Ю. Словацького не дозволила йому взяти зброю в руки. Проте співець повсталих і свободи Польщі не міг мати прощення в російського самодержавства, а тому за порадою варшавського Національного уряду 8 березня 1831 р. поет виїздить спочатку до Вроцлава, далі до Дрездена і Лондона, і, нарешті, осідає в Парижі. Поразка повстання приречла поета на довічну еміграцію. На еміграційний період життя Ю. Словацького припадає вісімнадцять років [213; 411].

У Парижі поет застав широке коло польської еміграції. Створений ще в 1831 р. Тимчасовий польський Комітет замінився політичними об'єднаннями, що відбивали різні соціально-політичні тенденції емігрантської маси. Польська знать групувалася навколо Адама Чарторийського, залишаючись на позиціях реставрації старої аристократичної Польщі. Демократичні елементи збирались навколо Народного комітету, створеного під головуванням Іоахіма Лелевеля, і Демократичного товариства, яке ставило за мету підготовку демократичної революції в Польщі [152]. Словацький формально не прилучився ні до однієї з цих організацій і увійшов лише до складу Товариства литовських і руських земель, що об'єднувало емігрантів – учасників польського повстання 1831 р.

у Правобережній Україні, Білорусії і Литви як секретар його історичної секції, головою якої було обрано А. Міцкевича [7; 213; 152].

Перша зустріч Ю. Словацького з прибулим до Парижа великим поетом Адамом Міцкевичем відбулась у серпні 1832 р. Вона була доброзичливою з обох сторін, але не переросла в майбутньому у дружні стосунки. Два найбільших польських поети виявилися з часом, за висловом Словацького, "двома богами, що стоять на протилежних сторонах сонця". Суттєві розходження в поглядах на шляхи відродження польської незалежності визначили їх взаємне відчуження [7, т.1; 212, ч. II, с. 190-193]. Ю. Словацький не увійшов в життя паризького політичного і літературного світу, не увійшов і в повсякденне життя польської еміграції. Туга за батьківщиною була чи не єдиним змістом внутрішнього життя Словацького. Реальною ниткою, що зв'язувала його з Вітчизною, залишилося листування з матір'ю, постійне, безперервне, яке відбило на своїх сторінках внутрішнє життя поета 30-40-х років [290; 293].

Слід зазначити, що в листах і творчості поета часто звучить ідея особистої самотності, що була результатом не тільки соціально-політичних причин і ідейних розходжень з емігрантськими колами, але й підтримувалася також властивим поету усвідомлення своєї винятковості, особливого покликання і особливої ролі в житті, яке перешкоджало повному розкриттю його творчого генія і примушувало поета замикатися в своєрідному аристократичному дендизмі, культі власного "Я", нетерпимому ставленні до своїх колег по літературі.

В роки перебування за кордоном він багато мандрує: відвідує Швейцарію, Італію, Грецію, Єгипет, Палестину, Сирію, Ліван. Подорожі наклали відбиток на його творчість. З-під пера поета виходить низка творів: "Кордіан" (1833), "Баладина" (1834), поема "В Швейцарії" (1835), "Відповідь на Псалми майбутнього" (1836), "Подорож на Схід", "Ангеллі"[118; 213].

Повернувшись до Парижа, Ю. Словацький був прикро вражений настроями в колах еміграції, їх озлобленням. Недоброзичливі настрої

змусили поета створити свій головний твір під назвою "Беньовський" (1841), в якому він дав бій своїм супротивникам. Цей твір утвердив приналежність поета до "української школи" в польській літературі доби романтизму.

Влітку 1841 р. у Парижі А. Товянським була заснована релігійно-містична секта "Коло" [152, с. 312]. Обмежений і майже неписьменний Товянський добре володів гіпнозом. Вилікувавши психічно хвору дружину А. Міцкевича, він завоював довіру великого поета, а також багатьох емігрантів. Засноване ним "Коло" і вчення, яке там проповідувалося, затуманило голови зневірених емігрантів, які втратили зв'язок з рідною землею й жили придушені тягарем злиднів, безперспективності та ідейно-політичних сумнівів. Розгортанню діяльності містичного "Кола" сприяла і сама атмосфера життя польських емігрантів – нездорова, з чварами і взаємним незадоволенням [86, с. 47].

У 1842 р. Ю. Словацький вступив у "Коло", членами якого уже були Адам Міцкевич, Северин Гоцинський й інші, оскільки Товянський обіцяв емігрантам швидке повернення до Польщі без всяких зусиль з їх боку [294, с. 129]. В 1843 р. Словацький пориває з сектою, обурений її заграванням з російським царем, але товянізм наклав відбиток на низку творів поета, зокрема поеми "Ангеллі", "Срібний сон Саломеї", "Ксьондз Марек", "Король Дух" і філософський трактат "Генезис Духа" [123].

Творчий доробок останніх років поета величезний: драми "Ян Казімеж", "Золотий череп", "Срібний сон Соломеї", п'єса "Ксьондз Марек", "Король Дух", філософський трактат "Генезис Дух" й інші. Серед драматичних творів цього періоду є також драма про легендарного польського лицаря "Завіша Чарний" і "Самуель Зборовський", трагікомедія "Фантазій", трагедія "Лілля Венета" [118; 123].

В 1848 р. Ю. Словацький, незважаючи на хворобу (спадковий туберкульоз), приєднується до групи емігрантів, які виїжджають до Польщі, щоб взяти участь у познанському повстанні. Перебуваючи у Познані, Словацький бере активну участь у керівництві рухом. Однак, офіцерська

верхівка польських загонів зрадила повсталих і підписала акт про капітуляцію. За два дні до капітуляції повстання поліція запропонувала поету негайно покинути Познань [141, с. 370]. Він їде до Вроцлава, де перебуває 2 місяці. В червні 1848 р. після вісімнадцятирічної розлуки зустрівся з матір'ю, яка приїхала до нього зі Львова. Це було їх останнє побачення.

Все життя Ю. Словацький перебував під чарами української землі, яка асоціювалась у нього з матір'ю. Він не міг визволитися з-під її впливу ні в поезії, ні в листах. У світовій літературі немає такого іншого листування між матір'ю і сином. Протягом 20 років їх пов'язують лише листи. Її адреса постійна – Кременець, його ж змінювалась: Варшава, Вроцлав, Дрезден, Лондон, Париж, Женева, Рим, Неаполь, Бейрут, Флоренція... Кореспонденція перейшла у велику, нескінченну розмову, без погляду на час і відстань [290; 293]. "Коли б не було тому листів Словацького до матері, дуже зблід би романтичний блиск епохи польської літератури першої половини ХІХ ст.", - писав дослідник творчості Словацького С. Василевський [128, с. 72]. 2 квітня 1849 р. Юліуш Словацький помер самотнім у своєму паризькому помешканні [118]. Його поховали на паризькому кладовищі Мон-Мартр. Матір поета, що пережила його на 6 років, уже після смерті сина відвідала його могилу на кладовищі Мон-Мартра і забрала з Парижа його вцілілі рукописи, листи. Їх передала для опрацювання Каролі Шайнозі, а той, в свою чергу, віддав їх Антонію Малецькому (1821-1913) – професору літератури Львівського університету, який на основі цих документів створив двотомну монографію "Юліуш Словацький. Його життя і діяльність відносно сучасності" [7] і тритомник "Посмертні листи Словацького" (1866) [290].

У 1927 р. прах Ю. Словацького було перевезено до Кракова і переховано поряд з А. Міцкевичем у Вавелі.

Юліуш Словацький народився одночасно і як поет, і як співець України, яка через всю його творчість проходить під знаком "прекрасна".

Перші проби пера Ю. Словацького відносяться до 1825 року. То було вираженням домінуючої у домі Бекю французької культури. Від тих

літературних вправ Словацький швидко перейшов до власних композицій, насичуючи наслідування своїми емоціями, пов'язаними із закоханістю в Людвіку Снядецьку та з конкретними подільськими пейзажами. В "Мелодії II" (1826 р.) читаємо:

Коли б мав дар, який бажає твоє серце,
Віддав би Тобі його тієї ж години.
Був би на духмяному килимі Софіївки,
Ходив би по квітучих луках України.

... Однак, як серце моє тужить... [10, т.1, с.70]

Від згадок про відвідання у 1825 р. Софіївки в Умані і власних любовних переживань Ю. Словацький переходить до створення оригінальних творів. Першим таким твором стала "Думка українська", написана сімнадцятирічним поетом 26 серпня 1826 року [10, т.1, с. 85-90]. Уже сама назва пов'язує твір з українською народною культурою. В "Думці українській" проявилися всі джерела, з яких виростала творчість Словацького: топографія України, історія, народна культура, а також пов'язана з ними польська романтична література.

Емоційну і екзистенціальну проблематику, виражену через власне ліричне "Я", поет представив у "Думці" через зоб'єктивізовану історію нещасливого кохання козака Рунька і Ганки. Події розгорталися на Наддніпрянщині. Козаків поет змалював у романтичних категоріях, згідно з власними емоційними почуттями і розуміннями людських відчуттів, узятих зі світу близьких йому романтичних творів, особливо "Марії" Мальчевського. На увагу заслуговує образ Рунька – головного героя твору. Це козак, що на вороному коні змагається зі степовими вітрами і одночасно переповненого екзистенціальним смутком; співак, що оплакує в своїх думках все, що через гірку долю зосталось в українському степу, трактованому як образ світу [218, с.177]. В "Думці" домінувала песимістична концепція людської долі, сформульована Мальчевським у "Марії":

Бо на цім світі смерть все змете,

Черви з'їдять і квіти забувають.

У таких же категоріях передчасної втрати молодості, любові і поетичного таланту (бо козак у "Думці" - поет), більше у категорії трагічної екзистенції людини змалював Словацький свого "сина Запоріжжя", поета Рунька, в якому бачив власне alter ego.

Поет з любов'ю створив образ коханої Рунька – подібної до троянди. Татари захоплюють Ганку в ясир, а Рунько в розпачі топиться у Дніпрі.

Образ передчасно загиблого козака і романтичного, неможливого в житті кохання Словацький запозичив у Мальчевського і в українських думках, які часто співались у домі поета.

1829 року у Варшаві Ю. Словацький пише "Пісеньку козацької дівчини" [10, т. 1]. Дівчина оплакує смерть свого коханого, щодня приносить квіти на його могилу. У творі знову оспівується величезна любов, яку не може здолати навіть смерть. Однак "Пісенька" не пов'язана з українським фольклором, а є, скоріш, літературою з літератури.

Ранні "Думки" Словацького дозволяють простежити способи обробки джерел у нову літературну якість: звернення їх до літературних витоків, змішання з літературними джерелами, представлення козацьких героїв у категоріях сентиментально-романтичних, наслідування народній співучості й т.д.

Своє ставлення до фольклорних джерел: місцевих переказів, легенд, "поезії українського люду", а також інших письмових джерел, що стосувались України, Словацький сформулював у "Поясненнях" до першої великої поеми на козацьку тематику, до поеми "Змій" (1831). Він писав: "В Україні люди і тепер показують величезний вал, названий "Змійовим валом". Деякі вважають, що Змій був одним з перших і найдавніших гетьманів Запоріжжя; інші легенди розповідають, що Сатана в образі змії ніс величезний камінь з метою привалити ним костюл, і переляканий криком півня, змушений був кинути його на степ. Ідучи за першою з тих легенд,

створив особу міфічну. Буде героєм мого роману, а з ним я пов'язав різні історії, історичні події, випадки" [466, с. 26].

Отже, що Словацький вільно поєднав власні поетичні домисли з народними переказами: про таємничі змієві вали, що простяглись на землях України, про скелю, яку скинув Сатана і яка до сьогодні стримить біля монастиря в Підкамінню. Ті народні перекази поет помістив поряд з документальними свідченнями, які, за словами Ю. Словацького, "Нємцевич в пам'ятках про стару Польщу помістив", разом з "описами місць частково з Грондського, частково з Боплана взятих" [466, с. 27]. Вони і склали документальну основу твору.

Поза матеріалом народних переказів і дум, Словацький у "Поясненнях" вказував на велику кількість уміщених в поемі історичних фактів, запозичених у Боплана. Він писав: "І так правда, що козаки на чайках спалили багато міст Анатолії, а припливши аж під Царгород, підпалили передмістя Пера. Султан, вражений побаченим, змушений був відкупитись" [466, с. 29].

З інших джерел Словацький почерпнув такі дані: "Якщо якийсь паша полонений був козаками, то його поміщали в клітку на посьмиховисько. Описи місць взяті частково з Боплана. За часів Боплана, на найвищому острові Чортомлика руїни замку так були розміщені, щоб вода навесні не могла його дістати. У того ж автора читав, як турецькі галери, погнавшись за козацькими чайками, загинули в лабіринті Чортомлицьких островів; той же мандрівник описує спосіб здобування чайками турецьких портів і т.д." [466, с. 29].

Історичними джерелами поет користувався у довільний спосіб. Використавши кілька історичних фактів, не намагався створити цілісну історичну картину подій. Словацький творив суб'єктивне бачення образу показаного турка, пов'язаного з Чортомлицькими островами в неокресленому історичному часі. Тому назвав свою поему "Поетичним романом з українських переказів". Поема складається з шести пісень, які

швидше нагадують українські думи, аніж поетичну романтичну повість. Пісенність твору підкреслює його зв'язок з думами. І це ще виразніше відчувається, коли незалежно від головного тексту знаходимо три окремі, стилізовані під народні козацькі пісні [466].

Розповідь про отамана Змія Словацький сконцентрував не тільки навколо переказів про Змієві вали і залишків "чортового замку", збудованого на одній з дніпровських круч в усті ріки Чортомлик. Вона висвітлює морські походи козаків, турецький родовід Змія, котрий "зрадив свого Пророка [466, с. 37], щоб з допомогою козаків помститися турецькому паші за смерть батька і власне вигнання за любов до Зюлеми [466, с.48].

Цей напрям дозволив збагатити турецький орієнталізм арабськими елементами: коні, "дамаські криві палаші" разом з любовними піснями з перського Шіразу. Через креацію Турка-козака Словацький впровадив до твору орієнтальну культуру, як складову козацької культури, а також культуру українських земель. У "Змії" спостерігаємо ще одну цікаву річ: своєрідне протиставлення чи доповнення "Марії" Мальчевського. Автор "Марії" увів у романтичну літературу образ козака-гінця, вільного сина степу з нерозлучними конем. Словацький, натомість, уперше в романтичній літературі створив образ козака-моряка – володаря блакитної хвилі, козака, що зрісся не з конем, а з кораблем-чайкою. Тому в поемі домінують морські пейзажі і заховані в ярах, оточені валами козацькі села. Притримуючись історизму, чи не вперше в польській літературі, у поемі "Змії" автор подав опис козацької "чайки", її бойового оснащення та тактику ведення морського бою. У творі є такі рядки:

Човен-чайка так рухливий
 Мчить ластівкою чорною,
 Міцний парус камишовий!
 Весел п'ятдесят у чайки,

Дві гармати й сто піщалів [466, V, с. 187].

Щоб надати поезії вальору (відтінку) автентичності, поет намагався представити світ з перспективи залог козацьких чайок, що мчать до турецьких берегів, розмовляючи їх мовою. Козак молодого Словацького – вільний син Дніпра і моря, що на чайці долає дніпровські пороги і ставить "чола" турецьким галерам на Чорному морі. Вільний, рухливий як чайка, над усе цінує власну свободу, а також українську медовуху та троянду, залишену "коханою на згадку". Гордує, натомість, здобутим багатством – "підлими турецькими піастрами", а також найманою працею й усім, що може прив'язати його до одного місця чи створити присмак примусу чи неволі. Керований інстинктом, зрослий з чайкою, він у постійному русі в будь-якій водній виправі. За Бопланом поет визначив його як своєрідного "пірата" річкового чи морського, пов'язаного з човном [467, с. 339-440]. Змальовував його, як водного войовника-лицаря. Так, створюючи образ, ставав творцем стереотипу вільнолюбивого козака.

Створений поетом Змій є більше втіленням зла, може, навіть, породженням сатани, яке нищить і турків, і козаків. Тому постає у поемі в категоріях казковості. Таким чином Словацький переконував, що героїв народних переказів слід змальовувати у казковий спосіб, у фантастичних, фольклорних традиціях.

Цікаво, що в рамках казкової розповіді поет пов'язував різномірні етнічні, культурні мотиви (козацькі з орієнтальними) і літературні (Тассо, Байрон, Гоцинський, Міцкевич) з фольклорними, отримуючи в результаті нову літературну якість.

У поемі "Змій" є цікаві рядки, які свідчать про глибоку обізнаність поета з історією Запорозької Січі та її долею [466, с. 91]. На його думку, масове "добровільне" переселення українських козаків, що залишилися після зруйнування Січі, це людська трагедія, вигнання. Про це свідчать рядки поеми:

Козаки, вигнані на береги Дону,
Покидаючи Дніпро, пісню сумну

З розпачу виразом, змішану з сльозами,
 На голову цариці слали прокляття [466, IV, с. 4].

У цьому вигнанні козаків на Дон автор вбачав не тільки аналогію до еміграції поляків після поразки листопадового повстання 1830-1831 рр., але, очевидно, в діях козаччини своєрідну префігурацію польської долі. В ранніх творах Ю. Словацький історію козаччини трактував як своєрідне польське минуле, а козацьку поезію як оригінальну культуру "народного" середньовіччя, що стала основою польського романтизму [184]. Тому поема про Змія стала більш ніж реалізованим ідеалом народної романтичної поезії, першою видатною пробою пера автора.

Ю. Словацький, порушуючи в своїй першій великій поемі "Змій" українську тематику, прив'язуючись до фольклору української землі, а також до творів основоположника "української школи" в польській літературі Антонія Мальчевського, одразу ж вписався в "український" нурт польського романтизму, щоб в майбутньому стати його найвидатнішим творцем.

Близькою за хронологією зі "Змієм" є поема Словацького "Вацлав" [10, т.1, с.256-340]. У ній автор розвинув сюжет романтичної "Марії" А. Мальчевського і показав життя своїх героїв - Вацлава та воеводи після смерті Марії. Поет створив похмуру повість про загибель останнього представника старого шляхетського роду, що ніс кару за здійснені ним злочини, головним з яких була смерть дружини Вацлава – Марії. Вацлав після тривалих мандрівок і різних перипетій повертається додому, на Волинь, мстить своєму батькові за смерть дружини – убиває його і гине сам. Події розгортаються в Україні, і тут поет показує Україну в особливій іпостасі. Україна є винятковою землею контакту різних культур, маніфестуючи свою відмінність у мові, релігії, звичаях. Україна – це особливе полікультурне середовище, яка приносить боротьбу, але і уможливорює глибше зрозуміння культурної відмінності і тим самим відкриває дорогу до індивідуальної свободи. Україна у поемі є землею свободи. Але було б помилково думати, що свободу Словацький відносить до обов'язкового у польському романтизмі топосу Польщі, що визволяється з

кайданів. У закінченні поеми "Вацлав", вже після поховання графа, з'являється відьма, яка в смерті зрадника батьківщини бачить початок цілого ланцюга подій, котрі віщують відродження, але не Польщі, а України [10, т.1, с.338].

На думку деяких дослідників [185, с.72], поет свідомо прагнув до такого осмислення, в якому відродження Польщі буде означати відродження також і України. Знаменно, що в Україні Словацький уже тоді бачив історико-культурну цілісність, відмінну від Польщі, здатну до самостійного існування. Своєрідність, неповторність України підтверджена в її історії, а також властива ментальності її народу. Ті властивості українського народу представляє поет у поемі "Беньовський" [10, т. 5; 119]

Поема "Беньовський" – це широка, оригінальна картина побуту і соціально-політичного життя Польщі та України другої половини XVIII ст. Поет реалістично змальовує тодішню польсько-українську соціальну дійсність, показує причини, що викликали селянсько-козацьке повстання в Правобережній Україні проти польських поміщиків та кріпосницького гноблення.

У перших п'яти піснях поеми поет змальовує події на тлі боротьби Барської конфедерації за привілеї шляхти. Поет не приховує, що шляхта чинить насильства над селянами, нещадно їх гнобить, грабує українське населення, руйнує культові споруди. В центрі подій – пригоди "вбогого шляхтича" Беньовського, історичним прототипом якого став польсько-угорський авантюрист, граф Маурицій Август Беньовський. Засланий царським урядом за участь у Барській конфедерації на Камчатку, граф Беньовський звідти втік до Франції, потім став "королем" Мадагаскару і загинув у битві туземців проти французького війська [9; 120].

Герой поеми Словацького далеко відійшов від свого історичного прототипу. У своєму Беньовському автор бачив представника волелюбної, демократично налаштованої шляхти, що пізніше візьме участь у повстанні за незалежність Польщі.

Події поеми розпочинаються на Поділлі, у замкнутому світі польської помісної шляхти, історією кохання збіднілого шляхтича Беньовського і дочки місцевого магната Анелі. Незгода пихатого батька закоханої дівчини на нерівний шлюб і переслідування кредиторів примушують героя поеми пуститись у мандри і пристати до Барської конфедерації. Події переносяться з Бару в Крим, звідти в центр селянсько-козацького повстання.

Виходячи з чернеток і планів неопублікованих VI і X розділів, у другій половині поеми повинна була панувати тема грізного народного повстання – Коліївщина, на фоні якого образ козака Вернигори трактувався як уособлення народної поетичної стихії. Словацький виводить свого героя з заскорузлого побуту помісної шляхти у привільні українські степи, назустріч небезпеці і безстрашним помислам. Ми дізнаємось, як Беньовський їде в Крим з листами від ксьондза Марека до хана Гірея. Та подорож виступає як передтекст до змалювання українського пейзажу – з курганами, відголосом дум лірників і з слідами колишньої бойової слави, яка спочиває під землею [10, т.5, с. 126].

Під час подорожі Беньовський зустрічається з литовським "панцерником" і його худим слугою, які виглядали як Дон Кіхот і Санчо Панса, взяті ніби з нереального, гротескного світу. Словацький висміює їх, протиставляючи Литві анахронічних людських типів Україну – прекрасну землю інтенсивного життя і героїзму. На боці Литви автор виводить гротескне, пласке матеріальне життя. На боці України – героїзм, рефлексії, сповнені життя. До того ж, поет додає антропологічні і філософські відчуття, запозичені в "Марії" Мальчевського, коли переконує в авторській дигресії для того, щоб відтворити неповторну красу України, треба мати печаль Мальчевського [10, т.5, с. 134].

Разом з тим, як впливає з розмови героїв твору Сави та його сестри Свентини, бути українцем, значить бути ущемленим у суспільному успіху. Сава мріє про кар'єру і великий достаток, але досягти цього може лише через вигідний шлюб чи військові дії. І він готовий іти цією дорогою. Надзвичайно

лояльною до своєї землі і свого народу виступає Свентина. Вона бачить Україну як єдність природи і культури, історії і суспільства.

Свентина – "чарівниця, степова королівна" виступає в поемі як еманация України і одночасно уособлює прагнення до свободи [10, т.5, с. 134-135]. І якщо складемо той силогізм, то він виявить, що Україна є не тільки землею, що прагне свободи, але є в своїй суті свободою сама [10, т.5, с. 142]. Словацький стверджує, що вірить в Бога лише тому, що відчуває його суть в українському пейзажі і українській історії [10, т.5, с. 140]. Бог є еманациєю України. Людина може відчути Бога лише в двох місцях: в Україні і на Голгофі. В поемі "Беньовський" поет вказує на єдність землі (України), людини (Свентини) і Бога.

У фрагменті п'ятої Пісні поеми, характеризуючи постать Сави (хоч він і не ідентифікується так сильно з Україною, як Свентина), Словацький вказує на дисгармонію стосунків, що існують між Польщею і Україною. Україна стає творцем історії, вирішальним фактором у відродженні майбутньої Польщі. Коли Сава сідлає коня, він промовляє до козацької старшини, з гіркотою звинувачуючи Польщу у відході від старих цінностей, що вилилось у гордовите ставлення до нижчих суспільних верств. Народження нової Польщі має бути болісним. "Вона народиться, - пише поет – у вогні розплавленого олова" [10, т.5, с. 139], а її оборонцем буде Україна. Ту ідею поет уже стверджував в поемах: "Лілла Венета" і "Гроб Агамемнона" з тією різницею, що колиску нової польськості Словацький вбачав саме в Україні. В поемі "Ксьондз Марек" поет пише, що "Бар – зруйнований і сплюндрований, є тими яслами, в яких відродиться Польща, але не того віку"[10, т.6, с. 40].

При всій значимості ряду ідейних мотивів поеми "Беньовський", Словацький не завершив поему, оскільки вибраний ним історичний матеріал вступив у конфлікт з традиційним трактуванням подій 60-х років XVIII ст. у Правобережній Україні, які він змушений був брати з праць консервативних французьких і польських істориків, і, які, в кінцевому результаті, суперечили його задуму створення "народної поеми" [411].

Центральним твором Словацького з української тематики є поема "Срібний сон Саломеї" [336].

Тема Коліївщини вже була розроблена цілою низкою польських, російських, українських поетів і письменників: К. Рилєєвим, Т. Шевченком, С. Гоцинським [409]. Вони трактували Коліївщину як справедливую війну українського народу проти польської шляхти за свою соціальну свободу і національну незалежність. Однак письменники консервативного табору - М. Грабовський, М. Чайковський намагались пояснити збройні виступи українського народу виключно втручанням грізної "зовнішньої сили" (царської Росії), яка поспувала ідилію станових відносин, що існували в давній Речі Посполитій [79, с. 47].

Драма Ю. Словацького об'єктивно була гострим запереченням цих ретроградних поглядів козакофілів на українсько-польські громадські взаємини.

Користуючись художнім прийомом сну Саломеї – доньки шляхтича Грушинського, що бореться з гайдамаками, поет змальовує типові риси Коліївщини, пояснюючи причини виникнення повстання нелюдською експлуатацією і знуцанням польських панів над українським народом.

У драмі виступає образ гайдамацького ватажка – сміливого і мужнього Семенка, духовного побратима Небаби з поеми "Канівський замок" С. Гоцинського. Із його слів довідуємось, як шляхтич Грушинський визискував українських кріпаків, бив їх нагаями. Ватажок повсталого селянства, колишній надвірний козак польського поміщика Семенко знає, за що ріжуть шляхту гайдамаки. Він стає до битви за свободу рідної землі, за її звільнення. Звертаючись до шляхти, Семенко говорить:

Гей, козак вас настрашить,
Пани ляхи, та й в годину
Зрушить цілу Україну,
Розмежує з королем [366].

Схоплений ворогами Семенко безстрашно заявляє, що в час його смерті вони не побачать блідого від жаху обличчя, а побачать могутню поставу і світлу кров, - бо "я хлоп з хати". У страху перед могутнім ватажком селян, палаючи лютою ненавистю, регіментар Стемпковський по-варварськи з ним розправляється:

Ганчір'ям рот заткніть йому!
 І не розковувати ніг!
 На лоб – ось траурну тасьму!
 Угору – руки ті страшні!
 Обвить соломою сухою!
 Облить, облить всього смолою!
 І хай поставлять ту "фігуру"!
 Ось тут при дворі, біля муру!
 Підперши тіло смоляне,
 Якщо упасти забagne [366].

Зробивши живий смолоскип з Семенка, регіментар думає залякати повсталих "хлопів", яких вів у бій мужній козак.

Підняти в гору, запалити!
 Селом над хлопами носити
 Немов яку свічу червону!
 А дзвони... дзвонять хай і дзвонять,
 Аж поки згасне свічка модна,
 Жива, страшна, простонародна,
 Що світить трупові повстання [366].

Семенко, один з центральних героїв поетичної драми, має цілу низку традиційних рис. Як і інші герої у творах "української школи", він відважний козак – поет: складає пісні і добре володіє шаблею, він відвертий і прямий, без улесливості і підступності.

Але Семенко має якісно нові риси, порівняно з героями інших письменників. Цим образом Словацький уперше в польській літературі

показує Коліївщину як рух, що мав на меті високі громадські ідеали. Як і Галайда в поемі "Гайдамаки" Т.Г. Шевченка, Семенко мріє про незалежну і вільну Україну, що позбулася національного гніту: "Будьмо людьми". - закликає він, запалюючи криваву пожежу повстання. Як справедливо зазначив Є. Рихлик, Семенко показаний як представник нижчих верств козацтва, "має в собі певну соціальну свідомість і свідомо бореться за інтереси своєї соціальної групи" [68].

Козацька маса не однорідна. Поруч з Семенком виступає у драмі козак Сава, який вислужується перед шляхтою, допомагаючи їй у придушенні повстання.

Найсуперечливішим у поемі є образ віщуна-поета Вернигори, що втілює в собі народнопісенну українську стихію. Він добув ліру з-під землі, куди її заховали від народу "ляхи", і грає на ній загибель Польщі, виливає тугу і сльози України. Спочатку Вернигора перебуває серед гайдамаків, але потім переходить до польського табору. Він за примирення воюючих сторін, однак, побачивши нелюдські знущання Стемпковського з гайдамаків і селян, кидає у вічі катам слова прокляття, пророкує їхню загибель. До речі, дії кривавого Стемпковського пізніше описав й інший представник "української школи" Юзеф Ролле в історичній повісті "Страшний Йосип". Регіментар Стемпковський у драмі Юліуша Словацького виступає разом з іншими шляхтичами як "користувачі України – не жителі, не патріоти, не дбайливі господарі, не місіонери культури і цивілізації" – лише як "користувачі".

Опір, як розумів Словацький, який чинить стара шляхетська форма правління, є гріхом антропокультурним, це спроба знищення полікультурного характеру України. Україна зранена, утиснута шляхтою – це вже не Україна, бо в ній не стало плюралізму, мелодійної пісні, що славила козаків [120].

Таким чином, атмосфера приреченості, панування царини зла, які характерні для "Срібного сну Саломеї", це структура пороговості, де одне мусить померти, щоб друге могло народитись. І те, і друге – з великим болем

і опором. Отже, поема – це міф про смерть України, про відмирання того старого, ідилічного, якоюсь мірою інфантильного ладу, який козакофіли (М. Чайковський, М. Грабовський) так наївно і щиро воскрешали, про смерть, що проявляється жорстокою дійсністю. І не дивно, що об'єктом і тлом драми України, конанням старого ладу є саме жорстокості Коліївщини, тієї Коліївщини, що була провісницею політичної смерті Речі Посполитої. Однак смерть України знаменувала розділення і перехід у нові, хоч і не вповні окреслені сили – у власне польську і власне українську [219].

Саме в тому історіософському плані відчувалося польське розуміння ролі України в історії Польщі: як втраченого раю, як джерела екзотики, свободи і бунту, як історичного попередження про власну політичну загибель [185]. І якраз на прикладі Словацького бачимо, що ця тема не могла б мати такого звучання, якби не мала внутрішнього психологічного резонансу. Цей резонанс у "Срібному сні Саломеї" проявляється повною, хоч і закодованою системністю. Його ключ – перехід від дитинства до зрілості, що здійснюється на базі низки персонажів цієї кривавої драми. Але найосновнішим таки залишається індивідуальний, психічний. Те, що цілком слушно можна розуміти як певну садистсько-мазохістську схильність Ю. Словацького, у "Срібнім сні Саломеї" психічно виправдовується. Це ж бо екзорцизм Словацького, самоочищення від obsesії Україною. Цей твір, присвячений матері і завершений на день її народження, є відчайдушною спробою поета вирватись з психологічної залежності від неї, символічним сурогатом якої була його фіксація Україною [218, с. 175].

Після поеми "Срібний сон Саломеї" Юліуш Словацький у своїй творчості до теми України вже не повертався. Цікаво, що його драма стала де-факто завершенням романтичного трактування України в польській літературі. Після цього літературне поле залишається в другій половині XIX ст. або поодиноким епігонам, або суспільно-побутовій тематиці, що починається від Крашевського, або демонізації України. Коли на початку XX ст. у творі "Весілля" С. Виспянського з'являється Вернигора, той Вернигора,

що у "Срібнім сні Саломеї" втілював глибокий смуток з приводу загибелі старого ладу, - він є вже суто польським бардом, а та Україна, звідки він приходить – примарливим відгомонам якогось давно забутого казкового золотого рогу [121].

Отже, в драмі "Срібний сон Саломеї" Юліуш Словацький зумів правдиво показати справедливість народної боротьби проти своїх гнобителів та її перспективи – вільна і незалежна Україна. І в цьому він стоїть поруч з Т.Шевченком. М. Драгоманов, оцінюючи творчість цього корифея, в своїх "Австро-руських споминах" писав: "В історичних драмах Юліуша Словацького перегукується минувшина України, сторінки великого народу, котрий віками боровся за свою державність, свою свободу" [43, Кн.5, с. 347]. Таких же позитивних оцінок творчості Ю. Словацького, незважаючи на досить критичне ставлення до його спадщини, вдався І. Франко у статтях "Юліуш Словацький і його твори" [53], "Нове видання творів Словацького" [52] та інших публікаціях, присвячених "українській школі" в польській літературі [507; 79; 81; 171; 200]. Підсилюючи означені оцінки, вважаємо, що поважне ставлення Ю.Словацького до України, прагнення її народу до свободи, не тільки позитивно характеризує автора і його твори, але й посилює вагу всієї «української школи» польських літераторів в її діяльності і налагодженні добрих українсько-польських стосунків.

3.3. Козаччина у творчості Міхала Чайковського

Яскравим виразником польського козакофільства першої половини XIX ст. є Міхал Чайковський, який спрямував усю свою творчість і літературну, і просто життєву на те, щоб популяризувати й прославляти козацьку Україну, а наприкінці життя, щоб відродити її політичну силу для порятунку Європи [479; 480; 482; 483].

Народився Міхал Чайка-Чайковський 29 вересня 1804 року в Гальчинцях, що на волинсько-київському пограниччі (нині – с. Гальчин

Бердичівського району Житомирської області), в заможній українській (але полонізованій) родині. Родина Чайковських була козачого походження. Мати – правнучка гетьмана Івана Брюховецького, двоє дідів воювали під запорозькими знаменами. Дитинство М. Чайковського минало серед мальовничої природи, де розкинулися села Солотвин, Журбинці, Агатівка та інших, які його батько заселив гайдамаками, котрих потайки од судді Стемпковського звільняв під час жорстоких розправ над повстанцями у Кодні. Батько рано помер, тому вихованням займався дядько – Міхал Глембоцький. У 1812 році він воював на боці Наполеона, був поранений у Бородінській битві, а в бою на Березині врятував Бонапарта від полону, давши йому свого коня. Згодом у своєму маєтку тримав озброєний загін і видавав власну газету, накладом 20 примірників, де розповідав про свої подвиги – справжні та вигадані [483, т. 32; 484, с.30].

Коли майбутній письменник приїхав у маєток дядька, його одразу ж одягли по-козацьки й, крім обов'язкових предметів, навчали історії, фольклору, іноземних мов та військової справи. У дев'ять років віддали вчитися до Бердичева, у лицей Джона Вільсея, де панував дух свободи. А коли через три роки заклад закрили, то хлопця перевели до волинського лицю, розташованому в Межиріччі Корецькому. Раптово помирає мати, і Міхал повертається до Галчини, перебравши на себе управління маєтком. У 1825 році Міхал їде до Варшави – на пошуки пригод і слави. Часто буває на балах у наймоднішому варшавському салоні генеральші Вонсович. Тут він познайомився з Ю. Словацьким, А. Міцкевичем, А. Чарторийським, а також з Великим князем Костянтином Павловичем – намісником Королівства Польського. 1826 року намісник представив молодого Чайковського своєму брату Миколі І. Імператор запропонував Чайковському посаду при дворі та чин камер-юнкера. Коли опікун Глембоцький дізнався про те, то пообіцяв проклясти хлопця і позбавити його спадщини. Міхал повернувся в маєток і кілька років вів нудне життя поміщика: лови, бали, преферанс. Проте брав

діяльну участь в громадському житті краю, його навіть обирають у Житомирі губернським предводителем дворянства [479; 484, с. 31].

Коли в 1830 р. у Польщі почалося повстання, М. Чайковський розпустив кріпаків, створив у квітні-травні 1831 р. на Волині добровільні козацькі загони і влився у повстанське військо. Після придушення повстання емігрував до Франції, де знайшов осідок в містечку Бурже поблизу Парижа. Його маєток конфіскували, а самого Чайковського на території Росії оголосили персоною нон грата [484, с. 31].

У Парижі на той час зібрався цвіт польської еміграції: Чарторийський, Міцкевич, Словацький, Красінський, Норвід, Лелевель, Мохнацький та інші. Більшість гуртувались навколо готелю "Ламбер", який став символом польської нескореності [152, с. 26]. Чайковського вирізняло з-поміж інших те, що він декларував себе українцем і вважав, що сильна Польща може бути лише з сильною Україною. Він спробував писати французькою мовою оповідання з українського життя, які були опубліковані і зацікавили А. Міцкевича, котрий умовив молодого автора писати по-польськи. Так розпочалася літературна діяльність Чайковського, яка привела його до "української школи". Одна за одною стали з'являтися його твори на українську тематику – "Козацькі повісті", "Вернигора", "Гетьман України", "Українки" та інші, які принесли автору літературну славу [480, 484, с. 31]

За завданням Адама Чарторийського М. Чайковський їде з таємною місією на Балкани, де створює розгалужену шпигунську мережу. Всі його дії були спрямовані на послаблення впливу Росії, яку він ненавидів. У вересні 1842 р. Чайковський ініціював переворот у Сербії, внаслідок якого на Балканах послабився російський вплив. Далі – замирення конфлікту в Добруджі, боснійського релігійного конфлікту [479].

Окремі дослідники стверджують, що в 1845 р. Чайковський намагався розпалити повстання в Україні [480]. Тоді ж починає діяти Кирило-Мефодіївське братство. Є підстави вважати, що знаменитий програмовий твір кирило-мефодіївців "Закон Божий або Книга Буття українського народу"

– теж робота Чайковського. Досі не має жодного аргументу на користь авторства Миколи Костомарова. Припущення М.С. Грушевського розбивається об свідчення самого Костомарова: "В бытность на Волыни достал я на польском языке написанное сочинение с примесью малороссийского, приписываемое кому-то из польских эмигрантов из Украины, которое я тогда перевел..." [491]. Міністр внутрішніх справ Росії граф Орлов у доповідній імператору писав, що волелюбні ідеї проникли в Україні через емісарів, "руководитель которых Чайковский находится в Константинополе", і який йменував себе Садиком-Пашею [481, с. 42].

Після придушення угорської революції з Австрії до Туреччини ідуть радикально налаштовані мадяри, поляки, українці. М. Чайковський розпочинає переговори з турецьким урядом про формування козацьких загонів. Приблизно в цей час помирає його дружина Северина Залеська. Він знайомиться з Людвікою Снядецькою, в яку раніше був закоханий Юліуш Словацький. Після смерті свого чоловіка В. Корсакова Людвіка оселилась у Константинополі і прийняла турецьке підданство. У 1851 році Людвіка та Міхал взяли шлюб за мусульманським звичаєм. Людвіка Снядецька відзначалася великою тактовністю та витримкою, чудово зналася на характерах, і, що найважливіше в політиці, мала тверду і цілеспрямовану волю і рішучість. Людвіка стала для свого чоловіка основним політичним радником і помічником. Вона вела всі його справи, і вся його політична кореспонденція проходила через її руки [481, с.42].

Однак, як свідчать дочки Чайковського, його зв'язок зі Снядецькою виглядав так: "Садик Паша і душею, і тілом був під каблуком у панни Снядецької. Через неї залишив першу дружину; через неї прийняв іслам; через неї та за допомогою банкіра Альбеона став козацьким отаманом; через неї діяв усупереч намірам поляків під час східної війни, через неї посварився з Владиславом Замойським; словом усе те зло, якого припустився, було з її натхнення та її переконань. Вона мала над ним таку владу, що в домі прислужувалася ним, як лакеєм: розпалював вогонь, носив воду, доглядав

собак, вислуховував її нарікання" [296, с. 170]. Цю думку підтверджує і Теодор Томаш Єж, який був знайомий з Людвікою Снядецькою, і не без певної зловтіхи писав: "...панна Людвіка Снядецька, жінка, що володіла чарами, проте не зажила вдячності народу за зачарування Міхала Чайковського..." [482, с. 42].

У 1838 році М. Чайковський оселився в Туреччині і прийняв іслам, оскільки йому загрожувало виселення з Туреччини. В той період він був знаний під іменем Мехмед Садик Паша. Під час Кримської війни він здійснив свій "козацький проект" – заснував організацію отаманських козаків, з якою пов'язував великі надії [481].

Кримська війна, на думку М. Чайковського, давала можливість здійснити його задум про створення особливого козацького підрозділу для боротьби з Росією. Османська влада пішла назустріч М. Чайковському і останній отримав титул Мірміран–паша – традиційне ім'я козацьких отаманів на службі при султанському дворі. М. Чайковський сформував полк, що складався з шести рот або близько 1400 козаків. Службовою мовою в полку була українська. Проте за браком українців до полку брали добруджійських козаків, дезертирів з російської армії, болгар та колишніх ув'язнених [481, с. 253]. Офіцерами були поляки, ветерани повстання 1831 р., багато з яких – вихідці з України. Полк Чайковського відіграв важливу роль у воєнній кампанії 1854 р. Він брав участь у знятті облоги фортеці Сілістра на Дунаї, першим вступив до Бухареста після того, як місто залишили росіяни. Деякий час М. Чайковський навіть був військовим губернатором Бухареста – столиці Валаського князівства. Наприкінці 1854 р. козаки Чайковського досягли ріки Прут, по якій проходив кордон з Росією [481, с. 254]. М. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого легіону, що, на його думку, мало викликати антиросійське повстання. Однак великі держави – Британія та Франція – знехтували Дунайським фронтом, а основним театром війни зробили Крим. Австрія виступила проти експансії Росії на Балканах, вимагаючи виводу російських військ з Дунайських князівств.

У серпні 1854 року Росія капітулювала перед австрійськими вимогами, Австрія сама окупувала князівства. Коли турецькі війська відійшли, легіон Чайковського було відведено від кордону і розквартировано у Болгарії. До кінця війни він більше не брав участі у воєнних діях [481, с. 255].

Водночас М. Чайковський займався активною літературною діяльністю. 1857 року в Парижі вийшов альманах під назвою "Козаччина в Туреччині", виданий соратником і товаришем Чайковського Людвіком Зверховським. На думку І. Лисняка-Рудницького, редактором і автором матеріалів альманаху був сам М. Чайковський [481, с. 256]. Ця збірка була спробою пояснити його стратегію під час Кримської війни. Альманах містить оповідання, список офіцерів козацького полку, трохи поезії (вірші писано українською мовою, але латинським шрифтом) тощо. А найголовніше – в ньому було декілька статей, які роз'яснювали політику Чайковського. Його головною метою було відновлення Гетьманщини під турецьким протекторатом, успадковуючи традицію козацьких ватажків, які були васалами Османської імперії – Петра Дорошенка (1666-1667) та Пилипа Орлика (1710-1742), вигнанця і послідовника Мазепи, а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування в 1775 р. Запорозької Січі: "Ця озброєна лицарська громада вигнанців існує вже півтора століття... У 1854 р. під проводом Міхала Чайки-Чайковського козацтво відродилось знову" [479; 483]. Чайковський стверджує, що в Туреччині протягом 150 років безперервно існувала козацька спільнота. Це, звичайно, неправда. Дійсно, були окремі епізоди козацько-турецької співпраці після 1775 р., але не існувало прямого зв'язку з політикою Дорошенка в кінці XVII ст. Пишучи про козацько-турецьку співпрацю, Чайковський одночасно розглядає свій козацький полк як органічну частину Польщі, однак Польщі, яка базувалась на багатонаціональній конфедерації. "Державні мужі Корони забули про дрібне питання етнографії – існування чотирнадцятимільйонного руського народу; переступивши через р. Прут,

війна неминуче зіткнеться з русинами, і вона може просуватися лише в напрямку Києва та Вільна, а не Варшави та Кракова".

Варто відзначити, що М. Чайковський був одним з перших політиків, які розуміли важливість галицького плацдарму розвитку українського національного руху. Так, у своєму рапорті князю А. Чарторийському від 20 березня 1850 р. він закликає: "не придушувати, а розвивати руську народність в Галичині. Поставити на її чолі шляхту і перекинути цю народність за Дніпро, щоб нею руйнувати Москву на користь Польщі" [485, с. 118]. Отже, своє місце М. Чайковський бачив на посаді козацького гетьмана у відновленій гетьманщині під протекторатом султана або польського короля.

Адам Міцкевич підтримував ініціативу Чайковського. Він відвідав козацький стан в Туреччині і свої враження від побаченого описав в одному зі своїх листів: "Був в Бургасі в обозі Садика Паші кілька тижнів. Садика Чайковського знав давно. Він зберіг відчуття справжнього поляка і найкращі прагнення. Немало зробив на Сході і міг би надалі принести користь для держави, якби його підтримали... Козаччина несла в собі національні стихію, поєднавшись із поляками офіцерами оживляла пам'ять про давні стосунки. Були серед тих козаків і болгари, і італійці, які добровільно боролись на боці поляків у шеренгах християн-слов'ян. Садик або турок умів їх до себе прихилити" [486; 487, с. 44]. Та смерть Міцкевича, а разом із цим втрата союзника, недостатня підтримка серед еміграції, завершення Кримської війни стали тими подіями, які призвели до поступової ліквідації козацьких військ у Туреччині.

Після смерті Людвіки Снядецької Чайковський пережив кризу, яка також стала наслідком неприязні, що з'явилася з боку турків. Він звертається до панславізму, оголошує себе ватажком місії царської Росії, що додає йому ворогів серед співвітчизників і сприймається як зрада батьківщини [479].

Після 42 років еміграції повертається в Україну у товаристві молоденької дружини-гречанки, яка не дотримувалася подружньої вірності.

До всього почав ходити до церкви, що викликало підозру, що "польський турок приймає православ'я" [194]. Якщо прийняття ісламу трактувалось як екзотичне явище, то звернення до православ'я - як протистояння польськості. Зусилля Чайковського відшукати довіру Росії не увінчались успіхом. Насувалась самотність і ізоляція. Невдале одруження, боротьба з бідністю, глухота призвели до відчайдушного кроку – самогубства у 1886 році. Постріл з пістолета перервав життя сімдесятидвохрічного Садика Паші [194, с. 78].

Біографія М. Чайковського проливає світло на його творчість і дає ключ до розуміння його захопленням і ідеалізацією козаччини, з якою пов'язував великі надії на здобуття Польщею незалежності.

Найбільш відомими творами М. Чайковського з української тематики є цикл "Козацьких повістей" (1837), які об'єднали ряд творів: "Вернигора" (1838), "Кірджалі" (1839), "Степан Чернецький" (1840), "Бесіди" (1840), "Гетьман України" (1841), "Українки" (1841), "Кошовий" (1841), "Овручанин" (1841), "Сватання запорожця" (1837), "Могила" (1838), "Орлик і Орленко" (1838), "Похід на Царгород" (1840) та ін.

Що ж є характерним для творчості М. Чайковського? Насамперед, висвітлення історії, побуту, звичаїв українського народу козацького періоду. Одразу ж слід відзначити, що вся творчість письменника базується на існуванні вигаданої одвічної, польсько-української дружби і братерства, на затушуванні відмінностей і суперечностей в історії цих народів.

Показовим у цьому плані є повість "Сватання запорожця" [473], заснована на народному прислів'ї, поширеному, переважно, під Тетеревом на Волині, у якому відбилося застереження про те, аби спроба заміжжя дівчини не закінчилася так званим сватанням запорожця, що означало невдачу шлюбних задумів.

У творі, побудованому за зразком сентиментальної думи, привертає увагу мотив польсько-українського союзу, спрямованого проти Росії, який підкреслює подібність традицій обох націй і спільну боротьбу з Росією.

"... долітає звістка, - читаємо у творі, - що король Стефан на чолі ляхів, як зайця ганяє по Московщині з місця на місце царя Івана; що білоруські воєводства знову побачили білих польських орлів, повторюючи кривавий бенкет різні під Великими Луками і облогу Пскова. Баторій, задоволений військовими подвигами молодців, обдарував козацтво гербом і печаткою й по праву руку поставив військо запорозьке. Жонд платить, з отаманом, як брат з братом радиться, розмовляє, а ляхи з козаками так люблять одне одного, наче під одним дахом вирости та одна мати їх вигодовувала" [473, с. 16].

У творчості поетів і прозаїків "української школи" в польській літературі ХІХ ст. важливу роль відіграє образ степу та могил. Показовою в цьому плані є повість "Могила", написана на основі народної легенди. Загалом М. Чайковський підкреслював важливість народних легенд як своєрідної скарбниці цінностей: "Легенда – це вітвар пам'яті, на якому народ безперестанку складає скарб своїх спогадів" [474, с. 43]. В іншому місці письменник підкреслює зв'язок народного переказу із правдою: "...Скарб спогаду, як написаний лист, зберігався для майбутнього. Але бажаючи знайти у народному переказі щиру правду, часто її треба видобувати як золото з-під глибоких шарів землі" [475, с. 40].

Зміну польсько-українських стосунків у ХVІІ ст. під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького змальовує інший твір - "Костьол у Грузинцях" [476]. На фоні подій українсько-польської війни письменник змальовує кохання польської шляхтянки Анни і козака Богуна, яке не могло бути щасливим, оскільки між ними були надто сильні суперечності і закінчилось трагічно [476, с. 102-103].

Пізніше твір знову повертається до мотиву польсько-козацьких стосунків, але уже інших, увінчаних згодою. "Ляхи з козаками, які рік тому як собаки біля кістки гарчали, а довгий час як пес на kota дивилися одне на одного з ненавистю, тепер як перші християни в братерській згоді живуть, разом їдять, разом п'ють, разом полюють, разом гуляють... Повсюди

кричать: Віват, король Ян Казимір і наш милостивий володар! Віват, пане Хмельницький, отаман України! Віват Річ Посполита!" [476, с. 107].

Елементи народної та історичної міфології знаходимо у творі "Орлик і Орленко", в основі якого лежить фантастичний мотив циганської ворожби й несвідомого вбивства батька сином. Крім українського сюжету, пов'язаного з часами гетьмана Пилипа Орлика, які сягають початку XVIII ст., з'являється тема занепаду козащини й пошуків міцної влади. Взірцем для козаків стає П. Конашевич-Сагайдачний, який порвав стосунки з Москвою, уклав перемир'я з Польщею, підкріплене пізніше угодою 1660 р. в Білій Церкві.

М. Чайковський знову звертається до характеристики Петра Конашевича, одного з найвизначніших діячів українського козацтва, в повісті "Молимося, але б'ємося" [476, с.116-134]. В основі сюжету перебування П. Конашевича в монастирі. Коли ж він довідався, що новий отаман обіцяв за російське воєводство поступитись козацькими свободами та вірою, покинув стіни монастиря, аби повернути порушений порядок. "Козакові достатньо дізнатись, що Вітчизна й свобода під загрозою, аби все покинути й мчать, як навіжений, на її захист" [476, с. 122], - пише Чайковський, характеризуючи ієрархію цінностей козаків. Конашевич-Сагайдачний здійснює акт правосуддя, після чого тихо повертається до монастиря. Прощаючись, доручає обрати нового отамана, "бо король і Річ Посполита закликають нас оборонити спільну матір Польщу" [476, с. 133]. В цій повісті ідеалізація стосунків між Польщею та козаками прослідковується надзвичайно сильно.

Козацьким морським походам до Царгороду присвячена повість М. Чайковського "Похід на Царгород". Козаки тут зображені як особливо енергійні вояки, що прагнули військової слави. "Хто хоч раз спробував того трунку з її келиха, треба, щоб завжди ним напивався, бо інакше вмер би з нудьги й суму", - читаємо у творі [477].

Героєм твору "Скалозуб у замку Семи Веж" є також отаман, наділений особливими етичними якостями. Він присвячує своє життя порятунку козаків, а потрапивши в неволю, відкидає пропозицію примирення із

султаном, тим самим обираючи смерть. Уві сні перед стратою йому являється все, що було для нього важливими:

"... Бачить розлогі степи матері України й сині води батька Дніпра; у селах веселі гуки та голосна музика; за столами розмовляють ляхи з козаками, тут сватається моторний молодик із красною ляшкою – там родовитий шляхтич веде чорноброву українку до вітваря... Король Зигмунд з отаманом і панами гетьманами польськими і литовськими про військові справи радяться – а всюди крики: хай живе Польща! Солодко марить Скалозуб" [478, с. 222]. До легенди про Вернигору, козака з Запорожжя, з рисами героя, наділеного здатністю покоряти сили природи, схожого до міфічних титанів – звертається Чайковський у повісті "Вернигора" (1838 р.). Але це не той Вернигора, що здобув ліру з-під землі і грав на погибель ляхів [ ],ⁱⁱ на славу України. Вернигора М. Чайковського – це польський патріот, пророк відродження Польщі.

У творі "Гетьман України" головним героєм є Іван Виговський, київський воєвода, котрий, крім слави, здобутої внаслідок виграної з Москвою битви під Конотопом, мав трагічну долю: був убитий 1662 р. внаслідок влаштованої проти нього інтриги. Цей факт погіршив польсько-українські взаємини.

Таким чином, Україна, її історія у баченні автора "Козацьких повістей" [352] була винятковим місцем, особливої краси, буйної природи, заселеної багатьма народами, серед яких поляки й українці мають істотний двосторонній інтерес до культивування спільноти, приязні, що виникає внаслідок заселення тої ж самої землі й протистояння спільним ворогам, особливо Росії.

Український народ, на думку М. Чайковського, є носієм глибоких моральних якостей, а його перекази несуть у собі історичну та сакральну правду. Історія української землі розгорталася драматично, але конфлікти були розв'язані, а війни закінчилися примиренням. "Гарна Україна спокоєм розквітає, лях з козаком долоні в долоні стискають – про давні бої, про

прийдешнє буття розмовляють, про тогочасну криваву хвилю ні слова не промовляли – терпіли й забуттям хотіли її стерти з пам'яті" [476, с. 89-90].

Ідеалізація козаччини й Запорозжя було сприйняте частиною романтиків, особливо консервативного табору, неохоче. Знаменним є вислів Генріха Жевуського: "Чайковський виставляє якусь ідеальну Україну, бо такої не бачимо в теперішньому часі, ані розпізнаємо її в переказах" [199]. І не дивно, що у своєму романі "Запорожець" Г. Жевуський створив своє бачення Запорозжя та його мешканців. Він підкреслював, що прірва, яка існує між запорожцями і польським світом, нездоланна.

На думку дослідниці творчості М. Чайковського Д. Бруски, письменник в першу чергу був полонофілом, який з допомогою України мріяв відродити Польщу [194]. Загалом М. Чайковський, створивши низку творів про Україну, з історії її козацтва, Запорозької Січі, портрети українських гетьманів, життя і побуту українського населення XVI-XVIII ст., зайняв гідне місце з-поміж представників "української школи" в польській літературі XIX ст. Проте він описував все, що зв'язане з Україною, з суто польської точки зору, допускав надмірну її міфологізацію, фальшування історії та політизацію й ідеологізацію в інтересах Польщі [194; 201]. Тому Міхала Чайковського справедливо відносять в історіографії до правого крила "української школи" в польській літературі.

Висновки до третього розділу дисертації

"Українська школа" доби романтизму вирізняється тим, що вперше у польській літературі завдяки творам "Срібний сон Саломеї" Ю. Словацького, "Канівський замок" С. Гощинського, відверто визнала справедливність селянських повстань XVIII ст. у Правобережній Україні, насамперед, Коліївщину, спрямованих проти польсько-шляхетського гніту і свавілля, відкрили очі польському суспільству на гірку правду про істинні причини ненависті до нього українських селян, його прагнення до волі, що український народ має власну історію, свою культуру, свої прагнення, які не співпадали з польськими.

Для всіх романтиків "української школи" і особливо для творчості Міхала Чайковського, Томаша Падури було притаманна ідеалізація українського козацтва, в першу чергу періоду XVI – першої половини XVII ст., яка переросла в козакофільство; виражена мрія в прикрашеному, міфологічному плані, далекому від реального стану, відродити козацтво у XIX ст. з тим, щоб воно помирилося з польським суспільством і спільно з ним боролось за незалежну Польщу. Мало того, представники "української школи" (М. Чайковський та інші) на практиці зробили кілька невдалих спроб формування в еміграції українських козацьких залог і спрямувати їх проти Росії на Балканах і Кримській війні 1854-56 років. Проте козакофільство в польській україністичній літературі позитивно позначилося на глибшому розумінні в польському суспільстві особи Б. Хмельницького, інших гетьманів, Запорозької Січі в цілому, у трактуванні козаків як вільнолюбивого стану, мужніх і професійних воїнів.

Джерельною базою написання віршів, поем і повістей представниками "української школи" стала, в першу чергу історія України, відображена в легендах, переказах і міфах, потім мемуари і спогади учасників подій, рідше літописи та створена польська історична література. Проте автори-романтики здебільшого використовували ці джерела в здобутті окремих фактів і сюжетів для фабули своїх творів і мало займалися їх історичним аналізом. Тому в написанні творів переважали суб'єктивні підходи та оцінки реальних історичних явищ. Та це було природно. Адже для художніх творів навіть суто історичного плану, як для авторів-романтиків, так і для всіх літераторів до сьогодні, характерні домисли, ідеалізація героїв, особисте сприйняття подій та інші перекрути. Тим не менше створена романтиками література більш чуттєво і емоційно зображувала колорит епохи, військових баталій, побут і звичаї населення, взаємини між людьми (кохання, ненависть, зрада тощо) в Україні, ніж це ми можемо побачити в історичних академічних книгах.

РОЗДІЛ 4

„УКРАЇНСЬКА ШКОЛА” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ НА СТАДІЇ ПЕРЕХОДУ ДО РЕАЛІЗМУ (40-і – поч. 60-х рр. ХІХ ст.)

4.1. Суспільно-економічні та політичні передумови переходу польської літератури від романтизму до реалізму

Після поразки національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. у польському суспільстві та його своєрідному барометрі – літературі відбувається пошук подальшого шляху розвитку. Романтична література переживає своєрідне роздвоєння. З одного боку, існує література „висока”, пророча, революційна і яскраво романтична, яка виражала себе, насамперед, у поезії і поетичній драмі. Та розвивалася вона в основному у польській еміграції. З другого - література „звичайна”, призначена для задоволення скромніших запитів, які узгоджувалися з існуючими можливостями, з видавничим і політичним станом в краї, цензурними обмеженнями, так би мовити, белетристика і театральний репертуар, що мав попит. Перша – послідовно романтична. Друга - готує, закладає реалізм, який наприкінці 40-50-х років ХІХ ст. займе панівне становище в польській літературі [492, с.18]. Хоча слід відзначити, що саме в тих роках народились: „Пан Тадеуш” А.Міцкевича, „Беньовський” Ю.Словацького, „Небожественна комедія” З.Красінського та інші визначні твори, які стали окрасою не тільки польської, а й світової літератури.

Процес розвитку ринкових відносин і нового капіталістичного укладу означав у такій сільськогосподарській країні, як Польща, а також і в офіційно приєднаній у 1793-1795 рр. до складу Російської імперії Правобережній Україні, прийняття культурологічних ідей через місто. В добу Просвітництва ту функцію виконувала Варшава, в першу чверть ХІХ ст. – Варшава, Вільно і Кременець. Однак значення тих центрів погіршилося після поразки листопадового повстання 1830 року. Вищі навчальні заклади були ліквідовані; єдиний університет у Кракові під владою Австрії –

реорганізований. Преса зазнавала утисків цензури і тільки в деяких осередках (Познань 1840-1845 рр., Краків і Львів з 1845 р.) могла вільно розвиватись. Такою ж була ситуація з видавництвом книг і розвитком театру [172, с.297-299; 306, с. 40-43].

Польська еліта, що перебувала в еміграції, могла вільно творити і друкуватись, однак їх твори доходили в Польщу та Україну з великими труднощами, а з плином років вона слабше реагувала на злободенні проблеми краю.

Не могло розвиватись і культурне меценатство. В середовищі великої буржуазії в основному німецького і єврейського походження лише одинаки поступово звертались до культури. Матеріальною опорою для письменства, для преси, для мистецтва була, як і колись, шляхта. Кілька великих аристократів – Едвард Рачинський, Титус Дзялинський, Олександр Пшездзецький - ще намагались вирішувати якісь наукові і літературні проблеми, але жоден з них не міг уже створити осередок культурного життя. Абонентами журналів, основними покупцями книжок була і надалі шляхта, що з'їжджалася до міст на карнавали, ярмарки й контракти, і вже не дивно, що повість, новела, театральні постановки звертаються до того, власне, прошарку і його смаків та зацікавлень. Висока література ще затримується на селі в магнатських родинях та в салонах високих державців [492, с.19].

Поезія не потрапляє до народу, хіба що обхідними шляхами, як костельні або солдатські пісеньки. Газетки були призначені для людей, які зможуть їх прочитати.

В цей час спостерігаються зміни в творчому середовищі. Літератори, журналісти, артисти, наукові працівники – у своїй більшості уже не шляхта, а інтелігенція, інколи навіть більш скромного походження. Цей прошарок стає носієм демократичних поглядів, і ці погляди виражає у своїй творчості: чи то коли нагадує панівним класам про їх обов'язок перед народом, чи коли стає поруч з народом до боротьби за його права. Занепад меценатства, осередків культурного і наукового життя призвів до занепаду точних наук та техніки,

не сприяв розвитку малярства. Могли розвиватися лише ті галузі науки і мистецтва, які не вимагали великих інвестицій: філософія, література, музика. В тих галузях польська культура мала тоді непересічне значення, однак то був односторонній розвиток [492, с.20].

Література, зокрема поезія, відразу після листопадового повстання 1830 р. продовжувала залишатися романтичною. То був романтизм заполітизований набагато сильніше, ніж до повстання: вільна форма і вся патетика були віддані на службу народній справі. Оборона прав народу і пробудження любові до Вітчизни, критика народних вад і визначення обов'язків Поляка – це витоки великої еміграційної поезії. Всі творці цієї поезії, названі пізніше „пророками”, А. Міцкевич, Ю. Словацький, З. Красінський – претендували на ту роль, хоча кожен розумів її по-своєму. Для Міцкевича головним завданням було самовдосконалення як варіант служіння Польщі і для справи її свободи. Для Словацького головною політичною проблемою від „Кордіана” аж до „Відповіді автору трьох псалмів” було засудження шляхти, яка зрадила повстання 1830 року і далі вела Польщу до загибелі. Красінський вбачав порятунок у зверненні до шляхетсько-християнських цінностей. Кожен з тих „пророків” мав своїх прихильників в еміграційних колах та загалу читачів у Польщі і Україні, які сподівалися знайти в їх поезії впевненість, сподівались черпати з неї політичні вказівки на довгі десятиліття [492, с. 20; 493, с.282-283; 494, с. 43-44].

З любові до Батьківщини, з драматичної долі народу народились тоді чудові твори, хоча і такі різні. „Пан Тадеуш” – неповторна візія давньої Польщі, що уже відходила у небуття, але несла в собі зародок нової Польщі. Їдкий памфлет на царських прибічників у багатьох сценах III частини „Дзядів”. Казкові сцени поем і драм Словацького – з відчутним політичним підтекстом. Змальована як в кривому дзеркалі візія майбутньої соціальної революції в „Небожественній комедії” Красінського. Перше покоління читачів холонуло, знаходячи політичні заклики в тих творах. І сьогодні нас захоплює майстерність в описах природи у поемі „Пан Тадеуш”, віртуозність

дигресії в „Беньовському” Словацького. Чуттєвістю і артистичністю цієї поезії живе Польща і в наш день [411, с. 78].

Після листопадового повстання під контролем цензури на перший план виступає консервативний, угодовський і старошляхетський напрямки в літературі. В історичній повісті (Г.Жевуський), чи в римованій поемі (В.Поль) прославляються старосвітські звичаї, висміюються чужоземні досягнення і навіть сам поступальний розвиток.

Особливу позицію займав Фредро, котрий, власне, у 1832-1835 роках написав чотири найкращі свої комедії з „Помстою” на чолі. Фредро був консерватором і угодовцем, але вмів так лагідно кепкувати з шляхетських звичаїв, що це не викликало в них обурення. Правда, це його не вберегло від нападок демократів і змусило припинити писати, що принесло чимало шкоди польській культурі [492, с.21].

Наростання революційної ситуації у 1840-і роки надихнуло молодше покоління літераторів стати виразником народних інтересів. „Циганерія варшавська”, як їх називали, відкидала салонну літературу, протестувала проти облуди багатіїв і штучності міського життя, шукала правди і моральності на лоні природи, серед людей. Піднялися на оборону простого селянина письменники Юзеф Крашевський і Юзеф Коженьовський. З антишляхетськими памфлетами виступив Антоній Марцинківський. З середовища „варшавської циганерії” вийшов також Ципріан Каміл Норвід, який залишив Польщу в 1846 році. Названі прозаїки згодом пристануть до "української школи" в польській літературі, яка у своїй творчості приділятиме головну увагу зображенню соціального становища, насамперед, українського селянства [493].

Від романтизму починається новий літературний вид – соціальна повість. Її головними представниками стали Юзеф Ігнаци Крашевський і Юзеф Коженьовський, які писали свої твори з позицій позитивізму [502; 495]. Їх ранні твори несуть в собі риси романтизму, але вони вказують і на трагічність долі простої людини. Їх цікавлять також зміни, що відбуваються в

шляхетському середовищі під впливом нових економічних обставин: розорення одних і збагачення інших представників шляхти, нові життєві шляхи незаможної шляхетської молоді. Пізніше конкурують з ними повісті Т.Т. Єжа (Зигмунта Мілковського), налаштовані дуже демократично, які пропагували незалежність Польщі. Хоч такі твори недостатньо впливали на уклад шляхетського життя, проте завдяки їм значно розширювалося коло читачів якісної літератури.

Польське суспільство в післяповстанський період відійшло від традиційних поміщицько-шляхетських структур, але йому було ще далеко до структур буржуазного типу. Шляхта уже не була замкнутим класом, її маєтки скуповують люди прості, але заможні. Проте поки це поодинокі випадки. До економічних справ беруться і аристократи, переважно по-дилетантськи [512]. Промисловість і торгівля залишаються в основному в руках почасти сполонізованих німецьких і єврейських підприємців [141, с. 289]. У світі чиновників і адвокатів знаходить собі місце декласована шляхта, а селянин не може піднятися вище посади лісника і т.д. З декласованої шляхти походить більшість католицького духовенства.

Таким чином, міські установи, контори, фабрики, залізниці поповнюють люди найрізноманітнішого походження: тут серед службовців і робітників можна зустріти і декласованого шляхтича.

Подібні процеси проходили і в Правобережній Україні, де польська меншина складала значний соціальний прошарок. Не зважаючи на погіршення соціально-економічного і політичного становища польської общини у Правобережній Україні в зв'язку з репресіями з боку царату, вже в середині 30-х років XIX ст. в її складі утворилися відділки польського визвольного руху конспіративної організації „Віра, надія, любов” (керівник Каспер Мошковський) [513]. Ця організація увійшла згодом до розгалуженої в Польщі, Литві та Україні „Спілки польського народу” (керівник Шимон Конарський) [98; 514]. Проте діячі цього підпільного формування на Поділлі, Київщині й Волині не зробили належних висновків з поразки польського

повстання 1830-1831 рр. і, всупереч намаганням Ш.Конарського революціонізувати та демократизувати тут польський визвольний рух, рішуче відмовилися від цього й продовжували залишатись на відверто консервативних позиціях.

Не змогли їх здолати численні емісари польської політичної еміграції країн Західної Європи, які зачастили в Правобережну Україну у 40-50-ті роки ХІХ ст.

Загалом польський конспіративний рух 30-50-х рр. ХІХ ст. все-таки повільно радикалізувався і створив підґрунтя для чергового виступу поляків Правобережної України на підтримку повстання в Королівстві Польському. Вже в 1861 р. католики м.Кам'янця-Подільського провели в домініканському костьолі панахиду по жертвах польського повстання 1831 р. у Варшаві [515]. Наступного року польське дворянство краю звернулось до імператора Олександра ІІ, як до реформатора, з офіційним маніфестом, в якому, зокрема, наголошувалося, що „Дворяни Подільської губернії залишаються вірними основній польській ідеї... і тому бажають співробітничати з Польщею” й вимагали адміністративного приєднання Поділля до Королівства Польського [516]. У відповідь режим розпустив подільські губернські дворянські збори. Київський генерал-губернатор зажадав „подбати про повне витравлення польського духу в Південно-Західному краї” [516, арк. 5]. Завчасні репресії російського самодержавства проти місцевої польської меншини не дали їй змоги організувати суттєву збройну боротьбу на Поділлі, Волині й Київщині під час повстання 1863-1864 рр. у Польщі. Однак на його підтримку вона проводила маніфестації, відповідну пропаганду, збирання коштів і зброї, формування підпільних повстанських осередків, організувала окремі збройні виступи, особливо на Волині, делегування місцевих поляків у військо Королівства Польського тощо [94; 101].

Поразка січневого повстання 1863 р. і його відлуння на Правобережній Україні змусили місцеву польську общину докорінно переглянути своє ставлення до українського народу, шукати порозуміння і компромісів у

співіснуванні з ним та засобів виходу з соціально-політичної ізоляції. Протягом другої половини XIX ст. з'явилося нове покоління діячів польської меншини, які, всупереч консервативним колам аристократії й римо-католицького духовенства, доклали чимало зусиль для нормалізації україно-польських відносин [492, с.23-24].

Активна участь поляків Правобережної України в польському визвольному русі XIX ст., їх опозиція до російського самодержавства, прагнення зберегти в регіоні панівну роль й сподівання на реставрацію незалежної Речі Посполитої в кордонах 1772 р. неминуче викликали стосовно них відчутну репресивну політику з боку офіційної влади.

Поразка польського повстання 1863 року викликала хвилю репресивної політики царизму проти місцевих поляків, яка неухильно впроваджувалась до початку XX ст. Зокрема, у Правобережній Україні було звільнено з державної служби майже всіх поляків, заборонено викладання польською мовою навіть у приватних освітніх закладах, поширювати книги польською мовою з історії та культури Польщі (протягом 60-80-х років XIX ст. за розповсюдження польської нелегальної літератури притягнуто до суду понад 110 осіб в м. Кам'янці-Подільському) [242, арк. 1-7], ліквідовані в Подільській губернії римо-католицька дієцезія, духовна семінарія, до 1870 року закрито тут 5 монастирів (залишено один у м. Вінниці), 26 костьолів і каплиць [516, арк. 2-4]. Офіційна влада також вживала проти польської меншини відчутних економічних санкцій. У 60-70-ті роки XIX ст. у Правобережній Україні конфісковано у польських поміщиків 600 маєтків з 170001 десятинами землі, у тому числі на Поділлі – 133 маєтки з 51261 десятинами землі [222, с. 26]. 3 грудня 1865 р. полякам заборонено в регіоні купувати землю у власність, окрім отримання її у спадок. У січні 1864 року введено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку з польських землеволодінь у краї, який у 1868 р. зменшено до 5% і збережено до початку XX ст. За рахунок цього, за образним висловом сучасників, „нечуваного податку на національність” [307, с. 110-111] утримувались військові суди,

арештовані й заслані до Сибіру поляки. Фактично ж ці побори мали за мету привести до економічного занепаду місцеві господарства поляків. Проте з 70-х років XIX ст. царський уряд дозволив полякам купувати землю в Україні (розміром не більше 60 десятин), що певним чином призвело до стабілізації становища польської меншини на початку XX ст.

40-50-ті роки XIX ст. були періодом загострення соціальних суперечностей не тільки у власне польських землях, а й у Правобережній Україні, що стало наслідком кризи поміщицько-кріпосницької системи. В боротьбу проти неї активно залучилися селянські маси і ремісники. Загострення соціальних антагонізмів супроводжувалось наростанням у народних масах прагнення до відновлення національної незалежності.

В історії польської літератури 40-50-ті роки були перехідним етапом, що характеризувався складним переплетінням романтичного і реалістичного напрямку, який тільки зароджувався. Револьюційний романтизм, який тривалий час був володарем дум читачів, продовжує в той час залишатись провідним методом для багатьох відомих поетів, що проживали як в еміграції, так і в самій країні (А. Міцкевич, Ю.Словацький, С.Гоцинський та інші) [213; 407; 411; 503; 508].

Дійсність середини XIX ст. ставить перед польськими письменниками нові проблеми: становище селянина, його соціальний конфлікт з поміщиком; життя міської бідноти, ремісників, що поступово займають все більше місця в суспільстві; декласація шляхти і поповнення нею інших прошарків народу; перехід на все більш консервативні позиції польської аристократії, її моральний занепад і т.д.

Ми не стверджуємо, що всі ці проблеми були абсолютно чужими романтизму. А.Міцкевич, Ю.Словацький, С.Гоцинський прагнули висвітлити у своїх творах тяжкий стан селянства, його ненависть до поміщиків, а також процеси, які відбувались у середовищі шляхти по мірі проникнення в село капіталістичних відносин.

Звернення до соціальної проблематики тягло за собою формування реалістичних елементів у творчості письменників. Однак романтики ще не усвідомлювали закономірностей життя суспільства. Вони могли лише вгадувати "таємниці життя". Тому соціальні проблеми набували в їх творчості суб'єктивного вираження. Між тим, нові проблеми, висунуті дійсністю 40-50-х років, а водночас і нові соціально-психологічні типи, вимагали свого глибокого осмислення і аналізу. Головним завданням літератури того часу стає змалювання соціальної дійсності в її контрастах і суперечностях, а також життя простих людей і їх внутрішнього світу.

У 40-50-ті роки в польській літературі починає формуватися реалістичний метод, що дозволяв письменникам проникнути в саму суть явищ, пізнати приховані механізми подій, закономірності життя суспільства. Замість героїв з абстрактними рисами характеру поступово з'являються реалістичні образи людей, чії думки, почуття, вчинки мотивуються часом, середовищем, історичними обставинами.

З появою нових форм і методів відображення дійсності відбуваються зміни в системі жанрів. Зникає псевдокласична трагедія та історична драма, які втратили своє значення в нових умовах. Втрачає своє панівне становище і романтична драма. І лише романтична поема та лірика зберігають актуальність. Однак в цілому поезія уступає місце прозі. А з прозаїчних жанрів на перше місце виступає роман, і на 40-50-ті роки XIX ст. якраз припадає процес утвердження роману. Проте це вже не сентиментальний роман, який почав витіснятись ще у 20-ті роки XIX ст. побутовими романами. Водночас це не історичний роман, який створювали тоді Ю.У. Немцевич, Ф.Бернатович та інші. Провідними стають побутовий і соціально-побутовий романи, автори яких, намагаючись перемогти умовність і схематизм прийомів авантюрного чи любовно-авантюрного романів, беручи в основу сюжетної побудови не серію „пригод” героїв чи їх абстрактно-умовних любовних переживань, а реальні соціально-психологічні колізії, які

породжуються побутом і мораллю суспільства, тими соціальними процесами, які в ньому відбуваються.

Поразка польського повстання 1830-1831 рр., а також народні виступи у Польщі 1848 р., активний процес формування української нації неминуче позначилися на світоглядних позиціях прогресивної польської інтелігенції, доля якої була пов'язана життям і творчістю з Україною. Саме її представники поповнювали лави „української школи” в польській літературі, яка еволюціонувала то вліво, то вправо, то консолідуючись, то розпадаючись, і проіснувала до початку ХХ ст., а її відлуння збереглося і розвинулося в нинішній Польщі.

Якісно новим здобутком „української школи” в польській літературі другої половини ХІХ ст. стала українофільська діяльність Ю. Крашевського, М. Грабовського, А. Марцинківського, Ю. Ролле, Г. Жевуського, З. Мілковського (Т.Єжа), Ю.Коженьовського та інших [492, с.29]. Українська тематика в їх творчості посідала чільне місце і своєю вагомістю вельми прислужилась поліпшенню добросусідських взаємин і заклала міцний фундамент їх подальшого розвитку і вдосконалення аж до нашого часу. В більш широкому плані завдяки українським тенденціям польська література цього періоду здобула собі визнання усю цивілізованою Європи.

Таким чином, у ХІХ - на початку ХХ ст. у Правобережній Україні склалася своєрідна ситуація: з одного боку російське самодержавство прагнуло всіляко зменшити соціально-економічний, політичний та ідеологічний вплив польської меншини й, отже, закріпити своє право за цим регіоном, розчистити шлях до його русифікації. З другого, місцева польська меншина намагалася обґрунтувати своє існування і необхідність свого верховенства над українцями й іншими етнічними групами краю, сподівалася на повернення Поділля, Волині й Київщини, як колишніх „східних кресів” до складу Польщі, прагнула зідеалізувати „цивілізаторську”, „культуртрегерську” місію Речі Посполитої в українських землях [381, с. 9].

Такий погляд на Правобережну Україну й інші так звані „східні креси” повністю відповідав духу тодішньої польської історичної науки, яка, спираючись на науковців з місцевих поляків, взяла ініціативу в свої руки у першій половині XIX ст. у регіональному дослідженні Київщини, Волині й Поділля і випередила російську та українську історичну науку щодо вивчення та публікації документів з минулого цієї української землі.

Проте упереджені погляди більшості польських істориків і краєзнавців того часу на Поділля, Волинь і Київщину певним чином корегувалися діяльністю та творчістю „української школи” в польській літературі 20-90-х рр. XIX ст., яка в 40-і роки стала на шлях реалізму. Об’єктивними причинами переходу стали: поразка листопадового повстання 1830 - 1831 рр.; поразка революцій 1848 року в країнах Європи, в тому числі на західноукраїнських землях під владою Австрійської імперії; проникнення капіталістичних відносин у суспільство, репресії з боку російського царату; посилення цензури, декласація шляхти. Поворот "української школи" в польській літературі до реалістичного показу життя українського народу, в першу чергу селянства, його проблем життя і побуту, сприяло зближенню взаємовідносин між польським і українським народами в період становлення української нації.

4.2. „Петербурзька котерія” і Київська „Гвезда” – протиборство в „українській школі” у польській літературі.

Після поразки повстання 1830-1831 рр. на польських землях активізувалась реакція, серед значної частини шляхти і буржуазії посилюються консервативні настрої. Ідеї національно-визвольної боротьби були притаманні лише творам революційного романтизму, що видавались в еміграції. В таких умовах переважаючим був вплив на суспільство угодовсько-консервативних кіл.

У той час зміцнюються позиції в бік консерватизму значної частини польської інтелігенції, що мешкала в Москві та Петербурзі, що гуртувалася

навколо журналу "Tygodnik Petersbugski" („Тижневик Петербурзький”), який видавався групою польських літераторів, у тому числі представників "української школи". „Петербургська котерія”, як вони себе називали, виступала за посилення позицій поміщиків і релігії, за угодовську політику у ставленні до царського самодержавства [492, с.30].

Активним учасником „Петербургської котерії” був діяч правого ухилу "української школи" в польській літературі, письменник і критик Міхал Грабовський, який уже в 30-ті роки набув великої популярності своїми літературно-критичними виступами. Народився він 25 вересня 1804 року в с.Золотієво, що на Волині, в сім'ї майора російського війська. Навчався в єзуїтському колегіумі, пізніше в уманській школі отців Василіан та французькому ліцеї Ришельє в Одесі. Навчаючись в Умані, він затоваришував з С.Гощинським та Б.Залеським, разом з якими мріяв видавати літературний журнал. Згодом працює у Петербурзі в урядовій комісії з релігійних вірувань і освіти. Тоді ж він поринає у літературне життя столиці [331, т. VIII, 1960; 75; 417; 418; 518].

1825 року в журналі „Астрей” з'являється його перша критична стаття „Балади Ст. Вітвицького і школа романтизму в Польщі” [417], де виступає прибічником романтизму. Однак у наступній публіцистичній статті „Думки про польську літературу”, оприлюдненій в „Дз'єнніку Варшавським” у 1828 році, підкреслює свою прихильність до літератури польського Ренесансу і Просвітництва [75; 418, с.182].

У 1834 р. на сторінках „Тижневика Петербурзького” була вміщена стаття М. Грабовського „Про національну поезію” [417]. В ній автор, викладаючи погляди Мауриція Мохнацького – історика, публіциста, ідеолога польського романтизму, визнавав не народні, а шляхетські побутові і суспільні традиції головним джерелом майбутньої національної літератури. Розглядаючи таким чином „народність”, він протиставляє її французькій літературі.

У той час М. Грабовський пише не тільки критичні статті, а створює літературні твори з української тематики, завдяки яким він увійшов до

когорти „української школи” в польській літературі. Першим художнім твором стала повість „Коліщизна і степи”, яка вийшла у Вільно 1838 року під псевдонімом Едвард Тарша [343]. Відоме і друге його поширене житомирське видання під назвою „Оповідання курінного” (1860 р.) та два переклади російською мовою – „Колишчизна и степи” [519] й на чеську „Kolistisna i stepi” [520]. Другою його великою повістю з української тематики стала „Станція Гуляйпольська” [344], яка була опублікована 1841 року. Крім названих, інтерес представляє твір Грабовського „Пан староста Закревський” [521].

У 1837-1840 рр. М. Грабовський видрукував свою головну двотомну працю „Література і критика” [1], в якій визнав роман головним жанром літератури. Передбачаючи його велике майбутнє, письменники і критики так званої „петербурзької котерії” прагнули пристосувати його до своїх ідей, зробити з нього зброю захисту „трону і олтаря”.

З тих позицій Міхал Грабовський критикує романи сучасних йому французьких письменників, вбачаючи в них „таранів революції”. В своїй праці „Про нову французьку літературу, названу несамовитою” (1837 р.), критик нападає на філософію просвітництва, котра „підточувала політичні і релігійні інститути”, а далі стверджує, що сучасна французька література іде ще далі – „вона замахується уже не на інститути, а на їх основи” [522, т. II, с. 62]. Саме та обставина, що французька література стала „зброєю соціальної реформи” [522, т. II, с. 106], примушує М. Грабовського засуджувати її в такій різкій формі. „Несамовита” французька література викликає незадоволення Грабовського ще й тому, що її головні герої прості люди, чесні, благородні. Критик побоюється, що отрута „цієї літератури”, яка „топче всі моральні основи”, проникне і в польське суспільство [522, т. II, с. 12].

Польський критик особливо ополчується проти Оноре Бальзака: „...найбільш небезпечний з них – Бальзак. Він очолює цю школу” [522, т. II, с. 142]. При тому М. Грабовський вважає, що Бальзак і його школа не мають

нічого спільного з реалізмом. Виступ проти революційної спрямованості в західноєвропейській літературі, прагнення зберегти утопічні ідеї романтизму і перенести їх в реалізм привели М. Грабовського в правий табір "української школи".

У червні 1841 р. М. Грабовський разом з Г. Жевуським засновує „Петербурзьку котерію”, що об’єднувала польських літераторів, які проживали в Росії. З того часу творчість М.Грабовського підпорядковується політичній діяльності [331; 418]. Погляди М.Грабовського заявлені в „Korespodencji literackiej” (1842-1843) і більш ширше в панславістичному і угодовському „Листі до гр. Й.Струтинського” (1843), видрукуваному в „Демократі польському” у 1844 р., зустріли гостру критику польського суспільства в Росії, Україні та Польщі, в еміграції, а також неприхильне сприйняття в російських урядових колах, котрі остерігалися будь-якого польського самодіяльного руху [492, с.32]. М.Грабовський, обурений таким фактом, на деякий час залишив літературну діяльність і зайнявся публікацією історичних джерел.

Одночасно Грабовський виявляє чималий інтерес до археології та історії України. Однією з перших його наукових праць у цій царині стало видання „Обозрение могил, идолов и городищ Киевской губернии” (1848). 1850 року він друкує у Києві перший том 3-томної енциклопедії України під заголовком „Україна давня і теперішня”. Том присвячено археології. В передмові до нього Грабовський пише: „Та частина справи може бути закінчена: велика заслуга в тому мого приятеля, малоросійського літератора, який під час свого перебування в Олександрії і в період своїх експедицій по всій Україні зібрав описи, відомості, детальні описи місцевостей і оригінальний свій рукопис мені залишив. Це описи деяких міст, як – от Чигирин, Черкаси, Канів опубліковані російською мовою; залишається лише їх доповнити згідно з моїм планом і включити їх до мальовничої подорожі по Україні, першу спробу чого я подав описом Мошнянського парку в

„Athenaeun” і мандрівкою від Тясмина до Росії в „Oredowniku” [320, т. IV, с. 242].

Своїм приятелем з Малоросії Грабовський називає Пантелеймона Куліша, який на той час вважався державним злочинцем і був висланий до Тули за участь в Кирило-Мефодіївському товаристві [518].

У 1861 р. М. Грабовський переїздить до Києва і обіймає посаду директора Київського торгового банку, пізніше очолює Товариство рільниче, був також членом правління Кредитного земського товариства [331].

Наприкінці життя М. Грабовський змінює свої погляди і в 1862 р. полемізує на шпальтах київського „Телеграфу” з виступами російських панславистів. Наприкінці 1862 року М.Грабовський переселяється до Варшави, де після смерті Ю.Коженьовського очолює Комісію освіти і релігії. Помер М.Грабовський у Варшаві у 1863 році [331].

Творча спадина М. Грабовського з української тематики поставила його в ряд кращих представників „української школи” в польській літературі 40-60-х років ХІХ ст. консервативного табору.

В основу творів Грабовського лягли події з історії України.

У передмові до „Koliszczyzny i stepow” („Коліївщина і степи”), написаній 8 квітня 1837 р., М. Грабовський зазначає: „Автор цієї повісті вже давно збирав історичні факти, звичаї, складав з них окремі епізоди, насичував їх історичними подіями, виключно для себе, без плану в майбутньому їх опублікувати [1, с. 3].”

Уманські події та гайдамаччина, які були провісниками загибелі Речі Посполитої, змушували поетів і письменників „української школи” в польській літературі (наприклад, поема С. Гоцинського "Канівський замок" [340]) звертатися до цієї тематики, щоб для себе зрозуміти і з'ясувати ці події, оспівати їх у своїх творах. До цього прагнув і М.Грабовський, який під час навчання в Умані чув багато переказів про ці трагічні події. Однак він бачить ці події не як вибух народного гніву, а дію зграйки небезпечних злочинців.

М. Грабовський у повісті „Коліївщина і степи” прагне довести, що український народ мирний, терплячий, покірний. Він завжди спокійно схилив голову перед своїми панами, а Гонта і Залізник – то пекельні злочинці, які повели народ на злочин. Письменник стверджує, що повстання не було народним, а щоб бути переконливішим, свою розповідь вкладає в уста 80-річного діда – українця, учасника Коліївщини. З повісті „Коліївщина і степи” в польській літературі починається підсилення політичних аспектів. Давні питання про жорстокість, яка є в людській природі, тут же співвідносяться з презентацією українців як „племені вовків”, збуджених запахом крові. Жага до вбивства штовхала українців на бунти й заколоти.

Тогочасні критики вважали „Коліївщину і степи” найкращим твором М. Грабовського. Схвально його зустріли і читачі. Однак О.Тишинський у „Тижневику Петербурзькому” твердить, що цей автор нічого нового про Україну не сказав, і що він не має повістярського хисту. В.Щурат вказує ще на одну цікаву анонімну рецензію в „Паментніку Науковим Краковським” за 1838 рік [61, с. 104]. В ній говориться, що гайдамаччина не була вибухом лише брутальних інстинктів, історія не повинна нічого замовчувати, повинні висвітлюватись всі її факти, щоб виправити помилки. На думку В.Щурата, автором був представник емігрантської громади „Умань” [61, с. 105].

Зрозуміло, сприйняття М. Грабовським Коліївщини не визнається і засуджується. Можна стверджувати, що М. Грабовський добре знав історичні джерела того часу (був фахівцем з археографії України і Польщі) про гайдамаччину, події в Умані, проте використовував, трактував, оцінював їх з позицій поміщика-поляка, прагнув знівелювати, принизити, шельмувати хід та історичне значення селянських повстань проти шляхти, гніту, за волю.

Іншим великим твором з української тематики стала повість Міхала Грабовського „Станиця Гуляйпольська”, що вийшла друком 1840 року у Вільно [344]. Події твору відбуваються в період зруйнування Росією Запорозької Січі. Повість повна історичних недоречностей: запорожці після зруйнування Січі втікають манівцями до Туреччини, кошовий отаман Сидір

Білий і тому подібне. Однак у повісті досить добре висвітлено побут, звичаї і традиції козаків XVIII ст., гарно описана українська природа. Головним героєм повісті є Якуб Квіткевич. Він родом з України, розмовляє мішаною українсько-польською мовою, є вірним слугою свого пана Потоцького, нещадний ворог гайдамаків, які, на його думку, напали на мирне польське населення, грабували, вбивали й нищили. М. Грабовський пише: „Довелось мені чути переказ про одного з начальників особливого загону козаків пана Потоцького, який боронив переправу через р.Синюху. Його звали Квіткевич. В Україні його називали Якубом з Лещинського куреня” [1, т. II, с. 50]. Таким чином, образ Квіткевича виступає як антитеза до руснацької стихії гайдамаків. Більш того, він є реальною історичною особою, що підтверджується листом самого Я.Квіткевича від 29.VI. 1768 р. до воєводи Потоцького [314, 1841, т. IV, с. 71-73].

Повість „Станиця Гуляйпольська” зустріла гостру критику. Так, О.Тишинський звертає увагу на те, що польську мову перенасичено русизмами, повістяр будує свій твір так, що руйнується психологічний вплив на читача і т.д. [315, 1842, т. I, с. 672-682]

Крім названих повістей, М.Грабовський написав ще ряд творів з української тематики: „Тайкури” [345], „Пан староста Каньовський” [342], „Пан староста Закревський” [521], „Заметіль в степах” [523]. Що об’єднує всі твори М.Грабовського? Насамперед, усі події відбуваються в Україні. Так чи інакше в повістях змальовується період протистояння українських селян і польської шляхти – гайдамаччина, яка автором трактується негативно. Всі повісті пронизує думка про культуртрегерську місію Польщі на землях України. Тому творчість М.Грабовського, згідно з його поглядами, слід віднести до правого, консервативного крила „української школи” в польській літературі.

Деякі твори польських письменників консервативного табору пронизує ідея засудження патріотичних виступів, ідея угодовської політики щодо царського самодержавства, ненависть до українців і дрібної шляхти. До

таких прозаїків "української школи" належав Генрих Жевуський (Ржевуський) (1791-1866) [458; 459; 532; 533; 534].

Він народився 3 травня 1791 р. у м. Слауті на Волині (нині Хмельницької області). Був сином Адама Жевуського та Юстини з Рдултовських. 1797 року його помістили до конквіту босих кармелітів у Бердичеві, у 1801 р. відправили на навчання до петербурзького пансіону французького абата Ніколя, згодом Генрих продовжив студії в Ягеллонському університеті (Краків). Після повернення в Україну 1807 року був обраний маршалком шляхти Уманського повіту та заступником літинського земського судді. Однак цих посад не обійняв і в 1809 р. вступив на військову службу Варшавського князівства. В чині поручика уланів 1810 року пішов у відставку і фактично до 1819 р. мандрував країнами Західної Європи. Повернувся до Петербурга, де був призначений камер-юнкером, обертаяся в колах владної і творчої еліти, став членом масонської ложі "Білий орел на Сході". Тут розпочав літературну діяльність. 1824 року познайомився з А. Міцкевичем, здійснив з ним подорож до Криму. Після її завершення у 1826 р. одружився з Юлією Грохольською і замешкав у м. Чуднові Житомирського повіту. В 1827-1828 рр. Г. Жевуський знову у Петербурзі, товаришує з А. Міцкевичем, О. Пушкіним. Проте порвав з тодішнім вільнодумством і перелаштувався на клерикально-консервативні позиції. У 1830-1833 рр. знову перебував за кордоном, переважно в Італії, відмежувався від листопадового повстання 1830 р. у Варшаві. У 30-40-і роки активно створює і публікує літературні і публіцистичні твори. У 1840 р. розпочав співпрацю з журналом "Петербурзький тижневик" й на цьому ґрунті зблизився з М. Грабовським. У червні 1841 р. Г. Жевуський скликав у Чуднові літературний з'їзд, в якому брали участь М.Грабовський, Ю. Крашевський та інші. Тут відбувся розкол в "українській школі". Представники її правого крила на чолі з Жевуським утворили на з'їзді групу "національної католицької літератури", яка незабаром дістала іншу назву – "Петербурзька котерія". У 1844-1849 рр. Жевуський знову мешкає в

Петербурзі і переймається справами котерії, насаджує їй угодовську, консервативну та ультракатолицьку програму. В 1850-1858 рр. перебуває на державній службі у Варшаві і підтримує консервативні літературні видання. Після відставки повернувся до Чуднова, лікувався і поступово відійшов від громадських і літературних справ, гостро засудив польське повстання 1863 р. Помер 26 лютого 1866 р. у Чуднові [331, с. 206-211; 530, с. 23-24; 531].

Саме такий характер властивий двотомнику Генріха Жевуського, що виступав під псевдонімом Яроша Бейли, „Звичаєва мішанина” (1841-1842) [351]. У невеликих нарисах цього видання – історичних, літературних і філософських Г. Жевуський засуджує національно-визвольну боротьбу українського народу, зневажливо ставиться до „хлопської культури” (мається на увазі українська культура), утверджує думку, що лише аристократія і католицизм є основою суспільства. Ненависть набуває в нього чисто расистських акцентів. Зокрема, автор писав про українців: „Значний спад моральності нашої ярмаркової молоді проявляється, передовсім, у деградації її зовнішнього вигляду. Нема нічого важчого, ніж знайти поміж ними гошого юнака, а якщо в цьому мотлосі і трапиться якийсь широкоплечий, добре збудований хлопець, то ніс у нього кирпатий, погляд блукаючий, фізіономія калмицька, нічогісінько шляхетного... Не так легко класифікувати ці вироджені фізіономії за системою Лаватера, бо в них одночасно проявляється щось від запорізького розбійника, щось від альпійського кретина, щось від жида – звідника, одним словом – це бридке видовище” [351]. Зрозуміло, шукати в таких писаннях об’єктивність у висвітленні історичних подій в Україні, побуту, соціально-економічного і політичного становища українського народу – не доводиться. Це кон’юктурна писанина, спрямована на захист польського свавілля в Україні доби Речі Посполитої з ностальгією про повернення минулих часів.

Цей твір, по-суті, став програмним маніфестом „Петербурзької котерії”. „Звичаєва мішанина” з великим ентузіазмом була зустрінута М.Грабовським, який у своїх рецензіях пропагував погляди Г.Жевуського [289, с.213]. Однак

цей твір і рецензія М.Грабовського, опублікована в „Тижневику Петербурзькому”, викликали обурення передової частини польського суспільства і багатьох читачів, які надсилали свої протести до редакції журналу [524, с. 394-395].

Наступний твір Г. Жевуського „Спогади Сопліци” теж з української тематики. Події відбуваються в Україні у середині XVIII ст. Оспівуючи старошляхетські звичаї і порядки, автор створює іронічно забарвлені типи шляхтичів – п’яниць, забіяк і неуків, яким, однак, властиве внутрішнє благородство. За Г. Жевуським, це благородство не зрозуміле простим українським селянам, яких ті „благородні” шляхтичі визискують, і які з часом повстануть. Так, мимоволі, автор вказує на одну із причин гайдамацьких виступів. Йому вдалося створити низку колоритних типів старосвітської шляхти, яка вкорінилася в Україні, з її особливим складом мислення, традиціями і звичаями, що обумовило реалістичні тенденції його твору [109, с.54-56].

Інші історичні романи Жевуського: „Листопад” (1845-1846), „Краківський замок” (1847), „Адам Смігельський” (1851), „Лицар Ліздейко” (1853), „Запорожець” (1854) [331, с. 209-210] були написані застарілим романтичним зразком, з відсутністю художніх знахідок, і тому не викликали особливого інтересу критики ні в літературознавців, ні істориків.

Однак пропаганда „шляхетсько-католицького” роману не привела до створення художніх цінностей, хоча ідеологи консервативного табору все більш відкрито використовували літературу і критику для досягнення своєї політичної мети, для боротьби з демократичним рухом. Жанр роману розглядався ними як засіб пропаганди шляхетсько-клерикальних поглядів. Особливо відверто писала про це Елеонора Земенцка на сторінках журналу „Пілігрим”. Вона стверджувала, що роман повинен „підтримувати віру, моральні устрої і основні принципи суспільного порядку” [525, т. I, с. 273].

Найбільш послідовну боротьбу з „Тижневиком Петербурзьким” і загалом проти „Петербурзької котерії” вів польський демократ, публіцист і

літературний критик Едвард Дембовський (1822-1846). Він вказував, що „національна література”, про яку так піклувався М.Грабовський, якщо врахувати її консервативний зміст, увінчаний панславізмом, - це, по-суті, література антинаціональна [526, т. I, с. 328].

Незважаючи на активну пропаганду історичного роману з боку консервативного табору, все більш міцні позиції в польській літературі завойовує роман, який реалістично висвітлює життя суспільства свого часу.

У 1849 р. Юзеф Коженьовський писав: „Драма і роман розробляють тепер майже виключно сучасні теми, прагнучи до того, щоб в них краще і виразніше відбилися думки і почуття, які є щоденною їжею нашого духу” [535, с. 328]. Про переваги суспільного роману перед історичним говорить і Август Цешковський, який вважає, що „тільки з того моменту, коли роман історичний перейшов у роман сучасний, коли він почав насичуватись великими ідеями, що панували в суспільстві..., почав висвітлювати життя всіх його прошарків, тим самим звертати увагу суспільства на їх взаємні стосунки, саме з цього моменту почалась слава роману” [525, т. I, с. 137].

Концепцію польського реалістичного роману створив Юзеф Ігнаци Крашевський (1812-1887), значна частина життя якого була тісно пов'язана з Україною. Починаючи з 1835 р. Юзеф Крашевський співпрацює з „Петербурзькою котерією”, яка мала в той час певний вплив на його погляди. Однак позиція Крашевського відрізнялась від поглядів М. Грабовського, Г. Жевуського й інших представників котерії. В культурі національного Крашевський бачив засіб боротьби із загрозою денационалізації. Для Грабовського і його прибічників лозунг, що закликав оберігати чистоту національної культури, був зброєю боротьби за непорушність феодального ладу [143, с. 130].

У 1841 р. Ю. Крашевський організовує у Вільно видання часопису „Ateneum” (виходив до 1851 р.). „Петербурзька котерія”, яка була на той час надзвичайно активною, прагне нав'язати Крашевському думку про те, щоби його журнал також став її друкованим органом [145, с. 127]. Крашевський, не

бажаючи відштовхнути таких відомих письменників як М.Грабовський, Г.Жевуський, спочатку йшов назустріч їх побажанням. Але після опублікування наприкінці 1841 р. „Звичаєвої мішанини” Г. Жевуського і позитивної рецензії на неї Грабовського стосунки Крашевського спочатку з Жевуським, а далі зі всією "котерією" стають віддаленими, а в 1845-1846 р. загострюються. Саме тоді Ю. Крашевський на сторінках свого часопису веде відкриту боротьбу з консервативним табором "української школи" в польській літературі, опублікувавши ряд статей, що характеризують його як теоретика роману [536, с. 23].

Рішучим засудженням концепції консервативного табору польських літераторів щодо історичного роману стала стаття Ю.Крашевського „Картинки минулого” (1856 р.), яка свідчила про повний розрив письменника з ідеологією „Петербурзької котерії” (на той час розпалась і сама група). „Я люблю наше прекрасне минуле, - пише Крашевський. – Не відкидаю, що картина минулого, висвітлена певним чином, виглядає велично, але вона мене не засліплює, як певного письменника, який рад би замовчати всі дійсні пороки, все перетворити в добродійність і змалювати весь минулий побут як ідеал” [536, с. 128].

Таким чином, програма Ю. Крашевського – це програма реалізму, програма реалістичного роману.

В середині ХІХ ст. письменники і критики Львова, що групувались навколо „Журналу паризьких мод”, висунули програму соціального роману, який поставив би гострі суспільні проблеми. У 1848 р. вісім чисел цього журналу опублікували на своїх шпальтах роботу прогресивного польського письменника і критика Л. Дуніна–Борковського (1811-1896) „Польська романістика”, в якій висувається завдання створення соціального роману. Виступаючи за сучасну тему в романі, автор полемізує з критиками консервативного табору, зокрема з М. Грабовським. Л.Дунін–Борковський прекрасно розуміє, що Грабовський прагне „замаринувати сучасність” і „саме

тому... гнівається на критиків, які вимагають від романів певних прагнень, руху, прогресу, відповідності духу часу” [528, с.160].

Автор „Польської романістики” приєднується до тих критиків з прогресивного табору, які розуміли, що у письменника повинна бути висока мета: „Потрібно, щоб життя, яке письменник змальовує, ситуації, які він створює, були не самоціллю, а вміло використаними засобами, щоб вони служили для досягнення певної, більш високої мети. Це і є те прагнення, якого сучасна критика вимагає від роману, і якого не хоче зрозуміти Грабовський” [528, с. 161].

Л.Дунін–Борковський підкреслює, що соціальному роману повинен бути притаманний демократичний характер, його генетичний зв’язок з культурою народу, він зобов’язаний слугувати інтересам народу. Прагнучи викоринити вади суспільства, роман, за його словами, „переходить у голос народу, повертається до своїх витоків” [528, с. 161].

Про необхідність висвітлення в романі життя народу писав у 1847 р. інший прогресивний письменник Галичини – Юзеф Дзежковський (1807-1865) у передмові до свого роману „Салон і вулиця”. „Вже пройшли ті часи, - зауважує письменник, - коли потрібно було приходити в літературу у білих рукавичках і з візитними картками... В роман нашого часу слід впустити не тільки салони і шляхетські помістя, які ми вже знаємо, але й вулиці, і передмістя, і селянські хати” [346, с. 88]. При тому письменник ратує за зображення народу не в дусі пасторалі, а в образах реальних, живих людей з їх нуждою і горем та в історичному контексті.

Виступаючи, таким чином, за реальне змалювання життя, за введення теми народу і відображення соціальних конфліктів суспільства, Ю. Дзежковський формулює програму роману демократичного табору [529]. Література повинна вивести „на арену діяльності простий люд, - пише він, - з його мовою, думками, прагненнями і потребами; тільки тоді виникає істинно національний роман, про який говорять і мріють сьогодні, але досягти якого

не зуміли всіма тими шляхетськими повістинками, якими обдаровували нас до цього часу наші письменники [346, с. 88].

Цікавою є творчість Ю.Дзежковського з української тематики. Народився він у Чортківському повіті, добре знав життя українського села і містечка, а тому в своїх творах намагався змалювати їх у період зародження капіталізму в Польщі та Україні. В 1842 році у львівському журналі „Дзеннік Мод Паризьких” він публікує серію нарисів „Картинки з життя і мандрів”. Окремими виданням вони вийшли в 1846 році [347]. Нариси мали реалістичний характер. Характеристику вибраних типів письменник намагається пов’язати з соціальним середовищем. У нарисі „Лісник” він простежує процес соціально-економічних змін у середовищі польської шляхти – її розорення [347].

У нарисі „Резидент” він змальовує традиційний тип дармоїда в поміщицькій садибі, який у період розвитку капіталізму зникає. Дуже цікаві спостереження Дзежковського про різні типи селян, які беруть участь в ярмарках, викладено в нарисі „Подільський селянин” [347]. У 1845 р. Ю.Дзежковський пише свій перший роман – „Фокусники” [348], в якому продовжує зображення морального занепаду суспільства в період зародження капіталізму. Цю тему він продовжує в іншому своєму романі „Салон і вулиця” (1843) [346], в якому міська вулиця невеликого українського містечка представлена шевцями, швачками, мулярами, жебраками. Автор описує побут і взаємини тих соціальних груп. У центрі роману – конфлікт між салоном і вулицею, який неминуче виллється у повстання.

На противагу консервативному історичному роману, який пропагував „Тижневик Петербурзький”, свою концепцію сучасного роману висуває група літераторів "української школи", що об’єдналася навколо щорічника „Гвезда” („Зоря”), який виходив польською мовою спочатку в Петербурзі (1846), а потім у Києві (1847-1849). Засновниками були Зенон Фіш (Тадеуш Падалица), Якуб Юркевич (Бенедикт Доленга) і Антон Марцинківський (Альберт Гриф). „Канцелярський службовець, нижчий чиновник і студент”, -

так характеризує соціальний склад засновників журналу М.Інглот [145, с. 237]. Вони задумали його як орган, протиставлений „Тижневику Петербурзькому”. Майже всі статті і критичні матеріали „Гвязди” так чи інакше були спрямовані проти „Петербурзької котерії” та її ідеології. Журнал критикував „котерію” за підтримку аристократії і презирливе ставлення до інших верств населення. „Грабовський хоче, щоб сто тисяч нероб жили за рахунок праці, нестатків і принижень мільйонів людей”, - відзначав один із кореспондентів журналу [319, 1849 р., т. IV, с. 64].

Провідним критиком „Гвязди” був Антоній Марцинківський (1823-1880), який підписував свої публікації псевдонімом Альберт Гриф і Антоні Новосельський [154, с. 216-217; 534]. У своїх статтях „Що є стихією літератури XIX ст.” (1846), „Гумор з точки зору відчуття” (1846), „Про твори Е.Сю” (1847), „Декілька думок про роман” (1857) та інших, які були написані дотепно, з великим полемічним хистом і користувалися великим успіхом у читача, він гнівно викривав реакційний характер програми „Тижневика Петербурзького”. Проти ідеологів „Петербурзької котерії” були спрямовані „Листи Альберта Грифа Бенедикту Долензі” (редакторові „Гвязди”). В них розгорнута гостра полеміка з приводу історичних романів Генріха Жевуського і його школи.

А.Марцинківський оголошує війну консерватизму та неуцтву прибічників „Петербурзької котерії”. Філософські роздуми редактора Ж.Костровца (І.Гловінського) він називає „чисто єзуїтськими виступами проти розуму, щедро приправленою лампадною олією [319, 1847, т. II, с. 248]. На думку прибічників консервативного табору, підкреслює А.Гриф, „всі науки Франції і Німеччини – справжня дурість; такі твори літератури, як роман Е.Сю. – розбещеність, а будь-який прогрес – нечувана ересь” [319, 1847, т. II, с. 248]. На сторінках „Гвязди” А.Марцинківський захищав твори Ежена Сю від дорікань консервативної групи. Творчість цього письменника він цінує за спробу розібратись у суспільних відносинах, за критику

буржуазного суспільства, його пороків, за співчутливе змалювання нижчих класів [538].

Подібні статті в „Гвязді” та надзвичайна їх популярність викликали невдоволення „Тижневика Петербурзького” і відкриті напади з його боку на видавців київського журналу, особливо на А.Марцинківського.

Діяч "української школи" в польській літературі А.Марцинківський був прихильником соціального роману, вважаючи його найбільш характерним для свого часу. Основним віянням ХІХ ст. він бачить у прагненні людства до самопізнання, в його роздумах над своїм минулим і майбутнім. Художня література, яка відбиває це самопізнання, все більше насичується суспільними ідеями. „За останні роки, - констатує Марцинківський, - не з'явилося ні одного твору, в якому не була б виражена соціальна думка, взята з політичної економії чи належали би безпосередньо до галузі матеріальних умов суспільства” [13, с. 221]. Повторюючи вимогу, яку ставить мистецька епоха бути вірним віддзеркаленням сучасного суспільства, А.Марцинківський відзначає, що з нього, природно, випливає необхідність реалістичного художнього відображення інтересів, занять і думок суспільства, а також всіх ідей, якими воно керується. Естетичні погляди А.Марцинківського формувались під впливом російської літератури і критики, зокрема творів М.В.Гоголя та В.Г. Белінського. У 1848 р. Марцинківський видав свій альманах, який називався „Левіафан” [539]. В ньому він опублікував два переклади з російської поезії – вірш Лермонтова „Сусідка” в перекладі З.Фіша та „Могила” - В.Бенедиктова [539].

„Петербурзька котерія”, вбачаючи в співробітниках „Гвязди” своїх ідейних противників, поступово прикоротила відкриту полеміку з ними, перейшовши до інших форм боротьби. Словінський, Пшецлавський і Жевуський, при активній допомозі Грабовського, шляхом інтриг у 1850 році добилися в царській цензури закриття журналу, звинувативши його в пропаганді „комунізму”, спробі реформувати релігію, похитнути підвалини

існуючого ладу. За А.Марцинківським було встановлено таємний нагляд поліції [107, с. 55].

Свої художні твори А.Марцинківський підписував псевдонімом Антоній Новосельський. Розпочавши свій художній шлях з типового романтичного роману „Ідеали і карикатури” (1848) з великою кількістю ліричних відступів, він пише згодом роман „Дві сестри” (1855), а в 1858 році – соціальний роман „Записки інспектора складів”, в якому відчувається вплив „Мертвих душ” М.В.Гоголя [541].

Творчість Миколи Гоголя справила на А.Марцинківського велике враження. В статті „Гумор з точки зору почуття” він, аналізуючи твори письменників – гумористів, відверту перевагу віддає Гоголю. „Найновіший письменник цього типу - Гоголь. - пише він – У нього гумор є майже відчутною річчю, розвивається легко, з деякою художньою недбалістю, виявляє риси, які ніхто до нього не помічав.” [540, т.І, с. 137]. Особливо високо оцінював Марцинківський роман Гоголя „Мертві душі”. Творця образів Ноздрьова і Коробочки він називає геніальними. Відзначивши надзвичайну широту відтворення життя в творі, критик, мовлячи словами автора, підкреслює, що письменник бачить життя „крізь видимий світ сміх і незримі, невидимі йому сльози” [540, т.І, с.65]. Аналіз роману „Мертві душі” дозволив Марцинківському зробити такий висновок: ”Гумор завжди був і є тепер фактором живої і сміливої думки, викликаного активним неприйняттям несправедливості, лицемірства і всіх соціальних пороків [540, т.І, с. 131].”

Саме „Мертві душі” і надихнули А.Марцинківського на створення твору, що сатирично зображує сучасне йому провінційне шляхетське середовище. Це роман „Записки інспектора складів”, що вийшов у Варшаві 1858 року [541]. Події роману відбуваються в Україні, на Волині. Головний герой твору – молода людина з небагатої шляхетської сім’ї, якого по закінченні університету обирають депутатом дворянських зборів і призначають інспектором громадських зерносховищ, необхідних на випадок голоду чи війни. Перевіряючи стан складів, він об’їжджає села ввіреного йому округу,

зустрічається з поміщиками. В результаті він переконується, що таких складів у селах або взагалі нема, або перебувають вони у край занедбаному стані, і зерна в них зовсім немає. Після такої ревізії справа не покращала, а наказом губернатора інспектора було увільнено від своїх обов'язків.

Перед читачем проходить ціла низка польських поміщиків як уособлення невігластва, тупості, чванства, повного морального занепаду. Змальовуючи шляхтичів, автор підкреслює риси їх виродження. В'їжджає, наприклад, оповідач у дім багатої старої поміщиці і на нього повіяло тлінням: „Я був вражений запустінням і ветхістю. Все валялось і стояло боком: будинок, пекарня, кухня, хліви, конюшні і сараї. Огорожа була зламана, тільки в деяких місцях ще стирчали кілки, визначаючи її першопочаткову лінію... Загальний вигляд викликав у душі сум. У всьому вже не було життя, відчувалось, що тільки випадок зберіг ті руїни, які належали іншому віку” [541, т.I, с. 52]. Старій пані здавалось, що всі чекають на її смерть, щоб отримати спадок. „Я ще жива! – говорила вона кожен раз, коли хтось приїжджав її провідати, - Ви хотіли б втопити мене в ложці води... вам не подобається, що я стара і живу так довго” [541, т.I, с. 52]. В кінці кінців всі від неї відступились, а економ і слуги безбоязно розкрадали її майно. В сатиричному зображенні Марцинківського стара пані предстала як моральна і фізична потвора: вона нагадує „мертвих душ”, зображених Гоголем у своєму знаменитому творі.

Риси подібності з героями Гоголя особливо помітні в образі багатого камергера, старого скупердія. Обстановка, в якій він проживає, живо нагадує будинок Плюшкіна. „Я увійшов у пустий дім, вікна були заклеєні папером і вкриті віковим пилом, павутиння та засохлі в ньому мухи займали всі кутки. В одному кутку тапчан, на ньому брудна ковдра і чорна засалена шкіряна подушка; кривий стіл, на якому лежали старі, обшарпані газети і окуляри, пляшечки з запліснявілим чорнилом, висохлі пера, на підлозі кілька конвертів, старі стільці з порваними сидіннями, старі боти в кутку і старий набитий ганчір'ям вузол, на якому спав камергер”. На камергері порвана

сорочка і замість шлафрока байковий сюртук, відомий всій окрузі [541, т.І, с. 12]. Роздуми А.Марцинківського при вигляді цього поміщика, що втратив людську подобу, також нагадують гоголівського Плюшкіна: „Ось до чого може дійти в кінці кінців людина!” – розмірковує автор.

Світу поміщиків у „Записках інспектора складів” протистоять прості українські селяни. Оповідач з радістю приймає запрошення старого сторожа складу Солопія відвідати його будинок. На гостинному українському хуторі, на фоні чудової української природи забуваються всі життєві негаразди. Український хутір і його жителі – старий Солопій, його вродлива внучка Оксана та інші жителі – дещо ідеалізуються автором. Він підкреслює ті риси, які протистоять світу поміщиків: сердечність і доброта, щирість, любов до людей і природи. Ліричні відступи за своїм характером теж нагадують Гоголя. „Чи були ви коли–небудь на українському хуторі? – вигукує оповідач. – Чи знаєте ви українські пасіки? Чи знаєте ви ці розкішні усамітнені місця, де можна забути про божий світ?.. тут видніється на покосах свіже сіно і його аромат розливається на всю пасіку. Так і хочеться сказати, що перед тобою яскравий килим, витканий з золотого лютика, блакитних дзвіночків” [541, т.І, с.32-33]. „Записки інспектора складів” користувалися успіхом у читачів [542, т.ІІІ, с. 707].

Внаслідок багаторічних роздумів та етнографічних зібрань на терені Київщини і Волині А.Марцинківський видав польською мовою під псевдонімом Антоній Новосельський свою головну працю – двотомник „Український народ” (1857), яку присвятив Ю. Крашевському [353].

Збіркою „Український народ”, що зацікавила Т.Г.Шевченка і потрапила до його бібліотеки, на основі представленого великого за обсягом фольклорного матеріалу (легенди, перекази, прислів'я, пісні тощо) автор ще раз відкрив правду польському суспільству на існування української нації, показав її високоінтелектуальну духовну культуру і закликав до її визнання та обстоювання. Слід наголосити, що А.Марцинківський неодноразово

виступав на захист української мови, доводячи, що люди, які розмовляють нею, становлять великий народ [80, с. 23; 145, с. 264].

На увагу заслуговують і твори представника "української школи" в польській літературі професора Кременецького ліцею, згодом віленського університету Юзефа Коженьовського (1797-1863 рр.), значна частина життя якого тісно пов'язана з Україною [464; 465; 510]. Тому закономірно, що події творів письменника відбуваються в Україні – на Волині чи Поділлі. І хоч в основному Ю.Коженьовський зображав у своїй творчості життя польської шляхти, однак, йдучи за власним матеріалом, він змушений був змальовувати середовище, в якому вона проживала, яке нещадно визискувала українське селянство. Події романів Ю.Коженьовського розгортаються на фоні чудової природи Волині та Поділля. Природа України виступає самостійним героєм у романі. Вона своїм вічним плином об'єднує життя й до останнього епізоду служить чи не постійним тлом, на якому живуть і діють мешканці краю.

Як і Ю.Крашевський в його "Селянських повістях" початку 40-х років, Ю. Коженьовський робить українського селянина – жителя гуцульського села Антона Ревізорчука героєм драми „Карпатські горці”. Сюжет драми такий: Антона незаконно здали в рекрути і він при допомозі своєї нареченої втікає в гори й стає розбійником – месником. Австрійці незабаром убивають його. Пафосом п'єси було протиставлення волелюбності і правдивості простих українців – Антона, його матері, нареченої, односельців, їх людської гідності і благородства – ницості і бездушності представників влади.

Найкращі соціальні романи Ю.Коженьовського 40-50-х років – „Спекулянт” та „Коллокація” [349].

Роман „Спекулянт” багатьма польськими критиками визнається найкращим зі всіх його романів. Події розвиваються в одному із сіл на порубіжжі Волині й Поділля в середині XIX ст. Головний його герой – цинічний шукач багатого приданого Август Моліцький – молодий, красивий, в міру освічений і вихований - характерний представник уже нового, буржуазного часу з його мораллю особистого збагачення. Його вчинками

керує корисливий інтерес і розрахунок. Моліцький не гидує ніякими засобами для збагачення. Не задумуючись і не відчуваючи ніяких докорів сумління, він краде гроші у рідної сестри. Він картяр, але гра у карти не пристрасть, не звичка, а засіб до життя і якщо доведеться – він стане шулером. Викритий у крадіжці, отримавши відмову у руці Клари, Август, не соромлячись, перекидається на іншу багату здобич, потім ще і ще, й, нарешті, знайшов собі пару – таку саму аферистку, разом з якою підробив заповіт і став власником омріяного мільйона.

Якщо „Спекулянт” побутовий, психологічний роман, де проблеми соціального характеру автором мало висвітлювалися, то його інший роман – „Коллокація” – типовий соціальний роман польської літератури 40-х років ХІХ ст. У ньому Коженьовський досліджує важливе для того часу явище „коллокацію” – розподіл села між кількома дрібними власниками. Це був один з перших творів польської літератури, де порушувалися проблеми наслідків проникнення капіталізму в село, збагачення великих поміщиків і розорення дрібних власників.

Події роману „Коллокація” відбуваються у с. Чаплинці, що на Волині. Ним по частинах володіють дрібні, але сповнені станової гордині шляхтичі. Поряд інше село – Шишківці, власник якого типовий спекулянт і ділок Загартовський, колись син простого економа, а тепер багатий поміщик в окрузі, що має шість сіл. До своїх володінь він задумав приєднати і сусіднє село, зігнавши із землі шляхтичів, які розорилися.

Ю. Коженьовський реалістично показує боротьбу жорстокого і жадібного Загартовського з сусідами, висвітлює всі його інтриги і хитрощі. Своєю хитрістю, винахідливістю він нагадує багатьох героїв Бальзака, зокрема батечка Гранде. Загартовський – ділок буржуазного типу. Придбані ним гроші пускає в обіг, розширює виробництво, вводить сучасні методи господарювання, будує млин і винокурні, розводить худобу на продаж. Цей тип ділка тільки народжувався в польському поміщицькому господарстві, і Коженьовський першим відкрив його для літератури. Автор знайомить

читача з усіма фінансовими операціями Загартовського, висвітлює його стосунки з підставними лихварями Шльоною і Мортком. Свої безчесні махінації Загартовський прикриває личиною святоші, - чого, наприклад, коштує його велеріччя, його руки, з постійним рухом великих пальців, солодкий вираз очей у момент, коли він намітив чергову жертву.

Занепад моралі і життєдіяльності аристократії, нікчемність дрібної шляхти, чиє розорення і вимушений продаж родових шматків землі не викликають через цю нікчемність, хвальковитість і дурість, співчуття ні у автора, ні у читача. Лицемірство ділків типу Загартовського – все це, не зважаючи на об'єктивність тону розповіді, автор піддає осуду і висміює. В Ю.Коженьовському – письменнику весь час відчувається щось від Коженьовського – педагога, вихователя молодого покоління. Це проглядається передусім у прагненні протиставити тверезо оціненій дійсності якийсь ідеал, до якого треба прагнути. Він намагається в самому дворянстві віднайти сили, які могли б протистояти повному занепаду моралі. В „Спекулянті”- це багатий поміщик Генріх Забжезинський – освічена, благородна людина, в „Коллокації”- це Юзеф Стажицький – один з співвласників Чаплинців, дбайливий господар, дід якого „сповнювала благодать, яку мешканці заслужили добротою, щирою вірою, душевною чистотою, працелюбством” [350, с. 263]. Саме ці якості здавалися Коженьовському опорою, яка стримує розорення поміщицького господарства. Але будучи письменником – реалістом, він сам же заперечує собі, бо змушений визнати, що майбутнє не за Стажицькими, що вони можуть тільки продовжити своє існування, а перемога буде за Загартовськими, у яких є тисяча способів „проковтнути” такі дрібні господарства. як у Стажицького.

Реалістично змальована у романі дрібна шляхта з її невмінням вести господарство, жадібністю, заздрістю, прагненням у всьому наслідувати аристократію [206, с. 218]. Подібним зображенням поміщиків Ю. Коженьовський нагадує М.В. Гоголя, зокрема, його „Мертві душі”. Ця

подібність не залишилась непоміченою в польському літературознавстві. „Природою свого таланту спостерігача і характером реалізму, - пише К. Чаховський, - Коженювський зближується зі своїм сучасником Гоголем, раніше опублікований роман якого (1842) міг бути для польського письменника одним з небайдужих літературних зразків” [140, с. 269]. Для історичної науки опис Ю. Коженювським у повістях "Спекулянт" і "Коллокація" кризи дрібних шляхетських господарств в Україні, впровадження ринкових капіталістичних відносин слугує прикладом, ілюстрацією дійсного стану соціально-економічного становища на Правобережжі напередодні скасування кріпосного права в 1861 році.

Висновки до четвертого розділу

Поразка польського національно-визвольного руху і його проявів в Україні, масові репресії російського царизму проти його учасників та польської меншини на Правобережжі взгалі, політика декласування і деполонізації шляхти на цій території у 30-40-х рр. XIX ст., розвиток ринкових відносин в умовах кризи і ліквідації кріпосницької системи докорінно позначилися на становищі польської літератури і особливо на її "українській школі".

40-60-ті роки XIX ст. характеризуються пошуком оптимальних шляхів у вирішенні проблем, які постали перед усією польською літературою, в тому числі й представниками „української школи”. Література того періоду розвивалась у важких умовах національного гніту і гонінь на шляхту, польську і українську мову і культуру. В тих умовах частина представників „української школи”, зокрема – М. Грабовський, Г. Жевуський та інші – зайняли угодовські, консервативні позиції і об’єдналися навколо журналу „Тижневик Петербурзький”. Їх основним кредо, що пронизує твори про Україну, стає прославлення старошляхетських звичаїв і порядків, зневажливе ставлення до українського народу, зображення українців як зграї бандитів, п’яниць, гвалтівників. Крім того, у критичних статтях з питань розвитку

літератури, вони відкидали реалістичне зображення життя. Ці письменники пристали до правого, консервативного крила „української школи” в польській літературі середини ХІХ ст.

На противагу їм, інша частина літераторів "української школи", так звана лівиця, або демократичне крило, об'єдналась навколо київського журналу „Гвезда” ("Зірка"), на шпальтах якого з'явилось чимало матеріалів з історії України, статей, що відкривали польському суспільству український народ, його самобутню культуру, відмінну від польської. Ведучи полеміку про те, якою має бути література того періоду, А.Марцинківський та його соратники наголошували, що не тільки аристократичні салони мають право на літературне життя, а й вулиці з їх мешканцями – простим народом. Літератори Ю.Коженювський, А.Марцинківський, Ю.Крашевський створюють свої твори, виходячи з проголошених постулатів. Головними героєм їх творів стає український народ, в основу творів лягає історія України. Ці дві течії „української школи” в польській літературі 40-60-х років ХІХ ст. співіснували поряд, мали своїх прихильників і критиків й прислужилися справі збагачення культури Польщі та України, стали специфічним джерелом вивчення історії України в період зародження капіталістичних відносин.

Водночас кризові соціально-економічні і політичні процеси в Польщі та Україні, посилення русифікації у 30-60-х рр. ХІХ ст. викликали зміну у світобаченні і настроях в романтизмі. Польські поети і прозаїки - романтики відчували, що високий стиль, героїзація і міфологізація минувшини в їх творах уже не відповідають новим умовам, запитам загалу читачів, які бажали би бачити в книгах правду життя. Виикла потреба в соціальному, соціально-психологічному романі, який запропонували представники "української школи" Ю. Коженювський, Ю. Крашевський, їх послідовники. З появою соціальних творів було задекларовано перехід польської літератури та її "української школи" з позицій романтизму до реалізму, реалістичного зображення дійсності.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНА В ТВОРЧОСТІ ЮЗЕФА ІГНАЦІ КРАШЕВСЬКОГО

5.1 Основні віхи життя, творчості та громадська діяльність Ю.І.Крашевського на Волині

Відомий польський письменник Юзеф Ігнаці Крашевський увійшов в історію світової літератури як один з найталановитіших представників блискучої плеяди польських літераторів ХІХ ст. реалістичного напрямку, до якої належать Еліза Ожешко, Болеслав Прус, Марія Конопніцька і одночасно виступив як талановитий письменник-україніст, діяч краєзнавчого руху на Волині [132; 332, с. 326-330; 349; 464; 465; 502; 510].

Народився Ю.І.Крашевський у Варшаві, в родині шляхтича середнього достатку. Батько Крашевського – Юзеф Крашевський був військовим, мати – Анна Терлецька походила з старовинного шляхетського роду з Волині. Вони володіли селами Боровів і Длуге в Пінському повіті. Дитячі роки письменника пройшли в селі серед мальовничої природи. Закінчивши школу, майбутній письменник вступив у 1829 р. спочатку на медичний, а потім на філологічний факультет Віленського університету. Коли Крашевський приїхав до Вільна (Вільнюса) університет почав занепадати. З Вільно тоді були вигнані філомати, знамениті професори були звільнені, або виїхали самі. Однак університет ще існував. Крашевський слухав лекції, збирав історичні документи і стародруки. Короткотривалий віленський період – 1829-1833 рр. надав письменнику багато тем для творчості. Його цікавила, передусім, історія Вільно.

Вільно, яке вперше побачив Ю. Крашевський, він описав у „Повісті без назви” так: „Перші дні були сповнені занять і захвату. Хотів досягнути все місто, його пам’ятки, околиці і особливості. Дерся на Замкову Гору, до зруйнованих стін Верхнього замку, до катедри, на могилу Вітольда, на Бекешівку понад Вілією, до палацу Барбари, до Острої Брами – оббіг

костьоли, захоплювався чудовими краєвидами міста, кожна п'ядь землі якого просякнута тисячами пам'яток" [550, с. 2].

Однак враження про саме місто були не найкращими. Крашевський писав: "У фізіономії міста немає нічого оригінального. Будинки старі і не мають свого обличчя, нові будинки гарні, але також не оригінальні... Вулиці Вільно тісні і темні, провулки ще тісніші і ще темніші"[303, т.2, с. 16].

Навчання Ю.Крашевського у Віленському університеті не тривали довго. В грудні 1831 р. він був заарештований за участь у Товаристві Мнєзерів, яке симпатизувало листопадовому повстанню цього року у Варшаві. Був ув'язнений у монастирі при костьолі св. Петра і Павла.

Завдяки клопотам батьків вийшов з ув'язнення, але залишався під наглядом поліції, а тому виїхати з Вільно не міг. У той час Крашевський активно збирав матеріали до своєї праці з історії Вільно, видавав книги, які користувались попитом. Молодий письменник прагнув слави, про яку писав у „Записках незнайомця”: „ О слава, слава! То прекрасна і свята річ. ... Я хочу, я мушу, я матиму славу..." [554, с. 73].

Наслідками роботи стали повісті: „Свято Михайлівський костьол у Вільно”, „Останній рік володарювання Зигмунта III”, „Пан Кароль”. Ці повісті польською мовою побачили світ у Вільно.

Історичні твори писав Ю. Крашевський з початку своєї літературної діяльності. Письменник, готуючи і публікуючи історичні повісті, прагнув, щоб читачі на підставі його творів дізнались про минуле свого краю. В ті часи зацікавленість історією була надзвичайно сильною в суспільстві, бо романтизм посилив інтерес до минулого польського народу, позбавленого політичної незалежності.

У 1835 році Ю.Крашевський залишив Вільно, закінчивши свою останню працю з віленського періоду „Вільно від його початку до року 1750”. Вона була видрукувана в 1838 році і піддана гострій критиці М.Балінським, що змусило Крашевського докорінно її переробити.

Він повертається до батьків, а в 1834 році приїздить на Волинь. За протекцією А.Стаховського, знайомого батька, він потрапляє до бібліотеки Антонія Урбановського – знаменитого волинського бібліофіла [132, с.12]. Тут Ю. Крашевський познайомився з Софією Вороничівною, з якою намір одружитися [297, т. I, с. 144]. Батько заборонив синові навіть думати про це до тих пір, поки не зможе самостійно забезпечити сім'ю. Однак, завдяки Урбановським 22 червня 1838 р. Юзеф Крашевський одружився з Софією Вороничівною [132, с. 21].

У 1837 р. Ю.Крашевський отримав у володіння від батька, який прагнув зробити із свого сина господаря – поміщика, маєток Омельно в Луцькому повіті на Волині. На той період Крашевський уже був відомим літератором, з яким бажали співпрацювати літератори і в Росії, і в Польщі.

Однак всіма своїми статками Ю.Крашевський завдячував дружині та її родичам, бо з належного йому спадку нічого не отримав. З часом літературна, публіцистична, наукова праця приносить чималі прибутки, але їй постануть значні видатки на книги, часописи, листування. Будучи поміщиком, відомим літератором, громадським діячем, Крашевський до кінця життя не змінював свій імідж багатого шляхтича – землевласника: власний дім, садиба, коні, служба, гувернери для дітей тощо.

А якщо додати його зацікавлення колекціонуванням гравюр, творів образотворчого мистецтва, утримання й комплектування бібліотеки, то прибутків, які давали маєтки і літературна діяльність, не вистачало, а звідси – постійні борги.

У 1839 році у Крашевських народжується дочка Констанція, у 1841 р. – син Ян, у 1843 р. – син Франциск, у 1849 р. – дочка Августа.

1848 року Ю.І.Крашевський придбав с. Губин на Волині. Це був досить прибутковий маєток, але письменнику бракувало таланту агронома. Інтенсивна літературна справа перешкоджала веденню господарства, і маєток незабаром став предметом заплутаних фінансових справ. Його було продано, і родина Крашевських у 1853 році виїхала до Житомира.

Весь час він підтримує зв'язки з Урбановськими. В 1854 р. Ельжбета Урбановська померла, заповівши Софії Крашевській село Киселі. Ю.І.Крашевський стає власником цього села Південно-Східної Волині (нині поблизу м. Старокостянтинова Хмельницької області) [546]. В листі до батька від 9.11.1854 р. письменник пише: ”З’їхались до Киселів, дня третього лютого, Стаховська, Братковські і ми обоє. До 6 лютого, на наше переконання, потрібно було закінчити, не зволікаючи, всі справи. За волею тітки, підписувати справу потрібно на наступних засадах: Киселі в ціні 75000 руб. сріблом лишаються при нас, як і реманент господарський, і збіжжя (окрім рухомості домашньої і коштовностей)... Загальна сума спадщини сягає 83000 руб. сріблом. Окрім рухомості і коштовностей, маємо сплатити: Братковським 21000 руб. сріблом, Стаховським – 24000 руб. сріблом, окрім боргів, що лишаються за маєтком. Маю заспокоїтись від цінностей, а також від вартості реманенту. Входимо у володіння Киселями з правом брання позик у банку, і на Киселі можна взяти зараз 30000 рублів сріблом... Люди тут мовлять, що купівлю зробив добру... Незмірно зайнятий справами: господарство, продажі, рахунки і т.д.” [297, т. I, с. 273].

Опісля залагодження спадкових справ Крашевські залишились у Киселях. У листі до родини він так описує Киселі: „Киселі такі гарні, що й не описати; води, пагорби, хатки, гаї – просто чудові. До того ж, усе те оздоблене з таким смаком, утримуване в такому порядку, що творить захоплюючу цілісність. З вікон дому видніє село, білі хатки розсіпані по узгір’ю, далі зелені поля, тоді – ліси на пагорбах. Сад і парк англійський невеликий, але гарний, за мистецький витвір можна вважати каплицю, що стоїть над урвищем і так припасована до краєвиду, що може служити разом і альтанкою й усипальницею” [297, т. I, с. 220].

Побувавши в Киселях у 1853 р., Крашевський у листі до батька сповіщає про початок перебудови палацу, яку він продовжить сам. У листі до матері від 3.07.1854 р. пише: „цього року поволі йде будівництво, але завше і нам, і хто ласкавий відвідати нас, є де бути, бо будівель досить” [297, т. I, с. 227]. В

іншому листі до матері від 18.11.1856 р. він сповіщає, що будівництво палацу закінчив. З лівого боку надбудовано триповерхову квадратну вежу, а обіч неї павільйон на три вікна, що склало єдиний різночасовий, еkleктичний палац. Братові Каетану він пише, що 700 душ, які є в його маєтку, досить аби виплатити борги. Впорядкувавши господарство, зробивши потрібну продаж, Ю.Крашевський повертається до Житомира [297, т. I, с. 232].

Господарські справи у Киселях йшли добре, і життя у родини Крашевських було стабільним та заможним. Коли в дітей починалися канікули, Крашевські родиною приїздили в Киселі на відпочинок. У Киселях Крашевського відвідують приятелі, сусіди, збирачі старожитностей.

За киселівського періоду (1854-1860) з'явилась низка творів Ю.Крашевського на народні теми, так звані „Селянські повісті”, збірник оповідань, а також історичні, публіцистичні, мистецтвознавчі праці. В привітних тихих Киселях Крашевському працюється легко і натхненно. В цей час батько радить у господарстві керуватись тим, що має в руках, жодних закупівель не робити, аби тільки не мати боргів, приклавши до того всі сили. Він просить, щоб пера з рук не випускав заради Киселів, бо перо його „вище, вартісніше, - як сто Киселів”, а в літературній творчості – аби своїм пером не чіпав нікого ні в краї, ні у Варшаві, бо талант його є високим, і аби його полемічні, публіцистичні статті обходили тих людей, котрі до нього доброзичливі [132, с. 270]. З листів Ю.Крашевського видно, що він часто відвідує навколишні села, повітове місто Старокостянтинів, про яке залишив опис. Під час подорожей Крашевський робить замальовки пам'яток історії, народного одягу, народних типів – міщан, селян, представників різних національностей тощо.

З господарських питань Ю.Крашевський часто їздив на ярмарки у Бердичів, Київ, Ярмолинці на Поділлі, у Варшаву. Враження від тих поїздок у майбутньому він використовує при створенні своїх художніх, історичних і публіцистичних творів.

Отже, восени 1853 р. після чотирирічного господарювання в с. Губин Луцького повіту родина Крашевських прибула до губернського Житомира. Цей переїзд був викликаний в першу чергу необхідністю навчання підростаючих дітей. Крім того, „Житомир найдешевший і найзручніший” [297, т. I, с. 239].

На той час Житомир був провінцією, „тонучою в болоті”, майже без бруківки, з небагатьма кам'яними будиночками і, в основному, дерев'яними двориками” [25, с. 145]. Листи, адресовані до матері, батька, братів – Каетана і Люціїна, розповідають про самопочуття Крашевського в той період. У листі від 3 жовтня 1853 року він пише матері, що „зараз Житомир ще далі, на самому кінці світу, а доля моя, що мене все життя з кута в кут кидає, тепер мені видається важчою, ніж будь-коли. Певно, мені не судилося осісти десь довше: Романів, Люблін, Довге, Свіслоч, Вільно, Омельно, Городок, Губин і на кінець – Житомир. Переходжу щораз у нове життя, і колись мені на це забракне сил” [297, т. I, с. 249]. З листів Ю.Крашевського ще не раз дізнаємось, що часті свої переїзди він розглядатиме як „фатальність долі”, не шукаючи власної вини, не усвідомлюючи власну схильність до постійної зміни місць проживання і до подорожей [297, т. I, с. 250].

Яким же був Житомир у середині ХІХ ст.?

На середину 1855 року він нарахував 1931 будинок, з них 207 кам'яних [324, с. 1164] (за іншими відомостями – 1242 будинки) [283, т. X, с.71]. Населення Житомира складало 29927 чоловік. У місті було 10 православних церков, синагога, 23 молитовні будинки, два костьоли і католицький монастир, а також 732 торгові лавки і сховища, з них 252 кам'ян [324, с. 1164], а також великий паровий млин і дев'ять тютюнових фабрик. Щороку тут проводилось 4 ярмарки, три щорічні торги і два щотижневі базари. На них торгували переважно зерном, шкірою і виробами з дерева.

У місті виходили „Волынские губернские ведомости” тиражем кілька сотень примірників. Тут було декілька притулків для дівчаток – сиріт, Товариство лікарів і землеробське товариство Св. Вінцентія, яке відкрило

пансіон для тридцяти бідних учнів, декілька публічних читалень, польський клуб [35, с. 283], чоловіча гімназія на Мало - Бердичівській, в приміщенні якої на початку минулого століття розташовувалась масонська ложа [517, с. 153].

На середину ХІХ ст. у Житомирі зібралось ціле сузір'я знаменитостей, завдяки яким це провінційне місто було значним культурним центром Правобережної України. Навколо польського книжкового товариства об'єднались лікар і мемуарист Кароль Качковський, письменник Александр Кароль Гроза, лікар, мінералог, літератор, бібліофіл, власник неперевершеного зібрання книг з магії, і окультизму Едвард Мар'ян Галлі, відомий драматург, один з фундаторів Житомирського театру Аполло Коженьовський, відомий письменник і перекладач Антоній Петкевич (Адам Плуг). Тут жили і творили Ян Прусіновський – літератор і дослідник регіональної історії, поет Леонард Совинський, колекціонер волинських старожитностей Фортунат Новицький та інші [167, с.5]. В Житомирі схрещувались життєві шляхи Міхала Грабовського і Генріха Жевуського, Тадеуша Бобровського і Томаша Падури, Густава Олізара та Єви Фелінської.

Уперше Ю.Крашевський відвідав Житомир у червні 1841 року, коли він приїздив до Чуднова на зібрання молодих і багатообіцяючих літераторів. Це зібрання відбувалось у маєтку графа Жевуського. Крім графа, тут були М.Грабовський, І. Головінський, Е.Ярошинський. Після цього Ю.Крашевський ще двічі відвідував Житомир [297, т. І, с. 104]. Загалом перші враження про місто були не дуже приємними. В листі до брата Каєтана Юзеф писав: "Житомир – велика пустка. Для літераторів і художників – заслання; думка тут нічим не заклопотана, а карти у великій моді" [297, т. І, с. 251], „Житомир невеселе і не налагоджене у побуті місто” [297, т. І, с. 253]. Правда, з часом „невеселе в цілому і не налагоджене для проживання місто” Житомир стане „спокійним містечком” з прекрасними околицями, про які 8 березня 1855 року він буде писати до матері, „нічого у нас в краї не бачив кращого. Наш будинок у центрі міста, але в глибині саду стоїть. А від вулиці

його відгороджує палісадник” [297, т. I, с.250]. Придбаний Ю.Крашевським будинок, судячи з листа до брата Люціана від 19 лютого 1854 року, розтшовувався на вулиці Малій Бердичівській [297, т. I, с. 293]. На думку дослідника життєдіяльності Ю.Крашевського М.Дубецького, будинок знаходився на Малій Чуднівській [25, с. 148].

Восени 1854 р. Ю.Крашевського було призначено головою Волинського губернського статистичного комітету, який зосереджував відомості про населення, господарську, культурно-освітню та інші галузі життя Волинської губернії, забезпечував усіма необхідними даними державні структури, готував необхідні матеріали для щорічних звітів губернатора [547, с. 27]. Впродовж свого функціонування ця установа збирала й подавала різноманітні відомості, в тому числі й краєзнавчого характеру. Так, відповідно до розпорядження вищих державних інстанцій ще влітку – восени 1854 року Ю.Крашевський провів роботу зі збору відомостей і опису пам’яток історії та культури краю [23, с. LXXIX]. В одному з листів, написаних під час виконання доручення, він повідомляв: „Мовчав довго через те, що літав по світу. Історія така: прийшов лист від міністра з повідомленням, що наказано приготувати статистичні відомості і малюнки старожитніх будівель в губернії; а оскільки статистичний комітет залишається під моєю опікою і підпорядкуванням, змушений сам їхати малювати. Подолав 450 верств за чотири дні, а сьогодні виїжджав ще проїхати двісті кількадесят і завершити усе, що потрібно. Деякі малюнки готові, інші поступово підготовляю, але роботи маю багато” [297, т. I, с. 249].

Завдяки Ю.Крашевському вдалося відтворити зовнішній вигляд багатьох архітектурних старожитностей Волині. З його ім’ям пов’язано розгортання краєзнавчої діяльності на Волині в середині XIX ст. За розпорядженням Волинського губернатора М.П.Синельникова саме Ю.Крашевському було доручено зробити опис пам’яток історії і культури краю. Ця робота була успішно виконана [23, с. 1140].

Альбоми з малюнками Ю.Крашевського зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України у Києві.

У волинському краєзнавстві Ю.І.Крашевський залишив яскравий слід. „Багато фактів я брав безпосередньо з життя, - згадував Ю.І.Крашевський. – Протягом двадцяти років постійно роз’їжджав, спілкувався з народом, слухав, спостерігав...” [169, с. 11-16]. Особливі враження в його серці залишила Волинь: „Що ж то за поетичний край! Скільки думок тут можна зібрати, скільки причин до роздумів. Руїни палаців, цвинтарів і прекрасних краєвидів” [297, т. I, с. 320].

Навесні 1853 р. Ю.І.Крашевського заочно було обрано куратором місцевої гімназії, однак влада не підтвердила тих виборів. Восени 1856 року його вдруге обрали куратором чоловічої гімназії у Житомирі. До цієї роботи він не відчував особливого покликання і не був, власне, готовий. „Бо то, - як писав до матері – вимагало нових видатків – коней, екіпажу, хоч невеликого, але міського, чого зараз я не можу собі дозволити” [297, т. I, с. 249]. Але в листі до брата Каетана він не приховує свого задоволення: „Сьогодні вранці був урочисто на руках співвітчизників піднесений до головуючого середовища, знову одноголосно був обраний куратором і зараз працюю над моїм формуляром для підтвердження. У порівнянні з чотиритомним романом для написання це дуже складна річ, бо тут важливо з нічого щось зробити. Можливо, буду, а може й не буду затверджений. Бог його знає... Після приїзду ходжу в мундирі, і мені так смішно, наче повернувся до школи” [297, т. I, с. 330].

Обрання попечителем гімназії додало йому чимало клопотів. Про це у листі до батька від 15 листопада 1857 р. він писав: ”Я розпочав уже тут, так звану службу, візитував врочисто школи і пансіони, мусив взяти на утримання учнів і найбільшим допомогти хоч стільки, щоб вони не голодували” [548, с. 139-147].

На утриманні родини Крашевських завжди перебували один-два гімназисти. З деякими у Ю.І.Крашевського склались особливо дружні

стосунки. Ім'я одного з них є всесвітньо відомим: Кость Петрович Михальчук (1840-1914) – видатний український лінгвіст і етнограф [167, с.101]. Гімназист відвідував літературні вечори у домі письменника, де познайомився із знайомими на той час письменниками Адамом Плугом і Александром Грозою.

Чимало зусиль прикладав Ю.І.Крашевський для формування фондів гімназичної бібліотеки. Документи, що зберігаються у фондах Житомирського обласного державного архіву, розповідають, що в 1859 р. ним було придбано книг на суму 172 руб. 06 копійок [271, спр.329, арк. 46], а в 1860 р. на 60 руб. придбано підручників [271, спр. 344, арк. 8].

Крім того, у „Реєстрі вхідних паперів Волинської губернської гімназії на 1859 г.», за № 1498 від 24 серпня 1859 р., зареєстровано листа „Почесного попечителя гімназії Крашевського про те, що він готовий взяти на себе купівлю для бібліотеки гімназії творів на суму 172 руб.65 коп. сріблом" [271, спр. 329, арк. 46 зв.]. 18 січня 1860 р. було отримано від письменника „60 рублів в рахунок пожертвуваних ним на придбання для бібліотеки гімназії книг" [271, спр. 344, арк. 8 зв.].

За документальними свідченнями, з другої половини 1858 і до першого півріччя 1860 рр. включно почесний попечитель сплачував по 60 рублів на утримання писаря при гімназії [270, арк. 60 зв.; 271, спр. 344, арк. 8 зв.]. До обов'язків почесного попечителя входила також участь у педагогічних радах гімназії, на яких обговорювалися питання про розподіл фінансів на навчальний рік, атестацію вчителів, особливості методики викладання ряду дисциплін чи навантаження учнів, а також присутність на іспитах. 9 березня 1856 р. Ю.І.Крашевський був присутнім на засіданні педагогічної ради Волинської губернської гімназії, де розглядалося питання про виключення із списку учнів за нез'явлення більше двох місяців на навчання і за несплату грошей за навчання п'ятьох гімназистів [271, арк.14]. 27 листопада почесний попечитель був присутнім на іспиті Пелагеї Олександрівни Бачинської щодо надання їй права займатись початковим навчанням дітей у багатих родинах:

навчати російською і французькою мовою, основам арифметики. На цьому ж засіданні він брав участь в обговоренні записки, складеної учителем Мацкевичем, про особливості викладання німецької мови у нижчих класах гімназії. В кінці зазначених протоколів, одразу за підписом житомирського предводителя дворянства, зберігся оригінальний підпис Ю.І.Крашевського: перші дві літери імені – латинський алфавіт, прізвище написано російською [271, спр. 286 арк. 26,31 зв.]. Учні гімназії любили свого попечителя. Однак, влада ставилась з підозрою до Крашевського за його демократичні погляди. У таємному донесенні на ім'я житомирського губернатора генерал-майора М.П.Синельникова повідомлялось: „Юзеф Ігнаци Крашевський перебував під наглядом поліції з височайшого веління за непорядні дії у 1830 р.” [240, арк. 117].

Особливе піклування попечитель виявляв про дітей з бідних сімей, влаштував для них спеціальний інтернат, який у місті називали „учнівською квартирою Крашевського”, робив пожертви на харчування учнів [163, с. 6]. Та, незважаючи на меценатство видатного письменника, у нього не склалися стосунки з директором гімназії Китченком. У 1856 р Ю.Крашевський навіть домігся від властей рішення про його заміну, а пізніше, в 1858 р., зобразив суть протиріч у романі „Рештки життя”.

Події тих років у Житомирі знайшли своє відображення також і в іншому творі письменника - „Роман без назви” (1855), в якому автор, за свідченням Л.Совінського [12], створив образи деяких викладачів. Прототипом образу Іполіта, „який недавно значився в педагогічному інституті, а тепер викладав класичну літературу в гімназіях” [549, с. 101-102], став відомий і прогресивний у свій час викладач Машевський, котрий особливо підтримував молоді таланти. А прототипом запеклого ретрограда Іглицького, що „вважався тоді трохи не вищим суддею у справах літературних”, став сумнозвісний Шидловський, про якого автор писав: „То була епоха після пам'ятної кризи, коли поле бою залишилось за новою романтичною школою, і Іглицький, не міг, та й не хотів змінюватись – він

залишився, так би мовити, самотнім бійцем на руїнах, які захищав безсилим блазнюванням" [549, с. 114]. І хоч автор у своєму „Передповідомленні” до роману протестував проти всіляких асоціативних тлумачень і викривлень тексту [549, с. 17], - кому потрібно було себе впізнати у романі, той упізнавав.

Юзеф Ігнаци Крашевський був людиною унікальної працездатності. Адже, крім служби в статистичному комітеті, на ниві освіти, велику частину своєї душі і таланту він віддавав театру, малюванню, музиці. Крім того, в 1857 році він був головою Волинського товариства доброчинності. Тоді ж його запросили працювати в Комітет у селянських справах. Наприкінці 1858 року він був головою губерньського дворянського клубу, а у 1859 р. вступив до житомирського книжково-видавничого товариства. Однак цю сторону діяльності письменника ми висвітлимо нижче. Як приклад працездатності, свідчать такі дані: тільки для „Щоденної газети”, яка виходила у 1859 – 1861 рр. у Варшаві (з 1862 - „Польська газета”), протягом чотирьох років, два з яких – житомирські, Ю.І.Крашевський написав 291 статтю, 149 політичних оглядів, 134 записки мандрівника, 85 фейлетонів, більше 40 літературних нарисів, велику кількість дрібних заміток, анонсів і т.п. [550, с. 182]. За житомирський період Крашевським було написано сотні листів (тільки до рідних збереглося 250 листів з Житомира). Крім того, за підрахунками дослідника житомирського періоду життєдіяльності Ю.І.Крашевського В.О.Єршова, у Житомирі письменником створено близько сотні художніх, публіцистичних, критичних і наукових творів різних жанрів [167, с. 14].

У квітні 1858 р. Крашевський виїжджає у свою першу велику подорож по Європі – відвідує Австрію, Італію, Францію, Бельгію, Німеччину. Здійснюючи подорож Європою, письменник побував у Ватикані і мав аудієнцію Папи Пія IX. В Європі Ю.Крашевський отримав чимало пропозицій щодо подальшої діяльності, в тому числі запрошення від Леона Кроненберга, промисловця, власника „Газети щоденної ” у Варшаві.

Повернувшись на Волинь, він стає непримиренним борцем зі шляхетським традиціоналізмом.

Як писав дослідник життєдіяльності Ю.І.Крашевського В.Данек: „Коли розпочалась зніщійована царем земельна реформа, одразу ж виявилась та різниця, яка існувала між знаменитим письменником і шляхтою [132]. Знаючи ставлення шляхти до існуючого ладу, а також усвідомлюючи, що його власні наміри утопічні, Крашевський відмовляється від публічної дискусії на шляхетському з'їзді. Свою програму надання селянам землі представив у листі від 29 січня 1858 року до Вінцента Корвін–Піотровського, маршалка повітової шляхти в Луцьку. Лист – меморандум, виголошений на губернському з'їзді шляхти в Житомирі, посварив його „з половиною тутешнього світу” [297, т. I, с. 416]. Конфлікт поглиблюється, і письменник вирішує залишити Житомир.

На початку 1859 року Юзеф Ігнаци писав брату: „Проект покинути Житомир триває, але інтереси не дозволяють виконати його раптово” [297, т. I, с. 417].

Наприкінці червня він виїхав до Варшави і приступив до виконання обов'язків редактора „Газети щоденної”. В „Реєстрі вхідних документів Волинської гімназії” зафіксовано запис від 3 лютого 1860 р. за № 267, де є згадка про лист Волинського цивільного губернатора, котрий дозволяє, „звільнення у відпустку Крашевського до Варшави на 28 днів.” [271, спр.344, арк. 13]. У грудні 1860 р., уже після від'їзду письменника, попечитель Київського навчального округу подав офіційне прохання про звільнення Ю.І.Крашевського з посади, яку він обіймав [271, спр. 344, арк. 112 зв.].

Розлучення з Житомиром було болісним. У кінці листопада 1859 року він приїздить на два місяці до міста, щоб залагодити службові і сімейні справи. В червні 1860 року Крашевський знову повертається до Житомира, на одруження старшої дочки Констанції з Болеславом Лозинським. Пізніше зять Ю.Крашевського за участь у повстанні 1863 р. був ув'язнений і засуджений до заслання у Сибір. Ю.Крашевський клопотався про його

звільнення під заставу, витративши на цю справу чимало нервів, здоров'я та 100 тис. руб. сріблом. Однак остаточне рішення було незмінним. Констанція Лозинська (уроджена Крашевська) добровільно розділила долю свого чоловіка і виїхала з ним до Сибіру. Невдовзі після приїзду на місце заслання В.Лозинський помер; Констанція по дорозі до свого маєтку – також. Онуків доглянули та привезли до родини Крашевських кілька польських сімей з Росії та України. Про подальшу їх долю невідомо [132, с. 320].

Завершуючи характеристику житомирського періоду життя Ю. Крашевського, варто окремо розглянути його громадську діяльність.

Судячи з тієї кількості обов'язків, які буквально звалилися на Крашевського, він був найвидатнішою особистістю тогочасного Житомира. Сприймав весь тягар робіт за належне, хоч розумів, що змушений буде „обмежувати, доопрацювати, ангажувати... і сумувати за втраченим спокоєм. Життя моє тепер цілком відмінне, мало літератури, багато товариства і роботи. Школи і шкільні справи, дирекція театру, яку наново створюю, придбання театрального гардеробу, декорацій, бібліотеки і т.д. Встаю зранку, пишу кілька листів, біля полудня віддаю візити, о третій – четвертій обід, відпочинок, кілька осіб увечері, музика, читання, а сон опівночі чи навіть значно пізніше. Де ж тут писати? Однак, іноді пару годин вранці працюю, пару годин надвечір і так пишуться „Листи” до „Газети” чи розпочаті повісті. На такому фоні і протікає моє життя. Часом сумую за сільським життям” [297, т. I, с. 356]. Так писав Ю.І. Крашевський про той час.

Чимало часу і своїх душевних сил віддав письменник Житомирському театру. Театральне життя Житомира має глибоке коріння. Якщо вважати початком театрального мистецтва в місті існування католицької капели при єзуїтській резиденції, то коріння театральних традицій Житомира сягає ще до 1751 рок [270, арк. 46 зв.]. У 1803 р. на вулиці Великій Бердичівській на кошти губернських обивателів було збудовано дерев'яний театр з ганком і портиком, який підтримували шість колон. На думку дослідника

житомирського періоду життєдіяльності Ю.І.Крашевського В.О.Єршова, за дату відкриття театру в Житомирі слід вважати 30 серпня 1803 р. [167, с. 9]

В середині 50-х років XIX ст. приміщення стало аварійним і влітку 1854 року театр закрили, дерев'яний будинок розібрали. Того ж року оголосили збір пожертв на спорудження нового приміщення, місцем для якого вибрано Паненковську площу. В жовтні 1855 року новий театр було відкрито.

Тісні стосунки з театром Крашевський розпочав трохи раніше від його офіційного призначення у січні 1857 р. на посаду художнього директора театру. До обов'язків художнього керівника театру входило друкування афіш і піклування про музичне оформлення спектаклів, встановлення цін на квитки і поповнення бібліотеки, оновлення декорацій і костюмів, підбір репертуару і підготовка артистів, різноманітні господарські турботи тощо. В одному з листів до брата він розповідав про свою діяльність так: „Нове призначення лежить цілком на моїх плечах. Вчора спеціально відправив декого до Вроцлава за театральними костюмами, до Львова і Кракова - за акторами. Будуємо в театрі балкони і ложі, печі т.п. Каса при мені, і всі пов'язані з нею клопоти; трохи пізніше, коли з усім упораюсь, естетична частина буде належати мені” [297, т. I, с. 357].

13 лютого 1857 року відбулась прем'єра п'єси Крашевського „Портрет”, яка з великим ентузіазмом була сприйнята городянами. Ю.Крашевський писав батькові: ”Позавчора тут в театрі грали мою комедію „Портрет”, мною ж скорочену, і грали її так добре, що публіка була надміру задоволена. Після вистави опів на другу ночі всі чоловіки з партеру приїхали до мене, знайомі і незнайомі, дякувати. Театр весь трясся, такий там був доброзичливий ентузіазм. Я не був у театрі і добре зробив, бо мені це завдало б клопоту. Протягом півгодини викликали автора” [297, т. I, с. 350].

У травні 1857 року у Варшаві була опублікована комедія Ю.Коженьовського „Репутація у містечку” [167, с. 10] (яку поставили на житомирській сцені у вересні – жовтні 1859 р.). Цей жест свідчить про високий авторитет Крашевського. На титульному листі п'єси зазначалося:

„Прибуток від цієї комедії автор призначає для театру в Житомирі, віддаючи всі надходження у розпорядження Ю.І.Крашевського”. Згодом після успішного відкриття театрального сезону Ю.І.Крашевський писав: „Житомирська сцена, незважаючи на те, що їй, можливо, чогось не стає до досконалості, якої б ми всі бажали, стоїть сьогодні на такій висоті, на якій ніколи не була – щасливе поєднання талановитих акторів, найсерйозніший відбір творів, саме матеріальне її оснащення ставить її вище звичайних провінційних театрів” [316, 1858 р., № 64].

У лютому 1858 року на житомирській сцені побачила світ комедія Ю.І.Крашевського „Легше зіпсувати, ніж виправити”, а з 1 січня 1859 року – „Стара історія”, в яких автор намагався реалізувати модель досягнень просвітительського театру. Співпраця Ю.І.Крашевського з житомирським театром тривала до липня 1859 року.

Але робота в Губернському статистичному комітеті, зайнятість на ниві освіти, театральна діяльність не вичерпують в повній мірі його бурхливої суспільної діяльності.

Ще в 1854 році він був членом губернського тюремного комітету, з 1857 року Крашевський став головою Волинського товариства доброчинності, з кінця 1858 року був головою губернського дворянського клубу. І товариство доброчинності, і дворянський клуб були офіційно дозволені в Російській імперії громадськими організаціями з ліберальним спрямуванням. Їх члени не вирішували ніяких політичних завдань, а скоріш приємно проводили час. Однак Ю.І.Крашевський ставився до своїх обов’язків досить серйозно. За спогадами сучасників, „в клубі менше грали в карти, а більше читали газети” [297, т. I, с. 411], книги і розмірковували про важливі справи. Для товариства доброчинності Ю.І.Крашевський, „завдяки своєму авторитету в суспільстві домігся чималих коштів і допомоги [557, с. 47].

В 1857 році Ю.І.Крашевського запросили працювати в Комітет із селянських справ. На той час конфлікт Ю.І.Крашевського з волинською шляхтою загострився. Тоді побачили світ „Волинські вечори”, на

житомирській сцені поставлено „Старі історії”, і місцева шляхта не мала довір'я до письменника, вважаючи його демагогом і утопістом. Крашевський активно цікавився питаннями аграрної реформи, але від постійної роботи в комітеті відмовився. Час від часу він брав участь у зборах, де виступав з промовами. Але і тут, як і у своїх повістях, губився у невизначеності і ваганнях. Один з представників шляхти, який брав участь у шляхетських засіданнях Старокостянтинівського повіту, Т.Бобровський зазначав, що Крашевський прагнув змінити становище, але одночасно боявся, щоб реформа не підірвала господарство шляхти [354, с. 9]. Крашевський не міг визначитися остаточно у способі скасування кріпосного права, прагнучи зберегти недоторканною земельну власність шляхти.

Коли розпочав свою роботу Волинський губернський комітет з селянської реформи у м. Житомирі, Крашевський виїхав до свого маєтку в с.Киселі Старокостянтинівського повіту, де проживав з літа 1854 року до осені 1856 року [558, с. 107]. Звідси 29 січня 1858 року він направив луцькому маршалку В.Піотровському меморіал у селянській справ [23, с. 66]. З точки зору нинішнього дня позиція Крашевського видається досить обережною і поміркованою, але для того часу це була справжня революція. Автор стверджував, що реформа нагальна, але вона повинна бути виваженою, а не революційною, і в інтересах самих селян, щоб вона була обережною і поступовою. Проблема звільнення селян не буде носити антагоністичний характер, якщо її вирішувати з врахуванням інтересів не лише селян, але і землевласників, щоб шляхтич продовжував здійснювати патріархальну опіку над своїми селянами. Автор меморіалу зазначив, що земля є власністю поміщика, а селянин повинен бути вільним на ній працівником [23, с. 80]. Разом з тим, Ю.І.Крашевський висловлює стурбованість тим, що шляхетським маєткам при цьому може загрожувати руїна, бо бракуватиме робочих рук. А оскільки шляхта репрезентує і економіку, і культуру, то є небезпека в тому, що все це може бути знищене, і краю загрожує загальний занепад на 100 років. При цьому Крашевський

зазначає, що селяни не готові до індивідуального ведення господарства [556, с. 39].

Меморіал через його лібералізм змобілізував членів комітету проти Ю.І.Крашевського. Особливо виразно це проявилось після повернення Ю.І.Крашевського з подорожі по Європі, коли він став відкритим прихильником скасування кріпацтва. І ця ворожість шляхти стала однією з причин, що зумовила намір Ю.І.Крашевського залишити Волинь.

Помітною в житті Житомира стала позиція Ю.І.Крашевського щодо діяльності книговидавничої спілки. З самого початку перебування в місті Ю.І.Крашевський цікавився станом книгарень [559, с. 40]. Письменник залишив нащадкам свій опис книгарської справи у місті: „Здивується той, хто не знає Житомира, якщо я скажу, що практично тут немає книгарні. Є одна, але в дуже цікавий спосіб заснована; книжок в ній мало, вони дорогі, а про купування їх допроситися немала проблема. Новини приходять до неї, коли вони вже дуже постаріли, а ціни настільки фантастичні, що мало хто, змушений до купівлі, зважиться на це... книгарня потребам міста зовсім не відповідає, і ніхто до неї не заходить, хіба вже з крайньої необхідності. Ця книгарня, як і більшість тутешніх магазинів, є для нас загадкою, бо здається, що власник не лише не прагне підвищити обіг книжок і коштів, але й силкується звільнитися від покупця, підносячи ціни надмірно і вражаючи покупців дійсно негречним з ними поведженням.

Другий маленький книжковий торг має єврей - палітурник, який за старим звичаєм проводить два види діяльності: продажу та купування книжок; але й тут ледве пара сотень томиків валяється на полицях, попсованих вже мухами. Той, хто хоче читати і мати книжки, змушений купувати їх або в близькому Києві, або звертатися до книгарень у Варшаві, або навіть у провінції, до Дубна, Луцька, і малі містечка в цьому відношенні краще впорядковані, аніж столиця Волині. Ще донедавна крім кількох примірників „Петербурзького тижневика”, не було тут інших газет; сьогодні вже по кільканадцять екземплярів кожного знайомого найменування можна

нарахувати; потреба до читання значно зросла, зацікавленість і заняття літературою зростають щоденно” [354, 88-89]. Ю.І.Крашевський з властивим йому ентузіазмом разом з Каролом Мацейом Качковським (1797-1867), лікарем, випускником Кременецького ліцею та Віленського університету, засновником житомирської публічної бібліотеки та друкарні Леоном Лемківським, волинським шляхтичем і власником цукровані Александром Жищевським, шляхтичем з Київщини та Міхалом Грабовським, шляхтичем, літератором, критиком обговорював проблеми книговидавничої справи у Житомирі.

У 1859 р. у варшавській пресі з’явилося повідомлення про створення нової книговидавничої спілки. „Троє громадян Житомира – Кароль Качковський, Леон Ліпковський і Александр Гроза, - прагнучи бути причетними до розвитку шляхом зниження цін на книжки, заснували спілку. Урядовий акт з цього приводу датований 15 січня 1859 року. Для відкриття торгового дому створено фірму „Качковський, Ліпковський і Гроза”. Фірма прийняла вкладників у чотириступеневий кредит” [316, 1859 р., №107, с. 2]. Учасники спілки називали себе по-різному: видавничо-торгівельне товариство, видавнича спілка, бібліотека домашньої книжки.

Починаючи таку важливу справу, К.Качковський розраховував на престиж спілки, пов’язаний з іменем видатного письменника. Тому запросив Ю. Крашевського до числа засновників, тим більше, що завдання, які ставила перед собою спілка, були близькі і зрозумілі Ю.Крашевському.

Уже були результати від діяльності спілки, але Ю.Крашевський одразу ж засумнівався у доцільності організації такої серйозної видавничої структури у глибокій провінції, виходячи з освітнього, соціально-економічного рівня краю. Свої сумніви разом з відкритим звинуваченням польської шляхти Волині у байдужості до справ освіти та добродійності письменник виклав у листах до „Газети Варшавської” [316, 1859 р., № 186, с.1]. У відповідь редактор-секретар спілки Аполло Коженювський помістив у цій же газеті своєрідну програму діяльності „Домашньої бібліотеки” і доводив реальність

її здійснення. Звичайно, програма діяльності видавничої спілки була досить насиченою. Однак Ю.І.Крашевський не вважав її реальною, а тому не погодився ні на членство в спілці, ані на подання до друку своїх рукописів через видавництво К.Качковського.

Останній звернувся до письменника з листом від усієї спілки. Як писав потім сам К.Качковський, „одразу ж написали ми до пана Крашевського, що нашим палким бажанням було завше бачити його серед нас, що поради його від усього серця приймаємо, його працю в керівництві шануватимемо, і врешті білет, що засвідчує його частку, йому переказуємо...” [561, с. 1].

Відповідь Крашевського була чемною, але негативною. Дізнавшись про неї, учасники спілки зауважили, що письменник „грається з ними у маскарад, що він звик до панегіриків з боку „Газети Варшавської” і не здатен жити для блага свого краю. „Закінчилося все це тим, - продовжує К.Качковський писати у своєму „Звіті”, - що не забажав бути з нами, що марного пошкодував гроша, а ще гірше те, що побоюється і за чужі гроші, до наших рук віддані, щоб ми ними добре розпорядилися” [561, с. 4].

Розповсюдження „Звіту” серед місцевої шляхти було однією з причин того, що у польської громади стала складатися думка про навмисність дій Ю.Крашевського, що він хоче посіяти розбрат у польської інтелігенції Волині, звинувачуючи заможних шляхтичів у небажанні підтримати освіту, надаючи студентам стипендії, жертвуючи гроші на розвиток гімназії, допомагаючи матеріально та практично польському театру.

Незважаючи на аргументи учасників видавничої спілки стосовно їхніх добрих намірів, Ю.І.Крашевський знову звинуватив польську шляхту у низькій громадянській активності, небажанні піднімати культурний та освітній рівень місцевого населення. За такими звинуваченнями можна було розгледіти ще й недовіру письменника до хоча й щирого, але дилетантського підходу до організації діяльності книговидавничої справи [316, 1859 р., № 59, с.2].

Це спровокувало К.Качковського приєднатись до загальної думки багатьох громадян міста про небажання Ю.Крашевського підтримувати добрі починання польської громади. У квітні 1859 р. до „Газети Варшавської” звернувся житомирський маршалок Кароль Мікуліч, який відкинув звинувачення Ю.І.Крашевського [316, 1859 р., № 129, с.3].

Незгода серед польської громади міста, виявлена у листах до газети, вилилась у відкрите несприйняття думки Ю.Крашевського і теж стала однією з причин, що примусила Ю.Крашевського залишити Житомир.

Загалом громадська діяльність Ю.І.Крашевського викликала неоднозначну оцінку його сучасників: ”Крашевський не створений бути керівником опору. Він не вмів написати гасел, а тримався берега і звідти вкидав до натовпу стоси повістей. Я тоді вчився в університеті св. Володимира (1848-1853) і знаю, що частина студентів спочатку з недовірою ставилася до Крашевського. У польської громади сформувався думка про Крашевського як про талановитого письменника, але щодо переконань – блідого, навіть білого. Мій співстудент, Леонард Совінський, писав мені про значний вплив Крашевського на молодь, про студентський вечір, в якому брав участь письменник; про те, що часто ходоки від студентів їздили до Житомира за порадою до цього приятеля молоді” [562]. Так писав Юзеф Антоній Ролле, який з часом продовжить справу Крашевського, але на Поділлі.

Великою розрадою для Крашевського у Житомирський період його життя – була музика і малярство. Слід відзначити, що Ю.І.Крашевський був непоганим піаністом. Під час перебування на Волині у 1838-1860 рр. він близько знав музичне життя краю, познайомився з осілими там музикантами і композиторами, слухав визначних, знаменитих віртуозів, що виступили у великих містах Волині й України – С.Тальберга, А.Контського, братів Венявських. На житомирський період припадає його приятелювання з А.Віхерським, який переїхав до Житомира і брав активну участь в „музичних вечорах” у Крашевського. „Вечори” проводились у домі

Крашевського, а, окрім господаря і Віхерського, виконавцями були: скрипалі Ю. Чапек, А. Контський, Ю. Мочульський. Під час тих концертів як виконавці, так і слухачі, мали можливість познайомитись із серйозними симфонічними творами, що виконувалися за тодішніми звичаями у відповідних транскрипціях для різних інструментів.

В одному з листів він писав батькові: „Вчора у нас був вечір музики, яку не часто почуєш: скрипка Контського, фортепіано, клавесин, віолончель. Співаки – бас і баритон. Сьогодні той же концерт на користь убогих” [297, т.І, с. 352].

На музичних вечорах Крашевського збиралось до 50 осіб, серед яких князь-губернатор з дочкою, графи Келлер, маршалки губернський і повітовий, директор гімназії, граф Еллінський, М. Ворцель та ін.

Слід підкреслити, що ім'я великого письменника притягувало до Житомира культурну еліту не тільки Волині, але й Поділля і інших регіонів України. На переконання Мар'яна Дубецького: „То вогнище розгорілось біля 1857 року і горіло на протязі трьох років, до 1860 р.”

Крім того, письменник вів жваве листування із видатними митцями того часу: Віктором Кажинським, Станіславом Монюшко, Юзефом Венявським, Генріком Шоповичем, Антонієм Коципінським, Сікорським, Оскаром Кольбергом, Юліушем Зарембським [559, с. 48].

Завдяки творчому союзу Ю. Крашевського і С. Монюшка народилась концертна кантата „Milda”, до якої Крашевський написав лібрето. Але по духу йому була найближчою творчість Ф. Шопена. Своєї кульмінації захоплення Крашевським музикою геніального композитора досягло у 50-ті роки і знайшло свій вираз у листах до родини. Разом з тим А. Коципінський, А. Завадовський, Р. Фредлейн постачали йому ноти Моцарта, Бетховена, Берліоза, Ліста, Вебера, Шуберта. На особливому місці у нього була музика Мейєрбера (Бера) – улюбленого з юності композитора [559, с. 49]. А про музичне життя Житомира Крашевський писав: ”Щоправда, пора відзначитись, показати себе – минула скрізь, поняття про музику значно

змінились, люди вимагають від неї чогось іншого, не іграшок і зручних фокусів, якими більш – менш завершується кожен концерт. Музика давня і поважна, та, що може називатись справді музикою, щораз більше говорить серцю: ми прагнемо шедеврів, а не забави. Звідси вже замість облудної показухи якогось небувалого інструменту воліємо збиратись у квартети, дуети, тріо, а для приємності музики – зректися власних уподобань, які досі солістів теж високо заносили” [354, с. 172].

До Житомирського періоду життєдіяльності Ю.І.Крашевського належить чимало пейзажів з околиць Житомира. Його часто бачили серед скель на березі Тетерева з мольбертом [191, с. 31]. Деякі з художніх творів Ю.Крашевського збереглися до наших днів. У Львівській картинній галереї експонуються три полотна письменника, на яких зображено тихі куточки української землі [163, с.5]. На одному з них картина „Пейзаж”, на якій зображена лісова дорога, що губиться у хащах. На передньому плані – убога хатина, що ніби притулилася до старезного дуба. На полотні „Зимовий пейзаж” художник відтворює атмосферу похмурого зимового дня: самотню хатину на узліссі, дві згорблені постаті селян. Пейзаж навіює смуток, безпросвітність. Третій пейзаж – „В гущавині” – передає таємничість прадавнього лісу, його нічим не потривоженою тишу. Крім пейзажів, Ю.І.Крашевський залишив багато малюнків пам’яток архітектури, замальовок з етнографії Волині [208, с. 48].

Не можна обійти увагою приятельські стосунки Ю.І.Крашевського з видатними особистостями того часу не лише Волині, а й усієї Правобережної України, Росії, Польщі. На першому місці серед людей краю, з ким Крашевський підтримував товариські стосунки, був Казимір Коморніцький (1812-1856), історик, теоретик мистецтва, а також економіст. Саме йому Крашевський завдячує систематизації своїх знань про мистецтво і його історію, власне, історію малярства. Коморніцький підтримував його порадами, заохочував його в художніх пробах – малярських, графічних. Як особистість, людина високої культури, різнобічних знань, Коморніцький мав

великий вплив на Ю. Крашевського. Несподівана смерть Коморніцького боляче вразила письменника. Він писав: „Зблизившись з ним, пізнав тільки тепер вагомість його поглядів, різнобічність знань, його досвідченість, його найшляхетніший порух духа, котрий в кожній праці було видно і те неоціненне серце, той характер повен гідності, поваги і ангельської м'якості, котра багатьох до себе прив'язувала... Ніколи, як сьогодні, відчував яку порожнечу може в житті учинити смерть однієї людини, ніколи так не засмучувався, як зараз...” [297, т.І, с.42]. Саме Коморніцькому Ю.І.Крашевський завдячує необхідними підготовчими науковими знаннями, потрібними при інвентаризації пам'яток культурної спадщини, які доповнювали його практичні знання, отримані з мистецьких зібрань й бібліотеки Антонія Урбановського. Коморніцький дав Крашевському ґрунтовані фахові знання, що поставили письменника на найвищий щабель фахівця при рятуванні пам'яток минулого. До кінця життя Ю.І.Крашевський ні з ким не мав таких сердечних стосунків, як з Коморніцьким.

Приязні стосунки пов'язували його з Костянтином Подвисоцьким (1810-1868), власником Рихти Гуменецької поблизу Кам'янця-Подільського, який мав великі архівні зібрання не тільки своєї родини, а й інших знаменитих родин - Потоцьких з Тульчина, Свейковських, Ледоховських, Аксамітовських, Ігнаци Мархоцького та інших. Також вражали належні йому бібліотека й зібрання творів мистецтва [559]. Всім цим користувався Ю. Крашевський. К.Подвисоцькому письменник присвячує свій твір „Pod włoskim niebem”. Саме з К.Подвисоцьким він ділиться з клопотами, пов'язаними з виданням журналу „Ahteneum”. З листів, опублікованих А.Плугом в „Książce Jubileuszowej”, розкриваються стосунки Крашевського з 1841 року з Міхалом Грабовським (1804-1863), літературним критиком, публіцистом, романістом і Генріком Жевуським (1791-1866), публіцистом, письменником, автором книги „Спогади пана Сопліци” (1839) [23].

Беручи участь в з'їзді письменників у Чуднові (1841), організованому Г.Жевуським, де йшлося про спробу організації спілки консервативних

письменників, Крашевський виступає як спостерігач, утримується від співпраці [557, с. 56]. З'їзд у Чуднові мав за мету посилити свій вплив на „Ahtenaеum”. В листі М.Грабовського до О.Пшездзецького читаємо: "...з'їхалися ми не тільки аби познайомитись, але надто, аби налаштуватись до однієї думки, як співпрацівники „Ahtenaеum”, але не знаю, чи так вийшло..." [563, с. 420]. Крашевський приїхав на з'їзд зі своїм баченням, своєю програмою, яка була опублікована у п'ятому числі „Ahtenaеum” за 1841 р., в якій він писав, що часопис буде йти по дорозі ідей релігійно – здорових, буде боротися з безвір'ям, матеріалізмом, скептицизмом, з негативами XVIII ст., з новим пантеїзмом молоді Європи [563, с.432]. Однак письменник не сприйняв ідейних засад "Петербурзької котерії", Г.Жевуського і його однодумців. Він пориває з ними і йде своїм шляхом в літературі. Приятелем Подвисоцького і Ю.Крашевського був Владислав Побуг-Гурський (1822-1902), історик-краєзнавець, що мешкав у с. Котюжанах Могилівського повіту Подільської губернії, власник великого зібрання грав'юр, які пізніше були передані Музею Народному у Кракові, автор книги „Повіт Могилівський в губернії Подільській” [564]. Коли в 1851 році часопис „Ahtenaеum” опинився в кризовому становищі, саме В.Гурський підтримав Крашевського морально та організував матеріальну допомогу.

Близькі стосунки пов'язували Ю.І.Крашевського та графа Олександра Пшездзецького (1814-1871) – власника маєтку містечка Чорного Острова, що на Поділлі, відомого історика, археографа, видавця історичних джерел – хронік В.Кадлубека, Я.Длугоша, одного з фундаторів нинішньої варшавської бібліотеки [562]. Ю.Крашевський радить О.Пшездзецькому в його видавничих справах, особливо у виданні „Wzory sztuki sredniowiecznej z epoki Odrodzenia po koniec XVII w dawnej Polskie”. Він консультує його в доборі ілюстративного матеріалу, редагує тексти. Пшездзецький пересилав йому в дарунок грав'юри, дереворити, копії творів образотворчого мистецтва [560, с. 56-57].

Листи Олександра Пшездзецького свідчать про роль Юзефа Крашевського, як наукового авторитета в ділянці історії та історії польського мистецтва. Саме Ю.Крашевський порадив О.Пшездзецькому викласти свої враження від мандрів по Правобережній Україні. Так народилась у 1841 р. двотомна книга Пшездзецького „Поділля, Волинь, Україна. Образи місць і часу” [404], яка не втратила своєї актуальності і в наш час.

Приязні стосунки поєднували Ю.Крашевського з істориком Валер'яном Врублевським–Корвіновичем (1809-1877), Євстафієм Тишкевичем (1814-1873) – істориком, археологом, меценатом, Антоном Мелешко–Малішевичем (1829-1899), поетом й збирачем археологічних матеріалів, Каролем Джевецьким (1805-1879) – вихованцем, Кременецького ліцею, автором комедій, великим прихильником розкріпачення селян, відомим одеським вченим істориком і статистиком А. Скальковським та з іншими видатними людьми того часу [565, с. 530].

Залишивши назавжди Волинь і мешкаючи у Варшаві, Юзеф Ігнаци Крашевський ще багато років подумки буде повертатись до краю, якому віддав 20 років свого життя і де створив свої найкращі твори.

Проте жити і працювати в столиці Ю.І.Крашевському не судилося довго. Вже в січні 1863 року, напередодні повстання, за наказом начальника цивільного управління маркіза Велепольського, який з підозрою ставився до діяльності письменника, Крашевський змушений був назавжди залишити Королівство Польське і поселитись у Дрездені. Хоч напередодні повстання Крашевський не вірив в його перемогу і ратував за „безкровне” визволення Польщі, тим не менше, коли воно вибухнуло, він почав гаряче підтримувати його в своїх літературних творах („Дитя старого міста” (1863), „Шпигун” (1864), „Червона пара” (1865).

Перебуваючи на чужині, письменник не поривав зв'язків з батьківщиною, уважно слідкував за подіями в Польщі, вів жваве листування з співвітчизниками, співпрацював у журналах під псевдонімом Богдана

Болеславіти, робив щоденні огляди польської літератури, писав романи на теми з сучасного життя.

Але не маючи можливості спостерігати безпосередньо життя батьківщини, він все менше звертається до сучасної тематики і заглиблюється в минуле Польщі [551]. Починаючи з 70-х років, Ю. Крашевський посилено вивчає історичні джерела та архівні матеріали, маючи намір подати у великому циклі художніх творів белетризовану історію Польщі від найдавніших часів до середини XVIII ст. Саме XVIII-му століттю – періоду занепаду шляхетської республіки - письменник присвятив багато творів. Проте на відміну від реакційного польського романіста Г.Жевуського, котрий ідеалізував „золоту шляхетську вольницю” і Річ Посполиту, Крашевський засуджував польських магнатів, вбачаючи причину загибелі польської держави у феодальній анархії, слабкості королівської влади і абсолютному безправ’ї народу. Протягом 1876-1887 років він написав 29 історичних повістей і романів в 76 томах. До епілогу цієї грандіозної історичної панорами, яка охоплює кілька століть, Ю.Крашевський звернувся трохи раніше – в саксонському циклі своїх романів, де чільне місце завдяки своїм художнім якостям і глибокому відтворенню історичного тла посідає трилогія „Графиня Козель” (1874), „Брюль” (1875), „Із Семилітньої війни” (1875).

Після поразки повстання 1863 року переосмислення з демократичних позицій минулого Польщі, до якого вдається Крашевський в своїх історичних романах, було своєрідною відповіддю на наболіле питання, якими саме об’єктивними факторами був викликаний в свій час розпад польської держави, чим пояснюються невдачі національно-визвольного руху останнього періоду. Досліджуючи взаємовідносини магнатства і дрібної шляхти, аристократії й селянства протягом всієї історії Польщі, Крашевський приходить до правильного висновку, що головною передумовою розпаду Речі Посполитої була анархія можновладців, відсутність сильної централізованої влади, орієнтація на іноземну, головним чином німецьку,

допомогу, а також експлуатація, якої зазнавало трудове населення. В своїх творах Ю.І.Крашевський не ідеалізує „золотої шляхетської вільності”, а викриває її ворожу інтересам народу й держави сутність.

Прагнучи передусім відтворити дух часу, Ю. Крашевський, всупереч існуючій історіографічній традиції, сміливо вводив у свої твори звичайних, „маленьких” людей. Для повнішого відтворення атмосфери віддалених віків він творчо використовував, поряд з історичними відомостями і хроніками, матеріали легенд та народних переказів. Їх глибоке знання, знайомство з археологічними розкопками курганів дозволили Крашевському в його „Прадавній легенді” (1876) описати життя полян, їх звичаї, побут, домашню утвар і костюми. Особливо вдало зображені письменником житла полян, і це тим більше слід поставити йому в заслугу, бо за життя автора вони не були відомі науці з археологічних джерел. Описана автором в романі гостинність полян, добродушність і чесність, повага членів сім’ї до свого патріарха, батьківське право розпоряджатись дітьми, безправне становище жінки, привітне, змішане з почуттям страху ставлення до чаклунів і пристрасть полян до ворожби – все це правдиво характеризує побут і язичницьку культуру древніх предків польського народу.

Створена Крашевським картина суспільних відносин, як справедливо відзначають сучасні польські вчені, в загальних рисах відповідає науковому уявленню про цей період і в цьому один з найбільших здобутків „Прадавньої легенди”.

Свою діяльність історичного романіста Ю. Крашевський оцінював як важливий громадянський вчинок, ставлячись до неї як до своєї школи виховання національної самосвідомості молодого покоління.

І справді, в умовах жорсткої асиміляційної політики царизму, коли не існувало польської школи, твори Крашевського на історичну тематику були чи не єдиним підручником історії. І нехай не все витримало іспит часом, нехай багато чого відкидається зараз новітньою наукою, значення

історичних романів і повістей Крашевського, особливо для свого часу, не можна недооцінювати [364, с. 315].

В 1879 році польська літературна громадськість широко відзначила в Кракові п'ятидесятиріччя творчої діяльності Крашевського, що прибув на торжество із Дрездена. Міхал Ролле, син знаменитого д-ра Антонія, згадує, що вулиця св. Анни і старий Ринок аж до готелю Дрезденського, в якому поселився Ю.І.Крашевський, були заповненні молоддю, щоб хоч здалеку побачити невисоку постать старця, з сивою бородою, що скромно крокував серед світил польської літератури, науки і мистецтва. Він розчулено дякував молоді, яка скандувала: „Хай живе!”

Старий, тихий Краків у дні ювілею ожив, помолодшав. Представники міської ради пішки вирушили до готелю, де зупинився Крашевський. В місто з'їхалось 11 тисяч учасників великого свята із вшанування ювіляра. На вулицях продавались альбоми, бюсти письменника. І цілком закономірно, що інший письменник, історик, громадський діяч з Поділля Юзеф Антоній Ролле надіслав Ю.І.Крашевському вітального листа з даром від подолян і проханням благословити його синів Міхала і Кароля, які вручили ювіляру той дар – оригінальну печатку [251, с.12].

Організаційну роботу щодо виготовлення печатки взяв на себе Адам Плуг (Антоній Петкевич) [251, с. 16]. А виконав її ювелір Мельчарський за ескізом художника Керзона у Варшаві. Печатка виконана з деревію, а її срібна ручка із золотим орнаментом нагадувала мінарет біля кафедрального костюлу м. Кам'янця - Подільського в мініатюрі. Навкруги основи колони – надпис: ”Пам'ятка подолян Ю.І.Крашевському. 1829-1870”. На основі вирізьблено орнаменти з емблемами муз: Науки, Поезії, Архітектури і Старожитності [251, с. 18].

Серед великої кількості привітань був і лист від російського письменника М.С. Тургенєва. „Російський письменник, учень Пушкіна, - писав Тургенєв, - заочно піднімає заздравний келих на честь польського поета, сподвижника Міцкевича” [251, с. 32].

У своїй промові на торжествах Ю. Крашевський сказав: „Півстоліття я пік таким чином чорний хліб буденності. У ньому могли знайтись і остюки, і висівки, проте закальцю не було. Це так і є. Я ніколи не сіяв незгоди, неладу, ненависті, ніколи не кидав каміння ні в живих, ні на могили. Я намагався влити любов у мої слова, і це, мабуть, відчули, якщо пробачили їх гіркоту. Наскільки вистачало сили, я закликав до згоди, єдності, порозуміння, поєднання сердець і думок, прощення вдома і поза домом” [251, с. 18].

Однак, не здійснилися щирі побажання друзів і шанувальників таланту Крашевського. Останні роки життя його були дуже важкими. В 1884 році, звинувачений у державній зраді, він був заарештований і півтора року перебував у Магдебурзькій фортеці. Але ніщо не перешкодило йому здійснити мрію свого життя. У 1886 році він закінчив останню частину задуманого ним циклу „Історія в повісті” під назвою „Саксонські залишки”.

1887 року Крашевський помер у Женеві, куди він переїхав після виходу з в'язниці. Нині прах його покоїться у Кракові, поруч з найвидатнішими синами польського народу.

Таким чином, головним результатом 20-річного волинського періоду, в тому числі 7-річного житомирського, стало те, що він сформувався як письменник реалістичного напрямку, який творив у руслі завдань "української школи" в польській літературі.

За період проживання на Волині Ю.І.Крашевський пізнавав Україну. Займаючись у регіоні збором фольклорних матеріалів – легенд, переказів, роблячи замальовки історичних пам'яток та народного одягу, різних національних типів, він досконало вивчив побут, традиції, звичаї місцевого населення, що дозволило йому об'єктивніше і правдивіше зображувати в своїх творах життя українського села. Робота на освітянській ниві теж стала важливою віхою у його діяльності.

Отже, двадцятирічне перебування на Волині, під час якого Крашевський глибоко пізнав усю глибину не тільки історії цього мальовничого краю й більшоті земель України (Київщина, Поділля, Галичина й інших), але й всі

сторони і аспекти місцевого життя і укладу в першу чергу українського селянства і його визискувачів магнатів і шляхти, глибоке сприйняття ним соціоконфлікту між ними в умовах занепаду і кризи феодально-кріпосницької системи, - все це зумовило перехід Ю. Крашевського на стезю реалізму в його творчості.

З другого боку, завдячуючи волинському періоду життя та діяльності, Ю.І.Крашевський став українознавцем, україністом, поборником зневажених прав і свобод українського народу, зрештою сформувався як представник „української школи” в польській літературі 40-60-х рр. XIX ст., на що переважна більшість дослідників його творчості або не звернула на цю обставину увагу, або з різних міркувань замовчувала, або просто її не розуміла.

Проводячи активне вивчення Волинської губернії та інших українських земель, Ю.Крашевський сформувався як непересічний народознавець (етнолог, фольклорист, мистецтвознавець), в широкому розумінні краєзнавець, як дослідник історії міст, містечок, сіл, старожитностей, історичних подій, як літератор – України, що брав для своїх художніх романів, повістей, нарисів правдиві сюжети з життя краю, прототипи українських селян, помічаючи в них найкращі риси поведінки, характеру, ментальності загалом – все це разом стало об’єктивним джерелом для його творчості, виявило в ньому любов до України, до її народу, привело його до пошуків соціальної справедливості в суспільстві.

За своїми суспільно-політичними поглядами Крашевський належав до ліберально налаштованої польської інтелігенції, що відстоювала програму буржуазно-демократичних перетворень у Польщі. Він виступав за розкріпачення селян, співчував ідеї національно-визвольного руху, підтримував зв’язки з відомим польським революціонером Шимоном Конарським, українським поетом – революціонером Т.Г. Шевченком [565, с. 530]. Патріот і гуманіст, він щиро прагнув допомогти обездоленому народу і завдяки тому зумів підняти до правдивого, реалістичного зображення

дійсності. Завдяки його просвітительській діяльності у Житомирі – роботі театру, де Крашевський був художнім директором, музичним вечорам, які влаштовувалися в домі письменника, це губернське місто на якийсь час втратило свою провінційність і стало одним з культурно-просвітницьких центрів Правобережної України. Цьому сприяв і будинок Ю. Крашевського у Житомирі, який завдяки письменнику став салоном для місцевої інтелігенції, важливим науковим, літературним і культурно-просвітницьким осередком, постійними відвідувачами якого були відомі особистості з різних регіонів Польщі та України.

5.2. Волинь, Поділля і Київщина в історико-краєзнавчих працях Ю.І.Крашевського

Враження дитинства, яке Крашевський провів на Волині у маєтку матері, неподалік Луцька, вилилося згодом у серйозне зацікавлення історією і культурною спадщиною України. Найяскравішим проявом того захоплення стали мандрівники Ю.Крашевського у 30-40-х роках ХІХ ст. по Правобережній Україні. Враження від них разом з історією цієї землі було викладено у „Споминах про Волинь, Полісся та Литву”, які Ю.І.Крашевський опублікував 1840 року у Вільно. Книга перевидавалася ще двічі: у 1860 році в Парижі і 1985 році у Варшаві [566]. Доповненням до них є публікація Крашевським книги споминів про подорож до Одеси, Єдисана і Буджака [304] та інші.

Джерелом написання „Споминів...” стали історико-археографічні праці М.Балінського і Т.Ліпінського, А. Пшездзецького [187; 404], а також власні враження від мандрівок. Книга вийшла у двох томах. У них, змальовуючи історію багатьох населених пунктів, автор перераховує і коротко подає відомості про замкові споруди Полісся і Волині, від яких на той час залишилися лише руїни (в Кричильську, Степані, Старому Чарторійську, Кременці, Острозі, Дубні, Млинові і т.п.). Цікавими є описи населених пунктів. Як приклад, можна навести розповідь автора про місто Слауту, що

в Південно-Східній Волині. Невеликий, але інформативно насичений розділ знайомить читача зі Славutoю першої половини ХІХ ст., в околицях якої „розтягнулися великі маєтки князів Сангушків”. Крашевський відзначає наявність у місті фабрик, що виробляли сукно, ковдри, фланель, папір, і зазначає, що „Славута на відміну від інших містечок Волині вирізняється набагато вищою... цивілізацією” [566, т.І, с. 159].

Письменник описує князівський палац, костюл св. Дороти за містом, крамниці, згадує аптеку, „славну єврейську школу”. Багато уваги Крашевський приділяє корчмам, відзначаючи художнє оформлення їхніх приміщень у Славуті та навколишніх селах. Особливістю того краю, відзначає автор, є оформлення віконниць мисливськими сценами або сюжетом місцевої легенди про ведмедя Маруху [566, с.161]. В своєму творі Крашевський не обходить увагою історію євреїв і, зокрема, їхньої видавничої діяльності у містечку: ”Славута з давніх часів мала відому друкарню єврейських книг, пропонуючи книги для віруючих і календарі для ізраелітів цілої Волині. Опису надрукованих тут [книг] не маємо досі жодного. Чацький наводить лише єдину: „Tania czyli Likatej amerim” Зелмана Боруховича, а Немцевич у „Лейбі та Сарі” трохи щось про ту друкарню згадує” [566, т. I, с. 161-162].

Про Сангушків Крашевський зазначає, що вони лише „недавно сюди свою резиденцію перенесли із Заславля... познайомившись з ними, неможливо їх не шанувати” [566, т.І, с.78].

В описі повітового міста Старокостянтинова, що було на межі з Поділлям, Крашевський наголошує на те, що воно є надзвичайно важливим для Волині пунктом, „...оскільки тут знаходяться найбільші склади Волині, тут тягнуться довжелезні вервечки чумацьких маж; звідси, на зворотньому шляху, забирають пшеницю. Містечко зсередини розсипане, вбоге, негарне; у ньому дві відновлені церкви з руїн домініканського костелу; скромний костел капуцинів становить єдину оздобу... Вїхавши до містечка, мене так вразила будова синагоги особливого східноізраїльського смаку, оточена східцями,

ганками, оздобленими дошками, що я, незважаючи на краплі дощу, мусів зупинитись і замалювати. Потім, ніде не зупиняючись, вирушаємо до костелу капуцинів на відправу. Це костел скромний, чистий, милий, заохочуючий до моління” [566, т.І, с. 78]. І далі письменник пише: ”...містечко знайшли заваленим мажами чумаків, котрих всюди цілих і поламаних, ще заповнених, уже порожніх, випряжених і запряжених на вулицях і площах було повно. Чумаки зі своїми загорілими обличчями, задьогченими свитками, задуманими фізіономіями і обдерто – оригінальним одягом зустрічались нам повсюдно. Але тут чумака ще не є чумаком, лише тільки в степу, де йде з валкою, є він собою, там ми його пізніше зловимо для замалювання” [566, т.І, с. 79]. Крашевський, вірний собі, не упускає нагоди зробити замальовки пам’яток історії, народного одягу, народних типів – міщан, селян, представників різних національностей.

Подорожі по Волині, Поділля, Поліссю багаті враженнями від краєвидів української природи, які стали першим джерелом формування україністики Ю.І.Крашевського. Під час своїх подорожей письменник не тільки знайомився з ландшафтами, з містами, містечками і селами Правобережної України, а й детально вивчав їх історію. Так, відвідавши с. Самчики Старокостянтинівського повіту, письменник писав: „...Самчики, село над Случчю, ... є одним з найкращих в околиці збудованих і впорядкованих маєтків. По величезних стайнях, розлогих будівлях і відсутністю корчми можна пізнати тут ще старопольську порядну заможність у всьому, що зроблено, збудовано... Староста Чечель, напевне, був єдиним з тих людей давньої породи, хто не відсилав коней і слуг своїх гостей до корчми, а гостей зі щирістю старопольською приймав. Через це не тільки не розтринькав майно маєтку, а й чесно його примножив” [566, т.І, с. 92].

У другому томі „Споминів...” Ю.І.Крашевський чимало місця відводить опису міста Луцька і, зокрема, його пам’яток - замку Любарта, костьолу бернандинів” [563, т.ІІ, с. 160].

Описуючи історію Волині і Полісся, історичні пам'ятки, письменник вісвітлював і соціально–економічний стан цих земель. Відомий французький історик Д.Бовуа наголошував на тому, що стосунки між поляками й українцями того часу – це найчастіше стосунки між панами і кріпаками, що саме Ю.І.Крашевський – один з небагатьох, коли не єдиний, хто в згаданий період зумів затаврувати ту бездумність, з якою його співвітчизники ставилися до селян і показати, що зловживань, котрі призвели до козацьких війн XVII ст. і уманської різанини XVIII ст., стало ще більше у XIX ст. [222, с. 71]

Апелюючи до співчутливих рефлексій поляків про „колоніальні війни” XVII ст., наприклад, С.Твардовського [581], Крашевський підкреслює, що вже тоді „нечуваним було панське гноблення на Русі, яке частково й призвело, а й, принаймні, багато в чому допомогло Хмельницькому в страшному бунті, де пролилося стільки крові. Зростаюча кількість податків, чиншів, різних виплат, поєднана невдовзі з тягарем військового постою, ставала майже нестерпною. Вимагалися дарунки для новонароджених, для наречених, навіть тепер на Поліссі і на Волині зберігся звичай дарувати панові чорну курку, полотно, крупи, горілку, випічку, червоний пояс тощо” [566, т. I, с. 175]. Євреї, котрі також визискували кріпаків, страждали від вибухів народного гніву разом з поміщиками, однак, на думку Крашевського, який, зрештою, сам був землевласником, основна відповідальність лежала на останніх: ”Справедливість, дійсно, повинна бути скрізь, але я не знаю, як погодити знання, до якого прагнемо, з нелюдською дикістю, яку бачимо майже всюди” [566, т. I, с. 170-181].

Інший сучасник і приятель Ю.І.Крашевського – А.Пшездзецький у той же час писав: „Татари застали б мужиків такими, якими покинули їх на початку XIV ст. Ті ж потреби і промисел, те ж невігластво й злидні. Праця їхня подібна до праці тварин. Ними треба керувати, полишені самі на себе хлопи не працювали б ні на пана, ні на самих себе” [404, т. I, с. 78]. І розуміючи, що селян можна було б просвітити й навчати, А.Пшездзецький

пише: „В руках панів справа просвіти, справа похвальна, свята серед усіх інших. Уряд дозволяє влаштовувати по селах парафіяльні школи. Такі школи, кімнати притулку для дітей, шпиталі для хворих (а найбільше палке й діяльне старання) через кільканадцять років призвели б до відродження багатьох сотень тисяч людей, доля яких віддана Божим Провидінням до рук панів під серйозну опіку” [404, т.І, с. 79].

Важливою віссю існуючої системи був примус, а одним з найжорстокіших його проявів – набір у рекрути. Першими кандидатами в рекрути були селяни, які намагались втекти. Для того, щоб їх упіймати, влаштовувались облави, втікача наздоганяли всім селом, а потім посилали на рекрутську комісію. „Послухайте, коли когось беруть у рекрути, - пише Крашевський, - який плач, який розпач, які ридання! Найдивніше, що в такі урочі хвилини жалоби жінки замість того, щоб приказувати і плакати, весь час тужно, немов мимохить, співають, ідучи за возом бідного вигнанця, витирають очі й смутним співом проводжають його до містечка. Проникнувши глибше в причини сліз і жалю, помітиш в них, напевно, матеріальні підстави, хоча чого ще можна чекати від такого неосвіченого і бідного люду” [566, т. I, с. 174].

Досить часто в рекрути відправляли тих нещасних, які дозволяли собі якесь „зухвальство”; за словами А.Іванського, карали „за кожен прояв почуття людської гідності, чого тогочасна шляхта терпіти не могла, бо, на жаль, цього не розуміла і не відчувала в цьому потреби” [306, с. 67].

Працю Ю.І.Крашевського „Спомини...” без перебільшення можна вважати першою серйозною науковою спробою характеристики життя волинян та поміщиків в усіх аспектах: господарському, культурному, психологічному та етнографічному [170, с. 60]. В книзі письменник чітко розмежовує поняття „Волинь” та „Полісся” і робить спробу дати порівняльну характеристику того чи іншого регіону, ділиться своїми роздумами з приводу відмінностей між ними, наприклад, у характеристиці ярмарків, що проводились у ХІХ ст.

Описуючи той чи інший населений пункт, Крашевський детально змальовує житла заможних селян та бідних, дає тонку психологічну характеристику. Ось як письменник описує хату заможного поліщука (жителя Полісся): „Заболочене подвір'я, оточене хлівцями різної форми і величини, протоптана стежка до сіней, в яких повільно походить вгодований кабан та вмощуються до сну кури” [566, т. I, с. 15-16]. Про внутрішній інтер'єр автор пише: "Хата з піччю, біля печі – лава, в глибині – початі кросна, колиска дитяча і стіл, також оточений лавами..., біля дверей стоїть цебер, ражка, горщики на полицях і стара кварта..." [566, т. I, с. 16]. І далі: „В кутку під образами - хлібна діжа, що, пошанована, зайняла почесне місце під опікою Божої Матері, яка розпростерла над нею свій зоряний плащ” [566, т. I, с. 16].

Змальовуючи українські хати на Волині, письменник зазначає, що вони чисті і впорядковані, побудовані з дерева і глини, чисто побілені, з призьбою, оточені деревами і плотом, який виготовлений, за браком дерева, із землі та гною” [566, т. I, с. 110]. На відміну від поліщуків, які освітлювали домівки лучиною, в „безлісній Волині” для цієї мети використовували стебла трави „коров'яку”, які мочили, як коноплі, сушили, обтирали і палили серцевину, як свічки [566, т. I, с. 110].

Характеризуючи вдачу українців-волинян, Ю.Крашевський пише, що це „люди слухняний і добрий при врівноваженому поведженні з ним, але в глибині серця – гордий, який довго пам'ятає кривди і чекає на хвилю помсти поганим панам”. Разом з тим волиняни вміють зворушливо виявити вдячність за добро, „за найменшу допомогу і просто привітне слово, покірно кланяються і навіть падають до ніг” [566, т. I, с. 111].

При описі народного одягу українців письменник звертає увагу на вбрання різних соціальних верств та національних меншин: поляків, євреїв, циган. В усіх етнографічних замальовках він уміє виділити головне, не пропускаючи разом з тим жодної цікавої деталі, завдяки чому досягає влучної характеристики явища. Цікаво і з гумором письменник описав,

зокрема, купівлю на ярмарку в Янівцях шапок – предмет неабиякої гордості українських селян: „претенденти на нові шапки їх пробують, скубують, гладять, усміхаються і оглядаються, чи цілий ярмарок бачить на них нову шапку [566, т. I, с. 10]. Знаючи, яку важливу роль в одязі і житті поліщуків відігравала шапка, Ю.Крашевський, описуючи чоловічі головні убори, зазначає, що вони в переважній більшості сукняні, „на зразок давньої конфедератки”, прикрашені кольоровими шнурами. Взимку іноді одягали смушкові шапки. Солом'яних капелюхів, на думку автора, було мало [566, т. I, с. 176].

Необхідним атрибутом одягу поліщука був шкіряний пояс з набитими мідними гудзиками, з якого звисала калитка з люлькою, кресалом, кременем і кількома монетами, старанно загорнутими у вузлик [566, т. I, с. 176]. Біля нього в шкіряному футлярі – гострий ніж та дротина для прочищення люльки [566, т. I, с. 176]. Про це не раз згадували в своїх працях відомі дослідники, як про давній, відомий ще з літописів звичай древлян та волинян [170, с.62]. У чоловічих похованнях обох племен часто зустрічалися залізні ножі, які носили підвішеними до поясів у шкіряних чи дерев'яних футлярах, іноді скріплених мідною дротиною чи залізною скобою [579], знаходили також „ремені для причіплювання підручних речей або шкіряні мішечки, мошонки; траплялись такі мошонки і з цілим своїм інвентарем; огнивом, маленьким бруском до гостріння, кусочком сірки, кількома баранячими астрагалами” [580, т. I, с.270]. „Жоден поліщук – пише Ю.Крашевський, - без згаданих речей не рушає з хати, бо жити без вогню і люльки він не може... Завжди коли що–небудь робить в полі, запалює недалеко вогонь, а люльки з вуст не виймає” [566, т. I, с. 176].

Описуючи жіночий одяг українок, дослідник відзначає, що в найбільшій частині Полісся він складався в той час з біло–сивого сукмана з кишнями, чобіт чи постолів, сорочки, оздобленої мережкою, чи блакитно–чорною вишиванкою, що застібалася на блискучий гудзик, пояса, фартушка і

„кавалка сукна кольорового, що звисав спереду і носив назву „навіска” [566, т. I, с. 175].

Крашевський не згадує про дівочі головні убори та прикраси, а лише зазначає, що „жінки заміжні носять щодня хустки білі так само, як дівчата”, лише у дівчат визирає з–під хусток довге волосся [566, т. I, с. 175].

На відміну від мешканців Полісся, відзначає письменник, волиняни одягали сіряки (свитки) брунатного кольору (святкові – білі чи світло-сірі), обшивали їх червоними шнурами навколо коміра, кишень, рукавів. Доповненням до свит іноді слугували важкий каптур, теж прикрашений шнурами, який одягали у період негоди [566, т. II, с. 108]. Пояси у поліщуків червоні, шапки – смушкові чи сукняні, теж обшиті шнурами. Жінки одягали сорочки, прикрашені на комірі та рукавах вишитими орнаментами в білих, червоних, голубих барвах. Волинянки носили спідниці в різнокольорову (жовту, зелену, червону) клітинку. Подекуди одягали дві плахти, що звисали спереду та ззаду [566, т. II, с. 108].

Письменник описує верхній жіночий одяг – сіряки та короткі кафтаніки, в свята - бекеші з голубого сукна, підшиті чорними та сивими смушками. Головні убори – намітки, хустки, кінці з китицями яких звисали на плечі. Є згадки і про дівочі головні убори – квіти та стрічки на лубку. Серед взуття згадуються жовті та червоні чоботи на високих підборах [566, т. II, с. 108].

Багатшими були і прикраси волинянок, які носили шліфовані коралі, а іноді золоті дукати, на відміну від мешканок Полісся, основними прикрасами яких був мідний хрестик і кілька разків намиста [566, т. II, с. 109].

На основі порівняння Ю.Крашевський робить висновок про істотну різницю в економіці, побуті та одязі волинян і поліщуків. Причиною того був кращий економічний стан Волині, інші господарські умови.

Письменник звертає увагу і на вбрання зубожілої шляхти поліського села Серники. Їх свитки були білими, як у селян, але пошиті на кшталт капоту (призібрані біля стану), кольори іншого крою, пояси не червоні, а

чорні; на ногах – постоли, як у інших, але з шкіряними ремінцями [566, т. I, с. 58].

В своїй праці Ю.Крашевський намагається торкнутись усіх аспектів народної культури регіону, подати різнобічну характеристику обстеженої території, основних занять населення, одягу, звичаїв та обрядів, народних пісень.

Окремий розділ своєї книги Крашевський присвятив поліським лісам, зокрема полюванню. Письменник знайомить читача з особливостями полювання на Волині у першій половині XIX ст., відмічаючи полювання із загоничами, облавою, взимку на сарн – на санках, з сільцями і яструбами на птахів тощо. Автор перелічує звірів місцевих лісів того часу – лосі, ведмеді, бобри, рисі, сарни, а також наводить низку мисливських анекдотів.

Характерною рисою „Споминів...” Ю.Крашевського є прихильне ставлення автора до краю, його населення та культурної спадщини.

Отже, об'єктивність, правдивість і точність описів письменником побуту, звичаїв, традицій, менталітету українців Волині стали важливим фактором його українознавчих засад, джерелом для створення ним повістей і оповідань на українську тематику. З другого боку, праця Ю.І.Крашевського „Спомини Волині, Полісся, Литви” є цінним документальним джерелом з історії, етнографії та культури Волино - Поліського регіону першої половини XIX ст. для сучасної вітчизняної історіографії, етнології та української історичної регіоналістики.

Разом з тим, як і в багатьох польських авторів – попередників і наступників Крашевського, твір "Спомини" пронизаний ідеєю культуртрегерської місії Польщі на теренах України. Автор спостерігав, як на той час замки, фортеці, костьоли і монастирі, давні надгробки та інші старожитності, що уособлювали польську присутність на Волині, перетворилися на руїни. Письменник висловлював сум з приводу того, що громадськість краю у своїй більшості демонструвала байдужість до власної культурної спадщини. Можливо, тому він і купив за 1300 рублів залишки

костюлу боніфратів у Луцьку, щоб зберегти його від остаточного зруйнування.

Заслуга Ю.Крашевського у зростанні зацікавленості історико-культурною спадщиною Волині проявилась наступним чином. Окрім опису пам'яток архітектури, старожитностей він, як талановитий художник і графік–аматор, залишив у спадщину чимало власноруч виконаних замальовок: башти Свидригайла у Луцьку, замків у Клевані, Острозі, ратуші в Олиці, будинків Дубна. Ці малюнки опубліковано у другому (Париж 1860 р.) та останньому (Варшава, 1985 р.) виданнях його „Споминів...”, у різних збірниках, пов'язаних зі вшануванням пам'яті Ю.Крашевського. Вони зберегли зображення багатьох уже нині неіснуючих пам'яток Волині, а також сприяли у 1920-1930-х роках відновленню попереднього вигляду окремих з них [567, с. 20].

Ю.Крашевському належать і замальовки деяких старовинних написів і таблиць, а також археологічних пам'яток, які йому вдалося відшукати під час власноруч здійснюваних розкопок в околицях с. Киселі Старокостянтинівського повіту та в інших місцях Надслуччя Волині [568].

Збереженню для наступних поколінь зображень значної кількості архітектурних пам'яток Волині і Полісся сприяло й те, що Ю.Крашевський зібрав колекцію оригінальних замальовок пам'яток зодчества художників-графіків, зокрема замкової церкви в Острозі (М.Кочоровського), єзуїтського костюлу в Житомирі (А.Левінського та Ю.Собкевича), замку Радзивілів у Білій (В.Мальського), замку Клевані (В.Шотарського) й інших [568, с. 236]. Таким чином, праця Ю.І.Крашевського „Спомини Волині, Полісся, Литви” є цінним документальним джерелом з історії, етнографії та культури Волино - Поліського регіону першої половини ХІХ ст.

Іншим важливим історико-краєзнавчим твором Ю.І.Крашевського є „Вечори волинські”, який був написаний у 1857 році [354]. Джерелом до написання „Вечорів волинських” стало зацікавлення письменника історією

Волині, її фольклором, етнографією, а також роздуми про соціально-економічний стан краю, про причини зубожіння його населення.

На початку 1859 р. на сторінках газети „Литовський щоденник” Крашевський почав публікувати „Вечори волинські” і в тому ж році у Львові вони були видрукувані окремою книжкою, тиражем 200 примірників. Структура книги побудована у вигляді уявної подорожі Волинню, від її західних кордонів до крайнього сходу. Починається твір словами: „Красива та Волинь. З однієї сторони Буг, з другої - Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні річки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під руками все, що душа і тіло забажати може. І чого тут немає! Навіть історичних пам’яток, того безкоштовного скарбу, у нас більше, ніж у сусідів, замків і замчиськ, могил, кам’яних сокир престарих. На Бога, чого тут немає! Є тут і степ, і гори, хто їх не любить, і пуща, і болота, і Полісся страшливе, і піски з дюнами, і чорнозем – одним словом, хто що запрогне, те собі вибере. Край мальовничий і розмаїтий.

Окрім волиняків, ми маємо тут мазурів, і села російських старовірів, і колонії німецькі, і єврейські села, і татарів, і караїмів. Є тут мішанина рас і поколінь. У Ковельському і Овруцькому повітах рівнина, ліси, трясовини, болота, край мало розмаїтий, смутний, але не без приваб. У середній частині біля Луцька, Дубна, Острога, край горбкуватий, веселий, життєвий, перетятий лісками, оживлений водами, багатий могилами і замками. Далі під Кременцем гори мальовничі, а над Тетеревом і Случем скелі серед зелені гранітні” [354, с. 6-8].

Поряд із замилюванням Волинню автор сумує за втраченим славним минулим його батьківщини. Крашевський називає Волинь „колискою богатирів” – Любартовичів над Володимиром і Луцьком, Чацького над Кременцем, Корибутів і Мнішків над Вишневцем. Але, за словами автора, „бог відвернув очі і присудив той край на спочинок самотній” [354, с. 16]. Волинська земля, на думку письменника, перестала родити славетних мужів, і в результаті постає суцільними руїнами колись могутніх замків, монастирів

і костьолів. У своїх ліричних відступах Крашевський прямо не вказує на причини цієї руїни, але між рядків можемо прочитати його думку – занепад Речі Посполитої і втрата нею державності. І чи не головну роль у цьому занепаді письменник відводить шляхті, до якої і сам належить. Він відверто засуджує сибаритство і безпечний спосіб життя. „Ідучи, бачимо, всюди палаци, парки, модні карети, красиву упряж, а тут же обіч люд дуже бідний і утиснутий, котрого тільки життєдайність землі рятує і то помимо панів, про добрий побут селянина мало дбаючих”. Люд волинський на обличчі смутний, покійно вклоняється і навіть до ніг падає за найменшу поміч, або добре слово. Пісні невеселі, музика найчастіше меланхолійна і тужлива, смутна. Не дивно, адже кільки нападів, воєн, що нищили край, відображено в долі і піснях” [354, с. 18, 84].

Так само негативно письменник висловлюється про еліту краю, яка байдуже ставиться до свого минулого. Тоді як історичні пам’ятки гинуть, „ми звикли тільки на віддалі споглядати наше минуле, не сміючи торкнутись його, аби не забруднити глянсованих рукавичок” [354, с. 110]. Крашевський пише „ми”, не відділяючи себе від решти шляхти, яку піддає критиці за байдужість до свого минулого і беручи на себе частину провини в тому, що так відбувається [578, с.9].

Такими ліричними відступами пересипаний весь твір у перервах між описами населених пунктів.

Опис Волині розпочинається з крайньої західної точки Волині – містечка Устилуг над Бугом. Містечко розташоване на головному шляху, що веде до Королівства Польського. Таке вигідне розташування могло б посприяти тому, щоб місто перетворилось у вогнище торгівлі і впливало б на піднесення краю, а разом з тим, це одне з найбільш бідних містечок краю. Від колишньої величі міста залишились лише „руїни палацу на горі... і мури капуцинського костьолу в оточенні дерев’яних халуп і єврейських корчм” [354, с.18]. Подібна доля й іншого волинського міста Володимира.

Описуючи містечко Млинів, Крашевський вдається до великого ліричного відступу, згадуючи про колишнього власника міста Александра Ходкевича, одного з „богатирів”, якими в минулому славилася Волинь. Письменник згадує широку просвітницьку діяльність А.Ходкевича, його громадську активність і меценатство. В один ряд з ним він ставить і Тадеуша Чацького – фундатора знаменитого Кременецького ліцею – відомого культурного і просвітницького центру Правобережної України першої чверті ХІХ ст.

Подаючи опис того чи іншого населеного пункту, Ю.Крашевський висловлює власну думку про можливості його економічного піднесення. Великі перспективи, на його погляд, має одне з найстаріших міст Волині – Дубно. Головним його „козирем” може стати торгівля. „Єврейства тут як саранчі, і ніде, окрім може славного Бердичева, немає єврейчиків жвавіших, охочих до послуг” [354, с. 86]. Знамениті Дубнівські контракти, що в недалекому минулому приносили славу місту, за часів Крашевського занепали, хоча могли б зрівнятися з Бердичівськими. В зв’язку з описом Дубна Крашевський згадує одне із явищ, характерних для Волині кінця ХVІІІ ст. – спекуляцію землею. Широкомасштабні оборудки цим „товаром” здійснювалися саме на дубнівських контрактах. Письменник називає низку поміщиків, які відзначилися на цьому тлі. Певну увагу він приділяє магнату Понінському, який завдяки спекуляціям землею став власником величезних маєтків у середньому Послуччі, зокрема Полонного, Любара, Мирополя та ін.

У контексті спекуляцій землею Крашевський у ліричному відступі торкається питання взаємовідносин шляхтича і українського селянина. Цей ностальгічний опис висвітлює письменника в іншій іпостасі – багатого землевласника. При всіх своїх демократичних поглядах він був поміщиком, який мав чималі прибутки зі своїх маєтків. На його думку, селянин і пан становили родину, поєднану сердечними узами. Типовий погляд поміщика – кріпосника „благодійника і рідного батька” для своїх підлеглих, також характеризує епоху, коли поляки, незважаючи на заходи, вжиті царським

урядом, залишались панівним класом у Правобережній Україні [381, с.9]. Віками сформований уклад поміщицького побуту, його значення для кожного шляхтича, письменник-краєзнавець сформулював одним реченням: „Шляхтич йшов на найбільші жертви, аби утриматися при маєтності, втрата з рук гнізда була для нього ганьбою і соромом; воно робило з нього те, чим він був, членом суспільного побуту, пестуном історичних пам'яток, батьком підданих та їх братом” [354, с.98].

Опис побуту шляхти Крашевський не випадково навів одразу після спекуляцій землею. Саме в цьому він вбачає головне зло, яке призвело до занепаду родинних гнізд, а також розрив ідилічних стосунків між паном і селянином, коли разом із землею почався і продаж душ.

Письменник описує м. Острог, нині історичне місто Рівненської області, особливо наголошуючи на внескові князів Острозьких в економіку, культуру Волині. Загалом Ю.Крашевський у своїй творчості ще не раз звертатиметься до історії того багатого і славного роду [577, с.63].

При описі Старокостнтинова Крашевський, власне, використав матеріали, які були вже опубліковані у „Споминах Волині, Полісся та Литви”. І скрізь одна і та ж картина – руїни колишньої великої, зниклої з мап Європи держави. Розповідаючи про Корець, письменник відзначає, що „його останній власник, з давніх посідачів, плекав для нього велике майбутнє: побудував і заклав фабрики, осадив ремісниками, але слід того лишився лише у мурованому ринку, утримуваному євреями в найгіршому стані” [354, с. 112].

Третій розділ „Вечорів волинських” присвячений Житомиру – губернському центру, який згодом перекладено українською мовою В.Грабовським [569]. У цьому розділі зосереджена найбільша частка фактологічного матеріалу книги, тоді як в інших переважають ліричні роздуми Крашевського. Опис міста розпочинається з його розташування і дати заснування. Далі письменник подає короткий виклад його славної історії, історичних пам'яток, які зникли на час Крашевського з лиця землі.

Автор описує житомирські вулиці, особливості міського життя. Його вражає мала кількість наукової та художньої літератури. „Нових книжок шукають, вони переходять з рук до рук, ними займаються, про них говорять. Не можна заперечити, що це ознака руху до кращого в суспільстві. Звичайно, є погані книжки, є шкідливі, однак з читанням загалом приходять найкращі результати, і література є позитивним цивілізаційним осередком, вона освічує суспільство. Тішуся тим, що все нижче і глибше у суспільство проникає потреба читання, просвітництва, мислення” [354, с.88-89].

Цікаво змальовані суспільні відносини в місті як у середовищі шляхти, так і серед інших соціальних груп. Письменник пише: „Житомир, як і в давні свої часи, є місцем проживання шляхти, яка принесла сюди свій звичай збиратися в тісному колі і милуватися тишею. Усі живуть, як на селі добрі сусіди, не розкішно, по-господарськи і більше перебувають дома, ніж поза домом. Спосіб життя всюди непоказний, скромний, тихий” [354, с. 116]. Після опису шляхетського клубу, театру, який „змушений звертатися до свого старого репертуару, аби задовольнити повсюдне бажання до німецької чи навіть французької трагедії, і це лише потурає поганим смакам” [354, с. 117].

Закінчивши опис житомирського життя, Крашевський переходить до замальовок мешканців різних повітів Волині. За незначними деталями письменник пізнає місцевість, звідки прибув мандрівник до губернського центру. Так, „шапка, хутро, сурдут умить відрізняють обивателя з Володимира, котрий одягається у Варшаві та Любліні, від Кременця, що несе на собі елегантність Галичини, і овручанина, котрий у благій простоті носить довгі поли посеред коротких” [354, с. 123].

Кожен з повітів, які описує Крашевський, ніби оживає і набирає властивих тільки йому рис. Луцький - славився погордливістю обивателів, в яких і досі не зникає старий сеймиковий дух, Ковельський – аристократичний та елегантний, Овруцький – старошляхетський і відсталий, Заславський складається лише з одного Сангушка, який є посідачем ледве не

трьох четвертей повіту, Старокостянтинівський – багатий і скупий, у Житомирському - завжди найважче було втриматись урядовцям, від яких місцевий обиватель вимагав дуже багато і найчастіше їх змінював.

Побут селянства Волині вже достатньо висвітлений у „Споминах Волині, Полісся і Литви” та інших творах автора, але „Вечори Волинські” суттєво доповнюють соціально-психологічний портрет корінного українського населення краю.

Останній розділ „Волинських вечорів” називається „Минуле і майбутнє”. В ньому, незважаючи на приховану ностальгію Крашевського за героїчним минулим, проглядає віра у краще майбутнє українського народу.

Таким чином, книга Ю.І.Крашевського є цінним краєзнавчим джерелом, що висвітлює історію, життя, побут, звичаї, колорит різноетнічної Волині – української землі. Яскравий опис, зокрема селян-українців цього краю, насичений оригінальним фактологічним матеріалом, до того ж з погляду очевидця та сучасника подій і на нинішній день має неоціненне наукове і пізнавальне значення.

1855 року Ю.І.Крашевський написав історичну працю у 4 томах „Спогади Яна Дуклана Охоцького” [570]. Ян Дуклан Охоцький – шляхтич з с. Вільська, нині Черняхівського р-ну, що на Житомирщині. Ці „Спогади” по праву можна назвати енциклопедією життя Волині XVIII – початку XIX ст. Найбільшу цінність для нас становлять картини побуту в Житомирі, Овручі, Новограді–Волинському (Звягелі), Черняхові, а також спогади про Коліївщину, батька поета Густава Олізара з Коростишева та інших. У праці окреслені розділи: „Житомирські сеймики 1792 р.”, „Волинь у 1797 р.”, „Нова Волинська губернія”, „Дальші події в Житомирі”, „Житомир і Сідачівка”, „Волинські епізоди”, „Романів”. У „Спогадах” багато цікавих бувальщин, пригод, місцевих історій і легенд.

Цінним історичним джерелом можна вважати також історичну драму Ю.Крашевського „Гальшка” [571; 572]. Вона була написана в 1838 році 25-літнім літератором. До цього епізоду з історії Волині середини XVI ст.

звернулося чимало науковців і в наш час. Але можна стверджувати, що саме Крашевський увів в художню літературу образ княжни Гальшки Острозької – племінниці знаменитого Василя–Костянтина Острозького і співфундаторки Острозької академії.

В короткій передмові до історичної драми автор зазначає, що він використав для її написання ряд історичних джерел, серед яких згадує „Dzieje w Koronie polskiej od roku 1538 po 1572” Лукаша Гурницького, „Historia” Нейгебауера і Кадано, „Klejnoty Rycerstwa” Папроцького, а також архів Метрики Литовської [577, с. 63-66]. Перелічуючи використані джерела, Крашевський наполягає на історичності своєї драми.

Однак при уважному прочитанні драми констатуємо, що серед дійових осіб княжна Гальшка є лише в другому плані, де дія відбувається в Острозькому замку і стрижнем якої є її примусове одруження. Лише в третині тексту п'єси княжна Острозька дійсно є дійовою особою. Вся ж драма – перипетії кохання князя Дмитра Сангушка і української дівчини Молнії. Про подальшу долю Гальшки, а це ж тільки початок її сумного шляху, нічого не повідомлялось, як не розповідалось і про подальші роки її поневірянь.

Дмитро Сангушко введений у драмі як підла, підступна і брехлива людина. Це тим більше рельєфно простежується, оскільки він був сміливим і вправним воїном, оборонцем степових рубежів і міг би протистояти обставинам життя. Він клянеться Молнії у вічному коханні, а сам тим часом планує одружитися з Гальшкою. На докори дівчини щодо його нещирості Дмитро відповідає, що в шлюбі з Гальшкою його приваблює суспільне становище і багатства, а його ночі і кохання належатимуть Молнії. За спиною Молнії, хоч і неохоче, Сангушко погоджується подарувати дівчину Василю Острозькому, як плату за сприяння в одруженні з Гальшкою.

В другому акті Сангушко взагалі виступає як гвалтівник, розбійник, зажерливий чоловік, який не хоче ділитися з князем Василем скарбами тих же Острозьких, здобутих у замку.

На відміну від Сангушка, його вірна подруга українська дівчина–козачка – натура цілісна, самовіддана, жертвна, яка за коханим ходила в походи, билася з турками і татарами, рятувала його життя і лікувала рани, спала в степу під відкритим небом, поклавши голову на камінь.

Коли всі облишили князя Дмитра, Молнія в Чехії робить відчайдушну спробу його врятувати, вбиває місцевого донощика і зі зброєю в руках до кінця захищає Дмитра від убивць. Дізнавшись, що це вона причина загибелі Дмитра, бо мимовільно привела вбивць у притулок вигнанця, яких помилково прийняла за друзів, Молнія закінчує життя самогубством. Отже, саме проста українська козачка і є справжньою героїнею драми Ю.Крашевського.

Цікаво, що замилювання українськими жінками властиве не тільки Ю.Крашевському. Свентина у Ю.Словацького, опис українських дівчат, які нагадують русалок, у Ю. Ролле тому підтвердження [577, с. 65]. Названі автори теж відзначають в українських жінок гордість, відданість коханому, любов до рідної землі. В драмі „Гальшка” саме образ Молнії підтверджує демократичні симпатії Крашевського [577, с.65]. В той же час вельможі і православні українці Дмитро Сангушко й Василь Острозький, і поляки–католики Беата Костелецька – мати Гальшки й Мартин Зборовський - далекі від авторських симпатій, які визначає не національна чи релігійна належність.

Однак Ю.Крашевський надто вільно повівся з історичним матеріалом і допустив ряд неточностей: Дмитро Сангушко в Чехії не був убогим втікачем, а прибув туди на чолі озброєного загону зі значними скарбами та іншим майном. Обставини вбивства Дмитра Сангушка теж далекі від історичних фактів. Змальована у драмі постать князя Василя Острозького не відповідає історичній дійсності: Василю Острозькому на час описаних подій було лише 27 років і він був на 13 років старший від своєї племінниці.

Однак, незважаючи на неточності, недоречності, в творі чудово змальований побут, природа, відчувається любов автора до України та її

людей. З іншого боку, драма „Гальшка” є своєрідним джерелом до вивчення середньовічної історії України.

Крім вищезазначених історико-краєзнавчих праць, Ю.Крашевський писав праці з історії Литви: „Повість без назви” (1833), „Зигмунтовські часи” (1835) [573], „Історія Вільна від його початку до 1750 р.” [574], „Образи з життя і подорожей” [303], „Віленські спомини” (1840) [575], „Остання з князів Слуцьких” (1841) [576], „Костьол Свято-Михайлівський у Вільно” (1833) та низка історичних романів і повістей, найкращі з яких „Давня легенда” (1876), „Графиня Козель” (1873), „Брюль” (1874).

Таким чином, Ю.І.Крашевський, котрий більше відомий як зачинатель реалістичного напрямку в польській літературі, створив ряд праць з історії та краєзнавства України, що мають непересічне значення і в наш час. Підґрунтям для написання його творів з історії та краєзнавства слугували фамільні архіви, стародруки, мемуарна література, опубліковані збірники документів і власні враження від подорожей. Саме в них черпав Ю.І.Крашевський свої знання життя і побуту як польської шляхти, так і українського народу, а також легенди, перекази, народні пісні.

В основу своїх творів Ю.Крашевський поклав сумлінне наукове дослідження різних аспектів життя українського народу. А тому його історико-краєзнавчі твори є українознавчими, слугують цінним історичним джерелом і заслуговують на широку популяризацію.

Однак праці письменника з історії та народознавства регіонів України мають ряд недоліків і головним з них виступає прихильність автора до „цивілізаторської місії” Речі Посполитої в українських землях. В своїх історико-краєзнавчих творах Ю.Крашевський розглядає Волинь, як колишні „східні креси” Речі Посполитої. Незважаючи на демократизм, який притаманний його творчості „волинського періоду”, в творах відчувається роздвоєння письменника: з одного боку демократ, який палко співчуває пригнобленому українському народу; з іншого – багатий землевласник, що,

співчуваючи, визискував той же народ і закликав його до „сердечного єднання” з паном.

І все ж, за словами Д. Бовуа, „Крашевський та Т.Т.Єж – це винятки, що рятують честь поляків в Україні стосовно ставлення до селян, і в цьому контексті значення їх творчості непересічне” [222, с. 71].

5.3. Україна в „Селянських повістях” прозаїка

У багатогранній творчості Ю.І.Крашевського особливе місце займають „Селянські повісті”, створені в час його проживання на Волині [363; 355]. Якщо в своїх романах Ю.Крашевський звертався до славного минулого Литви та Польщі, чи описував життя сучасного йому дворянського чи інтелігентського середовища, то в „Селянських повістях” – „Уляна”, „Повість про Савку”, „Остап Бондарчук” чи „Історія кілочка в тині” предметом художнього зображення слугує українське село, український кріпак – „холоп” в його безсильній залежності від історично-здеградованого і, однак, всевладного „панства” [585, с. 10]. Для польської прогресивної літератури середини ХІХ ст. було характерним хвилювання і біль про долю пригнічених класів суспільства, особливо захист інтересів закріпаченого селянства. Найважливіше питання – питання про звільнення селян, про протиприродність і протигуманність кріпосницького способу життя і правопорядку – стало в середині ХІХ століття питанням суспільного життя і смерті. Процес ліквідації кріпосництва був викликаний назрілими економічними потребами країни, що ставала на буржуазний шлях розвитку.

Демократ за своїми поглядами Ю.Крашевський за своєю суспільною позицією не був ні революціонером, ні навіть ворогом поміщицького землеволодіння. Практичне вирішення селянського питання він розумів досить утопічно і суперечливо, в рамках дворянського лібералізму – лише як визволення особистості селянина, який мусів залишатися під „благодійною опікою”, тобто у залежності від поміщика. Але навіть така поміркована

програма викликала лють у впливових дворян – консерваторів, нажила Крашевському ворогів і примусила в 1860 році виїхати до Польщі. „Селянські повісті” Крашевського шляхта розглядала як залп по кріпацтву. Адже ж в них чи не вперше в польській літературі було реалістично змальовано українське закріпачене село, його „палаци” і „хатини”. І вони наносили удар по існуючому порядку.

„Селянин – теж людина”. Цим сміливим і гуманним девізом Ю.І.Крашевський вказував на селянина як на джерело оздоровлення нації. Знавець творчості Ю.І.Крашевського Іван Франко підкреслював, що до Крашевського польська література була небагатою на народні типи і постаті. Простий народ, селянин з’являвся в ній рідко, переважно як сіра, одноманітна маса або як панський наймит, долею і внутрішнім духовним життям якого вона цікавилася дуже мало. Тому І.Франко відносив Ю.Крашевського до письменників „перехідної доби”, які показували у своїх творах життя простого народу, і в цьому вбачав особливу заслугу письменника перед польською літературою [54, с.462].

Ю.Крашевський добре знав життя волинського селянства з власних спостережень. Він не раз підкреслював фактографічний характер своїх повістей. Тому його „Селянські повісті” стали не тільки художніми творами, а й документом епохи. „Думку про створення селянських картин подало мені перебування в селі і зближення з селянством... Двадцять років я постійно обертаяся в селянському середовищі, слухаючи, спостерігаючи, спричиняючи до розповідей. Ось справжній генез цих романів.” [23, с. 461]

Проживаючи у с. Губин на Волині, у 1840 р. Ю.Крашевський майже одночасно написав дві повісті: „Уляна” і „Повість про Савку”. Останній твір спочатку був опублікований в журналі „Ahtenauem” [111, с.74], а потім він увійде в антишляхетський роман „Чарівний ліхтар”. „Повість про Савку” – простодушна розповідь про життєві перипетії кріпака Савки Карповича – має сильну соціальну спрямованість. Сюжет повісті – звичайна біографія простої людини, яка до дна випила чашу соціальної нерівності і кріпацтва.

В „Повісті про Савку” є яскраві реалістичні картини прозябання українського кріпака на фоні пейзажів „...привільної і врожайної Волині, одягненої в смарагдові гаї і золоті ниви, оповитої ріками і лазуровими струмками” [363, с.102]. Та на цій благословенній землі „весь тиждень від неділі до неділі гнуть селяни спину на панщині.., юнаків відправляють на сплав лісу, а дівчата змушені працювати в темних і смердючих сукновальнях... останні копійки в них відбирають на сплату податків та оброку і, ніби в насмішку, стверджують селянам, що їм непогано живеться, і вони повинні бути задоволеними” [363, с.102]. Як скорботна селянська пісня, звучить розповідь про „круглий рік” українського селянина, який тягнеться „чередою сумних днів, сповнених безпросвітною працею”, коли і навесні, і влітку, і восени, і взимку у селянина „голод розриває нутрощі”.

Не дивно, що від такого життя можна і огрубіти, і здичавіти, втратити людську подобу. Але письменник – гуманіст весь час пам’ятає, що „і це люди”, які заслуговують на кращу долю, що селянською, народною працею тримається життя.

На прикладі історії малого сина Савки Карповича письменник показує, як у таких умовах виховуються селянські діти: „Хіба селяни наші одержують яке-небудь виховання, хоч жалюгідну подобу його?... Те, що вони вміють, чим стають у житті – все це приходить до нього невідомо як, без допомоги оточуючих. Світ з’являється їм у всій своїй неприкритій наготі; не словесні повчання, а сама дійсність примушує їх зрозуміти, що життя – це праця і страждання” [363, с.105]. Як тільки малий Савка навчився повзати, його віддали на руки старшій дитині. „І ось він гріється на сонечку біля хати, риючись в грязюці і піску разом з курами і старою свинею – господинею двору. Нерідко криком і сльозами здобуває кусок хліба або холодну картоплину, яку не скоро подасть йому, голодному, материнська рука. Частенько за скоринку пліснявого хліба доводиться йому витримати бійку з такими ж голодними, як він сам, кішкою чи собакою” – пише Крашевський [363, с.106].

Полемічна спрямованість „Повісті про Савку” на адресу захисників кріпацтва дворян, які відмовлялись визнати рівність кріпака з „ясновельможним” паном, відчувається на кожній сторінці цієї повісті, навіть у дрібницях. Ось автор називає ім'я і прізвище свого героя. „Савка Карпович”, і з повагою додає: „Карпович – його фамілія бо з дозволу ясновельможного панства і мужики мають свою фамілію”. В часи, коли знали лише рід Потоцьких, Чарторийських та інших знатних магнатів, назвати якогось мужика Савку представником фамілії було справжнім викликом. І протягом всього твору ми постійно зустрічаємось з впертим відстоюванням природної рівності, а то й духовної переваги мужика над паном і його посіпаками.

Навіть коли Крашевський розповідає про жорстокий вчинок свого Савки, який не зовсім добре повівся зі своєю дружиною, розбещеною близькістю панського двору, то він знаходить виправдання своєму герою за дикий і негуманний порив, свідомо відносить на рахунок суспільства і можновладців, що примушують селянина зростати, виховуватись у нелюдських умовах: ”Хіба ви просвітили його, дали йому час подумати над своїми вчинками, дали надійний шмат хліба на завтра? Гірка, гірка у нього доля... І хто не намагається полегшити йому долю, той тяжко винен перед богом і людьми. За вчинки кріпаків треба було б карати поміщиків” [363, с.134].

В „Повісті про Савку” Крашевський без прикрас описав непосильну працю селян, безжалісне знуцання над кріпаками села панських прислужників, особливо економа, який завів небачені тяжкі порядки. Не було ніяких бірок, табелів, не підраховувались дні панщини, ні за що не цінилась жіноча праця, і прядильниці на цілий день відправлялись на фільварок. На роботу виганяли затемна. Та жалітись селянин не смів. За скаргу на знуцання покарання були суворішими, ніж за неслухняність, безчинство і самовілля.

Злодію скоріше відпустять провину, ніж тому, хто посмів ремствувати. Економ завжди сіяв страх і насаджував покірність у серцях селян. І правих, і

винуватих він бив, і бив зранку до пізнього вечора. А хто зважувався поскаржитись, тому добавляв ще й нагайкою. Старшого брата Савки та іншого юнака Дениса забив до смерті, і управи на нього не було. Вражає убогість кріпацького села, описаного автором повісті: „Чорні, закопчені хати місцями покосились, завалились набік... Худа, виснажена худоба поверталась із пасовиська із запалими боками, сумні люди і в будні, і в свята ходили у рваному одязі... Скотина поздыхала, овечок перетягли вовки, свиней постріляли за потраву, домашня птиця пішла на подарунки, люд хворів і помирав... Запустило село” [363, с.111]. Так, з нового боку, Крашевський показав дикість кріпацтва.

Використання фактологічного матеріалу у своїх повістях було переходом від романтизму до реалізму, від умовно-поетичного відображення дійсності, до її безпосереднього відтворення в „натуральному, неприкрашеному вигляді. „Історія селянина Савки, – писала Е.Ожешко, - це драма, схожа на заграву, з якої може розгорітись страшна пожежа, вочевидь, порушувала мертвий спокій поміщицьких садиб” [582, с.28].

Одночасно з „Повістю про Савку” була написана інша повість - „Уляна” (1843) [363], де Крашевський уперше створив розгорнутий образ селянина з особливостями його мислення і мови.

Становище українських жінок – одна з найболючіших проблем того часу. Польська шляхта дивилась на кріпачок надзвичайно цинічно, і хоча не всі були такими багатими, як граф Мечислав Потоцький, який утримував щось на зразок гарему з чарівних селянок у своєму тутьчинському замку [583; 584], чимало хто дозволяв собі обурливі вольності, котрі й стали основою сюжетів „Селянських повістей” Ю.Крашевського. „Уляна” – одна з найкращих повістей з циклу „селянських”. Соціальні відносини виявляються тут в емоційній, ліричній сфері. Це повість про кохання молодого поміщика Тадеуша Мрозочинського, самотнього, розчарованого героя, до селянки – красуні Уляни. Просту жінку, яка знала до того часу лише грубоці і приниження, зачаровує поетичне „панське” кохання, і Тадеушу доводиться

дивуватися тому піднесенню і самовідданості в коханні, які прокинулись у серці простої „мужички”. Однак кохання до простої селянки швидко набридло Тадеушу і він залишає її, щоб одружитись на дівчині свого кола, а Уляна, яка кохала глибоко і сильно, покінчила життя самогубством.

Цю історію легко можна було б сподобити шаблонному для того часу протиставленню зіпсованості цивілізованого, байронічного героя і цільності почуттів „природнього героя”, чи почути при цьому одне лише сентиментальне зітхання: „і селянки можуть відчувати”, якби не різкий реалізм обставин, з яким тут поєднується звичайна романтична умовність фабули. Зі сторінок повісті правдиво постає трагічна участь закріпаченого українського села під владою пана і економа [105, с.6].

Кріпосницькі відносини в повісті – не просто фон, на якому розгортається трагедія „Уляни”. Вони виступають як головна причина цієї трагедії. Соціальні відносини наклали свій відбиток і на психологію героїв. Письменник змальовує їх поведінку, почуття і думки як соціально зумовлені. Тадеуш ніби щиро захопився Уляною, але ніколи не забуває, що він поміщик, а вона його кріпачка.

Саме соціальними причинами мотивує Ю.Крашевський і охолодження Тадеуша до його коханої. Неприємне враження на нього справляють її заплакані очі, трудові руки, її прості, пристрасні слова [585, с.11].

Тадеуш Мрозочинський – не „чорний” характер. Йому властиві хороші людські якості, але від того соціальна суть трагедії нерівності і безправ'я людини в кріпосницькому селі відчувається ще гостріше.

В повісті „Уляна” селянський світ - це не умовний пейзажний декорум, типовий для сентиментальних повістей з подібним сюжетом. Тут створена дійсна, реальна картина життя українських селян, а саме поліських селян – навіть у цьому письменник винятково, етнографічно точний. Сільський пейзаж, яким відкривається повість, повен гнітючості: „Всі свитки однаково сірі, всі хустки однаково білі, і сосни однаково зелені, і хати всі низькі й непоказні, і завжди той самий густий, чорний дим піднімається над їх

коминами. Однак, як не знайдеш на куші двох абсолютно однакових листочків, так не знайдеш в Поліссі двох однакових сіл: де церква вище і з темними галереями навкруги, де ліс густіший, де хатин побільше – всі ці села подібні, як рідні сестри, а двох зовсім однакових немає, як нема двох однакових людських облич” [363, с.17].

На фоні цього пейзажу письменник описує селянську хату і спосіб життя її господарів – селян–поліщуків, які перебувають у стані „людей ще напівдиких, не думаючих ні про що більше, окрім задоволення своїх тваринних потреб” [363, с.19]. І якою гіркою іронією звучать слова автора, звернені до панського палацу біля озера: „О, наскільки легше, вільніше дихається біля озера, ніж в сумній і брудній хаті !” [363, с.18].

Та селянин для Крашевського „не тварина, що розмовляє”, не просто раб. Розповідаючи про чорне життя поліського села, письменник з гіркотою говорить про „три кити”, на яких стоїть селянське життя: поміщицький двір, церква і корчма, в яких проходить інтенсивне людське життя зі своїми інтересами, важливими подіями і характерними сценами. „І ніхто інший їх не бачить, не чує! – з хвилюванням зазначає він. – Адже і тут люди; тут з найбільшою відвертістю, можливо, розкривається нічим не стримувана натура” [363, с.24].

Безправ’я селянина стало тут справою буденною і неусвідомленою. Наприклад, не задумуючись, "благородний" Тадеуш, добиваючись прихильності простої селянки, відсилає її чоловіка геть з села виконувати господарські, панські справи, і він не вільний противитися тому.

Але Крашевський жив у часи, коли кріпак все частіше переставав бути пасивним страдником і іноді підіймав руку на пана, як це було на Поділлі у 20-30-х роках (згадаймо Устима Кармалюка), чи в Галичині 1846-1848 роки [95, с.46]. Ця реальна загроза знайшла своє відображення і в повісті: чоловік Уляни Оксен, не в силах перенести панське свавілля, мститься пану, підпаливши панський двір і палац. Пан, з часом, оправиться від потрясіння

пожежею; Оксен, що насмілився захистити свою гідність від панського свавілля, гине в тюрмі.

Так, у повісті Крашевського „Уляна” ми бачимо, що навіть в кращому романтичному випадку панська агресія викликає в житті простих людей ряд катастроф: руйнується налагоджене господарство бідняцької сім’ї, один за одним гинуть всі ті, кого торкнулася панська воля – навіть кохання пана, романтичне кохання тонко відчуючого дворянина – інтелігента.

Таким чином, уперше в польській літературі головною героїнею стала українська жінка – кріпачка – заміжня жінка, у якої були діти, а героями поряд з дворянином Тадеушом, виступили селяни-кріпаки.

Більш складною за проблематикою є інша селянська повість Ю.Крашевського – „Остап Бондарчук” (1847) [586, с.96]. Повість створювалась наприкінці 40-х років, коли селянські виступи в Правобережній Україні набували загрозливого для дворянства характеру. В 1846 р. відбулось відоме галицьке повстання, в ході якого доведені до відчаю селяни вилили на шляхту весь свій десятиліттями тамований гнів. Багато дворян, навіть тих, що ратували за скасування кріпацтва, були налякані цими подіями. В їх числі був і Крашевський, котрий перейшов у ті роки на примиренські, релігійно-моралізаторські позиції, які частково відбилися у його новій повісті, особливо на її „примирливому” фіналі. Однак, при всій ідейній незавершеності своєї повісті „Остап Бондарчук” - це талановитий антикріпосницький твір, значно збагачений з проблемного і художнього боку в порівнянні з першими „натуральними” повістями письменника [585, с.13].

Сюжетом повісті став типовий, характерний саме для феодально-станового суспільства конфлікт. Історія селянського хлопчика – сироти, який завдяки щасливому випадку отримав освіту і став лікарем. Його взаємини зі світом аристократії складають зміст цієї повісті. Драматизм повісті полягає в тому, що духовне багатство героя підносить його вище дворянського середовища, хоч за станом він принижений „мужик”, переслідуваний панською мораллю і дворянськими законами. Повернувшись з Берлінського

університету в маєток свого пана, Остап Бондарчук знову попадає в становище раба, нестерпне для нього, тим більше, що він уже пізнав волю і повноту життя. Щасливий випадок, який допоміг селянському хлопчачу вибитися в люди, повертається тепер для нього справжньою життєвою драмою [555, с.211-212].

Крашевський ставить в своїй повісті, яку за глибиною розробки характерів можна назвати романом, питання справжнього аристократизму, про справжнє благородство, яке дається не „породою”, не генеалогією, а розумом і працелюбством людини, з якого би суспільного стану вона не походила. Ця думка протиставлена в повісті віджилій шляхетській традиції, консервативному поділу людського роду на „вибраних”, народжених бути панами, і тих, хто ніби самою природою присуджений на прозябання і темноту.

В образі лікаря Остапа Бондарчука письменник втілює своє уявлення про потенційні духовні сили українського народу, про можливість його розвитку в суспільстві, побудованому на інших, більш гуманних засадах. Письменник наділяє свого героя чарівливістю, яка ніби складається з його душевної тонкості, надбаної працею культурності і одночасно з його здорових народних устоїв, безпосередності і цільності самородка. Остап і тепер не пориває своєї близькості з народом, і набагато краще він відчуває себе в курній хатині, ніж у панському маєтку, пліч-о-пліч з односельцями.

Один з найкращих епізодів повісті – зустріч Остапа із земляками після повернення з-за кордону. Все убоге село святкувало і раділо за щастя одного зі своїх сільчан.

Природні, чисто людські якості цього вихідця з кріпаків, розкривають йому серця людей іншого табору: дочка графа Михайлина покохала Остапа, а спадкоємець графа - Альфред щиро дружив з Остапом ще в університеті і гаряче оберігає його від принижень на батьківщині.

Граф, представник старої аристократії, вважає, що кріпаки для того і створені, щоб працювати і жити в бідності, і робить все, щоб принизити

людську гідність Остапа. Він шаленіє, коли чує французьку мову з уст свого кріпака. Змальовуючи образ графа, Крашевський виступає проти всього табору консервативної шляхти, що фанатично відстоювала свої станові привілеї, проти консервативних письменників типу Г. Жевуського і М. Грабовського, котрі в своїх творах захищали дворянство. Одна з фраз, яку промовляє старий граф на адресу Остапа, особливо викриває в глибині своїй корисливий дух потомственого шляхетства, страх за свої багатства і привілеї. Відмовляючись віддати належне Остапу, граф в люті кричить: „Щоб він нас потім віддячив, як колись Гонта Потоцького!”. Примара селянського повстання, примара нової Умані – ось що тривожить графа.

Але... це тривожить і самого Крашевського. „Остап Бондарчук” створювався у той час, коли українські кріпаки, не чекаючи волі „зверху”, де–не–де спробували взяти її силою, і народна розплата була страшною. В зв’язку з такими обставинами, автор бачив своє завдання в тому, щоб апелювати „до душ” ворогуючих, до їх релігійності, до їх людського єства.

Остап Бондарчук на всьому протязі повісті не показує тодішніх селянських настроїв. Навпаки, у відповідь на приниження, якими зустрів його граф, Остап не може дати належну відсіч, бо відчуває у серці „невимовну вдячність своєму благодійнику” за свою освіту і становище. У відповідь на правдиві і гнівні слова селян про пана, як про „мучителя”, Остап не промовляє жодного співчутливого слова. Цей слейний, рабський дух відчувається на кожній сторінці повісті. Автор наче говорить поміщикам: „подивіться, якими вдячними і мирними можуть бути ці люди. То ж пожалійте їх!” Вінцем тих настроїв в повісті є її фінал.

Остап Бондарчук, чие життя і кохання зруйновані панською владою, нещасна людина, стає лікарем – самітником, який з однаковою сердечністю ставиться і до панів, і до селян. І, звичайно, виправдовуючи цю протиприродну благість, все частіше в повісті згадується ім’я Бога: „Бог велить платити добром за зло”. Все ж не це визначає характер повісті „Остап Бондарчук”. В ній ще раз письменник–гуманіст піднімає свій голос на захист

людських прав, гідності і самого життя закріпаченого народу, страждання якого безмежні. Реалістичним фоном подій повісті було потрясіння в народному житті – страшна епідемія холери, від якої вимирає рідне село Остапа, - і письменник яскраво показує, яке велике нещастя приносить епідемія, насамперед, беззахисному простолюду, селянам, котрі не можуть врятуватись від жаху бідноти і хвороб.

Повість „Остап Бондарчук” була перекладена російською мовою. На її переклад відгукнувся російський критик Д.І.Писарев. Він високо оцінив у ній її демократичний зміст, „глибоке співчуття до важкої долі нещасних трудівників” [34, с. 45]. Писарев виокремив у ній „різноманітність положень, цікавий зміст і життєвість дії”, „художню повноту, розкішну свіжість описів”, „вірність і силу картин” [34, с. 41-43]. „Для свого опису він (Крашевський – С.Б.), - писав критик, - не бере ніяких сміливих образів, не дозволяє собі найменшого уявлення: він малює просто... Простота ця глибоко западає в душу і справляє сильне враження” [34, с.44]. Водночас Писарев відзначає, що у Крашевського „немає аналізу внутрішніх порухів душі, він описує дуже вірно і художньо зовнішню дію, але не вникає у внутрішні причини цієї дії, не слідкує за розвитком характерів” [34, с. 43].

В період реакції, що наступила після поразки революції 1848 р. у Європі, демократична спрямованість творів Крашевського слабне. Це видно в повістях „Ярина” (1850) [566], в якій продовжується історія Остапа Бондарчука і перемагає прагнення примирити шляхту та селянство. Остап Бондарчук не підтримує бунту селян проти управляючого поміщика. Він виступає перед селянами з промовою, в якій звертається до їх християнських почуттів і обіцяє розумно вирішити суперечку між селом і економом. З психологічної точки зору герої попадають у неприродну ситуацію.

Д.І. Писарев, високо оцінивши першу частину історії Остапа Бондарчука, де „події... прямо впливають з характеру і стану діючих осіб, вони абсолютно природні, перебуваючи в тісному зв'язку між собою”, відзначає надуманість ситуацій „Ярини”. „В другій частині, - пише він, -

події надумані штучно і базуються на різних випадковостях, які не зумовлюються характером персонажів, погано стикуються між собою і не складають стрункого цілого” [34, с. 43].

Нове піднесення в творчості Крашевського відбувається в кінці 50-х - на початку 60-х років. У цей період посилюються селянські рухи, відбуваються жорстокі суперечки шляхти про необхідність аграрної реформи. Крашевського було призначено членом комісії зі звільнення селян у Волинській губернії. Проект реформ, який запропонував він, половинчатий по-суті, призвів до запеклих нападок на Крашевського з боку реакційного табору.

В останні роки свого перебування на Волині Крашевський пише нову повість про українське село – „Ярмола” (1857) [363].

В її центрі, здавалося б, лягли моральні проблеми, але їх вирішення поставлені в тісну залежність від соціальних умов закріпаченого села. На фоні життя бідного села розігрується трагедія старого Ярмоли і вихованого ним сироти Радіонка. Маєток поміщика і село письменник змальовує як два антагоністичних табори. Доброті і сердечності народу протиставлено моральний занепад власників маєтку [588, с. 12].

У 1854-1855 рр. Ю. Крашевський створив повість „Хата за селом”, яка теж увійшла до циклу „Селянських повістей” [364].

„Хата за селом” – найбільша за обсягом і кількістю дійових осіб, здобула загальноєвропейське визнання і неминущу популярність. Це пояснюється не тільки певною екзотикою самого тла, барвистістю й соковитістю описів, а, передусім, великою пізнавальною вартістю твору, в якому постає широка панорама українського села з багатьма притаманними йому рисами соціального, етнографічного й морально-етичного характеру. Тут, як і в інших своїх селянських повістях, письменник прагнув розкрити й показати світ, який література досі соромливо обминала, зазирнути в це „повне болю, покори, злиднів і приниження життя нещасних, знедолених істот, ледве помітних на світі”. Саме тут, серед убогих і знедолених, знаходить він

справжнє натхнення: „...як для живописця спустила занедбана оселя як предмет зображення набагато цікавіша, ніж навоскований салон з колонами, так і для повістяра убоге дрантя мальовничіше від накрохмаленої бальової сорочки чи елегантних лакованих черевиків” [492, с.119].

В народному середовищі, серед його найбільш бідніших верств бачить Крашевський вияв справжнього благородства і чесності, глибину почуттів, працьовитість, наполегливість. Водночас не замовчує письменник темноти, що панувала на селі, забобонів, породжених цієї темнотою, родинного і громадського деспотизму й жорстокості, які знову ж таки пояснюються віковою відсталістю й злиднями. Селянська громада, що в основній своїй масі веде напівголодне, жалюгідне існування, вороже ставиться до циган.

Їх лякає кожен подих свіжого вітру, а найбільше, певно, зайвий рот у селі, яке ледь – ледь животіє в пастці голоду й хвороб. Причина жорстокості, з якою поставилося село до цигана Гумрія і його родини, криється, передусім в соціальних відносинах, що нівечать людську душу. „Нема на світі сердець кращих і добріших понад серця нашого народу, - пише Крашевський, - але часто їх роблять черствими злидні, замикає їх власний голод і спрага” [364, с. 5].

Зіткнення циганської стихії, романтичних дітей природи з селянським середовищем, з темнотою і забобонами, які там панують, призводять до фатальних наслідків. Можна думати, що автор „Хати за селом” прагнув показати в повісті характерні, надзвичайно цінні риси трудового народу: благородство, моральну чистоту, чесність, любов до рідного дому, працьовитість, сильну волю й почуття власної людської гідності.

Цінним у творі є реалістичний показ соціальних конфліктів у волинському селі. Найбільшим лихом є й лишається панщина: „Гонять на панщину, люди стогнуть, хліба мало, а біди вистачає” [364, с. 5-6]. З кожним роком зростає безземелля, голод стоїть на порозі майже кожної хати. Зображуючи долю трьох поколінь українсько-циганської родини, Ю. Крашевський підкреслює невпинний і нездоланий в наявних умовах процес

пауперизації селянства [89, с. 314]. Уся симпатія автора на боці найбідніших, які виявляються виразником народної мудрості й дотепності, носіями великої творчості енергії і багатого духовного світу.

Таким чином, Ю.Крашевський у своїй повісті „Хата за селом” одним з перших порушив питання міжетнічних відносин в українському селі середини ХІХ ст. На основі цієї повісті український письменник Михайло Старицький написав відому п'єсу „Циганка Аза”, яка і сьогодні з успіхом ставиться на сценах наших театрів.

„Історія кілочка в тині” – найпізніша з селянських повістей Ю.Крашевського [363]. Вона написана в 1860 році, незадовго до скасування кріпацтва. Письменник, що брав діяльну участь у підготовці селянської реформи, зіткнувся з користолюбством і бездіяльною закостенілістю помісної шляхти, яка не бажала поступитися ні на йоту своїми правами на землю і на володіння людьми. Письменник відчув неможливість примирення інтересів поміщиків і кріпаків, він розчарувався у своїх спробах пробудити жалість, потрясти серця дворян зображенням покірної нужденності селян. Повість „Історія кілочка в тині” – це протест Крашевського проти кріпацтва, що досяг найвищої точки гостроти. Своєї вершини досягає і реалістична майстерність Ю.Крашевського, де реалізм виступає вже як узагальнення життєвих явищ.

На прикладі трагічної долі сільського юнака – талановитого музиканта, що гине в умовах покріпаченого села, письменник показує, як несправедливий соціальний лад калічить почуття і життя людини. Захар – талановитий скрипаль, який „народився мрійником, ніби він не був кріпаком, а людиною”. Спочатку поміщик хотів віддати його в рекрути, але потім зробив своїм лакеєм. Захар покохав вихованку поміщика, але йому не дозволили з нею одружитись. Дізнавшись, що його кохану вмовили заручитись з багатим, Захар божеволіє. Втративши розум, він уперше в житті весело сміється і грає веселі пісні.

Поміщиця, дізнавшись про божевілля Захара, дуже здивувалася: вона не думала, що „мужик” може так глибоко кохати і страждати. В цій повісті Ю.Крашевський найбільш послідовно і безкомпромісно критикує шляхту, використовуючи при тому іронію, сарказм.

Паралельно історії кріпака Захара в повісті простежується доля молодого дубка, котрий міг би стати окрасою і гордістю лісу, а став лише мертвим кілочком в тині. Історія дубка ніби підтверджує трагічність долі героя.

Коли Крашевський висловив свої міркування щодо скасування кріпацтва, шляхта відвернулася від нього. Дійшло до того, що на їхню вимогу папа Пій ІХ засудив твори Крашевського як „неморальні” [111, с. 75].

Таким чином, у „волинський період” свого життя Ю.І.Крашевський створив цикл „селянських” чи „народних” повістей, до яких увійшли: „Повість про Савку”, „Уляна”, „Остап Бондарчук”, „Ярина”, „Ярмола”, „Хата за селом” і „Історія кілочка в тині”. Повісті написані за матеріалами українського покріпаченого села. Художніми засобами Ю.Крашевський змалював соціально-економічний стан, побут українського села, а також уперше в польській літературі того часу порушив питання про долю освічених селин-кріпаків та міжетнічних стосунків у суспільстві.

Реалістично змальоване українське село середини ХІХ ст., його „палаці” і „хатини” наносили удар існуючому несправедливому порядку речей. „Повісті” вперше правдиво і з глибоким співчуттям змалювали український тип землероба, вічного бідняка і трудівника. Ю.Крашевський у своїх повістях показав, як всупереч безкінечним моральним приниженням у напівтваринних умовах життя, проста людина зберігає людське серце, в якому живе ніжність і любов, внутрішня гідність, живий, здатний до вдосконалення інтелект, всю глибину природних почуттів до землі, батьківщини, близьких і здатність до самопожертви.

Відстоювання глибоко людських властивостей українського кріпака, змальованих на фоні його мученицького побуту і праці і безоглядне свавілля й бездушність експлуататорів – панів, робило „Повісті” Крашевського

фактором, що будив суспільну совість проти страшних виразок епохи. Виходячи з вирішення поставленої проблеми і внеску в культурне відродження України, Юзефа Крашевського можна вважати гідним представником „української школи” в польській літературі” доби реалізму.

Таким чином, „Селянські повісті” та інші подібні твори Ю.Крашевського, які публікувалися напередодні реформи 1861 року в Російській імперії, за своєю суттю не тільки викривали, фіксували устої вкрай загнилої феодально-кріпосницької системи в Україні, передбачили і пророкували її загибель, але самі стали важливим історичним джерелом для з’ясування науковцями, краєзнавцями широким загалом читачів справжнього дійсного стану українського села в 40-50-ті рр. ХІХ ст. Саме реалістичний підхід автора до зображення подій роблять викладені у творах факти, події достовірним історичним джерелом.

Висновки до п’ятого розділу дисертації

Юзеф Крашевський, автор понад 500 художніх та публіцистичних творів, по праву увійшов у світову літературу як письменник–класик Польщі ХІХ ст. Високо поцінуючи творчість цього прозаїка, польські, українські, російські, англійські та з інших зарубіжних країн літературознавці, історики, рецензенти і критики (крашевськознавці) кінця ХІХ – початку 90-х рр. ХХ ст. визнали його соціальні, драматичні та історичні романи, повісті й оповідання, їх вагому роль і значення в розвитку реалістичного напрямку в польській літературі. Проте в світовому крашевськознавстві донедавна або не бралася до уваги, або свідомо і несвідомо не помічалася, скоріше не заслужено ігнорувалася така важлива сторона діяльності і творчості Ю. Крашевського як провідного письменника-україніста, представника "української школи" в польській літературі, який присвятив Україні чимало вражаючих соціальних творів, історико-краєзнавчих, етнографічних нарисів і праць. Саме на заповнення цієї прогалини орієнтовано цей розділ дисертаційної роботи.

На формування українознавчих засад творчості Ю. Крашевського позитивно вплинули 20-річне перебування на Волині, в українській глибинці, його співпереживання і активна життєва позиція до насущних болючих проблем місцевого населення, в першу чергу селянства, а також гідне служіння на благо цього краю на різних громадських і державних посадах, у складанні проектів про охорону пам'яток історії та архітектури, скасування кріпацтва, відкриття освітніх і культурних закладів, його праця на тлі розвитку краєзнавчого руху та здійснення регіональних досліджень тощо. Результатом такої діяльності з'явилася в 40 - 50-ті роки XIX ст. серія видань глибоко реалістичних і соціальних „селянських” чи „народних” повістей, головним героєм в яких виступали українські селяни – чоловіки і жінки, а тлом - українське село зі всіма його бідами.

Об'єктивне викриття існуючих порядків в українському селі, влаштованих і спотворених власне польськими поміщиками, шляхтою, тверезий голос на захист пригноблених українських селян, що було головною суттю „Селянських повістей” Ю. Крашевського, зміцнювали позиції демократичних кіл тогочасного польського суспільства, створювали можливості для українсько-польського діалогу в стосунках між цими народами, зрештою, за висловом сучасного французького історика Данієля Бовуа, "Крашевський врятував честь польських письменників у ставленні до України" та врятував і честь „української школи” в польській літературі.

Твори Ю. Крашевського з української тематики вимагають перекладу українською мовою для масового читача і потребують хрестоматійного використання не тільки на заняттях з історії зарубіжної літератури XIX ст., але й на заняттях з історії України XIX ст. у загальноосвітній та вищій освіті країни.

РОЗДІЛ 6

„УКРАЇНСЬКА ШКОЛА” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ ПОЗИТИВІЗМУ (60-ті - 90-ті роки XIX ст.)

6.1. Особливості розвитку "української школи" після поразки польського постання 1863-1864 рр.

Повстання 1863-го у Королівстві Польському та його вогнищ на Правобережній Україні, скасування кріпосного права в Російській імперії 1861 року та аграрна реформа 1864 року в Польщі поклали початок новому етапу в соціально-економічному, політичному, ідейному та культурному розвитку польського суспільства і його національної меншини в Україні, відповідно і польської літератури [589].

Польща, а, отже, Правобережна Україна, значно пізніше інших європейських країн (Англія, Франція) вступила на інтенсивний шлях капіталістичного розвитку. Тут ще були сильні пережитки феодалізму. Крім того, розвиток капіталізму проходив у Правобережжі в умовах національного гноблення, суцільної русифікації, російсько-польського протистояння в боротьбі за панування над цим регіоном України. Основний антагонізм між селянами і поміщиками, пролетаріатом і підприємцями ускладнювався багаточисленними суперечностями інших станів і прошарків суспільства, а також національним гнітом й наростанням нових революційних процесів (антагонізм на селі, народництво, революція 1905-1907 рр.).

Незважаючи на значні перешкоди, в соціально-економічному житті Польщі і Правобережної України проходять великі зміни: у 60-90-ті роки XIX ст. тут бурхливо розвивається капіталізм на базі утвердження ринкових відносин, формується буржуазія і робітничий клас, шляхта деградує економічно і морально, проходить перерозподіл власності в місті і на селі. У таких умовах польська община Правобережжя прагнула, з одного боку, пристосуватися до нових змін і продовжити будь-якою ціною зберігати свої

панівні позиції в економіці, культурі, освіті краю, а, з другого, - шукати шляхи примирення і зближення з українським суспільством.

Все це породжувало виклики як для польської, так і української літератури, яка взяла на себе місію відображати нові тенденції та умови життя в суспільстві, шукати інші більш досконалі форми і методи художнього висвітлення історичного минулого та дійсності.

Після поразки повстання 1863 року в Польщі не було умов для продовження національно-визвольної боротьби. Крім того, зникло і реальне сподівання на зміну політичної ситуації в країні. Тому важливо було поставити перед народом конкретні завдання, вказати такі шляхи подальшої діяльності, які б дозволили зберегти енергію і віру в краще майбутнє. Саме в цьому напрямку діяла група так званих варшавських позитивістів, висуваючи свою концепцію розвитку суспільства [590; 591; 592]. Пристосувавши до польських умов поширену в Західній Європі філософію позитивізму, варшавські позитивісти створюють суспільно-політичну програму, яку можна визначити як ліберально-демократичну, хоча укладали її представники шляхетської інтелігенції і адресована вона була також шляхті, якій належало перебудуватись на буржуазний лад.

Польські позитивісти висувають лозунг так званої „органічної праці”, яка закликала всі класи польського суспільства будувати економіку країни, примножувати її національне багатство. Вони прагнуть переконати всі суспільні прошарки в необхідності служити загальному благу, бути корисними суспільству [595].

Позитивістська преса вважала своїм завданням пропаганду сучасних способів обробітку землі, заохочувати будь-які ініціативи в розвитку промисловості, будівництва, торгівлі, ремесла. Підтримуючи молоду польську буржуазію – фабрикантів, банкірів, купців, - яка в умовах своєї країни не мала такої сили і такого значення, як на Заході, варшавські позитивісти звертались також до великих і середніх землевласників,

прагнучи переконати їх у необхідності покінчити з традиційним неробством і активно включитись у нові сфери діяльності.

Виховання шляхти в буржуазному дусі було важливою частиною їх програми [593, с. 330-331].

Другий лозунг варшавських позитивістів – „Робота біля основ” – закликав шляхту і буржуазію допомагати народу, навчати його, будувати в селах школи і лікарні, засновувати для робітників каси взаємодопомоги. Позитивістська преса намагалась привернути увагу до становища трудящих в місті і на селі, до тяжкої долі жінок, не підготовлених до праці, експлуатованих, безправних [593, с.331].

У здійсненні програми „органічної праці” і „роботи біля основ” позитивісти бачили єдину можливість існування Польщі в умовах політичної поразки. Про це писав А.Свєнтоховський [594] та інші ідеологи польського позитивізму. „Органічна праця повинна насамперед зберегти країну від занепаду, - писав анонімний автор журналу „Нива”, - він повинен також збільшувати національний капітал, а це забезпечить прогрес, рух уперед” [595].

Велику роль у вихованні суспільства польські позитивісти відводили науці, освіті, культурі. Вони пропагували досягнення природознавства, соціології, були ентузіастами технічного прогресу [596].

Таким чином, боротьба з пережитками феодалізму, критика шляхти, вимога жіночої емансипації, виступи проти клерикалізму, культ науки, пропаганда успіхів природознавства, наукового і технічного прогресу характерні для польського позитивізму на першому етапі його розвитку мали прогресивне значення для того часу [81, с. 110-114], тим більше, що це був перехідний період, коли зазнала поразки шляхетська повстанська ідеологія, але ще не почала формуватись нова ідеологія.

Поширення і утвердження ідеології позитивізму знайшло благодатний ґрунт у сфері польської літератури, драматургії, мистецтва, історії та інших галузях гуманітарної сфери діяльності суспільства. Зокрема, під її впливом та

в зв'язку з новими обставинами життя, що склалися після поразки повстання 1863-1864 рр., опинилася польська історична наука та в її складі історична україністика. В її надрах на середину 70-х років XIX ст. чітко окреслилися і сформувалися варшавська, краківська і львівська наукові історичні школи. Ці школи різнилися підходами в сприйнятті позитивізму, у дослідженні причин загибелі Речі Посполитої та її поділів, оцінок визвольних змагань в Україні XVII-XVIII ст., ставленням до "східних кресів", а також угодовством науковців Австрійської або Російської імперій [154, с.108; 597].

Варшавська історична школа діяла на засадах ліберального напрямку польської історичної науки кінця XIX-початку XX ст., що ґрунтувалася на ідеях позитивізму і об'єктивізму. Засновниками школи виступили відомі вчені Тадеуш Корзон, Адольф Павинський, Олександр Яблоновський та інші [154, с.109]. Представники цієї школи відкинули романтизм польсько-шляхетської історіографії у висвітленні історії Польщі, і як позитивісти, в основу своїх досліджень поклали створення потужної археографічної бази, пріоритет історичних джерел у показі об'єктивності минувшини та пошуків реальних шляхів відродження незалежності Польщі. Тому цю школу іноді називали "оптимістичною" [154, с.109]. Важливим науковим здобутком варшавської школи стало 22-х томне археографічне видання А.Павинського і О. Яблоновського "Історичні джерела" (1875-1897), "Географічний словник Королівства Польського" (1880-1904), капітальна праця Т. Корзона "Внутрішня історія Польщі за правління Станіслава Августа" (1886) [154, с.109] та ін.

Лідер варшавської школи О.Яблоновський очолив табір польських істориків-україністів, створивши фундаментальні книги з історії Правобережної України під владою Польщі: "Волинь, Поділля і Русь Червона" (1911), "Історія Південної Русі" (1912), "Кам'янецький замок у першій половині XVI ст.", "Поділля наприкінці XV ст." (1880) [154, с.109, 170, 246-247] тощо. З одного боку, твори О. Яблоновського відзначаються фундаментальністю джерельної бази, ретельним аналізом і відображенням

явищ і подій середньовічної історії, а з другого, - їм притаманна загальна тенденція польської історіографії до розгляду Правобережної України як "східних кресів" Польщі. О. Яблоновський активно співпрацював з київською історичною школою В. Антоновича й брав активну участь в польсько-українському науковому спіробітництві [598]. Його прибічниками в Правобережній Україні останньої чверті XIX ст. були місцеві польські історики і краєзнавці Едвард Руліковський (1825-1900) [154, с.231] з Київщини, Чеслав Нейман (1852-1906) [154, с.220] з Вінниці, Міхал Грейм (1828-1911) [154, с.193], Олександр Прусевич (1878-1944) [154, с. 227] з Кам'янця-Подільського й ін. Зокрема, Е. Руліковський, займаючись історико-краєзнавчими дослідженнями, активно співпрацював з О.Яблоновським у справі збирання раритетних документів з Правобережної України до видання "Історичні джерела", вмістив в 14-ти томах "Географічного словника Королівства Польського" понад 150 енциклопедичних статей-довідок про міста і села, з різних інших аспектів історії, етнографії і природи Київщини та Волині. Водночас він на ґрунті краєзнавства встановив зв'язки з представниками "української школи" в польській літературі (Л. Совінським, А. Марцинківським, Ю. Ролле) [154, с.110,231].

Консервативним спрямуванням в польській історіографії визначилася з 70-х рр. XIX – на початку XX ст. так звана краківська історична школа, основне ядро представників якої базувалося в Галичині та Правобережній Україні. Засновником та ідеологом цієї школи виступив на рубежі 60-70-х рр. XIX ст. Валеріан Калінка. Він і його послідовники Міхал Бобринський, Францішек Покосінський, Станіслав Смолка та інші не сприймали методологію позитивізму, в основному досліджували середньовічну і ранню модерну епоху, історію римо-католицької церкви та її орденів, ідеалізували цивілізаторську місію Польщі на "східних кресах", всіляко паплюжили український національно-визвольний рух, звинувачували в занепаді і поділах Речі Посполитої реформаторів і революціонерів, пропагували реставрацію цієї країни в межах 1772 року з міцною королівською владою тощо. Все це не

завадило переважній більшості представників краківської школи залишатися лояльними до Габсбурзької монархії [154, с. 111].

Українознавчі дослідження займали одне із провідних місць у діяльності краківської історичної школи. Вона мала особливо міцні позиції серед польських краєзнавців Правобережної України. Зокрема, ідеологічно з цією школою були зв'язані і співпрацювали з нею такі відомі місцеві діячі, як письменник і історик Францішек Равіта-Гавронський (1846-1926) [154, с. 191], літературознавець і історик Юзеф Третяк (1841-1923), історики-краєзнавці Ян Марек-Гіжицький (Волиняк) (1844-1925) [154, с.192], Юліан Бартошевич (1821-1870), Казімеж Пуласький (1845-1926) [154, с.228] та ін. Всі вони у своїх працях бачили українські землі тільки в складі Польщі, зверхньо ставилися до української нації, а Ю. Талько-Гринцевич розробляв антропологічний портрет українця і вважав українців нижчою расою [154, с.112], ідеалізували порядки в Речі Посполитій. Зокрема, шляхетським романтизмом, клерикализмом стосовно зображення історії України пронизані праці волинезнавців Ю. Бартошевича "Що значила і де була Україна?", "Нарис історії руської церкви Польщі", Я. Гіжицького "Тринітари на Волині, Поділлі і Україні", "Опис уніатських монастирів василіан Волинського воєводства", поділлєзнавця К. Пуласького "Хроніка шляхетських родів Поділля, Волині і України" [154] й ін.

Водночас, Ф. Гавронський, створивши художні твори "На кресах" (1888), "Гумор старого Детюка про Волинь"(1914) та інші, Ю. Третяк – тритомник про польського поета-україніста Б. Залеського [11], виступили як представники "української школи" в польській літературі кінця XIX – початку XX ст. і зайняли в неї правий табір письменників і літературознавців.

Третім важливим центром польської історіографії з 80-х років XIX ст. виступила львівська історична школа, основоположником якої був професор місцевого університету Ксаверій Ліске (1838-1891) [154, с.113]. Заснована на засадах позитивізму, ліберально-демократичного спрямування без чіткої

ідеологічної платформи, певної лояльності до Габсбурзької монархії ця школа базувалася в першу чергу на наукових колах західноукраїнських земель, на діяльності створених нею у Львові "Польського історичного товариства" (1886) та "Польського археологічного товариства" (1882). Офіційним друкованим органом цієї школи став журнал "Квартальник історичний", який видається у Польщі до нині [154, с. 113]. З цією школою співпрацювали М.С. Грушевський, І.Я.Франко та інші діячі НТШ у Львові.

Провідні діячі львівської історичної школи К. Ліске, Антоній Прохаска (1852-1930) [153, с. 322-323] упорядкували і видали польською мовою важливе археографічне зібрання в 15-ти томах "Акти земські та гродські часів Речі Посполитої Польської" (1870-1891), опублікували низку праць з історії Львова та західноукраїнських земель.

Львівська історична школа поширила свій вплив на істориків і краєзнавців Правобережної України. З нею співробітничали письменники і історики Юзеф Ролле (Д-р Антоній Ю.) [153, с.331-333] з Кам'янця-Подільського, Юзеф Карвицький (Дунін) [154, с.114], археограф і історик Зигмунт Люба-Радзимінський, історик Тадеуш Стецький [154, с.229, 236] з Волині та ін. Так, З. Люба-Радзимінський у співпраці з львівськими археографами упорядкував і видав у Львові 10-томне видання польською мовою "Архів князів Любартів-Сангушків у Славуті" (1887-1910), Т. Стецький опублікував двотомний історико-статистичний і археологічний опис Волинської губернії (1864, 1871). Найбільш тісні зв'язки з львівськими істориками мали Ю. Ролле, Ю. Карвицький, які при їх сприянні активно публікували тут свої "Історичні оповідання" про минуле Поділля, Волині і Київщини й увійшли у помірковане крило "української школи" в польській літературі.

На початку ХХ ст. і особливо напередодні і в роки Першої світової війни Львівська історична школа еволюціонувала вправо і стала виразником ідей відродження незалежної Польщі в кордонах 1772 року, що суперечило національним інтересам українського народу.

Нарешті, важливим центром польської історіографії, передусім історико-краєзнавчого спрямування, став Київ, де у другій половині XIX – на початку XX ст. перебував найбільший в Україні осередок польської наукової і літературної інтелігенції, розміщувалися польські друкарні, видавалися польські часописи і книги. Тому з 70-х років XIX ст. тут почала активно формуватися польська історико-краєзнавча школа, яка поширила свій вплив на всю Україну і мала міцні позиції, зокрема на Київщині, Волині й Поділлі. Головним об'єктом її досліджень в історичному плані стали українська нація, різні аспекти історії регіонів України, а в ідеологічно-політичному ракурсі – співчуття і підтримка польського визвольного руху, обґрунтування прав польської громади в Україні, збереження її позицій у соціально-економічній і культурній сфері [154, с. 114-115; 597]. Наприкінці XIX ст. серед магнатів і поміщиків Київської губернії 87 відсотків, Волинської – 93 і Подільської - 89 склали поляки і спольщена українська шляхта [154, с.115]. Маєтна верства польської національної меншини України, з якої рекрутувалися основні кадри наукової і мистецької інтелігенції, активно впливала на творчість своїх літераторів, істориків і краєзнавців, змушувала їх писати у вузько націоналістичному дусі, скочуватися вправо, в бік консерватизму особливо з початку XX ст.

Відомими діячами та ідеологами київської польської історико-краєзнавчої школи виступили в середині та другій половині XIX ст. Леонард Совінський, Антоній Марцинківський, Ігнатій Трусевич, Анджей Подбереський, Мар'ян Дубецький та ін. Вони залишили вагомий творчий доробок в галузі краєзнавства, опублікований переважно польською мовою в київських друкарнях. Так, А. Марцинківський з-поміж інших праць видав ґрунтовну монографію "Наддніпрянське пограниччя" (1868), в якій описав життя українського народу у XVIII ст. Такий же інтерес до українців виявив А. Подбереський, який надрукував книгу "Похід гайдамаків до Чорнобиля" (1864), дослідник Київщини І. Трусевич, автор фольклорно-етнографічного збірника з побуту українських селян і міщан "Квіти і овочі" (1870), М.

Дубецький публікував праці з історії Києва та його пам'яток і старожитностей [154, с.115] тощо.

Отже, українознавство в польській історіографії другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. з її розгалуженнями на варшавську, краківську, львівську і київську наукові об'єднання істориків, якщо ж відкинути їх амбіційні й ностальгічні претензії на українські землі та інші політичні і ідеологічні виверти, відіграли позитивну роль у становленні й розвитку історичного краєзнавства, зокрема, на Київщині, Волині й Поділлі. З другого боку, якщо у першій половині ХІХ ст. в авангарді дослідження і популяризації художнім словом життя, історії, культури українського народу була "українська школа" в польській літературі, яка вперше поставила проблему визнання українців як самостійного народу, нації, то з другої половини ХІХ ст. у зв'язку з активним розвитком україністики в польській історичній науці, впровадженням в науку та літературу філософії позитивізму представники "української школи" в польській літературі стали активно співпрацювати з польськими історичними школами і поступово підпорядковувалися їм. Так, Ю. Ролле, Ю. Карвицький та інші орієнтувалися на львівську польську історичну школу, що не заважало їм мати зв'язки з варшавською і краківською, Ф. Гавронський та інші – на краківську тощо.

6.2. Суспільна і творча діяльність представників "української школи" в 60-ті – 90-ті роки ХІХ ст.

В умовах реакції і репресій, що настали після придушення польського повстання 1863-1864 років, в нових суспільних і економічних умовах розвивається діяльність та творчість представників "української школи" в польській літературі, які взяли на себе завдання продовжити традиції Ю.І. Крашевського та інших своїх попередників 40-50-х років ХІХ ст. у справі подальшої розробки художнім і публіцистичним словом історії та культури України, висвітлення насущних проблем українського народу, з яким вони бажали налагоджувати співпрацю. Важливо підкреслити, що нове покоління

представників "української школи" потрапило під значний вплив творчості Тараса Шевченка, Анатолія Свидницького, Степана Руданського, Михайла Старицького та інших класиків української літератури XIX ст. і загалом українського національно-культурного відродження, яке з новою силою пробудилося в умовах суцільної русифікації у 60-ті рр. XIX - на початку XX ст., а окремі з них взяли в ньому безпосередню участь.

Прикладом може служити громадська діяльність і творчість Леонарда Совінського – талановитого польського поета, романіста, шевченкознавця, історика літератури, критика і перекладача, яскраву характеристику якому дав Іван Фрако у статті "Сучасні польські поети": "...це була палка, вибухова натура, гарячий демократ" [51, с. 392-393].

Народився Леонард Совінський 7 жовтня 1831 року в с. Березівка Літинського повіту, що на Поділлі (нині Вінниччина). Його батько Ян Вінценти – дрібний шляхтич, славився як публіцист - був одним з п'яти власників Березівки, мати Пелагея – українська селянка, котра, як згодом напише поет, "йому шептала над колискою протяжні степові думи, смутні й монотонні, такі, якою була її часів доля тамтешнього люду" [599, с. 6].

Початкову освіту Леонард отримав в історичному містечку Меджибожі Подільської губернії (нині Хмельниччина), де заприятелював з Генріхом Яблоновським, майбутнім вченим-істориком, а середню – у Житомирській чоловічій гімназії, де навчався у 1842-1847 рр., і де вперше читав твори Ю. Крашевського, А. Міцкевича, Ю. Словацького. Після закінчення гімназії вступив на історико-філологічний факультет київського університету св. Володимира. Тут він навчався разом з В. Антоновичем, Ю. Ролле. Потім перевівся на медичний факультет університету, який закінчив у 1855 році. За роки навчання в університеті Л. Совінський був активним членом польського земляцтва і польських гуртків у стінах закладу, а також брав участь в українських гуртках (громадах). Як тоді було модно серед студентської молоді, здійснював разом з Ю. Ролле "походи в народ" по Київщині і Поділлю, під час яких відвідував містечка і села, записував українські

народні пісні, думи, легенди, перекази, окремі традиції і звичаї, які лягли в основу його художньої творчості. В студентські роки захопився поезією Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Богдана Залеського, а з українських - Тарасом Шевченком і присвятив йому подальше своє життя [332, с.740].

Після завершення освіти в університеті Л. Совінський спочатку працював на Поділлі домашнім учителем у заможних польських родинах, одночасно займався літературною творчістю: "З думи української, з великої польської поезії, з подиху класичного світу і з бурі нашого світу пристрастей, - писав пізніше він, - забриніла пісня оригінальна, звучна, широка, хвилююча і глибока як прірва..., яка заповонила рядки моїх віршів..." [599, с.6]

1857 року Л. Совінський відправився в подорож по Європі. Відвідав Австрію, Італію, Францію, Бельгію, Саксонію, Велике князівство Познанське. У Парижі він познайомився з представниками "української школи" в еміграції С. Гоцинським та Б. Залеським. Ця обставина відіграла важливу роль в його житті та творчості. Під впливом С. Гоцинського і Ю. Залеського він остаточно визначився в тому, що пристав до "української школи" в польській літературі і до кінця життя був її гідним представником [332, с.741]. Перебуваючи в Брюсселі, Л. Совінський мав зустрічі з відомим польським істориком І. Лелевелем і сприйняв від нього демократичні засади у своїй діяльності та творчості. Шедеври Італії справили на нього велике враження і значно вплинули на його творчість, зокрема на перші його відомі твори – цикли "Мадони Рафаеля" і "Перед картинами Фра Анжеліко да Ф'езоле", опубліковані в "Тижодніку ілюстрованому" в 1867 р. [332, с.741].

Після подорожі оселився в Києві, де інтенсивно, де активно прилучився до польського конспіративного руху і одночасно став палким прихильником і популяризатором творчості Т.Г. Шевченка, один з перших зайнявся перекладами його творів польською мовою, був присутнім на перепохованні тіла Кобзаря у Каневі [517, с. 235-238]. Зокрема, на українознавчу спрямованість Леонарда Совінського вплинули його участь в українських громадах Києва на межі 50-60-х рр. XIX ст., особливо творчість Тараса

Шевченка, яка буквально поглинула його. У 1860-1861 роках він друкує низку перекладів з "Кобзаря" в часописі "Кур'єр Віленський", здійснив переклад польською мовою поеми "Гайдамаки", який на той час вважався найбільш вдалим. Крім того, Л. Совінський створив і видав книгу "Тарас Шевченко", до якої увійшов перший польською мовою опис життя і творчості великого поета та повний переклад його поеми "Гайдамаки" [156, с. 216]. Працюючи над перекладами творів Шевченка, Л. Совінський прагнув передати не тільки найточніший їх зміст, а й специфічну, пов'язану з українськими народними піснями, ритміку та всі стилістичні особливості, і тому він вважається найкращим перекладачем творів Т. Шевченка польською мовою.

За прикладом Совінського пішли інші його друзі молоді польські поети, що на початку 60-х років навчалися або працювали в Києві. Так, поет Антон Желіговський надрукував вірша "До брата Тараса Шевченка", Павлін Свенціцький, випускник Кам'янець-Подільської гімназії, оприлюднив вірша "Споминок смерті Тараса Шевченка", поет А. Гожалчинський опублікував у Києві свій польський переклад "Кобзаря", Аркадій Венгжиновський був організатором низки літературних вечорів у Києві та Кам'янці-Подільському з вшанування пам'яті Кобзаря [156, с.216]. Завдяки Л. Совінському та його колегам польське суспільство вчасно дізналося про творчість Тараса Шевченка, а, з другого боку, "українська школа" польських літераторів визнала Кобзаря й взяла на озброєння його твори, пропагувала їх, перебувала під їх впливом, що демократизувало її діяльність.

Як поет, Совінський став улюбленцем студентської молоді, але за демократизм і соціальну критику становища селян-українців у віршах здобув неприязнь в консервативних колах польської інтелігенції; вони вважали його "демагогом" і людиною з "страшними прагненнями"[607, с. 355].

На початку 1860-х років, після утворення у навчальних закладах польських гмін за територіальним принципом, вступив до литовської гміни. Він продовжував підтримувати тісні зв'язки з В. Антоновичем [332, с. 741].

Навесні 1860 року взяв участь у зустрічі хлопоманів з представниками старшого покоління польських поміщиків у Києві з метою примирення обох сторін і визначення спільної позиції щодо вирішення селянського питання. На ній Л. Совінський гаряче захищав позиції молоді, а коли ж досягнута між учасниками зустрічі угода виявилася на практиці фікцією, намагався заспокоїти її організатора В. Антоновича [332, с. 742].

На рубежі 1860-1861 рр. у пошуках матеріальної стабільності домагався посади викладача польської мови в Житомирській гімназії. Для цього Л. Совінський склав іспити перед університетською комісією у Києві. Проте житомирська влада, яка тільки позбулася попечителя гімназії Ю. Крашевського, не могла сприйняти революційно налаштованого Л. Совінського і відмовила йому в цій посаді [332, с. 742].

У січні 1861 року Л. Совінський був одним з керівників студентської делегації з Києва, яка у Варшаві вимагала від правління сільськогосподарського товариства, котре готувалося провести в лютому свій з'їзд, надіслати до імператора Олександра II адрес з проханням відновити Віленський університет та запровадити польську мову в школах Литви і України. Під час виборів депутатів до дворянських зборів Подільської губернії восени 1862 року в Кам'янці-Подільському редагував разом з Л. Якубовським адрес від польської шляхти, поданий Олександрові II, в якому було прохання про адміністративне приєднання Подільської, Волинської і Київської губерній до Королівства Польського і введення в цей край польської юрисдикції. Заарештований разом з усіма, хто під ним підписався, за звинуваченням у прагненні відірвати від імперії частину провінцій, був відправлений до Петербурга та ув'язнений у Петропавлівській фортеці [517, с. 461]. Фактично цим адресом польська громада викрила свої дійсні плани щодо Поділля і дала змогу російській владі терором і репресіями проти місцевих поляків зірвати утворення в губернії таємної польської конспірації напередодні січневого повстання 1863 року в Королівстві Польському. Саме тому в 1863 році на Поділлі не відбулося збройних виступів поляків на

підтримку цього повстання. Його відгуки відбулися на Волині й Київщині, де поляки зазнали менше репресій від влади [94].

Як би Л. Совінський не був заарештований, то, як він сам зізнався у своїх спогадах, був у вирі повстанського руху 1863 року в Україні і Польщі. Проте за вироком сенатського суду 1863 року він був висланий вглиб Росії, до Курська, під нагляд поліції. Цього ж року його перевели в с. Щигри Курської губернії, де він відбув чотири роки. Самотній, забутий, позбавлений активної діяльності, він важко переносив втрату своїх можливостей і набув схильності до пияцтва, якого не міг позбутися до кінця свого життя [599, с.28]. В час заслання Л. Совінський майже не займався літературною творчістю.

Внаслідок амністії у травні 1867 року Леонард Совінський був звільнений із заслання й отримав дозвіл оселитись у Королівстві Польському без права в'їзду до України. Він замешкав у Варшаві, де став співпрацювати з часописами "Газета Варшавська", "Кур'єр Варшавський", "Тижоднік ілюстрований", "Клоси", "Ехо", "Вінець" і виявив себе професійним кореспондентом і журналістом. Одночасно після шестирічної перерви повернувся до поетичної творчості на українську тематику та до перекладів польською мовою поем і віршів Т. Шевченка [332, с. 743], тобто і надалі залишився в складі "української школи" в польській літературі.

В останні роки свого життя Л. Совінський важко хворів, дуже бідував. У 1887 році, коли він був уже не здатний самотійно існувати, друзі перевезли його у с. Стецьківці Житомирського повіту, де проживала його дружина Бона Трипольська, з якою він одружився ще у 1862 році і яка була власницею цього села. Помер Леонард Совінський 23 грудня 1887 року [332, с. 744].

Другою постаттю, що була активно зв'язана з "українською школою" в польській літературі ще з 50-х років XIX ст. і до кінця свого життя, був Зигмунт Фортунат Мілковський відомий більше в польській літературі під псевдонімом Теодор Томаш Єж (1824-1915) – громадсько-політичний діяч і письменник.

Зигмунт Мілковський народився 23 березня 1824 року в с. Сарацеї Балтського повіту Подільської губернії, в шляхетській сім'ї. Був сином Юзефа, наполеонівського офіцера, орендаря, офіціаліста, балтського підсудка та матері Бальбіни з роду Брудзевських [332, с. 422; 608].

Як було прийнято в шляхетських родинях, Зигмунт отримав домашню освіту і продовжив своє навчання в Немирівській гімназії Вінницького повіту, попечителем якої був граф Потоцький. В 1838 р. серед старшокласників гімназії створив таємний гурток учнів-поляків для вивчення забороненої польської літератури та історії Польщі. У 1842-1846 рр. вивчав математику в Ришельєвському ліцеї в Одесі. По закінченні ліцею записався вільним слухачем університету св. Володимира в Києві, де організував серед студентів таємну групу демократичного напрямку [332, с. 422]. Влітку 1848 року перебрався до Галичини для встановлення контакту з тамтешнім польським визвольним рухом. У період "Весни народів" (революцій 1848-1849 рр. у Європі) у складі сформованого польського легіону взяв участь у повстанні в Угорщині і дослужився до поручика. Після поразки революції він у складі легіону відступив в прикордонні межі Угорщини і був інтернований в Туреччині. У квітні 1850 р. З. Мілковський виїхав в еміграцію до Англії. Там він вступив до Польського демократичного товариства і з 1851 р. публікує в його часописі "Демократ Польщі" статті з української тематики [607, т. IV, с. 373].

1853 року З. Мілковський був відряджений товариством своїм емісаром до Правобережної України. В селянському одязі він добрався до своїх родичів у південне Поділля і заручився підтримкою своїх братів, які навчалися в університеті св. Володимира. При їх допомозі заснував у Києві таємний Комітет поляків, який ставив завдання підготовки нового польського повстання в Україні. Діяльність Комітету була викрита владою і завершилась розстрілом одного із братів і засланням іншого [307, т. I, с. 406].

З. Мілковському вдалося уникнути арешту, і він пізніше продовжував діяти як емісар Центрального комітету європейської демократії в Молдавії.

На початку Кримської війни він перебував у Константинополі і на Балканах, виконував доручення Міхала Чайковського (Садика Паші) та заприятелював з ним на ґрунті літератури й написання творів з української тематики. В 1856 р. З. Мілковський опублікував у Львівській газеті "Літературний тижневик" ("Dziennik Literacki") описи своїх мандрівок по Балканах під назвою "Мемуари волоцюги" [610]. 1858 року Мілковський видав свою першу повість "Василь Голуб" під псевдонімом "Т.Т.Т. (Теодор Томаш Єж)" [611]. Літературну діяльність З. Мілковський трактував як служіння вітчизні до часу відновлення збройної боротьби. При цьому він навіть не підозрював, що завдяки письменству, а не політичній діяльності, він стане відомим у світі.

З 1858 по 1860 роки З. Мілковський проживав у Лондоні та Парижі й присвятив себе агітації серед польської еміграції за нове польське повстання за свободу. У жовтні 1862 р. встановив зв'язки з таємним Центральним комітетом у Варшаві, який призначив його начальником повстанських збройних сил України. Коли ж у Королівстві Польському вибухнуло січневе повстання 1863 року, то З. Мілковський прибув до Львова. Тут він передав керівництво боротьбою в Україні генералу Ю. Висоцькому. Той, у свою чергу, призначив Мілковського начальником збройних сил восьми повітів Подільської губернії. Проте, як відомо, на Поділлі польське повстання не відбулося [332, с. 423]. Тоді Мілковський отримав наказ перебраться до Болгарії і сформувати з числа поляків-емігрантів та інших бажаючих військовий загін і переправитись з ним на південь України (Одещину, Балтщину). Такий загін було створено, але під час переходу румунського кордону в липні 1863 р. був інтернований і роззброєний. Висланий з Румунії, З. Мілковський прибув до Константинополя, але незабаром повернувся до Львова, де був заарештований австрійською владою. Після звільнення у 1864-66 рр. він оселився на Балканах, у Сербії, 1866-67 рр. – у Брюсселі, потім у Парижі і обертався в колах польської політичної еміграції [332, с. 423].

З 1872 року З. Мілковський замешкав у Лозанні, хоча час від часу відвідував Париж, Женеву, Цюріх, Львів. Із схилом літ поступово відійшов від політичної боротьби. Помер Зігмунт Мілковський 11 січня 1915 року у Лозанні [332, с. 424; 608, с. 539].

Незважаючи на бурхливу політичну діяльність, З. Мілковський – один з найплідніших польських письменників. Крім публіцистичних творів, залишив близько 90 повістей, численні оповідання, нариси, літературні рецензії, праці мемуарного характеру. Проте в основу більшості своїх творів він поклав різні аспекти історії України, що й визначило його як представника "української школи" у польській літературі доби реалізму.

У 1860-х – на початку 1890-х років "українська школа" в польській літературі збагачується діяльністю ще одного свого непересічного представника - Юзефа Антонія-Аполлінарія Ролле (Rolle; Ролле; відомого у літературі під псевдонімом д-р Антоній Ю., Юзеф Антоній; а в українському середовищі як Йосип Йосипович Ролле, в російському – Иосиф Иосифович) (1830-1894) – вченого-лікаря, історика, краєзнавця, письменника, громадського діяча на тлі Правобережної України [26; 27; 28; 58; 60; 134; 142; 161; 162; 332, с. 640-646; 626].

Династичне коріння Юзефа Ролле сягає французької Бретані. Його діда, як французького офіцера, в 1775 році завербували агенти біскупа Массальського до польської залоги Рулленкоурта для міжусобної боротьби в Литві. Проте його не влаштувало авантюрне життя найманця і він невдовзі опинився в Галичині. Тут осів біля с.Домбіце, в маєтку магнатів Радзивиллів, одружився з панною Здановською і ополячився. Син Юзеф, що з'явився у 1788 році й прожив 104 роки, почувався уже поляком. Він закінчив гімназію та університет у Львові, студіював історію природознавства у Віденському університеті. Через матеріальні нестатки змушений був перервати навчання й поступити на службу секретарем князя Міхала Ієроніма Радзивилла, віленського воєводи [142, с. 564].

В пошуках кращого добробуту батько Ролле перебрався 1818 року на Шаргородщину Могилів-Подільського повіту Подільської губернії й став працювати управителем маєтку князя Генріха Любомирського. Він був вправним господарем і адміністратором й значно покращив економічний стан та доходи володінь свого патрона. За заслуги Ю.Ролле (батько) отримав від Любомирського 141 морг землі (близько 70 га) неподалік містечка Шаргорода. На занедбаній садибі Юзеф Ролле заклав на засадах найманої праці й праці своєї сім'ї та новітніх аграрних технологій міцне одне з передових господарств того часу, основою якого став вирощений зразковий сортовий сад, що налічував близько 30 тисяч фруктових дерев і кущів. Елітні саджанці продавались по всій Україні і за кордоном. Ролле мав велику пасіку, виробляв за власними рецептами смачні напої з меду, фруктів та ягід, які повсюдно користувалися значним попитом. Хутір на честь Любомирського назвали "Генріхівкою". Однак місцевий люд прозвав його "Роллеві хутори" (нині село Ролля Шаргородського району на Вінниччині) [142, с. 565; 134; 332].

На цьому хуторі 25 вересня 1830 року народився хлопчик. батьки, як це було прийнято у польських сім'ях, нарекли свого сина, що успадкував фамільне прізвище Ролле, потрійним ім'ям Юзеф-Антоній-Аполлінарій [24, с.262; 142, с. 565; 134, с.8]. Воно й досі викликає плутанину в російсько-українських виданнях щодо правильності написання його імені та по батькові (Антоній Юзеф, Антоній, Юзеф Антоній, Юзеф Аполлінарій, в українській мові Юзеф Юзефович – Йосип Йосипович тощо). Насправді ж, доцільно називати й писати у польській транскрипції Юзеф Антоній або Юзеф Апполінарій.

Виростав і виховувався Ю.А. Ролле в атмосфері родинного тепла, любові до свого краю і до його минувшини. Його мати, що відзначалася освіченістю, людяністю та завзяттям господині, навчила сина багатьох "простих речей", тодішнього етикету, польської мови, музики, співу народних пісень, дотримуватися Божих заповідей. Батько гартував в нього

риси працелюбності, старанності й наполегливості, досконало навчив його французької мови, прищепив синові потяг до читання книг, що стало сутністю всього його подальшого життя. В зрілі роки Ю.А. Ролле зібрав найбільшу й укомплектовану переважно раритетною літературою бібліотеку на Поділлі, якою активно користувалися місцеві науковці, краєзнавці та любителі книги [134, т. 1, с. 7].

Одержавши вдома початкову освіту, Ю. Ролле з 1842 року продовжив навчання в Немирівській гімназії [627]. Пам'ятаємо, що в цій гімназії на кілька років раніше навчався З. Мілковський (Т. Єж). Тоді школа в Правобережній Україні зазнавала на повну силу "миколаївського" мракобісся і муштри, переслідувався будь-який прояв вільнодумства, а "карцер та різки були щоденною карою ... для учнів" [628, с. 4-5]. З 30-х років XIX ст. Немирівська гімназія з польської була перетворена у російську. Проте на час навчання в ній Ю. Ролле гімназія перебувала під опікуномством власника містечка Немирова графа Фелікса Потоцького, майже половину учнівського контингенту складали діти з польських сімей [629]. Як згадував про шкільну атмосферу, що панувала в гімназії у 40-50-ті роки, її випускник, а згодом революціонер-народник В. Дебагорій-Мокрієвич, "чимало учнів поляків... відкрито ганили російський уряд, розмовляли про політику, відверто співчували польським повстанцям ... більшість немирівських гімназистів за походженням українці та росіяни підтримували поляків. Тільки декілька учнів з нашого гімназичного середовища ...схилялися на бік російської поліції і вважалися шпигунами" [628, с. 4,12,13].

Молодий Ролле пристав до гурту учнів-поляків, які читали заборонену польську літературу, і познайомився з поезією романтиків А. Міцкевича, С. Гоцинського, Ю. Словацького, а також з творами класиків світової літератури Байрона і Гейне, віршами А.С. Пушкіна. Навчаючись у третьому класі гімназії, він написав свою першу історичну поему про Гжегожа з Санока. 1848 року, в п'ятому класі Ю. Ролле під впливом вільнодумства в гімназії та подій буржуазних революцій, що тоді прокотилися по країнах

Західної Європи, на одному з уроків французької мови на шкільній дошці крейдою написав "Vive la liberte" ("Хай живе свобода"). Ця витівка набрала розголосу [630]. Учня Ролле замкнули в карцері й провели спеціальне розслідування, яке було доведено до відома київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. Тільки неповноліття учня та небажання начальства виводити цю справу до Петербурга врятували учня від в'язниці чи заслання до Сибіру. Все ж після ув'язнення в карцері Ю. Ролле привселюдно висікли різками і створили нестерпні умови для навчання в гімназії [142, с. 565].

Він змушений був перевестися спочатку до Вінницької, потім до Білоцерківської й, зрештою, в 1849 році до Київської міської гімназії. Поневіряння були викликані, як засвідчив у своїй "Автобіографії" Ю. Ролле, тим, що, "не бажаючи мати політично неблагонадійного учня ... ці заклади сварилися між собою за моє перебування в них" [134, т.І, с. 9-10]. Водночас погіршилося матеріальне становище батьків, викликане частими пожежами в господарстві та неврожаями. Тому Юзеф Ролле, навчаючись у Київській гімназії, став займатися репетиторством й підробляти уроками. Щоб мати змогу в найкоротший час бути матеріально самостійним, він після завершення гімназичної освіти 1850 року обрав для продовження навчання медичний факультет університету св. Володимира в Києві [142, с.565].

Студентський період, який припав на 1850-55 роки, відіграв важливу роль у житті та становленні особистості Ю. Ролле. Студіював він сумлінно, користувався симпатією як колег, так і професорів за веселий, лагідний і товариський характер, інтелігентність та розум. Не стояв осторонь громадського життя університету. Вже на першому курсі прилучився до існуючого в закладі земляцтва польських студентів з Київщини, Волині й Поділля. Воно складалося з гуртків за інтересами студентів та нелегальних гмін, зв'язаних з польським визвольним рухом, каси взаємодопомоги та бібліотеки польської літератури. У ті роки в земляцтві перебували студенти, з якими так чи інакше був знайомий або товаришував Ю. Ролле, майбутній антрополог Ісідор Коперницький, діяч польського повстання 1863 р. в

Україні, згодом професор Ягеллонського університету в Кракові, педагог і літератор Олександр Шумський, поет і перекладач творів польською мовою Т.Г. Шевченка подолянин Леонард Совінський, історик-українознавець Олександр Яблоновський, дослідники історії Київщини, Волині і Поділля Едвард Руліковський, Мар'ян Дубецький, діяч "української школи" в польській літературі Антоній Марцинківський та ін. [24; 628]. Тоді ж членом земляцтва був студент медичного факультету, пізніше видатний історик, який порвав з польським середовищем, Володимир Антонович. Сучасники згадували, що "Антонович завсігди водився з Ролле та іншими поляками, вечорами часто вбирався в чемерку та йшов на гміну [632].

Ю. Ролле рік завідував бібліотекою земляцтва, систематично брав участь у зібраннях студентів-поляків, виконував їх різні доручення, проте тримався осторонь конспіративних осередків і політики загалом. Та весною 1853 року доля вдруге зіткнула Ролле з генерал-губернатором. Управитель краю зустрів за містом гурт студентів (серед них був і Ю. Ролле) у розстебнутих мундирах, без головних уборів, з "буйними" зачісками й учинив "розгін" на весь університет "за порушення честі мундиру" та негідну поведінку молоді [161]. Насправді ж, Ю. Ролле пристав до тих студентів, які у вільний від навчання час здійснювали екскурсії в околицях Київщини, так зване "ходіння в народ", для вивчення побуту та збору фольклору українського села. Завдяки таким "ходінням в народ" Ролле чи не вперше серйозно і усвідомлено пізнав українську культуру, що позитивно позначилося на його майбутній творчості [134, т. I, с.12-13].

На завершальному етапі навчання на медичному факультеті Ю.А. Ролле майже рік стажувався фельдшером у київських шпиталях, головним чином у закладах для душевнохворих. Ця практика визначила назавжди його наукову спеціальність і професію лікаря-психіатра.

Отже, перебування Ю. Ролле в Києві та навчання в університеті були для нього часом переходу від юнацтва до змужніння, визначили не тільки його професію лікаря, але й сформували його життєве кредо, світоглядні позиції

на оточуючу дійсність: з осудом ставився до самодержавства, кріпосництва [134, т. I, с. 16], відмовився від участі у Кримській війні 1853-1856 рр. [142, с. 565], ніколи не поривав з місцевою польською громадою, симпатизував боротьбі польського народу за незалежність, одночасно виступав прибічником українсько-польського примирення. Та політиком і революціонером він не став. Ю. Ролле обрав долю тодішнього інтелігента і визначив свої пріоритети на тлі медицини, науки та літератури й згодом у своїх працях, описуючи нужденне життя міської й сільської бідноти України, так чи інакше виявляв незадоволення існуючим режимом.

Тоді ж Ю. Ролле остаточно зріс як колекціонер старожитностей подільського краю, як бібліофіл і знавець загальної європейської, російської і української художньої й, в основному, історичної літератури, що призвело до наукових і краєзнавчих занять ним історією та публіцистикою. Його змолоду захопили романтичні твори "української школи" в польській літературі, праці з історії Польщі й України І. Лелевеля, Я. Потоцького. В. Марчинського, О. Пшездзецького, Ю. Крашевського й інших [298] і під їх впливом сприйняв не тільки потяг до власних регіональних досліджень та їх методологію позитивізму [630], а й концептуальні теорії польської історіографії щодо історії України, які досить тривалий час тяжіли в його творчості й, завдяки зміцненню позицій впливу в останній чверті XIX ст. молодій українській історичній науці, відійшли на задній план [634].

Наступний етап життєдіяльності Ю. Ролле припав на 1855-1861 роки, коли він по закінченні університету одержав диплом з відзнакою й став працювати лікарем у містечку Яришеві, що неподалік від Могилева-Подільського (нині Вінниччина). Шість років яришівського періоду були насичені його першою самостійною лікарською практикою, працею над проблемами психіатрії і сформуваали його як ученого в галузі медицини.

1855 року Ю.А. Ролле за запрошенням друга його батька, подільського маршалка Яна Сулятицького, прибув до містечка Яришів і став працювати приватним лікарем в його володіннях. Віддавав багато часу лікуванню

хворих округи "без різниці станів" й незабаром здобув повагу і прихильність місцевих жителів. Не маючи змоги для адекватного спілкування з інтелігенцією, яка в Яришеві складалася з фельдшера, священика і адміністраторів маєтку, й щоб наповнити глибшим змістом своє життя, за власною ініціативою взявся за упорядкування фамільного архіву Сулятицьких. Його дуже зацікавили документи, що в оригінальній формі свідчили про різні події з життя тутешньої шляхти XVIII - першої половини XIX ст., і він розпочав виписувати у свої зошити маловідомі факти з історії та культури краю.

Одного разу за розбором старих паперів застав Ю. Ролле гість Я. Сулятицького поет Францішек Ковальський, перекладач польською мовою Мольєра, архіваріус Потоцького в м. Тульчині, що на Вінничині. Він запросив Ролле до Тульчина і пообіцяв надати для вивчення всі документи архіву, які його зацікавлять [160; 165, с.514]. Ю. Ролле уже мав певну уяву про це архівосховище. Київські газети 1852 року неодноразово повідомляли про археографічну подорож на Поділля і Волинь відомого історика, професора університету св. Володимира М.Д. Іванишева, який 9-21 червня 1852 року опрацьовував архів Потоцьких у Тульчині [154, с. 46-47; 635]. Згодом М.Д. Іванишев у "Подорожніх записках" так відгукнувся про це сховище документів: "Архів зовсім не виправдав сподівань, які можна було мати за чутками. Акти в страшному безпорядку. Вони містять в собі переважно приватні справи, що стосуються маєтків Потоцьких і сімей, які перебували у відносинах з ними" [635, с. 81-82]. Все ж у Тульчині М.Д. Іванишев відібрав понад 200 актів XVII-XVIII століть, які сьогодні зберігаються у фонді Потоцьких ЦДІА України у м. Києві [636]. Зі свого боку Ю. Ролле також відібрав в цьому архіві чимало цікавих документів, які стануть важливим історичним джерелом його творчості.

Загалом перші кроки роботи Ю. Ролле в приватних архівах Яришева і Тульчина спочатку виглядали як звичайна допитливість. Згодом вона переросла у справжнє захоплення, заклала серйозність і достовірність його

наукових досліджень та історичних оповідей, вивела його в лави провідних учених - археографів Польщі, України і, зокрема, Поділля. Перше знайомство з архівними джерелами спонукало Ю. Ролле взятися за перо і підготувати на їх основі історичні дописи, замітки та нариси, які тоді були ще не зовсім вдалимими, але також визначили всю подальшу його наукову і літературну діяльність на тлі історії та культури Польщі й України.

Перший серйозний досвід початківця на історико-літературній ниві припадає на 1857-1861 роки, коли на шпальтах варшавських часописів "Газета щоденна" ("Gazeta Codzienna") з'явилися великі нариси "Ядвісія", "Пан Домінік", "Бессарабія і околиця наддністрянська подільська", "Кілька спогадів з студентського життя", а в "Газеті Варшавській" стали періодично друкуватися його кореспонденції "З-над Дністра", про подорожі по Саксонії і Франції, оповідання "Опікун", "Календар Яворського" та ін. [24]. Проба пера виявилася настільки вдалою, що Ю. Ролле запримітили редактори газет і журналів, стали з ним співпрацювати і залучати його до наукової і літературної діяльності, підтримали її українознавчу спрямованість.

Не забував Ю. Ролле і про вдосконалення свого фаху та наукових дослідів у сфері медицини. 20 серпня 1858 року Ролле звернувся з клопотанням до подільського губернатора видати йому закордонного паспорта. Оскільки від народження він був австрійським підданим і ніколи не бажав отримати російське громадянство, що забезпечувало можливість при посиленні репресій самодержавства до місцевого польського населення в будь-який час емігрувати чи бути висланим за кордон, то й отримав відповідного паспорта [637]. Вже з середини вересня 1858 року Ю. Ролле перебував у містечку Зонненштайні під Дрезденом, де проходив шестимісячне стажування в закладах для психічно хворих, ставив експерименти та досліди в контексті підготовки дисертаційної роботи "Психічні захворювання", переймав досвід німецьких лікарів - психіатрів і налагодив з ними зв'язки [134, т. I, с. 14].

1858 рік став визначальним у житті Ю.А. Ролле в сімейному плані. Він одружився при досить романтичних обставинах з Ідалією Защинською. Шлюб був міцний і щасливий, який дав світу семеро дітей - дві дочки та п'ятеро синів, котрі стали гідними свого батька. Так Казимір (1864-1919) працював кореспондентом у "Польському кур'єрі", "Ранішнім кур'єрі", Міхал (1865-1932) став письменником, публіцистом, дослідником історії та культури Волині й Поділля; Кароль (1871-1954) здобув спеціальність інженера - кераміка, був президентом Кракова, сенатором [142, с. 565].

Вдруге Ю. Ролле побував у Західній Європі 1860 року, супроводжуючи подільського поміщика Ярошинського на лікування до Парижа. Завдяки цьому отримав змогу вісім місяців вивчати практику місцевих лікарів й працювати в національній бібліотеці Франції. Тут він завершив дисертацію за матеріалами власної практики на Поділлі, зарубіжних клінік та новітніх європейських здобутків лікування на тему "Психічні захворювання". Після успішного захисту дисертації цього ж 1860 року отримав науковий ступінь доктора медицини [134, т. I, с. 15]. Згодом Ролле переклав текст дисертації з французької на російську мову і видав її окремою книгою 1863 року в Петербурзі [638]. Молодого талановитого вченого одразу ж сприйняли в науковому світі, залучили його до наукових лікарських товариств Франції і Польщі, запропонували кафедру психіатрії медичного факультету Варшавського університету, відкрили двері для роботи в кращих лікувальних закладах Європи, про що засвідчує Ю. Ролле в подорожніх нотатках по Франції, які оприлюднила 1861 року "Газета Варшавська" [134, т. I, с. 15]. Та перспективи блискучої наукової кар'єри не звабили Ю.А. Ролле. Він вирішує повернутися на батьківщину, до рідного Поділля і присвятити йому подальше своє життя.

Таким чином, у 30 років Ю. Ролле, як на той час, блискуче завершив свою освіту, сформувавшись як учений-медик, професійний лікар європейського рівня й отримав чудові можливості та шанси для своєї кар'єри та роботи в університетах і клініках Франції, Німеччини, Австрії, Польщі,

Литви, Росії або України, котрими він так і не скористався на подив друзів й всіх, хто його знав. Водночас професія медика виявилася нездатною заповнити весь життєвий простір Ю. Ролле, який потребував значно ширших духовних запитів і занять. Ці прагнення знайшли вихід у перших літературних спробах, в уподобаннях займатися пошуками першоджерел, історією, культурою Польщі й України, краєзнавством й згодом вивели його до ряду відомих у Європі письменників і учених - істориків. Однак, молодий Ю. Ролле, який виховувався в середовищі польської громади Поділля, в своїх світоглядних позиціях у літературі та історії ще тривалий час перебував у полоні "шляхетського" бачення Правобережної України як "східних кресів" Речі Посполитої, хоча був помірковани, на відміну від досить упередженого ставлення до цієї проблеми частини поляків.

Після Парижа Ю. Ролле в 1861 році назавжди оселяється в Кам'янці-Подільському, придбавши в його центральній частині по вул. Кармелітській двоповерховий будинок, в якому прожив з сім'єю 33 роки. Це був найтриваліший та найбільш результативний в науковому, літературному і громадському плані період його діяльності. "Кам'янецький період" життя Ю. Ролле можна умовно поділити на три окремі фази еволюції його творчості та суспільної активності, а саме:

1. 1861-1865 роки - діяльність Ю.А. Ролле в Подільському товаристві лікарів, його вагомі досягнення на ниві медичної науки, перші серйозні успіхи у краєзнавчому вивченні Поділля та Волині;

2. 1866-1882 роки - тісна співпраця Ю. Ролле з Подільським губернським статистичним комітетом та науковими товариствами України, Польщі, Франції, становлення його як історика України, краєзнавця, літератора "української школи", видання ним з 1876 року перших серій (збірок) "Історичних оповідей", суттєві здобутки у вивченні історії та культури Поділля. в контексті поглядів на минуле України польської офіційної історіографії;

3. 1883-1894 роки - співробітництво Ю. Ролле з Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом та іншими громадськими організаціями краю, завершальний період творчості і його визнання в науковому світі та літературі, відхід від прошляхетських позицій в історичних дослідженнях України та її регіонів [626, с. 136-137].

У перший "кам'янецький" період життя (1861-1865 рр.) Ю. Ролле активно, енергійно і на повну силу організаторських здібностей та таланту працював у різних сферах діяльності як лікар і учений-медик, як дослідник Поділля і літератор, як громадсько-політичний діяч. В кожному з цих напрямків він досяг значущих результатів і загалом здобув шану й прихильність серед різних верств населення краю.

З перших днів життя в Кам'янці Ю. Ролле відповідально поставився до лікарської практики як своєї основної професії. Успішно лікував губернаторів, чиновників, архієреїв, багатих поляків та євреїв, а також шкільну молодь, бідноту міста і краю. Багато часу віддавав роботі в міському шпиталі, де одночасно ставив медичні досліди й впроваджував найсучасніші методи лікування. Коли ж чиновники від медицини обмежили можливості наукової праці Ю. Ролле в шпиталі, то він з середини 60-х років став вільнопрактикуючим лікарем. Відтоді часто його можна було бачити в парокінній бричці на дорогах до близьких та віддалених сіл і маєтків Поділля. До того ж майже щоденно, за спогадами сучасника Юзефа Калленбаха, "у чекальні будинку Ролле юрмилися численні хворі звідусіль, кожен з яких тут одержував дбайливу лікарську увагу і допомогу, за котру з бідних плата не бралася" [639]. Принцип лікування всіх "без різниці станів і національностей", з бідних не брати гроші Ю.А. Ролле зберіг назавжди, зробив його засновником у Кам'янці-Подільському першої в його історії безплатної лікарні для бідних [640].

Не стояв осторонь Ю. Ролле громадсько-політичного і наукового життя Поділля. Зокрема, місто Кам'янець-Подільський середини ХІХ ст. набуло визнання як важливий науковий центр України та поза її межами в галузі

медицини. Тут зібралося ціле сузір'я знаних лікарів - учених і практиків: О. Кремер, О. Наркевич, К. Пшиборовський, А. Баранецький, Е. Фаренгольц та інші, до яких у 1861 році прилучився Ю. Ролле. Саме вони виступили ініціаторами створення науково-громадського Товариства подільських лікарів, яке постало в губернському місті 14 жовтня 1859 і діяло до початку 1865 року [148; 154, с. 63-64; 149; 150; 252; 253; 254; 641; 642]. Весь період існування Товариства його незмінним головою був відомий на всю Європу лікар і учений, доктор медицини Олександр Кремер, скарбником - доктор медицини Казімеж Пшиборовський, секретарем з 1862 року - Юзеф Ролле, бібліотекарем - доктор медицини Олександр Маркевич [257, арк. 69].

Згідно зі своїм статутом Товариство переймалося спостереженнями за ходом і розвитком медичних наук і впровадженням їх досягнень у практику, вивченням і поліпшенням санітарно-гігієнічного стану Подільської губернії, створенням професійної бібліотеки та медико-краєзнавчого музею, наданням матеріальної допомоги лікарям, які втратили заробіток по старості або в зв'язку з погіршенням стану здоров'я, видавничою діяльністю для оприлюднення наукових і популярних праць [26; 27]. Головним друкованим органом Товариства були щорічники наукових праць "Матеріали до топографії і лікарської статистики Поділля", 5 томів яких у 1860-1865 роках вийшли у світ польською мовою у Варшаві [643].

Товариство подільських лікарів у 1859 році налічувало 86, у 1863 - 117, 1864 - 123 і на початку 1865 - 136 дійсних членів [257, арк. 69]. З останнього кількісного складу діячів осередку 119 осіб були лікарями, 7 фармацевтами, 4 народознавцями, 5 представниками інших наук і 1 дантист [257, арк. 69]. За національним складом 78 відсотків членів Товариства були поляки, решта - росіяни, українці, литовці, німці, французи та ін. Оскільки поляки складали тут переважну більшість, то офіційна влада і жителі Поділля вважали Товариство лікарів суто польською науковою організацією і відповідно з підозрою ставилися до нього.

Свою діяльність Товариство розпочало зі створення бібліотеки, яка інтенсивно комплектувалася за рахунок благодійних надходжень, обміну літературою зі спорідненими об'єднаннями лікарів Росії, України, Польщі [257, арк. 70]. За кількістю та якістю медичної, природознавчої і краєзнавчої літератури вона тоді була найбільшою в губернії і фактично стала першою серйозною спробою заснування публічної бібліотеки в Кам'янці-Подільському і на Поділлі загалом.

Одночасно Товариство подільських лікарів за безпосередньою участю Ю. Ролле розпочало формування першого на Поділлі медико-краєзнавчого музею. До 1865 року його членами було зібрано в містах і селах губернії 5040 зразків оригінальних експонатів (колекції мінералів, мушель, стародруків, старожитностей тощо). Експонати розподілялися по таким відділам музею, геологічний, палеонтологічний, зоологічний, ботаніки, археології, нумізматики, медицини [257, арк. 71]. Набутий досвід Ю. Ролле зі створення цього музею, з комплектації та опрацювання пам'яток старовини, викликав ще більший потяг у нього до вивчення історії та культури України і Поділля, позитивно вплинув на його діяльність у регіональних дослідженнях, на літературну творчість.

Турбуючись про суспільне благо, члени Товариства прийняли програму медико-топографічного спостереження краю [257, арк.75]. Цю програму розробив доктор А. Баранецький [644]. Її наслідком стало видання численних доповідей, статей і розвідок, більшість з яких вміщувалися до наукових праць Товариства "Матеріали до топографії і лікарської статистики Поділля". Вагоме місце тут займали публікації з історії медицини й санітарно-гігієнічного побуту жителів краю, які готував переважно Ю. Ролле, завдяки чому він усе більш формувався як знавець і дослідник середньовічної епохи і виступив як один з фундаторів історії медицини як науки. Зокрема, Ю. Ролле протягом 1862-1865 років здійснив цикл наукових публікацій про розвиток охорони здоров'я та стан захворювань у соціальному аспекті на Поділлі в XV-XVIII ст. З-поміж них не втратили своєї актуальності до

сьогодні його дослідження "Доброчинні заклади і шпиталі в давньому Подільському воєводстві" (1864) [645], в якому ґрунтовно проаналізовано роль вірменської громади краю в становленні медичної служби, "Матеріали для медико-топографічного і гігієнічного опису Подільської губернії" (1865) [646], "Матеріали до історії проституції і судової медицини в Польщі у XVII і XVIII ст." (1862) [647], "Нотатки до історії венеричних хвороб у Польщі" (1864) [648], "Нарис гігієни Поділля на тлі статистики" (1864) [649] та ін. Особлива цінність цих праць полягає в тому, що вони засновані на вивченні рукописних джерел з місцевих монастирських, церковних і приватних архівів, які щезли без сліду і, мабуть, назавжди втрачені для дослідників. А стаття "Матеріали до історії проституції і судової медицини" базується на вивченні рідкісних актових книг з архіву волинського міста Олики і подільського містечка Сатанова, котрі також не збереглися [647]. У своїй праці "Нарис гігієни Поділля" автор не тільки подав історію санітарного стану регіону, але й глибоко висвітлив захворюваність серед робітників цукроварень у 50 - на початку 60-х рр. XIX ст., виявив її соціально-економічні причини, звернувся до заводчиків виявити почуття справедливості й людинолюбства, радив запровадити 8-годинний робочий день, поліпшити умови праці, проживання. "Заводські робітники заслуговують того, щоб їх годували краще, ніж тварин!" - стверджував Ю. Ролле [648, с. 12].

Така стурбованість про стан побуту і жахливі санітарно-гігієнічні умови життя та праці передусім міської бідноти і селян, ремісників і робітників України й, зокрема Поділля, сформувала в Ю. Ролле сталу й активну громадсько-політичну позицію, якої він діяльно дотримувався до кінця своїх днів і завдавав чимало клопоту місцевим чиновникам та власникам підприємств, котрі байдуже ставилися до поліпшення умов праці трудового люду. Прикладами критичного ставлення Ю. Ролле до побутових умов життя різних верств населення усіх національностей і віросповідань в розрізі діяльності Товариства подільських лікарів були його публікації в

"Матеріалах до топографії і лікарської статистики" (1865) [643], "Про міську проституцію на Поділлі" [650], "Кам'янець: плани і вулиці, канали і стоки" (у співавторстві з О. Кремером) [651], "Про освітлення Кам'янця і його приватних помешкань"[652] та ін. Крім того, Ю. Ролле за завданням Товариства подільських лікарів оприлюднив статті і розвідки: "Про військовий набір у єврейському стані", "Освячення жител Кам'янця-Подільського", "Про кладовища та будинки для зберігання покійників", "Про релігійні обряди і їх вплив на здоров'я" тощо [257, арк.74]. Усі вищезазначені праці Ю. Ролле з історії медицини та сучасного йому побуту і санітарно-гігієнічного стану на Поділлі для нинішньої української науки є вкрай важливим джерелом для вивчення етнології й народознавства краю. Вони засвідчили глибокі знання Ролле умов життя народу, звичаїв, традицій, обрядів, які повною мірою знайшли своє втілення у циклі його історичних оповідань та монографій.

Не полишив Ю. Ролле також заняття з проблем суто професійної наукової медицини. 1863 року він видав свою докторську дисертацію "Психічні захворювання" [638], яка була схвально оцінена в наукових колах Європи. Водночас Ролле оприлюднив статті "Випадки бугорчатки (туберкульозу – С.Б.) в Кам'янці-Подільському, які спостерігалися з 1 серпня 1863 по 1 серпня 1864 рр.", "Епідемія гарячки, яка лютувала в Кам'янці-Подільському наприкінці 1864 р." та ін. [257, арк. 75]³⁵

Завдяки своїй великій науковій роботі, а також комунікабельності та особистому іміджу в наукових колах Ю. Ролле як учений - секретар, встановив тісні зв'язки Товариства подільських лікарів з Київським, Волинським, Катеринославським, Східно-Сибірським, Пермським, Пензенським, Кронштадським, Петербурзьким, Архангельським, Кавказьким, Віленським, Варшавським, Краківським, Паризьким та іншими спорідненими товариствами [257, арк. 73]. Товариство подільських лікарів користувалося у них значним авторитетом.

Незважаючи на вагомі здобутки Товариства подільських лікарів у розвитку медицини і краєзнавства в Україні, його існування викликало незадоволення офіційної влади, яка ставилася до нього як до польського осередку, зв'язаного з польським національно-визвольним рухом. Така підозра властей особливо посилилась у зв'язку із січнеvim повстанням 1863 року в Польщі та заворушеннями серед поляків Правобережної України. За розпорядженням київського генерал-губернатора з 1 березня 1863 року було встановлено таємний поліцейський нагляд за діяльністю за всіма членами Товариства подільських лікарів. Підставою такого рішення влади слугувала дієва участь його членів у масовій панахиді поляків Кам'янця-Подільського 1861 року по жертвах польського повстання 1830-1831 рр. [654, арк. 1-2]. Насправді ж члени Товариства - поляки лише співчутливо споглядали на це повстання. Не був до нього причетний і Ю. Ролле, хоча одні джерела відводять йому роль мало не члена народного уряду південних провінцій, що готував у 1863 році збройний виступ поляків в Україні, інші - його участь у цих подіях зводять до матеріальної підтримки польських повстанці [134, т.І, с. 18; 161, с.499]. Самодержавний режим шукав будь-якого приводу, щоб репресувати Товариство подільських лікарів.

На початку 1865 року під час приватної розмови з подільським губернатором член Товариства Ананій Старцев, відчуваючи особисту неприязнь та заздрість до Олександра Кремера і Юзефа Ролле, розповів про те, що не всі протоколи засідань ведуться російською мовою, що не всі книги, котрі прибули з Франції, перекладені російською мовою, що деякі члени Товариства - О. Кремер і Ю. Ролле спілкуються польською мовою [256, арк.16]. Результат цього доносу не примусив себе чекати. Негайний обшук поліцмейстером будинку Ю. Ролле, котрий зберігав у помешканні книги протоколів та іншу документацію товариства, підтвердив, що, справді, не всі ділові папери написані російською мовою, деякі атестати про членство були заповнені польською мовою [256, арк. 17].

В умовах суворої заборони користуватися польською мовою в установах і громадських організаціях результати обшуку в будинку Ролле були розцінені владою як антиросійські прояви місцевих поляків і факт існування в місті польського націоналізму. Розпочалися арешти членів Товариства. За дорученням губернатора спішно ревізувалися експонати музею Товариства та виявлялися особи, що їх доставляли.

Незабаром усі експонати музею та література бібліотеки Товариства були зведені до канцелярії губернатора. 25 лютого 1865 року Товариство подільських лікарів було офіційно зліквідоване владою як таке, що "зрадило чисто науковому характеру подібних установ, надавши своїм діям відтінок польської національної пропаганди" [256, арк. 6]. Президент Товариства Олександр Кремер, як "неблагонадійний в політичному відношенні" і австрійський підданий, був висланий разом з сім'єю 24 серпня 1865 року за кордон, до Львова [654, арк. 17-18].

Така ж доля чекала сім'ю австрійського підданого Ю. Ролле. Але вийшло інакше. "Щодо Ролле, то неможливо, щоб він займався подібними справами. Доктор Ролле живе виключно подіями XVI ст." - виніс резолюцію в його справі подільський губернатор [256, арк. 6]. Це не зашкодило встановити над Ролле суворий і тривалий поліцейський нагляд, свідченням чого було донесення Кам'янецького повітового справника в Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління 16 березня 1867 року такого змісту: "... житель Кам'янця-Подільського, вільнопрактикуючий доктор Ролле за зібраними відомостями буває в Орняках у поміщика Садовського, в Бразі - у Гіжицького, в Руді - у Гаєвського, в Острівчанах - у Старжинського - для їх лікування. За діями його здійснюється пильне спостереження" [258, арк. 4].

Загалом під наглядом репресивних органів влади перебувала практично вся польська інтелігенція Правобережної України. До сьогодні в державних архівах зберігаються численні (до 5 тисяч) справи приблизно такого змісту: "Про політичну неблагонадійність вільнопрактикуючого лікаря Антонія Кастановича Володимирського повіту Волинської губернії" [657, арк. 1-3].

Незважаючи на всю небезпеку стосунків, зокрема з опальним О. Кремером, Ю. Ролле знайшов громадянську мужність написати 1866 року присвяту до своєї першої наукової монографії "Кам'янець-Подільський: історичний нарис" такого змісту: "Вельмишановному Олександру Кремерові, докторові медицини, колишньому Президентові Товариства подільських лікарів - як свідчення найвищої пошани й палкої любові" [250, арк. 1].

Таким чином, головним результатом ранньої творчості першого "кам'янецького періоду" життєдіяльності Ю. Ролле (1861-1865 рр.) стало те, що він цілком сформувався як учений в галузі медицини загальноєвропейського рівня. 1863 року його обрано членом - кореспондентом Краківської академії наук, а також дійсним членом Петербурзького, Київського, Віленського, Варшавського, Краківського, Львівського, Паризького й інших відомих наукових лікарських товариств [140, с. 566]; він обирався віце-головою і керував медичними секціями на з'їздах польських лікарів у Львові та Кракові [24]. Займаючись проблемами минувшини Польщі, України, в тому числі Поділля, вивченням санітарно-гігієнічного стану Подільської губернії в різні часи, Ю. Ролле виступив у ролі одного з фундаторів наукового фаху з історії медицини і водночас став одним із основоположників у Польщі і в Україні соціальної гігієни, як науки [254, с.78-81; 657]. Поєднавши заняття медициною і гігієною з краєзнавством, народознавством, пошуками першоджерел з історії Правобережної України, Ю. Ролле у цей період нагромадив у себе з приватних і державних архівів та стародруків величезний документальний матеріал з доби середньовіччя, який вимагав використання і відкрив йому шлях до літературної й наукової творчості на ґрунті історії та культури. Нарешті, в перший "кам'янецький період" життя Ю.Ролле сформувався як громадський і науковий діяч Поділля.

Не менш активний і визначальний у науковій і громадській діяльності був другий "кам'янецький період" життя Ю. Ролле (1866-1882 рр.). На цьому етапі, що можна характеризувати як ранній період творчості на ниві історії та

культури України, Ю. Ролле здобув широке визнання літератора, історика і краєзнавця, яке почало затьмарювати його славу ученого-медика.

Уникнувши репресій в зв'язку з дієвою участю в діяльності Товариства подільських лікарів у 1865 році, тим не менш, Ю. Ролле не полишає активної позиції в громадсько-науковому русі на Поділлі. Його увага була зосереджена на діяльності в Подільському губернському статистичному комітеті, до якого він вступив ще у 1864 році [154, с.61]. Саме тоді губернський статистичний комітет почав ставати осередком місцевих науковців і краєзнавців, прагнув очолити краєзнавчий рух і здійснювати регіональні пошуки й публікації в дусі офіційної російської історіографії. Певна демократизація цієї установи пов'язана з діяльністю відповідального секретаря А. Дем'яненка, а згодом В.Гульдмана, які за своєю натурою були творчими людьми і зробили чималий науковий внесок у вивчення історії Поділля [658]. За їх ініціативою до складу статистичного комітету на позаштатних засадах були запрошені талановиті місцеві дослідники краю. З-поміж них дійсними членами комітету стали поляки Ю. Ролле (один з перших), М. Грейм, діячі краєзнавчого руху, українці М.І. Яворовський, М.З. Доронович та інші, завдяки яким змінилася наукова спрямованість цієї державної установи [658; 659].

Що ж до участі в роботі статистичного комітету Ю. Ролле, то він старанно виконував численні доручення правління й здійснював наукові відрядження, залучався до створення статистичних довідників і збірників, одержав доступ до поточних архівів подільських губернських установ, матеріали яких сповна використав при написанні своїх праць, а також отримав змогу увійти в кола місцевої православної українсько-російської інтелігенції і краєзнавців.

За поданням комітету Ю. Ролле виступив співавтором А.Дем'яненка у підготовці до публікації книги "Статистическое описание Подольской губернии 1865 года" [660], яка стала поштовхом для систематичних видань подібної літератури аж до початку ХХ ст. Завдяки Ю.А. Ролле в цій книзі,

крім нагромадження статистичних даних і таблиць, зроблена перша спроба аналітичного аналізу наведених показників про населення, економіку й культуру краю з порівняльними історичними екскурсами, що робило довідник зрозумілішим і цікавим для сприйняття загалу читачів. Згодом 1873 року Ю. Ролле був причетний до створення цієї установою "Матеріалів до історії Подільської губернії (1792-1796" [661]. Наприкінці 70-х - на початку 80-х років XIX ст. Ю. Ролле був уведений до складу авторського колективу, який здійснив капітальне тритомне видання "Сборника сведений о Подольской губернии" (1880-1884) [652]. Сьогодні цей збірник є універсальним й цінним джерелом з історії, статистики, демографії, господарства, торгівлі, культури та інших галузей життя краю другої половини XIX ст.

При матеріальній допомозі статистичного комітету і в його виданнях Ю.А. Ролле як засновник соціальної гігієни і лікар-учений оприлюднив низку важливих науково-популярних праць про санітарний стан міст, містечок і сіл, умови життя, побуту і роботи трудових верств населення і на виробництві. Зокрема, в "Памятной книге Подольской губернии на 1866 год", "Трудах Подольского губернского статистического комитета" та інших виданнях Ю. Ролле опублікував "Нариси гігієни Подільської губернії" (1866) [649], "Гігієнічні нариси Подільської губернії" (1869) [653], спільно з Е. Фаренгольцем - "Матеріали до медичної топографії в Подільській губернії" [663] та ін. Цими працями Ю. Ролле в основному завершив виконання санітарно-гігієнічної програми вивчення краю ліквідованого Товариства подільських лікарів. Проте він і надалі продовжував займатися розробкою проблеми соціальної гігієни. 1879 року Ю. Ролле оприлюднив курс лекцій для учнівської молоді та населення Поділля під назвою "Популярна гігієна" [664]. Водночас він, як історик і дослідник медицини, опублікував у польських періодичних виданнях статті "Становлення медицини і епідемічні хвороби в давньому Подільському воєводстві" (1872) [665], "Про проституцію в селах на Поділлі" (1869) [666] та інші, а також продовжував

досліджувати наукову проблему "Психічні захворювання і їх вплив на спадковість людей". До нього, як визнаного лікаря-психіатра, хворі їхали звідусіль і навіть з-за кордону. Його діагнози і методи лікування були кваліфікованими, правильними і сумнівам не підлягали.

Отже, участь Ю. Ролле у роботі Подільського губернського статистичного комітету, з одного боку, позитивно вплинула на наукову і просвітницьку діяльність установи, а з другого, - створила належні умови для його дослідництва й творчості, сформувала риси професійного краєзнавця Поділля, утвердила його потяг до археографічних занять, до історії, відкрила і виховала в нього здібності науковця в галузі статистики і демографії.

Підкреслимо, що упродовж другого "кам'янецького періоду" життя Ю. Ролле ще більше переорієнтував свої наукові і літературні інтереси на дослідження і підготовку публікацій, головним чином, історико-краєзнавчого, археографічного і культурологічного характеру, про що буде йти далі спеціальна мова. Принагідно лише відзначимо, що Ю. Ролле став досить плідно друкувати історичні книги, нариси, оповідання й розвідки у багаточисленних виданнях Варшави, Кракова, Львова, Кам'янця-Подільського й ін. Праці з медицини, гігієни, топографії, статистики він здебільшого підписував своїм справжнім прізвищем (Ролле Ю.), а історичні й літературні твори - псевдонімами Юзеф Антоній, Юзеф Аполлінарій, Антоній Ю., Др. Антоній, Др. А.Ю., Юзеф з Генріхівки, Адекріптус, Пирожко Фульгенціуш. Проте для громадськості України і Польщі Ю. Ролле був широко відомий під літературним псевдонімом Др. Антоній Ю. Найчастіше твори Ю. Ролле, підписані названими псевдонімами, з'являлися в польських часописах "Газеті Варшавській", "Ниві", "Слові", "Краї", "Тижневику ілюстрованому", "Тижневику загальному", "Сімейній хроніці", "Варшавській бібліотеці", "Польському огляді" та інших періодичних виданнях.

Зокрема, Ю. Ролле зробив першу серйозну заявку як професійний історик і краєзнавець, умістивши в "Польському огляді" за 1869-1872 роки

цикл статей своєї головної праці "Замки подільські на молдавському прикордонні", які 1872 року вийшли окремою книгою обсягом 560 сторінок і тиражем усього 40 примірників [667]. Врахувавши критичні зауваження і після довготривалого доопрацювання, він здійснив під псевдонімом Др. Антоній Ю. 1880 року у Варшаві друге видання "Замків подільських" в трьох томах [665]. Монографія, що відтворила історію Поділля середньовічної епохи і до середини ХІХ ст., спонукала Ю. Ролле досліджувати минуле міст і сіл, життя відомих родин та діячів регіону. Тому в 70 - на початку 80-х років ХІХ ст. у польських часописах з'явилися нариси доктора Антонія з історії Мукарівського староства (1880) [669], села Панівці над Смотричем (1880) [670], Кам'янця-Подільського (1878) [671], про такі історичні постаті краю, як Устим Кармалюк (1879) [672], Тадеуш Грабянка (1875) [673], Юзеф Крашевський (1878) [674], Станіслав Вітвіцький і Олександр Даровський (1882) [675] та ін.

Значні заслуги цього періоду творчості Ю.А. Ролле в дослідженні російської та української історичної думки стосовно Польщі й Правобережної України. За завданням Товариства історико-літературного в Парижі і Польської академії наук у Кракові він історіографічно вивчає російські та українські наукові праці, трактати у контексті історії Польщі за період з 1700 по 1862 роки. Внаслідок 2500 назв томів і статей російськомовних історичних праць з відповідним аналізом, 6000 документів з архівів Петербурга, Москви, Києва умістила його фундаментальна монографія "Полоніка, матеріали з історії Польщі в творах російських" (1879) [676], яка була удостоєна медалі Паризького історико-літературного товариства, премії Краківської академії наук. Одночасно Ю. Ролле друкує в подільських "Епархиальных ведомостях" під назвою "Подольская старина" (1880) [677] і в "Огляді польському" - "Книга спогадів майора А. Пташинського" (1881) [678] добірки мемуарів і раритетних документів про соціально-економічне й політичне становище Поділля в другій половині ХVІІІ ст. Безперечно, цими археографічними виданнями доктор Антоній

значно поглибив внесок польських учених у розширення джерельної бази історії України XVI-XVIII ст., а, з іншого боку, ґрунтовно збагатив нею польську історичну науку. Відомий у той час учений і публіцист Владислав Коротинський писав про Ю. Ролле: "Варшава до цього часу не може дочекатися подібного історика" [26].

Працюючи на ниві дослідження історії та краєзнавства, Ю. Ролле став поєднувати ці заняття зі своїми здібностями й хистом письменника. 1876 року він під псевдонімом Др. Антоній Ю. здійснив перше видання збірника історико-літературних оповідей, нарисів і есе [679], яким було започатковано вихід у світ 9-ти серій (до 1893 р.), відомих під назвою "Історичні оповідання". До кінця другого "кам'янецького періоду" життя доктор Антоній Ю. перевидав першу серію (1878) [681], оприлюднив у двох томах у Львові другу (1879) [682] і в двох томах у Кракові третю серію "Історичних оповідань" (1882) [683]. Окремо, поза цими серіями Ю. Ролле видрукував історико-літературний збірник "Нові історичні оповідання" (1880) [684]. У всіх цих виданнях з художньо-мистецьким смаком і поглядом науковця-історика й джерелознавця популярно, цікаво та достовірно автор описав епізоди, найважливіші події та баталії, історичні особи й родини переважно Поділля, Волині й Київщини XV-XVIII ст. Саме з "Історичних оповідань" Ю. Ролле постав як відомий літератор, письменник і публіцист.

Ю. Ролле не обмежувався в громадській діяльності участю в Подільському губернському статистичному комітеті. На початку 70-х років XIX ст. він виступив ініціатором створення пункту щеплення віспи, щоб обмежити поширення епідемії цієї хвороби, й домігся безплатної вакцинації для бідноти. В 1875 році він став фундатором курсів акушерок, яких тоді називали бабки-повитухи. Для налагодження роботи цих курсів Ю. Ролле організував збір коштів, набір слухачів, викладав тут санітарію і гігієну, залучав до ведення занять найбільш досвідчених медиків міського шпиталю. З роками курси акушерок перетворилися у своєрідний державний медичний заклад, який значно підвищив культуру медичного обслуговування породіль і

зменшив смертність дітей при пологах та догляді до одного року на Поділлі [685]. Згодом у ХХ ст. цей заклад реорганізувався в Кам'янець-Подільське міське медичне училище, яке в 2010 році відзначатиме своє 135-ти річчя з часу заснування.

1878 року в Кам'янці-Подільському знову було створено Товариство подільських лікарів, яке діяло до 1917 року. Серед ініціаторів його заснування знайомі прізвища ще по колишньому такому товариству Ю. Ролле, Е. Фаренгольца, К. Пшиборовського, О. Наркевича, І. Ротте, а також донощика А. Старцева [252; 257, арк. 1-34 154, с. 64]. Відроджене Товариство уже не мало вузьконаціонального характеру. Першим почесним членом Товариства обрано М.І. Пирогова [687, с.4; 688, с.3].

Товариство подільських лікарів згідно із затвердженм в Петербурзі 23 серпня 1876 року Статутом мало на меті: а) вивчення Подільської губернії в санітарному плані, складання медичної топографії і санітарної карти; б) з'ясування передумов виникнення і розвитку в губернії епідемічних, ендемічних і стаціонарних хвороб та пошуку засобів для їх попередження і зменшення; в) наукову розробку статистичних матеріалів про захворюваність і смертність серед населення і вдосконалення сільської медицини; г) популяризацію серед населення здорового способу життя, загальної особистої гігієни, викорінення невігластва й забобонів, різних видів шарлатанства в справі охорони здоров'я та ін. [688]. З 1895 Товариство почало скликати з'їзди подільських лікарів і видавати їх "Труди", матеріали яких мали значну наукову цінність для розвитку української медицини, санітарії та гігієни і краєзнавства й зберігають свою актуальність в галузі історії медицини та наукових методів лікування хворих до сьогодні [154, с. 65].

Ю. Ролле взяв дієву участь в розробці Статуту, в скликанні установчих зборів Товариства, у редагуванні і виданні протоколів засідань 1878-1882 років [689], у виконанні різних його доручень. У 80-ті - на початку 90-х років ХІХ ст. Ю. Ролле відійшов від активної діяльності в Товаристві. Проте під

час роботи 15 лютого 1895 року в м.Кам'янці-Подільському I-го з'їзду лікарів Подільської губернії його делегати високо оцінили заслуги доктора Ю. Ролле на ниві медичної науки і Товариства подільських лікарів [690].

Життєвим кредом доктора Ю.А. Ролле були постійна турбота і допомога бідним верствам населення без різниці національностей і віросповідань. Він, як правило, не брав плати за лікування знедолених хворих, вносив пожертви для їх матеріальної підтримки. Тому 1872 року він став діяльним членом створеного Товариства взаємодопомоги убогих, а 1878 - виступив серед засновників у Кам'янці-Подільському відділення Товариства Червоного Хреста і до кінця своїх днів доклав чимало зусиль для його розбудови [691]. Одночасно Ю. Ролле взяв участь у зборі пожертв на користь поранених і хворих воїнів російської армії, що у 1877-1878 роках визволяла Болгарію від османського іґа [692]. Окрім того, дбаючи про молодь, Ю. Ролле посприяв організованому 1880 року в Кам'янці-Подільському Товариству допомоги незаможним учням чоловічої і жіночої гімназій позитивно розв'язати питання про запровадження стипендій для найбільш бідних вихованців цих навчальних закладів. Такі, далеко не вичерпані, приклади суспільної діяльності Ю. Ролле в другій половині 1860-х - на початку 80-х років є переконливим свідченням його активної громадянської позиції й нерозривного його зв'язку з життям, потребами і бідами Подільської землі.

Сюди варто додати ще одну важливу рису характеру Ю. Ролле - надзвичайну товаристську, комунікабельність і толерантність. Він завжди був в оточенні друзів, приятелів і знайомих, які часто збиралися по вечорах в його будинку для зустрічей, раутів, ділових розмов і посиденьок. Будинок Ю. Ролле приваблював не тільки гостиністю господаря, але й змогою попрацювати в найбільшій приватній бібліотеці Поділля, яка налічувала кілька тисяч томів переважно раритетних книг, стародруків і рукописів, досконало упорядкованих сином Михайлом (Міхалом), а також оглянути представлені тут колекції старожитностей, унікальної порцеляни, виробів з бронзи, гравюр, цікаве зібрання різних монет, медалей та ін. [685]

Постійними відвідувачами будинку Ю. Ролле були красзнавці Поділля М. Яворовський, К. Пуласький, М. Грейм, В. Гульдман, М. Побуг-Гурський, О. Даровський, К. Подовський, вчені Ю. Калленбах, В. Спасович, лікарі К. Пшиборовський, О. Наркевич, письменники Адам Плуг (А. Петкевич), В. Лозінський, Ф. Ковальський та ін. [60, с. 508; 154, с. 228; 77, с. 90; 298, с. 120-121; 696; 697] та інші. Наприклад, до близького оточення Ю. Ролле 70-х - початку 80-х років входив згодом відомий польський історик і філолог доктор Юзеф Калленбах (1846-1929) [327, с. 213]. Він прославився тим, що брав участь в наукових експедиціях з вивчення Єгипту та інших країн Сходу, а наприкінці життя був ректором Ягеллонського університету в Кракові. Тепло згадуюючи про Ю. Ролле, Калленбах писав, що його та інших колег тягло до будинку доктора Антонія, щоб "почути його живу мову, посперечатися на тлі історії і, зрештою, вийти за межі одноманітного, буденного життя провінційного міста".

Проте найбільшу роль у становленні Ю. Ролле як історика і письменника відіграли його друзі - літератори Антоній Петкевич (псевдонім Адам Плуг) і Владислав Лозінський. Зокрема, Адам Плуг (1824-1903), який був вихідцем із безземельної шляхти, заробляв на хліб учителюванням і публіцистикою, добре знав родину Ю. Ролле, часто гостював у с.Генріхівці в 40-50 роках. З 1859 року він працював у Житомирській гімназії і тут увійшов у коло друзів відомого письменника Юзефа Крашевського. За симпатії до польського повстання 1863 року зазнав переслідувань з боку офіційної влади і змушений був переселитися до Кам'янця-Подільського, де мешкав з 1864 по 1874 роки й знайшов допомогу і підтримку в Ю. Ролле. Як відомого поета і прозаїка, Адама Плуга 1874 року запросили на роботу редактором, а згодом головним редактором тоді популярного Варшавського щорічника "Клоси", який видавався до 1890 року. Адам Плуг залучив до тісної співпраці в журналі Ю. Ролле, і він під псевдонімом доктора Антонія оприлюднив тут найбільшу кількість творів та найкращі наукові і літературні статті, нариси і

оповідання. Саме "Клоси" утвердили ім'я Ю. Ролле в літературному світі [698].

В будинку Ю. Ролле часто бували польські поміщики з різних сіл і містечок Подільської губернії, в тому числі Юзеф Гіжицький з с.Браги на Дністрі, Ян Садовський, Костянтин Підвисоцький, Олександр Єльський, Владислав Гаєвський, Станіслав Старжинський та ін., які за своєю вдачею були творчими людьми, займалися поезією, мистецтвом, музикою, краєзнавством. Усі вони, як і Ю. Ролле, перебували під пильним таємним наглядом поліції і тому їх спільні зустрічі маскувалися лише потребами лікування [601, арк. 8]. Насправді ж вони обмінювалися між собою рукописами своїх творів, обговорювали їх зміст, допомагали Ю. Ролле опрацьовувати матеріали своїх родинних архівів для використання в його працях. Зокрема, в основу створення відомого тритомника доктора Антонія "Замки подільські на молдавському прикордонні" була покладена колекція історичних документів з фамільного архіву К. Підвисоцького з с.Рихти Кам'янецького повіту [165, с. 514].

Спільні інтереси на ґрунті дослідження історії краю зблизили Ю. Ролле з місцевим протоієреєм Мойсеєм Захаровичем Дороновичем (1828-1891) [697]. Обидва обмінювалися матеріалами з проблем вивчення, утворення і розвитку на Поділлі вірменських колоній та їх економічного, політичного і культурного впливу на населення регіону впродовж XIV-XIX ст. Приятелювали і співпрацювали з Ю.А. Ролле на ниві регіонального вивчення Поділля також відомі місцеві краєзнавці, професори духовної семінарії Михайло Флорович Багинський (1833-1910), Созонт Михайлович Лобатинський (1842-1909), інспектор освіти при Подільському губернському правлінні Михайло Сільвестрович Гогоцький (1822-1900), вчитель-краєзнавець Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії Іван Костянтинович Михалевич (1846-1919) та інші [60]. При всіх розбіжностях у поглядах на історію і культуру України й Поділля вони гуртувалися навколо Ю. Ролле і

знаходили спільні інтереси, заохочували один одного до дослідництва і популяризації минулого краю.

Блиьким другом Ю. Ролле з середини 1880-х років був секретар Подільського губернського статистичного комітету, член-кореспондент Московського археологічного товариства Віктор Карлович Гульдман (1857-1907) [701]. Ю. Ролле часто допомагав йому в створенні поділезнавчих праць, особливо при складанні археологічної карти Подільської губернії. Згодом у передмові до книги "Памятники старины в Подолии" (1901) В.К. Гульдман написав: "Підготовці цього видання я зобов'язаний порадам і вказівкам покійного д-ра Й.Й. Ролле" [701, с. 236].

У вересні - жовтні 1879 року в Кам'янці-Подільському перебував відомий український письменник Михайло Старицький. Тут він познайомився з Ю. Ролле та його власною бібліотекою. До рук М. Старицького потрапило опубліковане цього року Ю. Ролле оповідання "Опришок". Під враженням сюжету він задався метою і згодом створив славнозвісний історичний роман "Розбійник Кармелюк", в якому з української точки зору розглянув життя і діяльність народного месника першої третини ХІХ ст. Знався Ю. Ролле також з не менш відомим українським письменником Михайлом Коцюбинським, який у 1880-1882 роках працював у Кам'янці-Подільському. Проте близькі стосунки між ними так і не склалися, оскільки М. Коцюбинський прохолодно ставився до місцевої польської інтелігенції й більше контактував з українськими радикалами і діячами народницької "Подільської дружини" [628, с. 68-69].

У робочому кабінеті будинку Ю. Ролле, на письмовому столі та полиці етажерки завжди лежали стоси свіжих і давно прочитаних конвертів, які зберігали листування доктора Антонія з багатьма видавництвами й редакціями газет і журналів з приводу опублікування його творів, з численними друзями та науковцями [298, с. 129]. З-поміж них на видному місці лежали листи від польських письменників Г. Сенкевича і Ю. Крашевського, публіцистів В. Спасовича, К. Підвисоцького, історика -

українознавця О. Яблоновського, з котрими обмінювався думками і матеріалами щодо висвітлення історії середньовічної Речі Посполитої та України. Зокрема, скористалися цінними порадами, наданими сюжетами і фактичними матеріалами Ю. Ролле письменник Г. Сенкевич при створенні відомої трилогії "Вогнем і мечем", "Потоп" і "Пан Володимерський", учений О. Яблоновський при написанні праць з історії Поділля, Волині й Київщини [298, с.128-130]. Листування Ю. Ролле з Ю. Крашевським знайшло втілення у його спеціальних розвідках "Юзеф Крашевський і Станіслав Холоневський" (1878) [674], "З кореспонденції Ю. Крашевського" (1888) [702].

У 70-х роках досить активно Ю. Ролле листувався з відомим російським істориком і археографом, засновником і редактором журналу "Русский архив" П.І. Бартенєвим (1829-1912). В листах мова йшла про можливість опублікування праць та археографічних матеріалів Й. Ролле, про вміщення в "Русском архиве" історико-статистичних описів Подільської єпархії, створених місцевими краєзнавцями [272].

Таким чином, дід доктора Ю. Ролле у Кам'янці-Подільському в 60-ті - на початку 80-х років і до його останніх днів став важливим науковим і культурно - просвітницьким осередком Подільського краю, пристанищем для місцевої творчої інтелігенції без національної і релігійної різниці, про який говорили, що це "жива філія Київського університету в Кам'янці" [165, с. 515]. Добра пам'ять про будинок Ю.А. Ролле зберігається у кам'янчан й досі.

Загалом 1866-1882 роки так званого другого періоду "кам'янецького життя" Ю. Ролле для його діяльності й творчості були надзвичайно успішними й плідними. В цей час він утвердився в колах наукової громадськості України та Польщі як доктор Юзеф Антоній, як учений - історик і краєзнавець, історіограф і археограф, статистик і демограф, а, головне, як відомий письменник на ґрунті дослідження історії та культури Правобережної України. Визнання науковця і літератора принесли йому монографії "Замки подільські на молдавському прикордонні" (1880),

"Полоніка. Матеріали з історії Польщі в російських виданнях" (1879) та "Історичні оповідання" (з 1876 року). За наукові і літературні заслуги Ю. Ролле обрано членом Наукового товариства у Познані (1879), удостоєно премії та медалі Наукового товариства у Парижі (1879) [142, с. 565]. Водночас подільська інтелігенція не тільки сприйняла Ю. Ролле, але й визнала у своїх колах його лідерство, що висунуло його як активного науково-громадського діяча краю. Проте в регіональних дослідженнях та літературних творах доктор Антоній ще перебував під впливом польської офіційної історіографії у поглядах на Правобережну Україну, як на "східні креси" колишньої Речі Посполитої та її "цивілізаторської місії" в цих землях, неоднозначно й, почасти, негативно ставився до визвольних змагань в Україні. Така позиція Ю. Ролле була типовою для початківця на ниві не основної його фахової спеціальності - історії та художньої публіцистики й притаманна його ранньому періоду творчості.

Не менш різноманітно насиченим і результативним був третій, заключний період "кам'янецького життя" Ю. Ролле, який обіймав 1883-1894 роки. Він характеризується ще тіснішим зближенням Ю. Ролле з місцевою інтелігенцією на тлі розвою у Подільській губернії краєзнавчого руху, вагомими дослідженнями і здобутками в науковій і літературно-публіцистичній творчості, в якій уже простежується критичне ставлення до польського панування в Україні та з позитивного боку розглядається визвольна боротьба українського народу XVI-XIX ст.

Важливою віхою у діяльності Ю.А. Ролле стало прийняття його 1883 року в дійсні члени Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, що впродовж 1865-1920 років був провідною краєзнавчою організацією в Україні та поза її межами. Подвижництво цієї науково-громадської інституції перебувало у полі зору й спеціальних досліджень Ю.Й. Сіцінського [266], І.П. Крип'якевича [703], Л.В. Баженова [154, с.64-71], В.С. Прокопчука [255; 704], Ю.С. Земського [705], О.М. Кошеля [706], А.К. Лисого [707] та інших істориків і краєзнавців України, що дозволяє уникнути

в цій дисертації зайвих повторень і деталізації її історії та обмежитися висвітленням конкретної діяльності в ній Ю. Ролле.

Отже, 8 липня 1865 року з санкції Синоду при Кам'янець-Подільській духовній семінарії засновано Комітет для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії, який згодом одержав офіційну назву "Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет", а з 1903 року "Подільське церковне історико-археологічне товариство". Ядро Комітету склали протоієреї П.І. Троїцький, Л.Ю. Лотоцький, М.Я. Орловський, професори і викладачі духовної семінарії Д.І. Синицький, М.Ф. Багинський, О.Я. Павлович, учитель міського духовного училища М.З. Доронович та інші відомі на Поділлі краєзнавці. Комітет, який очолили ректор семінарії, архимандрит Феогност (голова) і професор О.Я. Павлович (секретар), спирався у діяльності на загаль священиків, учителів та інші верстви подільської інтелігенції [708].

Утворене товариство для єпархіальних дослідів було покликане офіційною владою протистояти і послабити науковий, культурний вплив римо-католицької церкви в регіоні й утверджувати тут позиції російського православ'я і втілювати політику русифікації краю. Згодом воно перетворилося в авторитетну науково-краєзнавчу організацію, яка встановила тісні зв'язки з академічними установами України, Росії, Польщі й стало розвивати вивчення громадянської історії, етнології, культури. За образним висловом О.М. Кошеля, члени товариства опинилися ніби між церквою і наукою, молотом і ковадлом [706, с.3]. Одні з них залишилися на суто богословських позиціях, інші, не цураючись церкви, розширювали діапазон своїх досліджень і об'єктивно вийшли на рубежі українського національного відродження, як це зробили Ю.Й. Сіцінський, К.В. Широцький, В.Я. Гречулевич та ін. [709]

В 1865-1883 роках Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет більше нагадував гурток краєзнавців, ніж доступну усім бажаючим і розгалужену організацію, де впроваджувались регіональні дослідження і

накопичувався досвід створення описів міст і сіл, церков і парафій місцевої єпархії. Уже до 1 вересня 1868 року до Комітету надійшло переважно від священників 774 таких історико-статистичних описів і тільки 231 із них був рекомендований до друку [261, арк. 2; 266, арк. 1,45]. Як засвідчило тодішнє рецензування рукописів, надісланих до Комітету, більшість з них була виконана примітивно, без використання належної джерельної бази, що засвідчило низьку підготовку їх авторів до регіональних досліджень. Тим не менш тільки член Комітету протоієрей М.Я. Орловський опублікував у місцевих єпархіальних "Ведомостях" 41 історико-статистичний опис населених пунктів, у тому числі міст Вінниці, Летичева, Літина, Проскурова, Ольгополя, містечок Меджибожа, Смотрича, Сатанова, Ярмолинців й ін. [154, с.222]. Важливою віхою у діяльності Комітету стали його допомога в 1869-1870 роках у проведенні великої комплексної етнографічної експедиції з вивчення Подільської губернії під керівництвом П.П. Чубинського і встановлення наукових зв'язків його членів М.В. Сіماشкевича, І.І. Данильченка, М.Я. Орловського, А.І. Димінського з М.П. Драгомановим, П.П. Чубинським, П.О. Кулішом, В.Б. Антоновичем та іншими діячами українського визвольного руху [154, с. 66].

Незважаючи на значні наукові досягнення в 1865-1882 роках у галузі історичного вивчення Поділля, товариство за результатами діяльності ще досить відставало від інших єпархіальних історико-статистичних комітетів, що тоді існували в Російській імперії. Зокрема, на початок 80-х років XIX ст. вже були затверджені й виданні описи Харківської, Чернігівської, Санкт-Петербурзької, Варшавської єпархій. Натомість історія подільських церков і парафій обмежувалася, хоч і ґрунтовними, але переважно розрізненими публікаціями.

У членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету давно уже визріла думка про недосконалість діяльності товариства як в організаційному, так і в науковому плані. Стримувався розвиток Комітету його корпоративністю і вузькоконфесійністю. Він мало поповнювався

новими дійсними членами, матеріалами регіональних досліджень; публікації про міста, села, церкви і парафії страждали поверховістю розробки першоджерел.

Гостро критикував недосконалість багатьох досліджень членів товариства завзятий збирач і колекціонер, знавець середньовічних документів і стародруків Поділля й Волині Ю. Ролле, який наполегливо переконував своїх давніх приятелів М.В. Сіماشкевича, М.І. Яворовського та інших діячів Комітету організувати і належно розгорнути археографічну роботу, створити власний фонд документів за рахунок державних і приватних архівів, здійснювати публікації збірок документів та матеріалів і цим допомогти краєзнавцям більш якісно досліджувати історію та культуру Поділля [706, с. 19-20]. Свою позицію Ю. Ролле аргументував власними знаннями і досвідом роботи в Київському центральному, Віленському і Варшавському архівах давніх актів, у багатьох приватних архівах Поділля. Це дало йому змогу опублікувати низку археографічних праць, які й сьогодні є важливим джерелом для української і польської історичної науки та поділлязнавства. З-поміж них вартують уваги збірки унікальних документів з історії Правобережної України упорядника Ю. Ролле "Тимчасова археографічна комісія та центральний київський архів і їх видавництва" (1882) [711], "Подільська старовина. Журнал майора Пташинського кінця XVIII ст." (1880) [677]. Остання добірка документів, що стосувалися політичної і військової історії на Поділлі другої половини XVIII ст., була спочатку оприлюднена російською мовою в подільських єпархіальних "Ведомостях", а 1881 року - польською у "Пшегльонді польському" в Кракові [678]. Водночас Ю. Ролле ґрунтовно володів знаннями з бібліографії стародруків з історії та культури Поділля. Про це свідчать його публікації "Друкарні на молдавському прикордонні" (1872) [714], "Друкарня і граверна майстерня в Бердичеві" (1872) [713]. Про значення цих останніх розвідок Ю. Ролле навіть для сучасної історичної науки засвідчує висновок науковця Житомирщини Ф.Б. Пашківського: "Дослідження - есе Антонія Юзефа Ролле

про бердичівську друкарню, написане у Кам'янці-Подільському 1872 року й видане відбитком у Кракові, заслуговує перевидання в нинішній Україні" [715].

Агітація Ю. Ролле серед діячів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету про археографічну роботу була підтримана професором Київського університету В.Б. Антоновичем, який в ті роки редагував і видавав об'ємні томи фундаментальної документальної праці "Архів Юго-Западной России" і був зацікавлений в залученні до збирання та упорядкування давніх актів й матеріалів місцевих краєзнавців [706, с. 20].

Важливою віхою в роботі єпархіального Комітету стало його засідання 30 серпня 1883 року в м. Кам'янці-Подільському. На ньому було значно розширено склад товариства, куди увійшли викладачі місцевої духовної семінарії О. Моргулець, І. Квасницький, А. Яновський, священники І. Лебедев, І. Шипович, І. Сулковський та ін. Важливим кроком у подоланні корпоративності й вузькоконфесійної спрямованості товариства стало обрання його дійсними членами поляків - католиків Ю. Ролле, краєзнавця і колекціонера М. Грейма та ін. [716]

За пропозицією М. Сімашкевича і Ю. Ролле на зібранні було вирішено призупинити на деякий час підготовку й опублікування історико-статистичних описів церков і парафій єпархії та зайнятися ґрунтовними розшуками цінних історичних матеріалів і документів у приватних, монастирських, церковних і державних архівах, судових установах, фондушних записах, уніатських візитах, формуванням колекції подільських середньовічних актів, метрик, люстрацій і стародруків. Одночасно Комітет скеровував краєзнавців на вивчення історичних документів, видання їх збірок для використання дослідниками [716].

Нарешті, засідання товариства 30 серпня 1883 року спрямовувало своїх членів на подальше розгортання і поглиблення фольклорно-етнографічних досліджень, вивчення народних і церковних звичаїв, традицій та обрядів.

Реалізуючи ці рішення, Комітет, завдяки Ю. Ролле, встановив тісні зв'язки з Київською археографічною комісією для розбору давніх актів, часописом "Киевская старина", налагодив співробітництво з Подільським губернським статистичним комітетом. До найбільш вагомих здобутків у галузі археографічної праці варто віднести спільне видання товариства і Губернського статистичного комітету капітального збірника "Материалы для истории Подольской губернии 1792-1796 гг." (1885), що розповідали мовою сотень документів про входження Поділля до складу Російської імперії, становлення тут губернії та православної єпархії. Головними упорядниками і авторами передмови та коментарів видання виступили Ю. Ролле і М. Яворовський. У детальній рецензії на документальну книгу "Материалы для истории Подольской губернии", яку вмістив часопис "Киевская старина", так відзначено внесок Ю. Ролле у її створення: "... Подані в книзі дуже цікаві матеріали з історії краю частково взяті з архіву Подільського губернського правління, частково взяті Ю. Ролле із збірника, який випадково йому дістався, що належав до архіву колишнього генерал-губернатора Тутолміна. Вельможа цей мав помістя в Подільській губернії, в одному з котрих був архів документів 1792-1795 рр., який нині щезнув" [717].

Значним досягненням членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в галузі археографічної роботи, до якої безпосередньо прилучився Ю. Ролле, стало видання третього (1887) і четвертого (1888) випусків "Трудов", повністю присвячених публікації історичних документів. Зокрема, у п'ятому випуску "Трудов" (1890) вміщено колекцію адміністративних, судових, нотаріальних та інших актів, які при допомозі Ю. Ролле зібрав і упорядкував краєзнавець С.О. Венгрженівський [718].

З приводу активної участі Ю. Ролле в справах товариства згодом М.І. Яворовський писав: "Перебуваючи членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, доктор Ролле своїми обширними знаннями

і своєю величезною бібліотекою ... часто допомагав членам цього комітету в їх заняттях з історії Поділля" [60, с. 516].

Особиста роль належить Ю. Ролле в створенні у Кам'янці-Подільському при єпархіальному історико-статистичному комітеті Давньосховища старожитностей (історичного музею) та єпархіальної бібліотеки. За свідченням одного з ініціаторів фундації цих установ Ю.Й. Сіцинського, 1889 року діячі краєзнавчого руху - він, М.І. Яворовський, протоієрей В.С. Якубович та інші часто збиралися в робочому кабінеті будинку Ю. Ролле і стурбовані "щезненням безслідно з Поділля пам'яток старовини, культури, мистецтва, що їх вивозили до Петербурга, Москви, Києва, Варшави" [518, с. 79], розробляли плани збереження історико-культурної спадщини і відкриття з цією метою музею [516]. Згодом Ю. Сіцинський в рукописі з нагоди 40-річчя заснування Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею зазначив: "Нашу думку про заснування в Кам'янці музею підтримав історик, доктор Й.Й. Ролле" [265, арк. 28]. При допомозі Ю. Ролле, який мав досвід музейної роботи по Товариству подільських лікарів ще у 1860-ті роки, учасники зібрань розробили "Проект влаштування в м. Кам'янці-Подільському єпархіального церковного Давньосховища", який був розглянутий 29 жовтня 1889 року подільським єпископом Донатом і затверджений у січні 1890 року його наступником, палким прихильником цієї справи, вченим - істориком, архієпископом Подільської єпархії Димитрієм (в миру Дмитро Іванович Самбикін) (1839-1908) [720].

30 січня 1890 року в м.Кам'янці-Подільському було святковим днем. Члени єпархіального історико-статистичного комітету, громадськість губерньського центру урочисто відзначили відкриття при Казанському кафедральному соборі першого офіційного історико-краєзнавчого музею на Поділлі, який тоді дістав назву Єпархіального давньосховища старожитностей [719, с. 79].

Він був покликаний згідно з Статутом стати місцем "зосередження й збереження старожитностей, які стосуються історії Подільської єпархії, і для

сприяння членам Комітету в їх заняттях і складався: 1) з бібліотеки історико-статистичного комітету; 2) архіву і 3) речових пам'яток церковної старовини" [261, спр. 1, арк. 3]. Першим завідувачем музею став протоієрей В.С. Якубович, але з наступного і впродовж майже 25 років його директором був Ю.Й. Сіцінський [266].

Протягом 1890-1893 років Ю. Ролле чим міг, тим сприяв у розбудові Давньосховища старожитностей. Він тримав у своїй бібліотеці картотеку всіх значних (понад 20) приватних нумізматичних колекцій Подільської губернії, зокрема, опис 4,4 тисячі золотих і срібних монет власника маєтку в м. Фельштині Проскурівського повіту М.І. Зеленецького, 4-х тисяч монет М.Й. Грейма в Кам'янці-Подільському, однієї тисячі античних монет К. Пуласького з с. Завадинець Кам'янецького повіту та ін. [721, с. 29-30]. Крім того, Ю.А. Ролле мав на обліку основні зібрання старожитностей, які зберігалися у багатьох поміщицьких маєтках. Ці відомості полегшили і пришвидшили працівникам Давньосховища збір історико-культурних експонатів. Ю. Ролле вносив пожертви грошми, передав музею чимало предметів старовини із своїх зібрань, десятки оригіналів давніх актів та історичних документів, рукописів, стародруків й ряд книг з власної бібліотеки, що стосувалися минувшини і культури Поділля, а також брав участь в засіданнях правління установи [722]. Свідченням визнання заслуг Ю. Ролле у створенні краєзнавчого музею та цінності наданих ним у його фонди старожитностей є публікація 1897 року в петербурзьких "Археологических известиях" хронікальної замітки "Коллекция доктора Ролле в Каменец-Подольском" [723].

Завдяки Ю. Ролле, членам Комітету, багатьом громадянам - ентузіастам музейної справи за короткий час у Давньосховищі старожитностей було зосереджено 7684 речових і писемних пам'яток історії та культури краю [724, с. 3], які за своїм профілем виходили за суто церковні межі. За кілька років ця установа стала досить великим музейним, науковим і культурно - освітнім закладом, значним осередком краєзнавчого руху на Поділлі. В його фондах і

бібліотеці на початку 1890-х років опрацьовували матеріали В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, І.М. Каманін та багато інших дослідників регіону та з різних куточків України, Росії та Польщі [725, с. 79-90].

Водночас Ю. Ролле, як діяч краєзнавчого руху, на початку 90-х років XIX ст. взяв безпосередню участь у подальшому реформуванні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Він був присутнім на історичному засіданні товариства 30 січня 1890 року, присвяченому урочистому відкриттю Давньосховища старожитностей. На засіданні відбулася серйозна розмова про подальші перспективи розвитку діяльності Комітету. З промовами про необхідність реорганізації товариства, зробити його більш відкритим для громадян виступили архієпископ Димитрій, Ю.Й. Сіцінський, М.І. Яворовський, Ю.А. Ролле та інші зацікавлені учасники зібрання [706, с. 25].

Реорганізація комітету викликала потребу в удосконаленні його Статуту й програми діяльності. З цього приводу ініціативна група товариства на чолі з Ю. Сіцінським знову почала неодноразово збиратися на квартирі Ю. Ролле. Тут, у демократичній обстановці зрештою був вироблений остаточний варіант нового Статуту, який був затверджений Синодом 14 жовтня 1894 року і опублікований у 1895 році [261].

Отже, діяльність у Комітеті Ю. Ролле у 80-ті - на початку 90-х років XIX ст. позитивно позначилася на процесі демократизації товариства, яке відкрило свої двері багатьом зацікавленим громадянам без різниці віри і національностей, у поглибленні якості його регіональних досліджень і, зрештою, на перетворенні його в головний осередок краєзнавчого руху на Поділлі.

Крім своєї відданості справі розвою краєзнавчого руху й регіональних досліджень, Ю. Ролле повністю віддавався своїй основній професії - медицині, жваво цікавився іншими сторонами місцевого суспільного життя, боляче сприймав негаразди і біди громадян та друзів й чим міг, тим допомагав. За оцінкою його сучасників, "глибока відданість високим

принципам добра, честі, благородства складали виключну моральну рису натури Ролле, возвеличували його над іншими і викликали до нього довір'я й повагу оточуючих, які неодноразово зверталися до нього як до третейського судді і його справедлива, чесна і об'єктивна думка була єдино правильним вирішенням справи ... Він ніколи не залишав людей у біді, невдачах і небезпеці. Саме тоді понад усе пізнавалась дружба цієї чесною і доброю людини" [60, с. 517].

Показником активної громадянської позиції, розвинутого почуття гуманізму в Ю. Ролле є такі приклади його суспільної діяльності в інтересах підвищення загальної культури та охорони здоров'я населення Подільської губернії, особливо соціально незахищених верств. Так, за безпосередньою участю Ю. Ролле та його соратника Е. Фаренгольца в 1884 році вперше у м. Кам'янці-Подільському була відкрита безплатна лікарня для бідних, яка забезпечувала належний поліклінічний огляд і госпіталізацію хворих. Неодмінним завідувачем лікарні був Ю. Ролле. Він утримував заклад власним і коштом друзів - меценатів, забезпечив його необхідним обладнанням, безкоштовним медичним обслуговуванням, ліками і харчуванням хворих [726, с. 770]. Одночасно в тому ж році при підтримці Ю. Ролле у місті було засновано притулок для дорослих сліпих людей, в якому їх навчали азів освіти, здійснювали безкоштовне лікування та залучали до суспільно - корисної праці [727]. Цей притулок згодом перетворився в один з великих виробничо - освітянських закладів для сліпих в Україні, який діє до сьогодні.

Не менш плідною була діяльність Ю. Ролле на посаді постійного скарбника і дійсного члена відкритого на початку 1885 року Кам'янець-Подільського відділення (комісії) імператорського людинолюбивого місіонерського товариства [728]. За свідченням М.І. Яворовського, Ю. Ролле чимало зробив, щоб використати кошти цього філантропічного осередку насамперед для надання матеріальної допомоги в справі поліпшення умов життя та організації належного медичного огляду дітям бідняків і сиротам, а

також для підтримки інших неімущих хворих, лікувальних закладів [58, с. 619]. З такою ж метою Ю. Ролле використовував своє членство і секретарство в місцевому відділенні Товариства Червоного Хреста [729]. Водночас по лінії Товариства Ю. Ролле брав дієву участь у 80-х - на початку 90-х років у проведенні акцій з надання матеріальної підтримки голодуючим мешканцям Поділля, сім'ям, які втратили годувальника, непрацездатним, ветеранам війни, особливо пораненим і хворим, й іншим подібним категоріям людей, вносив грошові пожертви на боротьбу в губернії з дифтеритом, коклюшем та рештою епідемій [165, с. 517].

На цьому не вичерпувався перелік малих і великих громадських справ Ю. Ролле, що припали на заключний, "кам'янецький період" життя і своїм добром на користь людей зміцнили його авторитет, повагу як в інтелектуальних колах, так і серед різних соціальних верств подільського населення. Підсумовуючи свій життєвий шлях в "Автобіографії", Ю. Ролле писав: "Ніколи нездужав на хворобу генія. З пройденого життя задоволений, і якби його повторити вдруге, не хотів би розпочати його інакше. Зустрічалося на моїй дорозі людей більше гречних, аніж негречних, а тих останніх зарахував би до категорії дурнів" [134, т. 1, с. 19].

З початку 1890-х років у розквіті творчих сил і можливостей Ю. Ролле важко занедужав на тоді маловиліковну хворобу нирок. Вона завдавала значного фізичного болю, стомлювала і виснажувала його. Але він до останнього свого дня займався лікарською практикою, громадською діяльністю, не переставав створювати нові праці. На 64-му році життя, напередодні рокового дня Ю. Ролле, як завжди, напружено працював за письмовим столом свого кабінету до пізньої ночі. Вранці відчув себе погано і викликав колегу - лікаря, котрий не виявив у стані хворого нічого, що непокоїло б. Після візиту лікаря Ю. Ролле приліг на ліжко і заснув. Стурбований тривалим сном батька найстарший син Міхал зайшов о 9 годині ранку до покоїв і не почув дихання. Прибулі лікарі засвідчили смерть від уремії Юзефа Антонія Ролле, яка настала 21 січня 1894 року [60, с. 516; 730].

Смерть Ролле глибоко вразила громадськість Кам'янця й краю. У храмах міста відбулися людні молебні, похорон вилився в маніфестацію кількох тисяч шанувальників Ю. Ролле. Учасник цієї траурної процесії М.І. Яворовський пізніше згадував: "В труні він нібито посміхався. Можливо в цій посмішці висвічувався останній привіт його людям, яких він так щиро любив, для блага яких з такою наполегливістю трудився" [60, с. 517]. Ю. Ролле поховали на видному місці римо-католицького кладовища і згодом відкрили могилу великою глибою найкращого граніту. В римо-католицькому кафедральному костюлі Св. Петра і Павла згодом встановлено мармурову плиту роботи Антонія Попеля з барельєфом доктора Ю.А.Ролле і написом польською мовою: "Син цієї землі, минуле її любив, відшукував і описував, а скарби поважати учив", яка належно збереглася й до нині.

Через деякий час після похорон Ролле некролог, написаний Ю.Й. Сіцінським, помістили "Подольские епархиальные ведомости" [730]. В обширному й історіографічно аналітичному некролозі, вміщеному в "Киевской старине", професор В.Б. Антонович констатував: "Ми маємо визнати, що доктор Ролле невтомною своєю діяльністю на полі історичної науки відслужив чесну службу на користь рідного краю" [731].

Практично всі газети і журнали Польщі сповістили про передчасну кончину Ю. Ролле. З-поміж них найбільш докладні і теплі некрологи з портретами доктора Антонія опублікували часописи "Tygodnik Powszechny" (1894, 15.05), "Tygodnik Ilustrowany" (1894, №4-5), "Przewodnik Bibliograficzny" (1894, s.121), "Czas" (1894, №19), "Kwartalnik Historyczny" (1894, с.385-387), "Słowo Polskie" (1894, №3), "Kraj" (1894, №3), "Kronika Lekarska" (1894, №2), "Nowiny Lekarski" (1894, №2), "Medycyna" (1894, №5), "Swiat" (1895, №6) та ін.

На жаль, на порозі XXI століття є ще окремі науковці, які нехтують поданими В.Б. Антоновичем, Ю.Й. Сіцінським, М.І. Яворовським та іншими його сучасниками толерантними і об'єктивними оцінками творчості й заслуг Ю. Ролле перед Україною, у тому числі Поділлям, і продовжують вбачати в

ньому лише польського націоналіста, негативно ставитися до його літературних та історичних праць, чим применшується чималий позитивний внесок доктора Антонія у вітчизняну медичну та історичну науку, в розвиток польсько-українських наукових, культурних стосунків другої половини ХІХ ст. зібрані нами матеріали про громадську і наукову діяльність на ниві краєзнавчого руху та регіональних досліджень Правобережної України спростовують однобічне негативне сприйняття особистості Ю. Ролле й засвідчують його демократизм, гуманізм, повагу до українського народу, якому віддано служив, його історії й культурі.

У плані загального висновку доцільно зазначити, що громадська діяльність, складний процес формування світоглядних засад, розвитку та еволюції наукової і літературної творчості Юзефа Антонія Ролле припали на другий і особливо на третій етапи національно-культурного відродження України в ХІХ ст. Під його значним впливом (у першу чергу особисто В.Б. Антоновича) він, ніколи не пориваючи з місцевою польською громадою, поступово вийшов за межі її вузькокорпоративних інтересів й став активно і різнопланово співробітничати з представниками інтелігенції без різниці національностей і віросповідань (українці, росіяни, євреї й ін.). Це дало змогу йому посісти провідне місце в краєзнавчому русі на Поділлі, здобути авторитет і загальну повагу в усіх верствах місцевого населення, а в своїх літературних працях і в історичних дослідженнях в основному об'єктивно висвітлювати минуле України, поступово відмовлятися від ідеалізації колишнього польського панування в українських землях.

6.4. Історія України та історична регіоналістика в творах польських літераторів "української школи"

Представники "української школи" в польській літературі 60-90-х років ХІХ ст. доби позитивізму Леонард Совінський, Влодзімеж Висоцький, Зигмунт Мілковський (Т.Т. Єж), Юзеф Ролле (Доктор Антоній Ю.) й інші менш відомі були не тільки активними політичними і громадськими діячами

в Польщі, Україні, польській еміграції, але й, як з'ясовується, добре знали і палко любили Україну, її історію, культуру, самобутність народу і не шкодували таланту, знань, слів і барв, щоб описувати цю землю в своїх поезіях, романах, повістях, оповіданнях, драмах та інших творах й доносити польському суспільству правду про українську націю і залишити помітний слід у польській літературі.

Початок літературної творчості Л. Совінського припадає на 1857 рік. Тоді він написав поему "Сатира", котра вийшла окремим виданням у Кракові лише у 1871 році. В поемі у дусі романтичної історіософії автор проголошував, що розвиток людства полягає в реалізації Царства Божого на землі, а гальмують його такі моральні вади, як егоїзм, пиха та надмірна віра в сили розуму. Того ж року в циклі сонетів "Видіння" [600] порушив тему "поет і світ". Невдовзі видав написану під впливом твору З. Красінського "Небожественна комедія" алегоричну драму "З життя" [601], яку інтерпретували як заклик до збройної боротьби. Драма мала великий успіх у читачів. Останнім великим твором того періоду була автобіографічна поема "Фрагмент повісті", опублікована частково під назвою "Фрагмент" у часописі "Кур'єр Віленський" 1863 року, а повністю – у Львові 1899 року [602]. В ній Л. Совінський описав своє життя та деякі інтимні подробиці своїх стосунків з жінками.

Розквіт літературної діяльності Л. Совінського припадає на 70-80-ті роки XIX ст., коли він видав свої найкращі твори з української тематики. У 1870-1871 роках він написав свій найважливіший твір – віршовану трагедію "В Україні" в 5-ти актах, із прологом і епілогом, з присвятою "Пам'яті жертв" і видану анонімно 1873 року в Познані [357]. У трагедії, фабула якої обертається навколо перебігу січневого повстання 1863 року в українських землях, досить неупереджено показав сплетіння місцевих суспільних і національних конфліктів, які призвели до поразки виступів поляків та до їх трагічної долі в умовах репресій. Трагедію "В Україні" високо оцінив І.Я. Франко. Він писав, що твір "без сумніву найсильніше і найповніше з усього,

що дала польська література Україні у ХІХ віці" [51, с.393] до єднання між українським та польським народами на основі рівноправних стосунків. Поет писав:

Знамено наше – рівність
 Під цим лише знаменом
 Справжнім будеш русином
 Чи поляком. [357]

Драму Л. Совінського літературознавець Г.Д. Вервес називав найвидатнішим даром поета, в якому весь час відчуваються мотиви пристрасно-революційної музи Т.Г. Шевченка [80, с. 184].

Іншим твором цього автора, що має пізнавальне значення з питання шкільної освіти, побуту населення Поділля та Волині першої половини ХІХ ст. є "Шкільні спогади" [313]. Це публіцистичні мемуари, які охоплюють період його навчання в Меджибізькій школі та Житомирській чоловічій гімназії з 1839 до 1847 рр. Проте автор не встиг описати своє студіювання в Київському університеті. У "Спогадах", як зазначалося в рецензії на твір, опублікованій у "Киевской старине", "талановито змальовано чудову природу Волині та Поділля, спосіб життя волинян... все це переливається перед очима читача, освітлене промінням неабиякого літературного обдарування, і до того ж захоплює, що не можна відірватися від книги, дочитавши її до кінця. Книга... цікава і назавжди залишиться одним із найвидатніших творів у царині польських мемуарів" [732].

До української тематики Л. Совінського слід віднести невелику поему "Петро" [604]. У ній в ідеалізованому світлі представлено життя подільського села в першій половині ХІХ ст. Написана під виразним впливом поеми Адама Міцкевича "Пан Тадеуш". Певний контраст з ним становить драматичний фрагмент "Пролог трагедії "Шал", у якому в яскравих барвах та історично правдиво зображено деморалізацію польської шляхти на тлі зубожіння українського народу.

В останній період життя Л. Совінський написав повість "На роздоріжжі" у трьох томах [605]. В повісті знову ж історично достовірно змальовано життя польської шляхти в Україні, показано її моральну деградацію як наслідок спадкових вад, котрі призводять до занепаду цілого класу. Крім того, у повісті досить неприхильно охарактеризовано мистецько-літературний світ Варшави.

Загалом у повісті "На роздоріжжі" автор визначив своє життєве кредо – творити згальне благо. "Людина, яка керується ним, - зазначив поет, - залишається чистою, шанобливою і сильною" [605, т. III, с. 4]. Тому вся творчість Л. Совінського була пронизана високою метою служіння народу. Вона яскраво відображена у вірші "Сучасним лірикам", в якому він закликав поетів:

А йдіть в народну кузню й кличні

Ведіть пісні, що прагне люд. [365, т.1, с. 371]

Водночас Л. Совінський виступив як літературознавець, знавець і популяризатор історії польської і української літератури. Йому належать праця "Студії над сучасною українською літературою" (1860) [733], в якій головну увагу звернуто на творчість Т. Шевченка, та шеститомне видання "Нарис історії польської літератури" (1874-1878) [734]. Як зазначає сучасна дослідниця творчості Л. Совінського Вікторія Колісник: "Ця велика розвідка написана на підставі матеріалів, які залишив померлий 1868 р. віленський учитель А. Жданович, має певну інформативну вартість" [332, с. 743]. У зв'язку з тим, що автор "Нарису історії польської літератури" майже не посилався на використані джерела, то тогочасні критики звинувачували його в плагіаті.

Творчість Л. Совінського має певне значення й сьогодні для розуміння бачення України польськими літераторами "української школи" доби позитивізму. На жаль, вивчення цієї творчості утруднено тим, що досі не видано хоча б збірника вибраних творів автора, а наявні нині є раритетними й потребують розшуків по бібліотеках Європи.

У контексті „української школи” в польській літературі середини ХІХ ст. слід згадати Влодзімежа Висоцького, який народився в м. Романові Луцького повіту, що на Волині, навчався у Житомирській чоловічій гімназії. Після її закінчення мешкав у Києві, де 1871 року відкрив салон художньої фотографії і став одним з перших фотографів у місті [732, с. 570]. Саме він виконав відомий фотопортрет Лесі Українки в народному вбранні (1884) та Івана Франка з дружиною (1886). У 1882 р. одна з його робіт була нагороджена медаллю на Всеросійській художній виставці. Іншою великою пристрастю В.Висоцького була поезія. В своїх сатиричних творах „Всі за одного” (1882), „Зачарована сльоза” і „Нові Дзяди” (1884), „Сатири і байки” (1894) поет висміював негативні сторони життя польської шляхти в Україні, за що йому дорікала консервативна варшавська преса. Характерною рисою творів В.Висоцького є те, що більшість з них пройнята любов’ю до української землі, її народу. Показовою у цьому відношенні є поема „Ляшка” (1883), в основу якої лягли дійсні історичні факти про спільну боротьбу запорозьких козаків проти татарських набігів, а головною ідеєю – польсько–українська дружба, яскраво виражена у таких рядках поеми:

Хай віднині наша Україна,
В якій покровні осіли народи,
Буде святиною братства і згоди [159, с. 20].

Цій же ідеї присвячена наступна поема В.Висоцького „Оксана” (1891). В основі твору – історія кохання дочки українського рибалки Оксани з польським паничем. Дівчина зображена благородною і великодушною, вона пробачила зраду свого коханця, який покинув її і робить усе, щоб врятувати його від покарання за участь у польському повстанні 1863 р. Польський літературознавець Я.Зентарська пише: „Всепрощаюча любов Оксани є наче заповіддю майбутнього братерства двох близьких між собою народів” [159, с. 395]. Слід зауважити, що поему високо оцінив І.Я.Франко, який відніс „Оксану” до найкращих творів В.Висоцького, відзначивши, що в його поезії

„чути якийсь подих свіжості сил, якусь мужню енергію, і в тім головна її принада” [51, с. 395].

Одним з плідних польських письменників "української школи" доби позитивізму був Зигмунт Мілковський, більше відомий за літературним псевдонімом Теодор Єж. Крім публіцистичних творів, він залишив близько 90 повістей, численні оповідання, нариси, літературні рецензії, праці мемуарного характеру. В основу більшості творів він поклав історію України [332, с. 422-425].

Найбільш відомий твір З. Мілковського з української проблематики – повість "Василь Голуб" [611]. У змісті широко представлені побутові і соціальні відносини в українському селі першої третини ХІХ ст. на фоні польського повстання 1830-1831 рр. В основу твору лягла історія життя селянина Василя Голуба з Поділля, якого поміщик віддав у солдати. Проте він утік на Запорожжя, де повернув собі почуття власної гідності і волю. З часом він повернувся до рідного села і найнявся на роботу до нового пана шляхтича Словінського. У квітні-травні 1831 року на Волині й Поділлі відбулися збройні виступи місцевої шляхти на підтримку польського повстання в Королівстві Польському. Поміщик Словінський зібрав з числа своєї челяді загін, до якого приєднався Василь Голуб, і прибув на початку травня 1831 р. у табір повстанців під Дашевим на Гайсинщині, що на Поділлі, яким командував відставний генерал Бенедикт Колишко. Автор достовірно історично і з документальною точністю описав становище в лавах повстанців, їх поразку в битві на полях між Дашевим і Грановим 7 травня, їх хаотичний відступ до Галичини та їх подальшу долю [611].

Правда, автор зідеалізував Словінського, який "для своїх селян був як рідний батько". Він – антипод старого поміщика Зигмунта, який зруйнував кохання Голуба. Однак Зигмунт також у лавах повстанців. Селяни, скориставшись воєнними діями, вирішили помститись жорстокому поміщикові. Вони його схопили, зв'язали і готувалися видати його владі, як бунтівника. До речі, як свідчать наукові дослідження цього повстання,

українські селяни широко застосовували таку практику й, таким чином, виявляли своє негативне ставлення до шляхетських виступів [100; 102; 385]. Проте Василь Голуб, незважаючи на свою запеклу ненависть до пана Зигмунта, побачив в ньому товариша по зброї, розрізав мотузки і дав змогу йому втекти. Він пробачив поміщика. Ідея автора повісті про гармонію класових інтересів, необхідність національної злагоди перед загрозою сильного ворога – російського самодержавства завадила йому створити реалістичний соціальний роман. Однак співчутливе зображення в повісті злиденного селянського життя, саме прагнення автора пов'язати соціальні проблеми українського селянства з польським визвольним рухом виділяють його на фоні польської літератури кінця 50-х років XIX ст. "В його стилі багато свіжості, барв і пластики, - писав пізніше П. Хмельовський, - а, головне, в його творах було могутнє джерело демократизму, котре примушувало його глибше вдивлятися в людей і соціальні відносини" [20, т. VI, с. 162-163].

На народну тематику, тісно пов'язану з Україною, З. Мілковський написав також трилогію "Історія про пра-пра-пра діда" [612], "Історія про пра-пра-пра онука" [613], "Онук Хорунжого" [614], а також повісті "Веретено" [615], "Григір Сердечний" [616], "Стародубівська справа" [617].

Водночас З. Мілковський створив низку історичних творів з незалежницькими тенденціями на південнослов'янську проблематику, у завуальованій формі і про польські справи. Найвідоміші серед них повісті "Відскоки" [618], "Наречена Гарамбаші" [619], "Потуловичі" [620], "Слов'янський герцог" [621] та інші.

Важливою складовою творчого доробку З. Мілковського та цінним історичним джерелом є його мемуари, які базуються на основі ведення ним щоденників і записів, написані в кілька етапів між 1884 і 1909 роками й доведені з пори дитинства і до середини 1870-х років. Фрагменти з них друкував у польських часописах, а більшу частину, в якій, зокрема, описана конспіративна група учнів в Немирові, видав під назвою "Від колиски через

життя" [622]. Крім того, автобіографічні елементи містять такі нариси: "У Галичині та на Сході" [623], "Спогади волоцюги" [610], "Спогади про Крашевського" [624], "Еміграційні силуети минулої доби" [625]. Ці мемуари дозволяють глибше з'ясувати не тільки життєвий і творчий шлях, а й джерельну базу та її достовірність при аналізі створених З. Мілковським українських повістей.

Таки чином, З. Мілковський (Т.Єж) чимало приділив у своїй творчості українській тематиці і заявив себе представником "української школи" в польській літературі, продовжувачем соціального методу Ю. Крашевського. У своїх повістях він досить ґрунтовно зображував історичні події, життя і побут українського народу, в першу чергу селянства. Проте він так і не став повною мірою письменником-позитивістом, балансував між романтизмом і раннім реалізмом. Тому для його творів характерними були пошуки соціального примирення між класами, свідоме спотворення побутових і топографічних реалій, надмірний дидактизм та інші вади, які часто заважали об'єктивно висвітлювати події і явища, що відбувалися на тлі України.

Найбільш плідний, помітний і предметний вклад у дослідження, популяризацію історії України та її регіонів Поділля, Волині і Київщини вніс визначний представник "української школи" в польській літературі та історичній науці 60-х – початку 90-х років XIX ст. Юзеф Антоній Ролле (Доктор Антоній Ю., Йосип Йосипович Ролле), який цілком сформувався як письменник та історик-позитивіст. Його творчість можна поділити на такі етапи: 1) ранній, який припадає на кінець 50-х – середину 70-х років XIX ст., що характеризується становленням Ролле як дослідника-науковця, історика, публіциста і письменника, котрий ще був у полоні офіційної польської історіографії у поглядах на Україну, як на східні креси Речі Посполитої; 2) зрілий період, який припадає на 1875 – початок 1894 років. У цей час Ролле став визнаним письменником-україністом, який критично ставився до польської історіографії стосовно України, вийшов на позиції Ю. Крашевського, Л. Совінського в оцінках українського народу, розуміння

доцільності національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького, своєю творчістю збагатив знання з історії, культури та непересічних постатей України.

Варто підкреслити, що вже у ранніх творах Ролле чітко простежується інтерес автора не тільки до історії України, але й до всіх аспектів громадсько-політичного життя в минулому. Зокрема, в статті "Доброчинні заклади і шпиталі в давньому Подільському воєводстві" [645] він детально описував не тільки позитивну роль місцевої медицини, заснування перших лікарень, але й звернувся до етнічних проблем, подав аналітичну історичну довідку про колонізацію вірменами Поділля, детально охарактеризував життя у XV-XVII ст. однієї з найбільших в Україні вірменської громади м. Кам'янця-Подільського, її господарську діяльність, побут та стосунки їх з польським і українським населенням. Упродовж своєї творчості Ю.А. Ролле неодноразово буде звертатися до розробок вірменської проблематики і здійснить гідний внесок в її розв'язання, аргументи, факти і систематизація якої не втратила своєї актуальності й досі і активно використовується як історичне джерело сучасними науковцями і краєзнавцями. (Свідченням цього є захищена 1999 року О.Л. Осіпяном кандидатська дисертація "Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV-XIX ст." [735]).

В такому ж соціальному плані та з використанням історичних екскурсів були написані російською мовою і видані перші книги Ю. Ролле: "Материалы для медико-топографического описания Подольской губернии" (1865) [737], "Статистическое описание Подольской губернии" (1866) [660], "Памятная книга Подольской губернии на 1866 год" (1866) [738], "Гигиенические очерки Подольской губернии" (1869) [653] та інші. Книги вражають досконалим володінням автором статистичним і медико-топографічним науковими методами дослідженнями, прагненнями подати достовірні й об'єктивні статистичні описи стану медицини, гігієни, санітарії, економіки, культури та інших сторін життя краю в XIX ст. Дотепер

визнаються усіма дослідниками Поділля викладені у книгах Ю. Ролле статистика населення і демографічні процеси, показники природо-кліматичних ресурсів та умов, розвитку галузей сільського господарства, промисловості, ремесла, транспорту, зв'язку, торгівлі, медицини, культури, освіти тощо. Опис автором соціально-гігієнічних умов різних верств мешканців губернії, особливо простого люду, настільки пронизаний аналізом жахливих умов проживання, побуту й умов праці на виробництві основних груп населення міщан, ремісників, робітників і селян, що він став своєрідним обвинуваченням існуючого політичного режиму - російського самодержавства. Тому місцеві чиновники з острахом і ворожістю ставилися до творчості Ю. Ролле.

Засвідчимо, що історико-медичні, санітарно-гігієнічні та статистичні праці початкового періоду творчості Ю. Ролле 60-х - початку 70-х років XIX ст. страждали ще певною недосконалістю викладу й аналізу матеріалу, так би мовити, природничим підходом до висвітлення суспільних явищ, прихильністю до колонізаторських ідей в Україні. За оцінкою В.Б. Антоновича, в своїх ранніх публікаціях і книгах Ю. Ролле ще "не володів методом науки ... і тому не зміг уникнути помилок" [731, с. 309]. І все ж, ранні твори Ю. Ролле уже вказували, на думку М.І. Яворовського, толерантний підхід до бачення подій, народного життя [60, с. 506], стали початком формування його історичних поглядів, які будуть поступово схилитися в бік позитивізму, об'єктивізму та навиків історичних досліджень, зрештою остаточно спрямували його до систематичних занять історією і краєзнавством на терені Правобережної України.

1866 рік став часом появи в Ю. Ролле перших суто історичних праць, які засвідчили його пізнавальний і науковий інтерес до дослідження минувшини міст і сіл Поділля, Волині й Київщини. Таким його першим твором була оприлюднена того ж року у Варшавському "Тижодніку ілюстрованому" змістовна історико-археографічна стаття "Кам'янець. Матеріали до історії міста" [740, с. 120-142]. Вона містила короткий узагальнюючий опис історії

міста і його околиць XVI-XVIII ст. та для його обґрунтування розгорнуту добірку взятих автором переважно з архіву Кам'янецького магістрату та приватних колекцій документів і матеріалів тієї епохи (городські акти, постанови вірменських і польських судів, свідчення про перебування у Кам'янці польських королів, про взяття 1672 року турками міста й ін.). Їх публікація вказувала, наскільки серйозно автор ставився до формування джерельної бази власних досліджень, яку вважав своїм обов'язком оприлюднювати для потреб історичної науки. Цю статтю одразу помітили польські історики, критики та місцеві науковці й краєзнавці.

Окрилений успіхом, Ю. Ролле створив того ж року рукопис обсягом 229 аркушів своєї першої історичної монографії польською мовою "Кам'янець. Історичний нарис", що зберігається в Львівській науковій бібліотеці імені Василя Стефаника [250]. В ній досить стисло й популярно викладені основні етапи історії міста і краю з античного часу і до середини XIX ст. Тут автор стверджував, чого не доведено історичною наукою й сьогодні, що місто Кам'янець-Подільський виникло на базі давньогрецьких колоній Клепідава і Петридава й існувало як "град" аж до знищення його ордою хана Батия в 1241 році і було відроджене зусиллями литовських князів Коріатовичів у XIV ст. Більш науково в монографії розроблена історія міста XV-XIX ст. Проте цей рукопис за нез'ясованими обставинами так і не був автором опублікований. Його фрагменти знайшли відображення в наступних історичних монографіях та оповіданнях Ю. Ролле. Цей рукопис послужив базою для створення доктором Антонієм фундаментальних праць з історії Поділля, Волині й Київщини і з цією метою майже шість років (до 1872 р.) повністю присвятив збиранню літератури і джерел, наполегливо працював в архівосховищах Варшави, Кракова, Вільно, Києва та в основному у поміщицьких архівах краю.

Внаслідок копітких досліджень і напруженої творчої праці Ю. Ролле опублікував упродовж 1869-1872 років у Краківському "Огляді Польському" ("Przegląd Polski") монографію "Замки подільські на молдавському

прикордонні" [667], яка була доопрцьована, розширена до 912 сторінок і видана в трьох томах у 1880 році [668]. Дослідження одразу ж привернуло увагу фахівців науковим викладом і аналізом фактів та явищ з історії міста Кам'янця-Подільського і регіону. Перший і другий томи "Замків подільських" присвячені історії міста Кам'янця-Подільського. Зокрема, шість розділів, що склали перший том, висвітлювали минувшину міста від його початків до кінця XV ст. (Розд.1), різноманітне життя міста в XVI і XVII ст. до захоплення його турками (Розд.2), двадцятисемирічне турецьке іго на Поділлі (Розд.3), сумне становище міста і краю після османського панування (Розд.4), історія Кам'янця у XVIII ст. (Розд.5) і характеристика трьох станів міського населення у XVIII ст.: духовенства, військових та міщан (Розд.6). Другий том містив детальний опис кам'янецької фортеці і міських оборонних укріплень (Розд.7), нариси про комендантів замку (Розд.8), дослідження про вірменську общину в Кам'янці (Розд.9), огляд впровадження і розвиток римо-католицької конфесії, унії та православ'я (Розд.10) та історико-архітектурний зріз католицьких монастирів та костьолів (Розд.11). У третьому томі були подані історичні описи основних придністровських населених місць Поділля із своїми замками і оборонними спорудами. В томі особливе місце займав докладний історичний опис містечка Жванця на Дністрі (Розд.12), сіл Окопи на Збручі (Розд.13), Браги на Дністрі (Розд.14), Панівців на Смотричі (Розд.15), Устя на Дністрі (Розд.16), Чернокозинець на Збручі (Розд.17), міст Бара (Розд.18), Шаргорода (Розд.19) і Могилева-Подільського на Дністрі (Розд.20).

Фактично двадцять розділів тритомника склали набір малих і значних за обсягом самостійних нарисів, які висвітлюють закінчено найбільш важливі епізоди історії міста Кам'янця -Подільського й краю і заслуговують окремих спеціальних видань. Так, історичний опис містечка Жванця, що тоді входив до складу Кам'янецького повіту, зайняв дві третини обсягу останнього тому "Замків подільських". Згодом у 1885 році він був перекладений російською мовою і надрукований як монографія у книзі "Пятьдесят первый год

существования Каменец-Подольской гимназии" [741]. Одночасно в 1880 році Варшавський часопис "Клоси" оприлюднив узятий із "Замків подільських" нарис про с.Панівці цього ж повіту [670]. Навіть для нинішньої історичної науки не втратили свого сенсу і значення такі розділи "Замків подільських", як "Кам'янецькі вірмени", "27-річне турецьке панування", "Стара фортеця і фортифікація міста", описи міст і сіл Наддністрянщини й інші аспекти, порушені у тритомнику. Видання цього тритомника засвідчило про зрілий період творчості доктора Антонія Ю.

Водночас у 60-ті – 70-ті роки Ю. Ролле ще притримується офіційної точки зору польської історіографії на Україну, що особливо простежується в його "Замках подільських". Він твердив у монографії, що "Кам'янець є твердинею польської цивілізації на Поділлі", "Кам'янець-Подільський - втілення чисто польських прагнень латинського духовенства", "Кам'янець - пристанище для коронного гетьмана після битв з розбурханим козацтвом", що "вірмени схильні обманювати і шахраювати" і т.п. У тритомнику відчутне негативне ставлення автора до національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. Зокрема, можна тут зустріти вирази: "важко навіть перелічити шкоду, яку нанесла ця орда (селянсько-козацькі загони 1648-1657 років. - С.Б.): католицькі костьоли розвалені, могили шляхтичів розкопані і пограбовані ... і все це в один день було втрачено, кордон від України оголений і на цьому кордоні кривава постать вождя (Б.Хмельницького), розлютованого, з мечем і булавою, з великим натовпом народу" [668, т.1, с.125-130]. Подібна оцінка в праці і гайдамаків. Ролле пише: "... частина козаків уже відвикла працювати. Вони почали нападати, вбивати, загрожуючи громадському спокою. Народ їх назвав гайдамаками і з цією назвою вони увійшли в історію, залишаючи по собі сумну славу. Гайдамаки все добували грабіжництвом, не милували нікого" [668, т. 1, с.202].

Таке концептуальне бачення доктором Антонієм історії Кам'янця та інших населених місць Поділля, національно-визвольного руху XVII-XVIII

ст., викладене в його ранніх творах, було несприйнятне для українського суспільства і його історичної науки ні в час виходу в світ "Замків подільських", ні тим більше сьогодні. Головний критик історичних праць Ю. Ролле, його однокурсник по київському університету професор В.Б. Антонович з цього приводу делікатно зауважив: "... перші монографії доктора Ролле викликали неприємне враження у читачів" [731, с.309]. А наприкінці ХХ століття кам'янецький історик Ю.М. Тарасов, оперуючи вищенаведеними антиукраїнськими висловлюваннями Ролле раннього періоду творчості, просто назвав його "реакціонером", "виразником інтересів польських феодалів" [742]. Проте варто врахувати в історіографічному аналізі, що сам Ю. Ролле, згодом опрацьовуючи нові документальні джерела з історії України, поступово осмислив свою хибну позицію в творчості і у зрілий період своєї науково-літературної діяльності 80-х - початку 90-х років ХІХ ст. в основному відійшов від подібних категоричних антиукраїнських випадів, і, спокутуючи, певною мірою, свою провину, не шкодував фарб і епітетів в описі принад українського народу, підкреслював справедливість боротьби козаків і гайдамаків проти польських панів та шляхти [564].

Незважаючи на зазначені недоліки тритомника "Замки подільські", все таки це видання одержало неабияке схвалення й визнання у польській і українській історіографії. По-перше, критики і читачі одностайно були вражені багатством і глибиною джерельної бази дослідження, яка була представлена майже на кожній сторінці видання вагомим науковим апаратом, тобто посиланнями на використані автором джерела і літературу [668]. Джерельну основу монографії складала, передусім, великий і цінний на документи ХVІІ-ХVІІІ ст. сімейний архів поміщиків Підвисоцьких в с.Рихті та представлені у розпорядження Ю.Ролле архівосховища Гаєвських у с. Руда, Старжинських у с. Островчани Кам'янецького повіту, Мар'яна Побуг-Гурського в с. Котюжани Могилів-Подільського повіту [258, арк. 10]. Чимало доклали зусиль у збиранні матеріалів для монографії в різних куточках Подільської губернії друзі Ю. Ролле Костянтин Подовський і

Олександр Даровський [24, с.262; 639; 675; 697]. До того ж дослідник широко використав у праці матеріали Кам'янецького магістрату, архіви костелів кафедрального і св. Миколая, неопубліковані листи місцевого коменданта XVIII ст. Яна де Вітте, інших діячів тощо.

Водночас він повною мірою залучив до написання монграфії видані друком збірники документів М. Балінського і Т. Ліпінського "Старожитна Польща" [284], "Vollumina Legum" (СПБ., 1863-1865, Т. III, XII, XIII), "Барська конфедерація. Листування Станіслава Августа і Ксаверія Браницького" [743], томи київського "Архива Юго-Западной России" за 1859-1879 роки видань. Важливе підґрунтя дослідження склали тогочасні відомі загальні праці з історії України і Польщі, монографії про Поділля В. Марчинського [399],³⁰ О. Пшездзецького [285; 286; 300] й ін.

Крім того, на зламі 1870-1880-х років Ю.А. Ролле чимало часу віддав розшукам потрібних йому матеріалів в архівах Києва, Кам'янця-Подільського, Львова, Вільно, Кракова і Варшави. Результатом його археографічної діяльності стало видання вже згадуваного двотомника "Полоніка. Матеріали до історії Польщі в творах російських (1700-1862)" [676], в якому він привів бібліографію 2500 назв російськомовних книг, а також залучив шість тисяч документів з російських архівів. Вагомість цієї капітальної праці полягає не тільки в тому, що Ю. Ролле першим у польській історіографії звернув серйозну увагу на російські історичні праці й документи для потреб дослідження минувшини Польщі, але й уперше в польській науці широко запровадив російську літературу та архівні матеріали у тритомник "Замки подільські", подальші свої твори й став, таким чином, взірцем для наслідування іншими польськими вченими. Вже у такому контексті Ю. Ролле залишив помітний слід у польській історичній науці [744].

По-друге, незважаючи на прихильність до теорії "цивілізаторської місії" Речі Посполитої в українських землях, яка проглядається в "Замках подільських", Ю. Ролле не завжди її дотримувався у зв'язку з тим, що надавав

перевагу об'єктивному викладу подій і фактів, більше довірявся документальним свідченням й, таким чином, свідомо чи мимоволі змушений був висвітлювати непривабливі сторони політики польської держави на "східних кресах", життя місцевих магнатів і шляхти, співчувати важкому становищу низів, українцям загалом. З кожним наступним його твором ця тенденція зміцнювалася, утверджувалася й, врешті-решт, зросла у певну закономірність.

По-третє, варто прислухатися до оцінок "Замків подільських", які подали тодішні критики. Так, професор В.Б. Антонович писав: " Джерелом його праць слугували твори історичної російської і польської літератури, записки сучасників і, головним чином, історичні документи: останні він запозичав із двох джерел. По-перше, він прискіпливо вивчав видання Київської археографічної комісії і "Описи актових книг", вибираючи з них всі найдрібніші деталі, що мали інтерес історичний, історико-топографічний чи біографічний і зібрані відомості групував у чіткому систематичному порядку. Другим ґрунтовним документальним джерелом творів Ролле були сімейні архіви дворян Подільської губернії ..., з яких брав цікаві свідчення, тим більше, що ці матеріали, складаючи приватну власність, не були доступні для більш широкої публіки. ... Монографії д-ра Ролле мають епізодичний характер, виняток складає один лише великий твір "Замки подільські на молдавському прикордонні". Перші два томи цього твору складають систематичну, досить повну і поки єдину історію м. Кам'янця-Подільського, третій же том присвячено історії подільських міст" [731, с. 306-307].

Подільський історик М.І. Яворовський констатував: "З історичних праць доктора Ролле найближче відношення до Кам'янця-Подільського мають "Замки подільські", де детально викладена історія міста. До недавнього часу (до видання історії Кам'янця російською мовою Ю. Сіцінським) твори Ролле були єдиним докладним дослідженням з історії Кам'янця" [60, с. 517].

Інший прихильник таланту доктора Антонія В.К. Гульдман писав: " Найкращою працею, в розумінні деталей і ґрунтовності дослідження, є в

даному випадку праця покійного д-ра Й. Ролле "Zameczki Podolski", і, мимоволі, доводиться жалкувати, що до цього часу це видання не перекладено російською мовою" [745, с. 243].

Польський біограф Ю. Ролле В. Коротинський, прочитавши "Замки подільські", зауважив: "Така прекрасна і вичерпна історична монографія про колись важливе прикордоння і про чудовий Кам'янець ..." [26].

З нашого погляду, монографія Ю. Ролле "Замки подільські" має непересічне наукове значення. Цінна вона передусім унікальними історичними фактами, подіями, описами життя і побуту українського населення, вірменської і єврейської громад, магнатських родин і польської шляхти. Не дивно, що ця праця стала джерельною базою для написання трилогії Г. Сенкевича "Вогнем і мечем", "Потоп" і "Пан Володиєвський", створення книг Ю.Й. Сіцінським "Город Каменец-Подольский" (1895), "Оборонні замки західного Поділля" (1927), В.К. Гульдманом "Памятники старины в Подолии" (1901), і, зрештою, при підготовці нарисів до томів "Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область" (1971), "Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область" (1972), для створення інших праць з історії середньовічної України. Безумовно, "Замки подільські" заслуговують перекладу і видання українською мовою з відповідними коментарями, поясненнями та історіографічним аналізом.

Капітальна праця над створенням монографії "Замки подільські" викликала науковий інтерес Ю. Ролле до вивчення інших аспектів історії Київщини, Волині й Поділля. Зокрема, в 1872 році він оприлюднив цікаві дослідження в краківському "Річнику археологічному" "Друкарні на молдавському прикордонні" [714] та "Друкарня і граверна в Бердичеві" [713]. У першому нарисі йдеться про історію друкарні XVI-XVII ст. протестанта графа Потоцького в с. Панівцях поблизу м. Кам'янця-Подільського, яка видавала переважно кальвіністські богословські книги, що суперечили тодішнім римо-католицьким устоям, про друкарню XVIII-XIX ст. у містечку Миньківцях Ушицького повіту, котра належала диваку графу І. Мархоцькому

та про інші книговидавничі осередки подільського Подністров'я. В другому - розповідається про діяльність друкарні кармелітів XVIII-XIX ст. у м. Бердичеві. Значення цих праць, які писалися до "Замків подільських", але до змісту монографії не потрапили, полягає в тому, що автор уперше в історіографії проблеми звернув увагу і проторував шлях вивчення першодрукарства в Правобережній Україні, котре розвивалося поза такими відомими центрами, як Київ, Львів, Острог [715, с. 44]. До того ж Ролле подав у названих нарисах бібліографію стародруків на Поділлі й Київщині, що створило сприятливі умови для їх розшуків та досліджень.

До важливих для історичного краєзнавства праць доцільно віднести регіональні дослідження Ю. Ролле, опубліковані 1880 року в "Тижодніку Повшехному"- "Історія Мукарівського староства", що в Ушицькому повіті [669], 1884 року в "Клосах" - "По малих дорогах" [746]. В останньому описані та проілюстровані малюнками кам'янецького художника М.Грейма історія та пам'ятники сіл Супруньківці, Михайлівка, Кривчик, Жванчик, Отроків, Струга, Вербовець, Тинна, Маліївці і Стріхівці, містечок Миньківці Ушицького, м.Могилів-Подільський, містечка Яришів, Шаргород, сіл Немія, Юрківці, Лядава Могилівського, Ярмолинці, Шарівка, Боднарівка і Бобрухи Проскурівського, Сутківці Летичівського та Нігин Кам'янецького повітів Подільської губернії й окремо Дністровські пороги і Цецорське поле на правому березі Дністра в Бессарабії. Нариси про міста і села Поділля Ю. Ролле вигідно відрізнялися якістю розробки і використання першоджерел, раритетних матеріалів, глибиною історичних знань і уміням публіцистичного викладу тексту від тогочасних видань історико-статистичних описів населених місць, церков і парафій місцевих краєзнавців - членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Згодом праця "По малих дорогах" була покладена в основу створення Ю.Й. Сіцінським капітального видання "Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд" (1911, 1916) та в радянські часи - нарисів до томів "Хмельницька область" і "Вінницька область" з видання

"Історія міст і сіл Української РСР". Для самого ж Ю. Ролле праця "По малих дорогах" стала справжньою криницею в знаходженні сюжетів для створення серіалу "Історичних оповідей", в яких була доповнена і деталізована минувшина населених місць Подільського краю. До речі, дослідження "По малих дорогах" протягом тривалого часу було, по суті, популярним туристсько-екскурсійним путівником по подільському Подністров'ю, яким, передусім, користувалися жителі Польщі, в тому числі в ході відвідин краю Г. Сенкевич, О. Яблонівський, В. Лозінський та інші відомі поляки - україністи.

Серед історичних праць Ю. Ролле, в яких розглядаються минувшина міст і сіл, соціально-економічні процеси в регіонах Правобережної України, чільне місце посідають створені в зрілому періоді наукової діяльності книги, статті і нариси: "Доля прикордонного містечка на Поділлі. Студениця на Дністрі" (1883) [684], "Історія околичної шляхти в Овруцькому повіті" на Волині (1882) [747], "Господарство пана скарбника Червоногородського в кам'янецькому гарнізоні" і "Початок польської торгівлі на Чорному морі та навігація по Дністру" (1884) [748], "Побужжя в XVII і XVIII ст." (1890) [749], "Бакота - столиця Пониззя" (1892) [750], "З життя кам'янецьких вірмен у XVII і XVIII ст." (1891) [751] та ін.

Зокрема, останній досить об'ємний нарис, який створено наприкінці життя автора, засвідчує, що Ю. Ролле продовжував активно опрацьовувати порушену ним проблему ще в "Замках подільських на молдавському прикордонні" про місце і роль в соціально-економічному і культурному розвитку Поділля кам'янецької вірменської колонії, повідомляє чимало нових і маловідомих для історичної науки фактів з її господарської, торгової і конфесійної діяльності. В нарисі "Бакота - столиця Пониззя" Ю. Ролле вдалося вперше в історіографії найбільш докладно і цікаво розповісти про літописну Бакоту на Дністрі в системі Галицько-Волинського князівства XII-XIII ст. Його опис став підґрунтям для досліджень археологічної експедиції В.Б. Антоновича 1891-1892 років, учасниками котрої були М.С. Грушевський

і Ю.А. Ролле [155, с.51], та наступного її стаціонарного вивчення Ю.Й. Сіцінським, у результаті чого він оприлюднив вагому статтю "Бакота - давня столиця Пониззя" (1899) [752]. (У 60-ті - на початку 90-х років ХХ ст. в основному завершили досліджувати Бакоту науковці Інституту археології НАН України та Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету І.С. Винокур і П.А. Горішній [753]).

Перспективний напрям для історичної науки мало дослідження Ю. Ролле про початки польської торгівлі на Чорному морі в зв'язку з розвитком навігації по Дністру. В ньому автор, використовуючи архівні матеріали, розглянув спроби багатих подільських землевласників Прота Потоцького та Валерія Дзедушинського після першого поділу Речі Посполитої відродити її економічну могутність завдяки морській торгівлі, а також створенню капіталістичних господарств, прикладом яких може слугувати заснована ними мануфактура в околицях Бердичева. Зокрема, підприємство Потоцького складалося з комплексу цехів по заготівлі і обробці високоякісної вовни, виробництву свічок, пошиттю білизни та виговленню іншої конкурентноздатної продукції, котра через дністровські та одеський порти вивозилася на світовий ринок і там користувалася попитом. Мануфактура заснувала для розрахунків Польський кредитний банк у Бердичеві і мала контракти на торгівлю з портами на Дністрі та Одесі [754, с.45]. Також про нові прогресивні тенденції в економіці Поділля Ю. Ролле повідомим у дослідженні "Господарство пана скарбника Червогородського в кам'янецькому гарнізоні". В ньому аналізується діяльність подільського землевласника Стефана Маковецького з с.Михайлівки Ушицького повіту по реконструкції Кам'янецької фортеці та благоустрою міста в другій половині ХVІІІ ст.

Водночас Ю. Ролле пильну увагу приділив висвітленню у своїх наукових дослідженнях соціально-економічного і політичного становища польської шляхти в Правобережній Україні. Зокрема, в книгах і обширних статтях "Тадеуш Лещиць Грабянка і Тереза з Стадніцьких його дружина" (1875) [673], "Історія околичної шляхти в Овруцькому повіті" на Волині

[747], "Як жилося на кресах українських після козацької війни" (1882) [680], "Тульчинський двір" (1876) [686], "Побужжя в XVII і XVIII ст." [752] та інших автор, з одного боку, прагнув відбілити місцеву польську шляхту в кольори носія культури і просвітництва, правопорядку і дворянської демократії в Україні, а, з другого, - мимоволі, йдучи за здобутим у джерелах фактичним матеріалом, змушений був визнавати, особливо в зрілому періоді творчості, соціальне розшарування, процеси декласації і появу в шляхетському середовищі низів і просто бідноти, яка за своїм майновим станом та побутом мало чим відрізнялася від українських селян, описувати зажерливість, деспотизм, свавілля, чванство, розгульність життя та розбрати її заможних кіл. Ця тема набирала посиленого звучання й розвитку в "Історичних оповіданнях" Ю. Ролле. Розвінчування "чеснот" шляхти в своїх творах стане для автора своєрідним прозінням, відкриттям дійсної правди на польске володарювання в Україні, до якої він йшов тернистим шляхом упродовж свого життя. Приналежність до польської шляхти, підвалини якої він зобов'язаний був захищати, та об'єктивне і критичне до неї ставлення - ці суперечливі фактори склали основу творчості доктора Антонія, були його особистою драмою.

Поряд з історичними дослідженнями Ю. Ролле друкував чимало археографічних праць, які дозволяють скласти уявлення про джерела його творчої лабораторії і можуть служити дороговказом і порадиником для учених та краєзнавців. Зокрема, він взяв безпосередню участь у збиранні, опрацюванні та упорядкуванні документів до збірників "Кам'янець. Матеріали з історії міста" (1866), "Материалы для истории Подольской губернии. 1792-1796 гг." (1885), "Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом отношении" (1873), "Сборник сведений о Подольской губернии" (1880-1884) та ін. При цьому важливо підкреслити, що автор включив до складу цих збірників чимало середньовічних документів з власних колекцій, зібраних у Віленському та Київському архівах, особливо з приватних архівосховищ. Одночасно він оприлюднив для

загалу науковців і аматорів статті "Тимчасова археографічна комісія при Київському центральному архіві та їх видання" (1882) [712], "Опис документів, які зберігаються в архіві Віленського генерал-губернаторства" (1885) [755], і особливо неодноразово вже згадуваний двотомник "Полоніка. Матеріали з історії Польщі в творах російських (1700-1862) зібрані" (1879-1880) [676]. Крім того, Ю.А. Ролле з власних зібрань видрукував для потреб громадськості добірку листів письменника Юзефа Крашевського (1888) [702], польського короля Станіслава Августа (1891) [743], листи Станіслава Вітвіцького до Емілії з Холоневських Грохольської (1882) [675], оприлюднив "Опис справ ксьондза Юзефа Яблоновського" (1883) [756] й інші, цінність яких залишається актуальною й сьогодні.

Важливою сторінкою археографічної діяльності Ю. Ролле була підготовка і видання ним мемуарних пам'яток, які в рукописах зберігалися у його власних архівах. Так, спочатку в 1880 році він вмістив опрацьовані ним спогади А. Пташинського під назвою "Подольская старина" [677], а наступного року їх перевидав польською мовою в "Огляді польським" під титулом "Книга спогадів майора Пташинського. 1769-1793" [678]. У цих публікаціях зосереджені враження від баченого і пережитого на Поділлі в другій половині XVIII ст. польським офіцером і з'ясовуються складні процеси в зв'язку з Барською конфедерацією та першого і другого поділу Речі Посполитої. 1881 року, Ю. Ролле оприлюднив у "Кур'єрі Польському" спогади колишнього однокурсника і товариша по навчанню в університеті св.Володимира В. Рудницького, в яких спостережливо описані діяльність польського земляцтва та інші сторони життя молоді Києва [757]. У 1886 році Ю. Ролле опрацював і видав рукопис мемуарів кам'янецького ксьондза С. Холоневського про подорож 1840 року по Київській губернії [758], який містив цікавий опис життя і побуту мешканців, колоритних постатей та деякі сторінки історії й культури краю. Водночас Ю. Ролле оприлюднив власні спогади про подорож по Правобережній Україні 1879 року [742], "Про Кам'янець-Подільський" [671], "З недавнього минулого" [759], про свого

друга, помічника і поета Олександра Даровського [639; 697] та інші, в яких подано чимало історичних екскурсів та роздумів. Якщо ж врахувати, що Ю. Ролле в кожную наукову чи історико-літературну працю з власних зібрань привносив чимало раритетних або й невідомих для дослідників свідчень, документів і фактів, які самі по собі стали цінним опублікованим джерелом для історичної науки, то, цілком зрозуміло, доктор Антоній сформувався як учений археограф. Мало того, він особистим прикладом надихав науковців і краєзнавців Правобережної України до праці в архівах, до створення досліджень на основі об'єктивних документальних джерел й, таким чином, був безпосередньо причетний до підвищення вартості і якості історичних видань другої половини ХІХ ст., на що неодноразово вказували його знавці і критики В.Б. Антонович, Ю.Й. Сіцінський, М.І. Яворовський та ін.

Володіючи обширними знаннями і багатством мови, образністю мислення і поетичним хистом, Ю. Ролле не міг обмежитися суто академічним написанням своїх історичних праць. Він з дитинства захоплювався творами античного історика і письменника Плутарха, французького класика А. Дюма, які, описуючи реальні історичні події, вміло доповнювали їх власними судженнями і домислами й надавали їм романтичного та пригодницького шарму, що дуже імпонувало читацькому загалу. Він також визрів до середини 70-х років ХІХ ст. до того, щоб у своїй творчості поєднати науковий виклад і художню майстерність, стати письменником на ґрунті історії. Проте, забігаючи наперед, доцільно визнати, що Ю. Ролле у своїх творах, надаючи перевагу методу плутархівської біографістики, все ж, на відміну від Плутарха і Дюма, не відступав від історичної істини, був точнішим і об'єктивнішим в описі явищ і ситуацій, прагнув їх не змінити, а лише прикрасити, образно оживити, емоційно підсилити. Тому всі історико-літературні твори Ю. Ролле несуть в собі науковість викладу, багатство джерельної бази і повною мірою використовуються донині історичною наукою та залишаються цінним об'єктом історіографічного аналізу.

1875 року Ю. Ролле під псевдонімом "Dr Antoni J" видав книгу "Тадеуш Грабянка і Тереза Стадніцька його дружина" [673]. В ній, розглядаючи діяльність власників містечок Купина і Городка Кам'янецького повіту кінця XVIII - початку XIX ст., автор уперше зробив вдалу спробу поєднати історичний і літературний методи творення, цікаво і жваво подав життєопис головних персонажів. Схвальне сприйняття критикою книги утвердило його у прагненні продовжити подібні науково-публіцистичні нариси з минулого України. Наступного року доктор Антоній вже видав свою першу збірку нарисів під загальною назвою "Історичні оповіді" [680]. Всього до 1893 року ним було написано і опубліковано дев'ять серій "Історичних оповідей" (1876, 1878, 1882, 1884, 1886, 1889, 1891, 1892 і 1893 рр.), з яких перша серія перевидана в 1878, друга - у 1883 роках, у тому числі серія друга, третя і четверта вийшли в двох томах. Крім того, додатково історичні оповідання видавалися в його збірках під назвами "Легенди з минулого" у двох томах (1879) [682], "Три оповіді історичні" (1880) [769], "З минулого Київського Полісся, оповіді історичні" (1882) [744],⁷⁴ "Наречені кресів, історичні оповіді" (1883) [761], "Дві легенди з минулого" (1893) [682].

При компонуванні книг-збірок доктор Антоній здебільшого спочатку публікував нариси й оповідання у польських часописах, а згодом, врахувавши критичні зауваження, доопрацюював, вдосконалював їх і включав до чергових томів своїх "Історичних оповідей". Проте значна частина оприлюднених нарисів так і не потрапила до його збірок і досі, так би мовити, живе своїм життям. З-поміж них вагому історичну цінність і публіцистичну популярність зберігають оповідання Ю. Ролле, що неодноразово перевидавалися наприкінці XIX і в XX ст., "Жінки при чигиринському дворі в другій половині XVII ст." (1893) [762], "Остані драгомани Речі Посполитої" (1892) [763], "З недалекого минулого" (1892) [759], "Генерал Юзеф Орловський" (1886) [764], "Собеський і козаки" (1883) [765], "Опришок" (Кармалюк) (1879) [672] та ін.

Загалом упродовж 1876-1893 років Ю.Роле розмістив у книгах та видав окремо понад 80 історичних нарисів і оповідань, котрі за своїм змістом на 95 відсотків присвячені висвітленню різних аспектів минувшини Поділля, Волині й Київщини й склали основу його історико-літературної творчості, вивершили його як провідного українознавця, представника "української школи" в польській літературі другої половини XIX ст.

Усі історичні оповіді доктора Антонія тематично поділялися на такі основні напрями й сюжети:

- а) генеалогія відомих польських родин Правобережної України;
- б) життя і побут магнатських і шляхетських родин;
- в) доля непересічних жінок Поділля, Волині й Київщини;
- г) портрети та діяння видатних діячів українського національно-визвольного і антифеодального руху XV-XIX ст.;
- д) епізоди історії Кам'янця-Подільського та інших міст, містечок і сіл Правобережжя;
- е) різного роду авантюрні пригоди, дивацтва та інші цікаві випадки з історії краю;
- ж) розповіді про діячів освіти, науки і культури XVII-XIX ст. й ін.

Висловлюючись одним реченням, історичні нариси й оповідання Й. Ролле - це історія і культура України та її земель й Польщі в історичних особах і персоналіях XV-XIX ст.

Щоб скласти цілісне уявлення про суть і значення літературної творчості доктора Антонія на ґрунті історії України, розглянемо основний зміст книг - серій "Історичних оповідей". Зокрема, в двотомнику першого випуску серії "Opowiadania historyczne" (1876) вміщено сім об'ємних розповідей, які були пізніше автором доопрацьовувані й перевидавалися в наступних серіях. До найцініших з наукової точки зору, на наш погляд, можна віднести оповідання "Під знаком півмісяця", в якому порушена проблема взяття Кам'янця турками в 1672 році та лихі часи османського панування на Поділлі до 1699 року. В оповіданні "Князь Сарматський"

розповідається про нещасного сина Богдана Хмельницького Юрія, який після відмови від гетьманства в Лівобережній Україні і чернецтва, був призначений турками гетьманом "османської" України в Брацлавщині з титулом "Князь Сарматський". В цьому творі автор помилково вважав, що Юрій Хмельницький у 1685 році був страчений в Кам'янці яничарами. Оповідання "Відвідини монарха" висвітлює приїзд до Кам'янця в 1781 році польського короля Станіслава Августа. Нарис "На околиці" розповідає про те, як ображений сп'янілою шляхтою хотинський паша під час гостювання в с.Княжполі під Кам'янцем (кінець XVIII ст.) спорядив напад на Поділля татар-ліпкан, котрі пограбували поміщицькі садиби, у тому числі Княжпільську. Найпопулярнішим оповіданням першого випуску серії, яке найбільше любив Ю. Ролле і неодноразово переробляв його, було оповідання "Доля красуні". Письменник не шкодував фарб, щоб викласти сімейну історію Софії Потоцької, гречанки, котра як полонянка потрапила з Константинополя до Кам'янця в 1778 році і стала спочатку нареченою коменданта фортеці Яна де Вітте, а потім дружиною подільського магната Потоцького, який на честь своєї коханої створив в Умані унікальний "Софіївський парк". Російський переклад цього оповідання вмістила у 1887 році "Киевская старина" [766], а через століття воно вийшло українською мовою окремим виданням у Вінниці [767] і російською - в Києві [768]. В наступному оповіданні "Тульчинський двір" автор колоритно змалював родове гніздо графів Потоцьких у м.Тульчині, тепер Вінницької області, періоду XVIII ст. У цьому описі автор сповна використав матеріали архіву цього маєтку. Нарешті, в останньому оповіданні збірника "Тинна наприкінці XVIII ст." подані докладні відомості про це містечко, тепер село Дунаєвецького району на Хмельниччині, та про його власника відомого авантюриста того часу князя Нассауського-Зігена. Таким чином, історичні оповідання першого випуску серії присвячені яскравим сторінкам минувшини м.Кам'янця і Подільського краю. Головними їх персонажами були відомі і впливові польські магнати і постаті, в зображенні котрих

проглядається ідеалізація їх життя і діяльності. Українська тема спеціально висвітлювалася в оповіданні "Князь Сарматський", в якому ще недоброчливо зображено козацтво, сім'я Богдана Хмельницького, що було притаманно для раннього періоду творчості Ю. Ролле.

1878 року доктор Антоній видав другий випуск серії під назвою "Nowe opowiadanie historyczne" [684], до якого увійшло шість розгорнутих оповідань. Збірник розпочинався оповіданнями "Під знаком хреста", "Вартабет", в яких розповідалося про трагічне життя вірменів у Кам'янці-Подільському в другій половині XVII ст. Зокрема, в першому нарисі описується гірка доля вірменських монашок, які після захоплення міста 1672 року турками поневірялися з іконою Божої Матері по чужих країнах, дісталися до Туреччини, потім до Львова й повернулися до рідного Кам'янця після його визволення в 1699 році. В другому оповіданні мова йде про вірменського вченого Муратовича (носив звання вартабета), котрий, проживаючи в Кам'янці, спочатку був запеклим послідовником вірмено-григоріанської віри, а згодом, під впливом єзуїтів виступив поборником унії рідної релігії з римо-католицькою і сприяв її введенню на Поділлі в 1666 році. В іншому оповіданні "Викрадення короля" змальовується замах на життя останнього польського монарха Станіслава Августа Понятовського в молоді роки, заслання його в Кам'янецьку фортецю і перебування його тут в ув'язненні. В оповіданні "Неприбулі легіони" автор цікаво відтворив епоху поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. і невдалі спроби ряду діячів, у тому числі на Поділлі, сформувати польські війська для захисту залишків своєї держави. Найбільш цікавим оповіданням цієї збірки є розповідь "Козацька помста", в якій мовиться про бурхливий час "руїни" в Україні, поділу її між Польщею, Росією і Туреччиною. В центрі сюжету - доля "бранки" - дівчини-красуні, яка стала своєрідним "яблуком розбрату" між гетьманами Дорошенком, Ханенком і полковником Пивом. Отже, хоча в другій серії "Історичних оповідань" знову переважає подільська тематика, але в нарисах "Неприбулі легіони" і "Козацька помста" територіально

охоплюються регіони Волині, Київщини й Лівобережної України у XVII і XVIII ст. Водночас автор продовжує розробляти проблему козацтва й українських визвольних змагань, прагне об'єктивно висвітлювати описувані події, хоча він ще був не готовий сприйняти справедливості цієї боротьби, зводив її до випадкових чвар між польськими і козацькими родами і діячами за привілейовані місця в Речі Посполитій.

Поміж другою і третьою серіями "Історичних оповідань" доктор Антоній опублікував двотомник "Легенди з минулого" (1879) [682], "Три оповідання історичні" (1880) [769] і книгу "З минулого Київського Полісся" (1882) [747], в яких продовжив дослідження історії Правобережної України крізь призму діяльності осіб. Зокрема, в збірці "Легенди з минулого" поміщені нариси про коменданта Кам'янецької фортеці Яна Вітте і його сімейні справи в другій половині XVIII ст. ("На схилі віку"), про люстратора Меджибізької, Миколаївської і Грановської вотчин на Поділлі князів Чарторийських Лукаша Новина ("Офіціаліст старого типу"), про Устима Кармалюка, який зі своєю ватагою нападав на маєтки поміщиків Поділля і відібране майно роздавав селянам ("Опришок"), про сімейства Лазнинських і Грохольських, які володіли відповідно містечком Мурафою в Ямпільському повіті і Вороновицьким ключем на Поділлі ("Золота Текля"), про чвари за землю між власниками обширних володінь на Поділлі і Волині князем Четвертинським і Свейковським, які закінчилися 1785 року розбійницьким нападом на маєток останнього ("Останій напад"), про життя містечок Жванця і Браги на Дністрі в другій половині XVIII ст. ("Окраїна"), про перебування в Меджибожі Летичівського повіту в 1790-1791 роках Тадеуша Костюшка ("За велінням серця"), про Барську конфедерацію 1768 року і спробу її учасників перебратися за кордон у Бессарабію ("Витівка конфедератів") тощо. Польський часопис "Сімейна хроніка" у 1879 році вмістив розгорнуту й позитивну рецензію на збірку "Легенди з минулого" [767]. У книзі "Три оповідання історичні" автор розпочав розробляти життєопис діячів українського визвольного руху Івана Підкови (XVI ст.) і Северина Наливайка

(XVII ст.), а в книзі "З минулого Київського Полісся" - історію козацтва в цьому регіоні другої половини XVII ст.

1882 року побачила світ третя серія "Opowiadania historyczne" доктора Антонія, яка складалася з двох томів [683]. У них представлена галерея портретів відомих діячів на тлі, головним чином, історії Поділля XVI-XVIII ст. Зокрема, в оповіданні "Антоній Золотницький" викладена доля останнього коменданта Кам'янця, якому судилося здати в 1793 році місто і його фортецю російським військам. У нарисах "Бенедикт Гулевич" і "Дизма Щенсного Потоцького шляхтичів у бурхливих подіях в житті "Тульчинського двору" наприкінці XVIII ст. Нариси про цих діячів Поділля і Волині об'єднані достовірно історичним описом їх діяльності в Тарговицькій і Барській конфедераціях 1768-1772 років. Однак автор не схвалював методи боротьби за владу і державність Польщі та жорстокість щодо місцевого українського населення конфедератів і, за характеристикою В.Б. Антоновича, на прикладі їх життєдіяльності "розкрив риси побуту, паразитизм морально-загниваючого у XVIII ст. шляхетського суспільства" [771]. Особливо яскравим представником цього розкладу, на думку В.Б. Антоновича, виступив польський магнат Й. Стемпковський, кат гайдамаків, злочинні діяння якого об'єктивно відтворені в одному із гостросюжетних і драматичних історичних оповідань Ю. Ролле першого тому видання "Страшний Йосип". Недарма це оповідання уже 1883 року було опубліковано в російському перекладі в "Киевской старине". В основу створення біографічних нарисів автор поклав неопубліковані рукописи, спогади й листи свідків учасників подій, видрукувану збірку документів "Барська конфедерація" [743] та інша раритетна література.

В другому томі зібрання цікаво викладена міжнародна інтрига з XVI ст. в оповіданні "Княжий трон за жінку" між волоським господарем Богданом Лопушаном і подільським шляхтичем Криштофом Зборовським. Останній відмовився віддати заміж господарю свою дочку і, коли жених прибув до нього в гості, кинув його на два місяці у власну в'язницю. Цим скористався

суперник арештанта Івоня і захопив княжий трон у Валахії. В оповіданні "Один з небагатьох" описуються всілякі пригоди власника с.Скаржинець на Брацлавщині поляка Жука-Скаржевського під час подій визвольної війни українського народу середини XVII ст. У генеалогічному плані для науки має свою актуальність й донині оповідання "Немиричі": в якому детально подається історія відомого українського сполонізованого роду Немиричів на Волині і Київщині. В цьому оповіданні В.Б. Антонович побачив позицію Ю. Ролле, спрямовану на викриття вад польської шляхти, яка вела до загибелі Річ Посполиту і відхід від її ідеалізації.⁹⁶ Принагідно варто підкреслити, що на час виходу третьої серії "Історичних оповідань" Ю. Ролле уже був відомим у Європі вченим і письменником, майстром історично-літературного жанру, перебував у розквіті своїх творчих сил.

Уже перші видання "Історичних оповідань" засвідчують, що Ю. Ролле, як ні один історик чи письменник того часу, багато уваги приділяв змалюванню жіночої долі в Україні й створенню високохудожніх портретів про найцікавіших з них. У 1883 році він видав збірку оповідань "Niewiasty kresowe" [761], спеціально присвячену неординарним жінкам Київщини, Волині й Поділля XVI-XVII ст. Зокрема, з притаманним йому від діда французькою пристрастю, елегантністю і повагою до жінок, доктор Антоній описав у книзі життя, місце і роль у середньовічному суспільстві Правобережжя відомих красунь-наречених Ганни Борзобогатої-Красенської, Феофіли Хмелецької, Софії Хоткевич, Олени з Немиричів і Ганни Блоцької і Ганни Раціборовської. Зрозуміло, крізь призму показу своїх реально існуючих в історії героїнь Ю. Ролле висвітлив побут, мораль і вчинки польської аристократії, в тому числі такі риси як чванство, лицемірство, розпуста.

На думку В.Б. Антоновича, висловленій у рецензії на книгу "Наречені кресів", з якою важко не погодитися, доктор Антоній чи не вперше рішуче відійшов від ідеалізації встановлених у Правобережній Україні польських порядків [771]. Зокрема, Ю. Ролле переконливо відтворив у виданні

становище жінок, що зросли і були виховані серед необмеженого свавілля шляхетського середовища XVI-XVIII ст. в Україні, яке не стримувалося ні зовні владою і законом, ні з середини - моральними принципами і свідомістю громадського обов'язку. В таких умовах більш енергійні жінки (власниці помість на Волині Г. Борзобагата-Красенська, Ф. Хмелецька, С. Хоткевич) не тільки засвоїли побутові риси свого оточення, але й прагнули по-своєму не уступати чоловікам. Вони вели безкінечні позови, уміли досить спритно користуватися юридичною казуїстикою, вчиняли позови на сусідів або відбивалися від них силою, утримували озброєні залоги, ними обороняли свої володіння, на їх чолі давали справжні битви, тероризували весь край. Проте, як свідчать нариси-есе Ю. Ролле про О. Немирич, Г. Блоцьку, вже з кінця XVII ст. тип шляхетської жінки Правобережної України змінюється. Вони більш пасивні в житті, беззастережно підкоряються своїм чоловікам, ведуть себе сумирно і мужньо зносять біди, що звалювалися на них. Загалом, у книзі "Наречені кресів" автор виявив досконалу майстерність у зображенні портретів жінок, показу їх характерів, поведінки і почуттів, а на прикладі їх життя вдало і правдиво відтворив історичну епоху, моральний занепад і соціальну кризу шляхетства в Правобережній Україні у XVII-XVIII ст.

1884 року доктор Антоній видав друком двотомник четвертої серії під назвою "Opowiadania" [748]. Перший том умістив великий нарис "Сенаторська доля", в якому оповідається про трагічну долю волинського шляхтича Василя Заборовського (друга половина XVII ст.) і його поневіряння в татарському полоні. Під найменуванням "Доля мужика" у російському перекладі оповідання 1888 року надрукувала житомирська газета "Волинь" [775]. В інших оповіданнях - "Протестант XVII століття" розповідається про діяльність на посаді адвоката у XVII ст. Овруцького шляхтича Стефана Дідковського, а в "Емір Жевуський" - про легендарну людину, діяча польського повстання 1831 року, власника м.Саврані Балтського повіту графа Вацлава Жевуського, який величав себе або отаманом Ревухою, або еміром. Серед історичних оповідань другого тому

найбільш важливим і цікавим є нарис "Граф Сцібор". В ньому зображено життя і діяльність відомого дивака графа Мархоцького, який у своєму містечку Миньківцях Ушицького повіту на Поділлі утворив наприкінці XVIII - на початку XIX ст. так звану "Миньковецьку державу" зі своїми законами й порядками. У перекладі російською мовою це оповідання під назвою "Миньковецкое государство" вмістив 1894 року журнал "Русский вестник". В оповіданні "Нешасливий влади́ка" мова йде про єпископа Кам'янець-Подільської римо-католицької єпархії кінця XVII - початку XVIII ст. Діонісія Жабокрицького й висвітлюються побут і поведінка йому підпорядкованого духовенства. Закінчується другий том нарисами - есе про відомих польських поетів - подолян Мавриція Гославського і Олександра Даровського. Проте найбільш цікавим, колоритним і важливим для історіографії є оповідання четвертої серії "На Шпаковому шляху". Тут описуються на основі раритетних джерел життя одного з ватажків народного повстання на Поділлі на початку XVIII ст. Феодора Білоцького, відомого, за звичай, під прізвиськом Шпака, йменням якого названа одна з головних доріг (шляхів) у Брацлавщині. Означене оповідання привернуло увагу української громадськості і було оприлюднене 1878 року в "Киевской старине"[776], а в перекладі українською мовою тільки в 1990 році в складі книги доктора Антонія "Фатальна красуня"[767].

П'ята серія історичних оповідей "Szkice i opowiadania" вийшла друком 1886 року і склала том обсягом 465 сторінок [760]. Він присвячений головним чином діячам українського визвольного руху XVI-XVII ст., зв'язаних тією чи іншою мірою з Поділлям. Так, в оповіданні "На варті" описується кошовий отаман запорожців Самуїл (Семен) Кішка, який діяв зі своїми козаками на прикордонні Речі Посполитої й частково Поділля в кінці XVI - на початку XVII ст., і брав участь у відомому молдавському поході. Хоча автор з обережністю тут ставиться до козацької вольниці, але позитивно характеризує Семена Кішку. В цьому збірнику Ю. Ролле спеціально присвятив великий нарис "Іван Богун", в якому значно об'ємніше,

всебічно і правдивіше, ніж у романі Г. Сенкевича "Вогнем і мечем", зображено вінницького полковника, сподвижника Богдана Хмельницького в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Якщо ж Г. Сенкевич характеризував І. Богуна тільки як свавільного і жорстокого козака й гультя, то Ю. Ролле розглядав його як одного із здібних і відданих справі Б. Хмельницького, хороброго воїна, не позбавленого жорстокості. Проте справедливо зауважила сучасний історик Т.Г. Яковлева (Петербург), ні Г. Сенкевич, ні Ю. Ролле, ні інші дослідники діяльності І. Богуна не змогли (а може і не хотіли) побачити в ньому, передусім, талановитого політика, який поклав своє життя на олтар боротьби за свободу України. Відомий польський історик С. Кеневич також провів паралелі у творчості двох письменників. Він писав: "З'являлися твори Ю. Ролле одночасно з томами "Трилогії" Г. Сенкевича, з яким він листувався і доставляв йому декотрі матеріали... Річ у тому, що у власних публікаціях (Ю. Ролле. - С.Б.) "облагороджував" раз по раз богатирів Сенкевича (наприклад, Володимерського) і реабілітував Богуна" [777, с. 151].

В оповіданні "Сава Чаленко" Ю. Ролле розповів про народне повстання на Поділлі 1734 року проти польського володарювання й поміщиків та про одного з його ватажків Саву Чалого або Чаленка. В російському перекладі це оповідання подала "Киевская старина" (1887) [778]. Одночасно в п'ятій серії поміщені оповідання "Самуїл Лящ", в якому висвітлюється свавільне і авантюрне життя на Поділлі й Волині польських "рицарів" у першій половині XVII ст.; "Дьяволиця" і "Впливова жінка", в котрих зображуються впливова дружина польського магната Софія Корецька (середина XVII ст.) та ряд інших жінок періоду першої половини XVIII ст.; "Літературна дружина", де мова йде про коло польських літераторів першої половини XIX ст. на Поділлі, "Скромні трудівники", в яких аналізується просвітницька діяльність професора Вінницької гімназії Альберта Стичинського, особливо першого у XIX ст. історика Поділля Вавжинця Марчинського і польського поета з с.Стрільчинець Брацлавського повіту Генріха Яблонського, тощо. Загалом

том 5-ої серії за своїм змістом, описом визвольних рухів в Україні є, на наш погляд, одним з кращих і свідчить про значну еволюцію поглядів Ю. Ролле на користь визнання права селян і козаків боротися за свої права і свободу.

Подальшим розвитком вищезазначеної проблеми стала шоста серія "Opowiadania historyczne" (1887) [779]. До популярних нарисів цього тому варто віднести оповідання "Іван Підкова", "Семен Наливайко" і "Князь Василь Острозький", в яких розповідається історія козацтва і про народне повстання в Правобережній Україні кінця XVI ст. Ці оповідання фактично розкривали причини, початки незадоволення та боротьби проти польського панування в Україні. Оповідання "Іван Підкова" 1885 року оприлюднила "Киевская старина". Досить позитивно оцінив випуски томів п'ятої і шостої серії у докладній рецензії 1888 року "Найновіші нариси і оповідання історичні доктора Антонія" польський критик А. Новицький.

Після чотирирічної перерви, в 1891 році з'явилась сьома серія "Opowiadania historyczne" [750]. В ній автор здебільшого повернувся до подальшої розробки порушених ним тем і персоналій в "Замках подільських на молдавському прикордонні" та перших випусках серій "Історичних оповідань". Зокрема, в нарисі "Кам'янецька зрада" Ю. Ролле поглибив дослідження проблеми взяття турками 1672 року фортеці і міста й навів версії передчасної капітуляції й змови з ворогом правителів і вельмож Кам'янця-Подільського. В оповіданні "Фатіма" автор доповнює новими матеріалами біографію красуні Софії Потоцької та її сестри Фатіми. В книзі також представлена подальша доробка життя і авантюрної діяльності принца Нассауського в оповіданні "Спадщина по князю Нассауському". Водночас автор вмістив у сьомій серії деякі нові оповідання. З-поміж них історичну вартість мають нариси "Беатріче", в якому подаються життєопис Дельфіни Потоцької з містечка Мурованих Курилівців на Поділлі, яка надихала і позитивно вплинула на творчість польського поета Красінського. В оповіданні "Спадщина Гумецьких" розповідається про господарювання

Стефана Гумецького в Рихтецькому, Солобковецькому і Тиннянському ключах на Поділлі у XVII-XVIII ст.

1892 року вийшла восьма серія оповідей "Sylwetki historyczne" [780]. Новизна цього видання полягає у тому, що тут уперше Ю. Ролле в нарисі "Пояснення назв родових і малоруського народу" здійснив спробу топонімічного аналізу імен, прізвищ і прізвиस्क мешканців Поділля й Волині на основі історичних, етнографічних і фольклорних матеріалів, прослідкувати особливості та відмінності у формуванні польських і українських прізвищ й інших означень. З-поміж звичних для серій оповідань наукове і пізнавальне значення зберігають нариси "Спогади кам'янецьких делегатів", у яких на фоні характеристики діяльності посланців на Варшавський сейм 1789 року розповідається загальна історія Кам'янця-Подільського у XVIII ст., "Панство Володичівських", в котрому генеалогічно описано рід подільських землевласників, що володіли спочатку селом Володичівці біля Бара, згодом Ходоровцями і Шатавою поблизу Кам'янця.

У 1893 році Ю. Ролле опублікував книгу "Дві легенди з минулого" [682]. Основу цієї збірки склали взяті і доопрацьовані автором два оповідання з виданих 1879 року томів "Легенди з минулого", про які вище нами мовилося, "Витівка конфедератів" і "Офіціаліст старого типу".

Нарешті, в розквіті творчих сил Ю. Ролле, які несподівано обірвалися в 1894 році, вийшла у світ заключна - дев'ята серія історичних оповідань "Sylwetki i szkice historyczne i literackie" [782]. Знову ж у збірнику є два оповідання "Матрона польська" і "Жінки під час турецької облоги міста", в яких розповідається про мужність дружини Войцеха Гумецького та інших жінок при захисті Кам'янця від нападу османського війська 1672 року. В об'ємному нарисі "Діяльність осідлих татар на волоському прикордонні" автор подав детальний історичний огляд татарської колонізації на Поділлі, Волині й Галичині при литовських князях в XIV ст., при барському старості Претвичі в XVI ст., а також у період Визвольної війни українського народу і 27-ми річному пануванні на Поділлі турків XVII ст. Одночасно, зберігаючи

традицію змісту попередніх серій "Історичних оповідань", доктор Антоній в цьому випуску подав історію (генеалогію) відомих польських родів Мошинських, які володіли у XVIII ст. великими маєтками на Волині й Карабчієвським на Поділлі ("Спадщина Мошинських") і Мальчевських ("Родина Мальчевських") й подальшу розробку біографії польського поета Красінського ("З життя Красінського").

В липні-жовтні 1893 року часопис "Бібліотека Варшавська" вмістив останнє при житті Ю. Ролле велике історичне оповідання "Жінки при чигиринському дворі в другій половині XVII ст. [782], переклад якого російською мовою одразу ж 1894 року здійснила "Киевская старина" [783]. Майже через століття пізніше, в 1991 році передрукував російською мовою це оповідання з "Киевской старины" "Український історичний журнал" [784]. Тільки 1994 року, нарешті, оповідання вийшло українською мовою окремим виданням [785]. За змістом розробки української проблематики та відходом від пропольських стереотипів у поглядах на визвольні рухи в Україні XVII-XVIII ст. означене оповідання є, на наш погляд, одним з найкращих у творчості Ю. Ролле. "Жінки при чигиринському дворі", - зазначив учений з Інституту історії України НАН України О. Гуржій, - це дещо збелетризована оповідь про життя і долю жінок з близького оточення Богдана Хмельницького, базується на маловідомих українському читачеві матеріалах польських архівів (зокрема, приватновласницьких)" [785, с.4]. Хоча нарис присвячений дружинам і дочкам гетьмана, проте автор докладно розглядає історію роду Хмельницького та його біографію, і крізь пелену дещо іронізованого ставлення до цієї постаті, змушений був визнати його як "історичного діяча", "як справжнього визволителя України, посланого Богом", "як володаря і державного мужа просторого краю", а його боротьбу назвати "звитяжним Богдановим походом" [785, с.5]. Якщо врахувати, що Ю. Ролле ще раніше першим у польській історіографії звертався у своїх нарисах до опису таких діячів українського визвольного руху, як Іван Богун, Северин Наливайко, Федір Білоцький, Сава Чалий, Самуїл Кішка та інших, то, цілком

зрозуміло, що в цьому ми вбачаємо еволюцію поглядів автора більш-менш об'єктивного висвітлення історії України, на зрозуміння справедливого потягу її народу до боротьби за свободу і незалежність. Поступово від романтизму та ідеалізації шляхетства в Україні, притаманних для ранніх серій "Історичних оповідань", Ю. Ролле прийшов до реалізму і став більш прагматично споглядати і висвітлювати свавільну, колонізаторську діяльність на "східних кресах" польських можновладців та аристократії, справжніх винуватців гноблення України та загибелі Речі Посполитої.

Як україніст, Ю. Ролле досліджував історію і культуру різних національних меншин, що населяли Поділля, Волинь і Київщину і, зокрема, найгрунтовніше польську, вірменську, татарську і єврейську. В останні роки свого життя він посилено працював над вивченням єврейського хасидського руху на Поділлі у XVIII - на початку XIX ст., який за ім'ям свого лідера тоді називали франкістським. Свідченням цього є лист Ю. Ролле до редакції варшавського "Тижодніка ілюстрованого" в 1893 році за кілька тижнів до його кончини такого змісту: "Тільки що прочитав працю Суліми (про франкістів -. С.Б.). Видалась вона мені такою недосконалою, що вирішив її спростувати, обмежуючись перебігом тієї справи в моїх околицях. Колись, ще 25 років тому, пишучи "Замки", один з їх розділів присвятив франкістам. Рукопис вислав до Кракова, де друкувалися "Замки", і він загинув ... Варто було б його повторити. Напишу тоді про подільських франкістів не торкаючись їх догматів і дискусій, тільки про людей, які брали в них участь" [786]. Проте цього разу свій задум Ю. Ролле реалізувати не зміг, залишивши у спадщину розрізнені начерки порушеної проблеми.

На відміну від наукових історичних праць у книгах "Історичних оповідей" доктор Антоній лише інколи посилався на використані джерела і літературу, що є типовим для публіцистики і художніх творів. Тим не менш, підґрунтям для написання всіх "Історичних оповідей" та інших белетризованих нарисів Ю. Ролле слугували ті ж фамільні й державні архіви, стародруки, мемуари свідків подій, опубліковані збірники документів,

літописи, хроніки, наукові монографії з історії України та Польщі, а також глибоке знання життя та побуту, як польської шляхти, так і українського народу, бездонна криниця легенд, переказів, народних пісень. Поклавши в основу своїх нарисів і оповідей сумлінне наукове дослідження та ґрунтовне знання відповідної епохи, Ю. Ролле як історик та популяризатор художньо відтворив багатогранне життя минулих поколінь при допомозі творчої фантазії. Хоча в більшості змальовував картини побуту польського суспільства і польські типи місцевих діячів, місцеві етнографічні й традиційні риси життя з історичною добросовісністю та художньою правдивістю, керуючись, як притаманним поетичним чуттям, так і глибоким вивченням минувшини по оригінальних архівних пам'ятках і обширних історичних матеріалах.

"Історичні оповідання" у 9-ти серіях охоплюють період з XVI по XIX ст., але розміщені не в хронологічному порядку, і при детальному їх вивченні творчість Ю.А. Ролле можна умовно поділити на два періоди:

Змальовуючи в "Історичних оповідах" безправне становище українських селян, Ю. Ролле правдиво висвітлював ті причини, які змусили їх взятись за "ножі і коси" ("Опришок") і з ними в руках виборювати ліпше життя. Розповіді автора про селянські муки й поневіряння викликали співчуття у читача ("Хамська доля"). Об'єктивно зображує доктор Антоній і ті причини, що зумовили появу опришка Устима Кармалюка ("Опришок"), який грабував багатих і жорстоких поміщиків й роздавав відібране бідним. Створюючи образ Кармалюка, автор часто вживав такі епітети як "бандит", "грабіжник", "розбійник", але разом з тим, показував жадібність і жорстокість поміщиків. Заслугою письменника є те, що він перший ввів у літературу і наукові дослідження образ народного ватажка і мимоволі сприяв його популяризації, надихнув Михайла Старицького взятись за створення відомого історичного роману "Розбійник Кармелюк".

Вся літературна творчість Ю. Ролле буквально пронизана гордістю і любов'ю до природи, неповторністю ландшафтів України і, зокрема, Поділля,

які автор порівнював з Швейцарією або неодноразово називав край найпрекраснішим і не шкодував письменницького хисту і фарб для їх поетичного опису. Водночас він з великою повагою зображував в "Історичних оповідях" традиції і побут українського народу й завжди співчутливо ставився до бідноти, знедоленої й замордованої поміщиками. Зокрема, Ю. Ролле писав про українців "... В найпрекраснішній землі проживає високоставний люд з чудовими піснями на устах і гордий, ніби з князів, а українки в цій стороні краю надзвичайно вродливі - справжні русалки, умиті росою, обціловані вітром" [748, т. 1, с. 407-408]. Хоча доктор Антоній і був схильним до ідеї "цивілізаторської місії" Речі Посполитої в Україні, все ж у пізніх творах він високо оцінював національні риси українського народу і його культуру, підкреслював його величезні внутрішні сили. "Українська народність є переважаючим і стабільним елементом (Правобережної України - С.Б.), - констатував Ю. Ролле, - яка здатна швидше переварити в собі чужу культуру, ніж піддатися асиміляції". Ставлення до української землі Ролле проглядалося і в тому, з якою любов'ю і глибокими знаннями в "Історичних оповідях" він описав історію і побут подільських сіл і містечок Бакоти, Студениці, Миньковець, Меджибожа, Тинної, Тульчина, Яришева й інших, особливо міст Кам'янця-Подільського і його околиць, Вінниці, Бара, Могилева-Подільського, а в Наддніпрянській Україні - Чигирин, Умані.

Отже, за нашими переконаннями, вищезазначене є свідченням наявності в Ю. Ролле українофільських поглядів, які були притаманні так званій "українській школі" в польській літературі ХІХ ст., до якої він належав. На жаль, й досі ні критики, ні польська та українська історіографія практично не звертали уваги й не аналізували такий аспект творчої діяльності доктора Антонія, чим применшували її значення й вагу для українського читача, української історичної науки.

Для зрозуміння позитивних і негативних рис творчості Ю. Ролле з точки зору історіографії та літературної критики варто скористатися з особливо

вдалої, з нашого погляду, аналітичної характеристики, яку подав В.Б. Антонович у некролозі в зв'язку зі смертю доктора Антонія. Він, зокрема, писав: "Незважаючи на досить ґрунтовне вивчення серйозного матеріалу, Ролле не був сухим педантом: володіючи у значній мірі вмінням зображувати художні картини, він є скоріше талановитим популяризатором, ніж ортодоксальним ученим. Перші томи його "Історичних оповідей" грішать переважанням художнього елемента над історичним - вони перебувають на рубежі історичної повісті та історичного дослідження. Але чим більше автор віддавався своїй праці, тим більше він став стримувати пориви фантазії, і, не відкидаючи художній показ побутових картин, він все більше й більше укладав їх у межі суворого історичного оповідання: такий характер мають майже без винятку всі його твори за останні 12-15 років" [45].

Справді, "Історичні оповіди" та інші белетристичні твори Ю. Ролле, для яких притаманні серйозне використання і опрацювання ґрунтовної документальної бази джерел, були, передусім, художньо-публіцистичними. Тому автор міг довільно трактувати окремі реальні історичні події й допускати чимало фактичних помилок і упущень (наприклад, в оповіданні "Князь Сарматський" недостовірно викладена біографія Юрія Хмельницького), вдаватися до надто наочного відтворення діяльності з доповненням власної уяви, компонувати архівні та інші матеріали, які промовляють не самі за себе, а за його бажанням під апріорі ним надумані і приготовані, надавати описуваним сюжетам елементів пригодництва і авантюристичності (щоб зацікавити якомога ширше коло читачів). Як зазначав В.Б. Антонович, у ранній період творчості доктора Антонія для його нарисів і оповідань були характерні риси "постійної упередженості (упередженості думки) у висвітленні подій та прихильність до пануючого в польській літературі переконання, що в Південній Русі Польща переслідувала місію цивілізаторську... по насадженню розумової і суспільної культури варварам"[ ].¹²⁸ У період пізньої творчості, що припали на 80-ті - початок 90-х років XIX ст., Ю. Ролле в основному усвідомив свої недоліки та упередженість у

висвітленні історичних процесів та біографій діячів України й став правдивіше їх викладати. Це одразу помітили критики і читачі. Зокрема, В.Б. Антонович з цього приводу писав: "У всякому випадку автор (Ролле. - С.Б.) незабаром помітив всю недоречність своєї манери, став використовувати її рідше, і останні його монографії майже повністю позбавлені цього недоліку, який, зрозуміло, шкодив об'єктивному історичному викладу" [45].

Один з фундаторів наукового поділлєзнавства наприкінці ХІХ ст. Ю.Й. Сіцінський, який тривалий час співпрацював на ниві краєзнавства з Ю.А. Ролле і запозичав у нього теми й фактичний матеріал для власних досліджень, так охарактеризував творчість свого наставника: "... Звичайно, на чимало історичних явищ він дивився зі своєї польської точки зору, але в останніх своїх працях він все більше і більше виходив на дорогу неупередженого дослідження історії і охоче брав теми з південно-руської старовини"[59].

Погодився з такою оцінкою творчості доктора Антонія і його колега М.І. Яворовський Він, зокрема, зазначав: "Природні обдарування Й. Ролле були такими значними, що він був би видатною особою всюди, де б не народився ... Правда, за своїм домашнім вихованням він належить до польського оточення й товариства і залишився вірним своїм поняттям і переконанням до кінця свого життя... Покладаючи в основу своїх історичних оповідань сумлінне історичне дослідження і ґрунтовне знайомство з історичною епохою, Й. Ролле, як історик - популяризатор, художньо відтворює життя минулих поколінь при допомозі творчої фантазії, яка була в ньому особливим даром Божим... Останні твори Ролле ... відзначаються особливою неупередженістю" [60].

Польська історіографія на відміну від української впродовж останньої чверті ХІХ і ХХ століть не міняла загальноприйнятих першопочаткових поглядів і оцінок на наукову і громадську діяльність й творчість Ю. Ролле і розглядала його як свого представника на так званих "східних кресах", вважала його українознавцем, представником "української школи" в

польській літературі, захисником її наукових, культурних і політичних інтересів в Україні. Зокрема, часопис "Тигоднік ілюстрований" ще у 1894 році подав таку характеристику "Історичним оповідям" та іншим публіцистичним нарисам доктора Антонія без значних критичних зауважень, якої історіографи Польщі в основному притримуються й сьогодні: "До недавнього часу історичні оповідання не користувалися привілеями, як капітальні дослідження, а писалися на догоду уподобанням читачів ... Завдяки Й. Ролле такий підхід до даного жанру докорінно змінився ... Вихід томів історичних оповідань і нарисів, які базуються на здобутих матеріалах у місцевих фамільних і державних архівах й проливають світло на побутове життя предків і нерідко розкривають таємниці громадських подій "східних кресів", є визначною подією в польській науці та літературі ... Життєва правда, знання етнографічних, кліматичних і етнічних рис, серед яких розігравалися сцени, що описані в оповіданнях доктора Антонія, надавали всім персонажам автора життєдайності й різнобарвності, яких марно знайти в ґрунтовних дослідженнях науковців, котрі, ковтаючи архівний пил, творять серед стосів документів і пергаментів ... Історичні дослідження і оповідання Ю. Ролле доцільно віднести до літератури, яка має значення джерела для науки" [787]. З такою оцінкою погодилась редакція іншого часопису "Тигоднік Повшехни", яка у 1894 році зазначала: "В історії нашого письменництва не було і немає такого поєднання в одній особі покликання поета та історика, який сьогодні є Ю. Ролле" [788]. Такої ж точки зору притримувалися такі відомі і неодноразово згадувані в книзі дослідники творчості Ю. Ролле польські історики С. Кеневич, М. Мاستинська, Т. Закжевський, В. Завадський та ін.

На порозі ХХІ століття, критично оцінюючи світоглядні помилки й хиби Й. Ролле у висвітленні минувшини України, можна без перебільшення зробити висновок, що більшість його творів мають чітку українофільську спрямованість, в якій предметно простежується еволюція автора до об'єктивності викладу подій і явищ, пошуків історичної істини, й

зосереджують в собі величезний за обсягом зібраний ним народознавчий, особливо документальний матеріал більшості тепер уже назавжди втрачених архівосховищ, насамперед, фамільних. Саме ці фактори перетворили дослідження та історичні повісті, оповідання й нариси Ю. Ролле в надзвичайно важливе першоджерело, скарбницю унікальних знань для сучасної української й польської історичної науки та культури обох народів загалом.

Висновки до шостого розділу.

60 – 90-ті роки ХІХ ст. в історичній науці, мистецтві, театрі, зокрема в польській літературі, знаменуються подальшим посиленням у творчості позицій реалізму на базі впровадження прогресивної на той час філософії позитивізму, яка вимагала об'єктивного відображення дійсності в минулому і сучасності, ставила пріоритетом для цього вдосконалення використання джерельної бази, фактичного матеріалу, закликала реально викривати вади ранішні і теперішні суспільства з метою подальшої перебудови (еволюції) світу. На стежу позитивізму перейшла і більшість представників "української школи" в польській літературі.

Представники "української школи" Леонард Совінський, Влодзімеж Висоцький, Зигмунт Мілковський (Т. Єж), Юзеф Ролле (Доктор Антоній Ю.) та інші польські поети і письменники були або учасниками, або свідками польського повстання 1863 року, відчували на собі тиск репресій російського самодержавства після його поразки, що позначилося на їх творчості, зокрема, на зменшенні революційного пафосу, прояві песимізму, пошуків виходу з кризи за рахунок позитивізму. Тим не менше, вони не полишали українську тематику, продовжували її розробляти і поглиблювати, звертаючи увагу на корінні питання української історії та українсько-польських стосунків.

Аналіз громадської діяльності й творчості представників "української школи" на прикладі Л. Совінського засвідчує, що вони з початку 1860-х років перебували під великим впливом українського національно-культурного відродження та його знаних діячів Т.Г. Шевченка, В.Б. Антоновича й

прагнули ознайомити з ним польське суспільство, видаючи для нього переклади "Кобзаря", поему "Гайдамаки" й інші українські твори. В свою чергу, український часопис "Киевская старина" у 80-90-ті роки ХІХ ст. став постійно друкувати історичні повісті і оповідання польських авторів "української школи" (найбільше публікувалися в перекладах російською мовою твори Юзефа Ролле) і, таким чином, знайомив українське суспільство з їх творчістю, особливо з української тематики. Таким шляхом відбувалося обопільне ознайомлення літературними досягненнями й проблемами, формувалося українсько-польське порозуміння між обома народами.

ВИСНОВКИ

Науковий аналіз комплексу джерел з історії становлення і розвитку "української школи" в польській літературі періоду 20-х – 90-х років XIX ст. та дослідження творчої спадщини її представників на предмет бачення ними історії України дає підстави для узагальнюючого висновку про те, що польські літератори-україністи А.Мальчевський, С. Гоцинський, Ю. Словацький, М. Гославський, Ю-Б. Залеський, М. Чайковський, Ю. Коженювський, Ю. Крашевський, Ю. Ролле, Л. Совінський, З. Мілковський та інші у складних соціально-економічних і політичних умовах для своєї праці, почасти неприязних стосунків між українським і польським суспільствами, зуміли створити значну кількість яскравих за художньою та історичною змістовністю творів про Україну, її окремі регіони, які стали надбанням світової літератури і є об'єктом неослабного вивчення з боку літературознавців та істориків нашої та інших країн зарубіжжя.

Встановлено, що початки історіографії цієї проблеми сягають ще в 30-40-і роки XIX ст., першість за кількісним і змістовним внеском належить українським, польським і російським літературознавцям, які оперують власними методами наукового вивчення творчої спадщини. Основоположні засади дослідження "української школи" в польській літературі в українську історичну науку були закладені ще в останній чверті XIX – на початку XX ст. М. Драгомановим, І. Франком, М. Грушевським та В. Антоновичем. В історіографії проблеми окреслилося дві точки зору. Першу, яка заперечувала "українську школу" і закликала вивчати творчість окремих її представників як напрям у польській літературі, сповідували І. Франко, М. Євшан, О. Цибенко. Переконлива більшість зарубіжних та українських дослідників, до яких належить також автор дисертації, визнає існування такої школи в XIX ст., розглядає її як цілісний феномен польської літератури. Проте до появи цієї дисертаційної роботи і відповідної монографії в Україні та зарубіжжі в українській історичній науці ще не був систематизований і проаналізований

творчий доробок польських літераторів-україністів, не було жодної історичної монографії, яка б охарактеризувала діяльність "української школи" у вказаному контексті.

Здійснений аналіз дозволяє засвідчити, що джерельна база розпорошена різними групами по архівах, бібліотеках, музеях, інших установах України, Росії, Польщі, Франції й інших країн Європи, що утруднює можливість її використання. Автор виробила власну концепцію формування джерельної бази дослідження, спрямовану на максимальне охоплення архівних й наративних матеріалів, епістолярію, особливо творчої спадщину, а також ті, які автору вдалося зібрати за допомогою сучасних технічних засобів. Їх введення до наукового обігу дало змогу в поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури та періодичних видань зробити узагальнення та висновки, забезпечити реалізацію мети та дослідницьких завдань дисертації.

Дослідження, зафіксовані в розділах 2.1, 4.1, 6.1 дисертації дають підстави твердити, що об'єктивними факторами й причинами виникнення і становлення "української школи" в польській літературі були:

а) ліквідація в 1795 році державної незалежності Речі Посполитої і втрата Польщею своїх "східних кресів", у тому числі Правобережної України, яка відійшла під юрисдикцію Російської імперії. З початку ХІХ ст. ці землі все більше позбувалися впливу Польщі, що позначилося на житті, суспільній свідомості та ідеології місцевої польської меншини, яка змушена була пристосовуватися до нових умов існування й змінювати усталені погляди на українську націю;

б) вплив польського національно-визвольного руху, і в першу чергу повстань у Королівстві Польському 1830-1831 та 1863-1864 років, які поширилися в Правобережну Україну, та репресивна політика російського самодержавства щодо його учасників спричинили перегляд демократичною польською інтелігенцією цього регіону ставлення до українського народу, пошуку шляхів польсько-українського національного примирення і злагоди.

З 20-х років XIX ст. польські літератори і науковці здійснили своєрідний похід в український народ (хлопоманство), захопилися вивченням його історії, етнології, фольклору, частина з них (Ю. Словацький, Т. Падура) засвоїли українську мову, писали нею свої твори. У польському середовищі поширилися "українофільство" та "козакофільство";

в) криза шляхетського стану в Україні, з якого здебільшого походили польські літератори. Сотні тисяч зубожілої шляхти на Правобережжі російською владою у 30 – 50-х роках XIX ст. були переведені у податні стани селян та міщан, що вкрай загострило соціальні антагонізми в польській меншині регіону і знайшло відображення в польській художній літературі;

г) поширення в Правобережній Україні польської освіти в першій третині XIX ст., культурно-освітня діяльність Кременецького ліцею на Волині, випускники якого створили ядро "української школи" в польській літературі.

Дослідження витоків формування "української школи" польських літераторів засвідчують, що її базою у 1820-ті роки була діяльність літературно-мистецьких салонів при дворах польської аристократії Правобережної України та літературних гуртків молоді в польських закладах освіти, особливо Кременецькому ліцеї. Своєрідним маніфестом, платформою об'єднання місцевих польських поетів і прозаїків в "українську школу" на тривалий час стала видана 1825 року волинянином А. Мальчевським поема "Марія. Українська повість", в якій уперше введено в польську літературу образ України як особливої країни з її природою, історією, соціальними проблемами і яка визначила на далеку перспективу основні напрями писання творів про неї. Тому по праву А. Мальчевському належить роль засновника "української школи", а його послідовниками були Ю. Словацький, С. Гоцинський, Ю. Залеський та інші.

"Українська школа" літераторів не була ні товариством, ні організацією, ні установою в точному розумінні цих понять. У ній не було власного статуту, протокольних засідань, вибраних на посади керівників.

Тим не менше, вона об'єднувала у 20-ті – 90-ті рр. ХІХ ст. польських поетів і прозаїків на засадах романтизму, реалізму і позитивізму, які присвятили свою творчість Україні, її історії, культурі, становищу українського народу, в першу чергу селян, боротьбі за соціальні права, за свободу. "Українська школа" спиралася на досить широке коло послідовників, які знали між собою, переймали літературний досвід і підтримували один одного, хоч по різному писали про Україну та її минуле, так би мовити, з польської точки зору, але як уміли і могли популяризували її серед польського суспільства і своєю творчістю сформували стійкий українознавчий напрям у польській літературі.

Аналіз діяльності представників "української школи" дав змогу періодизувати, визначити головні етапи її розвитку, функціонування і на цій основі побудувати структуру дисертації:

- перший етап – "українська школа" доби романтизму, який припав на середину 1820-х – 1840-і роки і співпав з першим періодом українського національного відродження. Польські літератори-романтики у своїх творах героїзували історичні події в Україні, висвітлювали соціальні явища в дещо перебільшеному, а то й фантастичному плані. Саме літератори-романтики утвердили в польській літературі "українофільство" та "козакофільство". Ідейним натхненником романтизму виступав А. Міцкевич, а яскравими послідовниками "української школи" - А. Мальчевський, С. Гощинський, Ю. Залеський, М. Гославський, М. Грабовський, Т. Падура та інші.

- другий - "українська школа" доби реалізму, кінець 1840-х – 60-ті роки, припав на перший етап другого періоду українського національного відродження. У цей час польські поети і письменники почали відходити від романтизму на позиції реалізму, критичного опису дійсності. Серцевиною творіння були соціальні повісті і романи, в яких зображувалося повсякденне життя українського народу, в першу чергу селянство зі всіма його бідами і складнощами стосунків з поміщиками. Яскравими представниками цього

напрямку в польській літературі виступили письменники-україністи Ю. Коженювський та Ю. Крашевський;

- третій - "українська школа" доби позитивізму, розквіт якої припав на 60-ті – 90-ті роки XIX ст. і співпав з другим і початком третього періодів українського національного відродження. У цей час реалізм у літературі посилювався впливом філософії позитивізму, яка орієнтувала вчених і літераторів впроваджувати в праці точні науки, фотографічно висвітлювати події і явища минулого і сьогодення, критично ставитись до політичних режимів і соціально-економічних стадій. Представниками "української школи" цього етапу виступили поети і прозаїки Л. Совінський, З. Мілковський (Т. Єж), Ю. Ролле (Д-р Антоній Ю.), В. Висоцький й інші;

- четвертий (пізній) - час кризи і занепаду "української школи", що припав на кінець XIX – початок XX ст., до Першої світової війни. Під впливом революційних подій 1905-1907 років в Україні у польській меншині та літературі зажеврила надія на відбудову незалежної Польщі і в цьому контексті відродилася ностальгічна ідея відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 року. В таких умовах у середовищі польських письменників знизився інтерес до України та проблем її народу, на перше місце виступило життя польської громади, ідеалізація колишньої Речі Посполитої. Тому "українська школа" змінила своє призначення і втратила світоглядні основи свого існування. Цей процес започаткував ще у 80-ті роки XIX ст. Г. Сенкевич романом "Вогнем і мечем".

Аналіз ідейних та концептуальних засад творчості літераторів "української школи" показує, що з самого початку її виникнення і в наступній діяльності в ній чітко виокремилася радикальне крило, представниками якого були С. Гоцинський, Ю. Словацький, котре відверто визнало існування українського народу, його визвольну боротьбу, справедливість вимог селянства; помірковане – у складі А. Мальчевського, Ю.-Б. Залеського, М. Гославського, Ю. Крашевського й інших, що не мислили Польщі без України, в якій вирішуються успішно складні проблеми

економічного і соціального життя, в першу чергу - українського селянства; праве – М. Грабовський, Г. Жевуський, М. Чайковський та інші, які були схильні до угодовства з російським самодержавством і пропагували подальший розвиток цивілізаторської місії Польщі на східних "кресах". Крім того, з цих таборів окреслилася окрема літературна течія (Ю.-Б. Залеський, Т. Падура, М. Чайковський), яка у своїх виданнях витворювала ілюзорну, неправдиву візію України й тим самим наносила велику шкоду польському суспільству. Звичайно, поділ цей умовний, бо в різні періоди життя цих поетів і прозаїків їх погляди еволюціонували в той чи інший бік.

Поділ польських літераторів "української школи" на різні ідейні табори кінця 30-50-х років XIX ст. у поглядах на Україну засвідчує протиборство між двома головними її осередками: консервативною Петербурзькою котерією, прибічниками якої гуртувалися навколо польського часопису "Тижневик Петербурзький", та демократично налаштованими польськими поетами і прозаїками, офіційним друкованим органом котрих стали альманахи "Гвезда" ("Зоря") і "Левіафан", видавалися у Києві. Обидва осередки у своїх публікаціях гостро звинувачували один одного в неправильному зображенні України. Зокрема, М. Грабовський і Г. Жевуський (Петербургська котерія) домагалися, щоб польські літератори обстоювали в Україні старошляхетські порядки, осуджували "бунти" селян, розглядали український народ як відгалуження польського, не визнавали української самобутньої і ментальної культури. Київський осередок (З. Фіш /Т. Падалица/, Я. Юркевич /Бенедикт Доленга/, А. Марцинківський /Альберт Гриф/ та їх соратники в еміграції С. Гоцинський, Ю. Словацький та ін.), навпаки, критикував старошляхетство і обвинувачував його в загибелі Речі Посполитої, визнавав український народ як самостійну націю і підтримував його визвольну боротьбу, закликав вивчати його самобутню і самодостатню культуру, сприяв українському національно-культурному відродженню.

До найвизначніших творів представників "української школи" 20-40-х років XIX ст. з української історичної тематики слід віднести поеми "Марія.

Українська повість" А. Мальчевського, "Думка Мазепи", збірку поезій "Дух степу", "Тарасова могила" Ю.-Б. Залеського, поеми "Срібний сон Саломеї" та "Беньовський" Ю. Словацького, "Канівський замок" С. Гоцинського, поеми "Поділля", "Дума про Нечая" М. Гославського, поему "Українки" Т. Падури, "Козацькі повсті" М. Чайковського, книгу "Український народ" А. Марцинківського. Спираючись на історичні джерела та народні перекази і фольклор, ці автори на фоні загального образу України, створеного з піїтетом, любов'ю, досить глибоко у своїх творах розробляли дві головні проблеми для українського і польського суспільства – повстання гайдамаків та козацтво в Україні. При цьому в "Срібному сні Саломеї" Ю. Словацький та "Канівському замку" С. Гоцинський вперше серед польських літераторів стали на бік українських селян, підкреслили справедливість їх боротьби за соціальні права і свободу, засудили їх катів й наблизились до оцінок гайдамаччини, викладених у поемі "Гайдамаки" Т. Шевченка. Натомість тема козацтва, присутня в творах літераторів "української школи", особливо в "Козацьких повістях" М. Чайковського, розглядалася авторами зідеалізовано. На відміну від українського козацтва, яке вело запеклу боротьбу з тією ж Польщею за політичну, соціальну і національну свободу, М. Чайковський культивував на практиці і в своїх творах вифантазуване, віддане Речі Посполитій, покірне козацтво, яке хтось колись посварив з польською владою і яке, на його утопічну думку, варто було б відродити в ХІХ ст.

У роботі з'ясовано, що революційний рух 40-х років ХІХ ст. в країнах Європи, у тому числі в західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії, криза і гнилість кріпосницької системи в Росії, активний розвиток на цих землях капіталістичних відносин, поразка польського національно-визвольного руху, призвели до занепаду романтизму в польській літературі, її "українській школі", і зумовили перехід її значної частини представників до нового напрямку в європейській поезії та прозі - реалізму, до реалістичного зображення українського народу, особливо селянства. Найкращими творами доби реалізму біли твори польських літераторів-україністів "Аферист" і

"Колокація" Ю. Коженьовського та "Вечори волинські" і "Сільські повісті" Ю. Крашевського.

Вперше серед вітчизняних досліджень у дисертації обґрунтовується і доводиться факт належності польського письменника-класика Ю.І. Крашевського до "української школи" 40 – 50-х рр. ХІХ ст. (доба реалізму). За 20 років життя і творчої праці на Волині письменник досконало пізнав, глибоко полюбив і поріднився з цим краєм, став одним з фундаторів краєзнавчого руху й регіонального історичного та етнологічного вивчення Правобережної України (залишив низку краєзнавчих праць), відомим громадським, культурним і освітнім діячем. Саме на Волині він створив цикл художніх "Селянських повістей", до складу їх увійшли повісті "Хата за селом", "Остап Бондарчук", "Повість про Савку", "Уляна", "Ярина", "Ярмола", "Історія кілочка в тині" та інші, які стали надбанням "української школи" та світової літератури загалом. У них на фоні реалістичного зображення українського села головними героями виступають селяни з усіма трагічними сторонами свого життя. "Вечори волинські", "Селянські повісті" та інші подібні твори Ю.Крашевського, які публікувалися напередодні реформи 1861 року в Російській імперії, за своєю суттю не тільки правдивіше та історичніше викривали, фіксували устої вкрай загнилої феодално-кріпосницької системи в Україні, передбачили і пророкували її загибель, але й самі стали важливим історичним джерелом для з'ясування науковцями, краєзнавцями, читачами справжнього дійсного стану українського села в середині ХІХ ст. Доречно додати, що Ю. Крашевський брав безпосередню участь у розробці проектів аграрної реформи і скасування кріпацтва на Волині.

Об'єктивне трактування Ю. Крашевським у своїх творах України та її земель, життя українського селянства зміцнювали позиції демократичних кіл тогочасного польського суспільства, створювали можливості для українсько-польського діалогу в стосунках між цими народами, зрештою, за висловом сучасного французького історика Даніеля Бовуа, "Крашевський врятував

честь польських письменників у ставленні до України", у тому числі „української школи” в польській літературі.

Дослідженням встановлено, що кульмінаційним етапом розвитку "української школи" польських літераторів стали 60 – 90-ті роки ХІХ ст., коли її представники сприйняли і утвердили в своїх творах на базі реалізму ідеологію позитивізму, яка вкорінювала в їх творчість прагматизм і відповідала потребам тодішньої сучасності. Ця ідеологія знайшла благодатний ґрунт у польській та українській літературі, драматургії, мистецтві, історії та інших галузях гуманітарної сфери суспільного буття. У ці роки в польській літературній україністиці помітний слід залишили поети Л. Совінський, В. Висоцький, прозаїки З. Мілковський (Т.Т. Єж), Ю. Ролле (Д-р Антоній Ю.).

Аналіз творчості представників "української школи" доби позитивізму засвідчив, що створена ними література з української тематики була найбільшою за попередній час у кількісному і якісному вираженні. Ю. Ролле належить тритомник "Замки подільські на молдовському пограниччі", 9 томів "Історичних оповідань" (1876-1893) й інших творів з історії України та її регіонів - Поділля, Волині і Київщини й історичних постатей, що хронологічно висвітлюють події від ХV і до середини ХІХ ст.; З. Мілковському (Т. Єжу) – трилогія на народну тематику "Історія про пра-пра-пра-діда", а також повісті "Василь Голуб", "Веретено", "Григір Сердечний", "Стародубівська справа"; Л. Совінському – віршована трагедія "В Україні", повість у трьох томах "На роздоріжжі"; В. Висоцькому – поеми "Оксана", "Ляшка" та інші. Для більшості названих творів притаманно дотримання історизму та демократичних засад, широке використання історичних джерел, в першу чергу архівних, етнологічних і фольклорних (особливо в повістях і оповіданнях Ю. Ролле), поважне ставлення до українського народу, його визвольної боротьби, виклад складних соціальних проблем українського села.

Важливою рисою польських літераторів "української школи" 60 – 90-х рр. XIX ст. було те, що вони перебували під великим впливом українського національно-культурного відродження та його знаних діячів Т. Шевченка, В. Антоновича, П. Куліша, почасти були його учасниками (Л. Совінський, В. Висоцький) й прагнули ознайомити з ним польське суспільство, видавали (Л. Совінський, А. Гожалчинський та ін.) у перекладі польською мовою "Кобзаря", поему "Гайдамаки", твори інших українських письменників. Водночас український часопис "Киевская старина" у 80-90-ті роки XIX ст. став постійно друкувати історичні повісті й оповідання польських авторів "української школи", зокрема - Ю. Ролле), знайомив українське суспільство з їх творчістю з української тематики. Таким шляхом відбувалося обопільне ознайомлення літературними досягненнями, формувалося українсько-польське порозуміння між обома народами.

Специфіка історичних романів, повістей, оповідань і поезій полягала в тому, що їх автори суб'єктивно, з домислами, довільними трактуваннями і фантазуванням відтворювали, викладали події, явища, факти. І все ж, описуване ними минуле й сучасне, постаті, сюжети, в які вкраплені історичні джерела та дійсні факти, несуть у собі емоційність, психологічні навантаження, історичну канву, ілюстративність та інші художні чинники, які на відміну від "сухих" праць науковців, більш доступні для сприйняття широким читацьким загалом. Це стосується і творів "української школи" польських літераторів XIX ст., завдяки яким польське суспільство дохідливіше, популярніше пізнавало і сприймало Україну, вчилося відмовлятися від усталених раніше стереотипів щодо неї. Водночас ученим-історикам, краєзнавцям, пересічному читачеві така література допомагала (і нині допомагає) образніше зрозуміти зображені в ній історичну епоху, баталії, героїв, життя, побут, традиції, духовність населення, вчинки простих людей, соціальні, господарські й політичні складнощі. Тому праці літераторів стали важливою джерельною та ілюстративною базою для праць учених, вагомим тлом для історичної науки.

Історичне значення "української школи" в польській літературі ХІХ ст. полягає в тому, що, незважаючи на розбіжності в поглядах її авторів на минуле і дійсність України, саме її представники вперше побачили і відкрили для європейської цивілізації, у першу чергу польському суспільству, світ України з її історією, культурою, самобутністю та ментальністю, обґрунтували і запропонували визнати український народ самодостатньою нацією, його право на свободу і державність. У такому плані ця школа ще у ХІХ ст. торувала шлях до порозуміння, добросусідства, економічного, політичного і культурного співробітництва між Україною і Польщею. Ці ідеї найповніше втілюються і реалізуються в наші дні.

Нарешті, доцільно визнати, що витoki "української школи" в польській літературі ХІХ ст. були українські. Переважно українське походження, життя на українсько-польському пограниччі її представників, українська історія, етнографія, фольклор, природа, які лягли в основу їх творчості, зробили "українську школу" надбанням не тільки польської культури, а й культури України.

З метою поширення знань про діяльність "української школи" польських літераторів ХІХ ст. у нинішньому суспільстві, доцільно здійснити переклади і видання вибраних творів її представників для потреб загальної і вищої школи, підготувати відповідний хрестоматійний матеріал, ввести їх до навчальних планів історичних та культурологічних дисциплін. Варто в місцях проживання в Україні авторів увічнювати їх пам'ять, створювати меморіальні музеї, пам'ятники, відкривати меморіальні дошки, називати вулиці їх іменами тощо. Така державна етнонаціональна політика глибше сприятиме подальшому зміцненню дружби і добросусідства між обома народами, позитивно позначиться на житті польської меншини в Україні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Grabowski M. Literatura i krytyka: W 2 t. / Michał Grabowski.– Wilno, 1837–1838. – T. 1-2.
2. "Українська школа" в польській літературі /Без авт. //uk.wikipedia.org/wiki /Українська школа в польській літературі. – 27 к.
3. Goszczyński S. Nowa epoka poezji polskiej / Seweryn Goszczyński // Biblioteka Publiczna im. Lopacińskiego w Lublinie – utwory literackie, listy S. Goszczyńskiego. – 32 арк.
4. Goszczyński S. Rzyt oka na żywot A. Malczewskiego / S. Goszczyński // A. Malczewski „Maria”. – Lipsk, 1844. – S. 1-4.
5. Goszczyński S. Jeszcze słów kilka o A. Malczewskim, autorze „Maria” / S. Goszczyński // Podkołosie. – Poznań, 1855. - № 17.
6. Bieliowski A. Żywot A. Malczewskiego / August Bieliowski. – Lwów, 1838. – 26 s.
7. Malecki A. Juliusz Słowacki: Jego życie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki: W 2 t. / Antoni Malecki. - Warszawa, 1866-1867. – T. 1-2.
8. Hoesick F. Juliusz Słowacki: W 2 t. / Ferdynand Hoesick.– Kraków. – 1897. – T. 1-2.
9. Konopnicka M. O „Beniowskim” / Maria Konopnicka //Biblioteka Warszawska. – 1909. – T. 4, Zesz. 1. – S. 412 – 418.
10. Słowacki J. Dzieła wszystkie: W XV t. / Juliusz Słowacki; red. J. Klejner. – Wrocław, 1952 – 1975 - 1980. - T. I – 15.
11. Tretiak J. Bogdan Zaleski: W 2 t / Jozef Tretiak. – Kraków, 1911. - T. 1 (Bogdan Zaleski do upadku powstania Listopadowego (1802-1831). – 390 s.; Kraków, 1914. – T 2 (Bogdan Zaleski na tulactwie (1831-1886). – 368 s.
12. Sowiński L. Ze wspomnień o Kraszewskim oraz o wpływie jego na jednego z ciżby / Leonard Sowiński // Echo (Warszawa). – 1878.- №223-262 z pszerwami.

13. Gryf A. Co jest żywiołem dzisiejszej literatury i jakie jej właściwe cechy postępowe / Albert Gryf // Rocznik Literacki. – Petersburg, 1846. – S. 122-132.
14. Nowosielski A.(Marcynkowski A.). Piśma krytycznofilozoficzne / Antoni Nowosielski (Marcynkowski A.) – T.2. - Wilno, 1857. – 188 s.
15. Nowosielski A. (Marcynkowski A.). Notatki wydobyte z torby myśliwskiej wiejskiego filozofa / A. Nowosielski // Gwiazda. – K., 1849. – T. 4. – S. 151-156.
16. Siemieński L. Kilka rysów z literatury i społeczeństwa od roku 1848 – 1858 / L. Siemieński.– Warszawa, 1858. – T.1. – 196 s.
17. Tyszyński A. Rozbiory i krytyki / A. Tyszyński. - Petersburg, 1854. – . T.2. - 212 s.
18. Januszewski T. Z życia A. Malczewskiego / T. Januszewski // Dzień Literacki. – Warszawa, 1852. – N 3-4.
19. Kraushar A. Obrazy i wizerunki historyczne / A. Kraushar/ - Warszawa, 1906. – 420 s.
20. Chmieliowski P. Historia literatury polskiej: W 6 t. / P. Chmieliowski. - Warszawa, 1900. – T. 5-6.
21. Chmieliowski P. Korzeniowski, jego życie i działalność literacka / P. Chmieliowski. - Petersburg, 1898. – 66 s.
22. Gawroński-Rawita F. Michał Czajkowski (Sadyk Pasza), jego życie, działalność wojskowa i literacka / Franciszek Gawroński-Rawita.– Petersburg, 1901. – 260 s.
23. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I.Kraszewskiego. – Warszawa, 1879. – 395 s.
24. Pług A. (Pietkiewicz). Antoni Józef Rolle / Adam Pług //Kłosa. – Warszawa, 1883. – № 929, 930.
25. Dubiecki M. Na kresach i za kresami / Marian Dubiecki - K., 1914. – 178 s.

26. Korotyński W. Antoni Józef Rolle /Władysław Korotyński // Tygodnik Powszechny (Warszawa). – 1881. - Nr. 20 – 21.
27. Korotyński W. Antoni Józef Rolle /W. Korotyński // Tygodnik ilustrowany (Warszawa). – 1886. – № 169.
28. Gliński H. Antoni Józef Rolle. Szkic biograficzny / H. Gliński // Gwiazda: kalendarz Petersburski. - Petersburg, 1882. – S. 62-66.
29. Nowicki A. Najnowsze szkice i sprawozdania historyczne d-ra Antoniego J./ A. Nowicki // życie (Warszawa). – 1888. – № 10-11.
30. Zebrowska K. Działalność historyczna d-ra Antoniego J. / K. Zebrowska. - Lwów, 1914. – 52 s.
31. Prus B. [Рец.] Ogniem i mieczem / Bolesław Prus // Kraj (Warszawa). – 1884. - № 30.
32. Дубровский П. Новейшая поэзия у поляков / П. Дубровский // Московский наблюдатель. – М., 1835. - Кн.1. – С.287.
33. Герцен А.И. Былое и думы / А.И. Герцен. – Л., 1947. – 520 с.
34. Писарев Д.И. Полн. собр. соч.: В 6 т. / Д.И. Писарев. – СПб., 1903. – Т. 1. - С. 41-45.
35. Батюшков П.М. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. М. Батюшков.– СПб., 1888. – 280 с.
36. Батюшков П.М. Подолия. Историческое описание / П.М. Батюшков. – СПб., 1891. - 264 с.
37. Козловский Л.С. Польские романтики украинской школы. Северин Гоцинский / Л.С. Козловский // Голос минувшего. – СПб., 1913. - С. 124-142.
38. Козловский Л.С. Польские романтики "украинской школы" / Л.С. Козловский //Голос истории. - М., 1913. - № 8. – С. 39-42.
39. Энциклопедический словарь. /изд. Ф.А.Брокгауз и А.Ефрон. – Т. 27. – СПб., 1896. – С.40.
40. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края / П. Кулиш // Вестник Европы. – СПб., 1874. – Т.2. – С.35; Т.4. – С.483 – 511.

41. Драгоманов М. Австро-руські спомини: У 5 кн. / Михайло Драгоманов. – Львів, 1892. – Т. 5. – С. 138-147.
42. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – Ч.7. - С. 133-149.
43. Пчілка О. Ю. Словацький, його життя, творчість, зразки творів / Олена Пчілка. – К.: Рідний край, 1910. – 68 с.
44. Антонович В.Б. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме. (По поводу повести Г.Сенкевича "Огнем и мечем") / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1882. - № 4. – С.122-124.
45. Антонович В.Б. Иосиф Иосифович Ролле (Некролог) / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1894. - № 2. – С.305-310;
46. Антонович В.Б. Рец.: на кн. „D-r Antoni J. Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Warszawa, 1882” / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1882. - № 10. – С.149-152.
47. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 5 т. / М.С. Грушевський. – Київ: Либідь, 1993. – Т. I. – 356 с.
48. Грушевський М.С. Барское староство: Исторический очерк XV –XVIII вв./ М.С. Грушевський. – К., 1894. – 550 с.
49. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины по И.Ролле / А.Я. Ефименко // Киевская старина. – 1894. - № 10-12; 1895. - № 4-5; Окр. відбиток – К., 1895. – 220 с.
50. Франко І.Я. Галицьке краєзнавство / І.Я. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К., 1986. – Т.46. – Кн. 2.
51. Франко І.Я. Сучасні польські поети / І.Я. Франко // Там само. – К., 1981. - Т.31. – С. 399-402.
52. Франко І. Нове видання творів Словацького / І.Я. Франко // Там само. – К., 1981. – Т.29. - С.113-115.
53. Франко І. Юліуш Словацький і його твори / І.Я. Франко // Там само. – К., 1981. – Т. 29. - С.425-433.

54. Франко І. Юзеф Богдан Залеський (1896) / І.Я. Франко // Там само. – К., 1980. – Т. 27. – С. 23-32.
55. Франко І.Я. Korespondencya Józefa Bogdna Zaleskiego / І.Я. Франко // Там само – К., 1982. – Т. 33. – С. 102-103.
56. Franko Iwan. Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej / I.J. Franko // Pamiętnik zjazdu literatorów i dziennikarzy polskich. – Lwów, 1894. – Т.1. – С. 3-14.
57. Сарбей В.Г. Українське національне відродження кінця XVIII – початку ХХ ст. в аспекті історичного краєзнавства / В.Г. Сарбей //Шоста Всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 218 – 219.
58. Сецинский Е.И. Доктор И.И. Ролле (Некролог) / Е.И. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости (ПЕВ). – Каменец-Подольск, 1894. - № 4.
59. Сецинский Е.И. Хронологический список трудов И.И. Ролле / Е.И. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества /под ред. Сецинского Е.И., Яворовского Н.И. – Каменец-Подольск, 1904. - Вып. 10. – С.517-527.
60. Яворовский Н.И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле / Н.И. Яворовский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. 10. - С.506-517.
61. Щурат В. Літературні начерки / В. Щурат. – Львів, 1913. – 186 с.
62. Щурат В. Шевченко й поляки / В. Щурат. – Львів, 1917. –110 с.
63. Гнатюк В. Тимко Падуро / Володимир Гнатюк. – Х., 1931. – 66 с.
64. Гнатюк В. Падуро, Рилєєв і декабристи / В. Гнатюк // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 18. - С. 119-128.
65. Гнатюк В.М. Поема Шевченка "Гайдамаки" / В. Гнатюк. – К., 1963. – 76 с.

66. Добровольський Л. Едвард-Леопольд Рулікoвський знавець Київщини / Л. Добровольський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 18. – С. 75-78.

67. Зеров М. Твори: в 2 т. / М. Зеров. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці /упоряд.: Г.П. Качур, Д.В. Павличко. — С. 107-120.

68. Рихлик Є. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького /Є. Рихлик. – Ніжин: [Б.в.], 1929. -126 с.

69. Єфремов С. Історія українського письменства /С. Єфремов – К., 1926. – 388 с.

70 Єфремов С. Від легенди до історичної правди /С. Єфремов //Декабристи на Україні. – К., 1926. – С. 18-36.

71. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика /М. Євшан. - К.: Наукова думка, 1998. – 420 с.

72. Danilewiczowa M. Zycie naukowe dawne do leceumu Krzemienieckiego / M. Danilewiczowa // Nauka polska. – Warszawa, 1937. – Т. 22. – S. 141-166.

73. Danilewiczowa M. Zycie literackie Krzemieńca w latach 1813-1816 (Przyczynek do dziejów gimnazjum) /M. Danilewiczowa. – Warszawa, 1937. – 187 s.

74. Rolle M. Ateny Wolyński / Michał Rolle. – Lwów, 1923. – 82 s.

75. Janowski Z. W promieniach Wilna i Krzemieńca / Z. Janowski. – Wilno, 1923. – 245 s.

76. Bar A. Grabowski jako teoretyk /A. Bar //EІУ. – К., 2004. – Т. 2. – С. 182.

77. Talko–Grincewicz J. Ostatni z dawnych lekarzy kresowskich Józef Rolle (d-r. Antoni J.) setną rocznice jego urodzin (1830-1894) / J. Talko–Grincewicz // Pamiętnik Wileńskiego towarzystwa lekarskiego. - Wilno, 1930. – № 3. – S. 88-92.

78. Norwid Cyprian. O Juliuszu Słowackim w sześciu publicznych posidzeniach /C. Norwid //Pisma o sztuce i literatuże. – Warszawa, 1938. – С. 193-194.
79. Вервес Г.Д. Польська література і Україна / Г.Д. Вервес. – К.: Наукова думка,1985. – 280 с.
80. Вервес Г.Д. Шевченко і Польща / Г.Д. Вервес. – К.: Наукова думка, 1964. – 125 с.
81. Вервес Г.Д. Іван Франко і питання українсько–польських літературно-громадських взаємин 70-90-х рр. ХІХ ст. / Г.Д. Вервес. – К.: Наукова думка, 1957. – 178 с.
82. Вервес Г. Юліуш Словацький і Україна / Г.Д. Вервес. – К.: Наукова думка, 1959. – 156 с.
83. Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі / Р.Ф. Кирчів. – К.: Наукова думка, 1979. – 320 с.
84. Кирчів Р.Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму / Р.Ф. Кирчів. – К.: Наукова думка, 1965. – 242 с.
85. Кирчів Р.Ф. Юзеф Крашевський і Україна / Р.Ф. Кирчів // Радянське літературознавство. – К., 1968. – № 5. – С 56-66.
86. Левінська С. Юліуш Словацький: життя і творчий шлях /С. Ленінська. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1973. – 120 с.
87. Радишевський Р.П. Юліуш Словацький: життя і творчість / Р.П. Радишевський. – К.: Дніпро, 1987. – 146 с.
88. Грик І. Українське село в селянському циклі повістей Ю.Крашевського /І. Грик // Питання слов'янської філології. – Львів, 1960. – Вип. 1. - С. 48-62.
89. Ведіна В.Ю. Юзеф Ігнаци Крашевський /В.Ю. Ведіна // Крашевський Ю.І. Хата за селом.– К.: Радянський письменник, 1967. – С. 3-12.
90. Тищенко В.І. Кармалюк в оцінці Й. Ролле /В.І.Тищенко // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1968. – С. 164-170.

91. Пачовський Т. Твори Ю.Словацького в оцінці І.Франка /Т. Пачовський // Іван Франко. Статті та матеріали: збірник восьмий. – Львів: Вид-во ЛьДУ, 1960. – С.110-117.
92. Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадянсько політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л.А. Коваленко. – К.: КДУ, 1973. – 166 с.
93. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією /В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 190 с.
94. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г.И. Марахов. – К.: КГУ, 1967. – 258 с.
95. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. XIX века / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
96. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е гг. XIX века / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
97. Баженов Л.В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30-40-х роках XIX ст. /Л.В. Баженов // Українське слов'янознавство. – Львів: ЛьДУ, 1972. - № 6. – С. 141-146.
98. Сергієнко Г.Я. Діяльність "Союзу польського народу" на Україні / Г.Я. Сергієнко // УІЖ. - 1969. - № 2. – С. 75-84.
99. Иванова Р.П. Украинско-польские революционные связи 50-х – начала 60-х годов XIX в. / Р.П. Иванова // Вопросы истории. – М., 1979. - №3. – С. 35-46.
100. Обушенкова Л.А. Социальный состав участников восстания на Правобережной Украине в 1831 г. / Л.А. Обушенкова // Историко-социологические исследования: сб. статей. – М.: Наука, 1970. – С. 112-148 (Ин-т славяновед. и балканистики АН СССР).
101. Зайцев В.М. Сословно-социальный состав участников восстания 1863 г. /В.М. Зайцев; Ин-т славяновед. и балканистики АН СССР.– М.: Наука, 1973. – 196 с.

102. Łepkowski T. Społeczne i narodowe aspekty powstania 1831 r. na Ukrainie // Tadeusz Łepkowski // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1957. – Nr. 6. – S. 78-112.
103. Łukawski Ł. Ludność polska w Rosji 1863-1914 / Ł. Łukawski.– Warszawa, 1978. – 245 s.
104. Державин К.Н. Юлиуш Словацкий / К.Н. Державин //Юлиуш Словацкий. Избранное. - М.: Иностранная литература, 1952. – С. 5-16.
105. Щеглов М. Крестьянские повести Крашевского /М. Щеглов //Крашевский Ю.И. Повести. – М.: Иностранная литература, 1956. – С. 4-14.
106. История польской литературы: в 2 т. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. - 492 с.
107. Прокофьева Д.С. Царская цензура и польская литература второй половины XIX в. / Д.С. Прокофьева // Советское славяноведение. - М., 1970. - № 1. - С.55-64.
108. Прокофьева Д.С. К вопросу о становлении реализма в польской прозе 40-50 гг. XIX в. / Д.С. Прокофьева. – М.: Наука, 1965. - 320 с.
109. Горский И.К. Польский исторический роман и некоторые проблемы историзма: Монография / И.К. Горский. – М.: Наука, 1963. – 186 с.
110. Горский И.К. Предисловие / И.К. Горский // Крашевский Ю.И. Повести. – М.: Иностранная литература, 1956. – С. 3-6.
111. Цыбенко Е.З.Польский социальный роман 40-70-х гг. Монография / Е.З. Цыбенко. – М.: Наука, 1971. – 336 с.
112. Стахеев Б.О. О польском романтизме в сопоставлении с русским романтизмом / Б.О. Стахеев // Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М.: Наука, 1973. – С. 14-24.
113. Польский романтизм и восточнославянские литературы: сб. статей советско-польского литературоведческого симпозиума (апрель 1972 г.) /Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т литературных исследований ПАН. – М.: Наука, 1973. – 285 с.

114. Słowacki J. Dzieła /Juliusz Słowacki; pod red. Juliana Kryżanowskiego.-
Wyd. 3. - Wrocław, 1959. – T. 1-2.
115. Kryżanowski J. Duch – wieczny rewolucjonista / J. Kryżanowski
//Juliusz Słowacki. Dzieła. – Wrocław, 1959. – T. 1. - S. 6-18.
116. Kryżanowski J. Polski motywy, baśniowe u Słowackiego J.
Kryżanowski // Pamiętnik Literacki – R. 4I. – 1950. – S. 92 – 116.
117. Kryżanowski J. Dzieje literatury polskiej / J. Kryżanowski. –
Warszawa, 1969. – 376 s.
118. Kalendarz życia i twórczości Juliusza Słowackiego. Opracował
Eugeniusz Sawrymowicz przy współpracy Stanisława Makowskiego i Zbigniewa
Sudolskiego. - Wrocław, 1960. – 92 s.
119. Makowski S. Chronologia układu „Beniowskiego” / S. Makowski
//Pamiętnik Literacki – RLV. – Zesz. 2. - S. 61-65.
120. Treugutt S. „Beniowski”. Proba charakterystyki poematu / S. Treugutt -
Warszawa, 1959. - 166 s.
121. Makowiecki T. Ze studiów nad Słowackim / T. Makowiecki // Rocznik
Humanistyczny. – Lublin, 1956. – S. 76-92.
122. Sabowski W. Juliusz Słowacki. Liryka / W. Sabowski. - Warszawa,
1959. – 144 s.
123. Klejner J. Juliusz Słowacki. Dzieje twórczości / J. Klejner. – Warszawa,
1962. – 186 s.
124. Kubacki W. „Balladyna” – baśń polityczna / W. Kubacki //Juliusz
Słowacki. Balladyna.- Warszawa, 1985. – S. 4-12.
125. Hertz P. O sonetach Juliusza Słowackiego / Paweł Hertz // Przegląd
Kulturalny. – Warszawa, 1956. - № 15. – 56-59.
126. Żmigrodska M. Dwa oblicza wczesnego romantyzmu / M. Żmigrodska
//Pamiętnik Literacki. – Warszawa, 1970. – N. 6I. - Zesz. 1. – S. 264-282.
127. Żmigrodska M. Historia i romantyczna epika /M. Żmigrodska //
Problemy polskiego romantyzmu. – Warszawa, 1968. – S. 103-158.

128. Wasilewski St. *Życie polskie w XIX wieku* / St. Wasilewski. – Kraków, 1962. – 360 s.
129. Starnawski J. *Słowacki we wspomnieniach współczesnych* / Jerzy Starnawski. – Wrocław, 1956. - 272 s.
130. Козак С. Біля джерел польського українофільства / Стефан Козак // Вітчизна. – К., 1967 - № 6. – С. 161-164.
131. Kozak S. *U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie* / Stefan Kozak. – Wrocław; Warszawa; Gdańsk, 1978. – 310 s.
132. Danek W. *Józef Ignacy Kraszewski. Wiedza powszechna* / W. Danek. – Warszawa, 1973. – 325 s.
133. Kijas J. *Kraszewski obec kwestii chłopskiej w latach 1840-1862* / J. Kijas // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Filologia.* – Zesz. 3. – Kraków, 1957. – S. 115-124.
134. Zawadzki W. *D-r A.J.Rolle* / Władysław Zawadzki // Antoni J.Rolle. *Wybór pism: w 3 t.* – Kraków, 1966. – T. 1.- S.6-22.
135. Zawodziński K. *Twórca polskiej powieści ludowej* / K. Zawodziński. – Kraków, 1963. – 210 s.
136. Zakrzewski T. *Antoni Rolle* / T. Zakrzewski // *Wiadomości lekarski (Warszawa)* – 1962. – № 3-4. – S. 112-118.
137. Burkot S. *Powieści współczesne J.I.Kraszewskiego* / S. Burkot. - Kraków, 1967. – 196 s.
138. Burkot S. *Podróż po stronach rodzinnych* / S. Burkot // *Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa; Kraków, 1974. – S. 4-16.
139. Swirko St. *Słowacki – poeta Warszawy* / St. Swirko. - Warszawa, 1961.- 86 s.
140. Czachowski K. *Między romantyzmem i realizmem* / K. Czachowski. – Warszawa, 1967. - 232 s.
141. Kieniewicz S. *Historia Polski. 1795-1918.* /Stefan Kieniewicz. – Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1970. – 553 s.

142. Kieniewicz S. Rolle J.A./ S. Kieniewicz // Polski Słownik Biograficzny. – T. 3I. - S.565-567.
143. Bartoszewicz A. Polemiki wokół powieści francuskiej w polskiej krytyce literackiej okresu międzypowstaniowego (1831-1863) / A. Bartoszewicz // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno - społeczne. – Toruń, 1960. – Z.3. - S.130-144.
144. Warzenica E. Publicystyka literacka młodego Kraszewskiego / E. Warzenica // Przegląd Humanistyczny. – Warszawa, 1959. - Nr. 6. – S. 112-121.
145. Inglot M. Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832 – 1851 / M. Inglot. – Warszawa, 1966. – 197 s.
146. Inglot M. Tymko Padura, czyli ziemiański romans y Ukrainą / M. Inglot // Ukraiński Kalendarz. – Warszawa, 1979. - S. 198-202.
147. Nastyńska M. Działalność naukowa Józefa Rolle / M. Nastyńska //Sprawy PAN . – Warszawa, 1951. – № 3. – S. 12-135.
148. Wacek S. Towarzystwo lekarzy podolskich w Kamieńcu w latach 1859 - 1865 / S. Wacek // Kultura i Społeczeństwo. – 1973. – № 2. – S. 64-68.
149. Wacek S. Nieco uwago o życiorysie d-ra medycyny Józefa Rolle //Archiw historyczno–medyczny / S. Wacek. – Warszawa, 1967. – № 2. – S. 124 - 130.
150. Wacek S. Sytuacja zdrowotna Podola w swietle pism d-ra medycyny Józefa Rollego / S. Wacek // Kultura i Społeczeństwo. – Warszawa, 1981. – Nr. 1.- S.55-56.
151. Zasztowt L. Kresy (1832-1864) / L. Zasztowt - Warszawa, 1972. – 330 s.
152. Kałembka S. Wielka emigracja / S. Kałembka. –Warszawa, 1971. – 376 s.
153. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХХ-ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: [Б.в.], 1993. – 480 с.

154. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

155. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.

156. Баженов Л.В. "Українська школа" в польській літературі 20-60-х років XIX ст. і Тарас Шевченко (На прикладі Поділля, Волині й Київщини)/ Л.В. Баженов // Шевченко і Поділля: зб. наук. праць за матеріалами другої Всеукр. конф. 20-21 трав. 1999 р. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. держ. пед. ун-т., 1999. – С. 215-218.

157. Баженов Л.В. Польська інтелігенція 40-60-х років XIX ст. і Тарас Шевченко / Л.В. Баженов // Тарас Шевченко і українська культура XXI століття: зб наук. праць за матеріалами Всеукр. симпозиуму (19-20 трав. 2000 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. держ. пед. ун-т., 2000. – С. 225-228.

158. Баженов Л.В. Ідеї декабризму у творчості представників "української школи" в польській літературі 20-40-х рр. XIX ст. / Л.В. Баженов, С.Е. Баженова // Декабристські читання: тези Міжнарод. наук.-теорет. конф., присвяченої рухові декабристів /під ред. Г.Д. Казьмирчука – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – Вип. 8. – С. 8-11.

159. Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурн І.Т. Лісевич. – К., 1995. – 284 с.

160. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – поч. XX ст.: Монографія / О. Буравський. – Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-ту, 2004. – 168 с.

161. Прокопчук В.С. Краєзнавець Йосип Ролле / В.С. Прокопчук // Духовні витоки Поділля: історичні постаті краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С.20-25.

162. Прокопчук В.С. Йосип Ролле – краєзнавець Поділля / В.С. Прокопчук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.) – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 496-506.

163. Костриця М.Ю. Юзеф Ігнаці Крашевський: Житомирські сторінки життя і творчості / М.Ю. Костриця // Ю.І.Крашевський як явище світової культури: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Житомир: Волинь, 2002. – С.3-8.

164. Пажимський Б.О. Вацлав Жевуський / Б.О. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 486-495.

165. Пажимський О.М. Антоній Йосип Ролле / О.М. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 511-518.

166. Бондарчук Л.І. Україна в творчості Ю.І.Крашевського / Л.І. Бондарчук // Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – С.71-75.

167. Єршов В.Ю. І.Крашевський в Житомирі / В.Ю. Єршов // Волинь-Житомирщина. історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-ту, 2000. - №5. – С.4-10.

168. Єршов В. "Гнів Ваш втішає мене... чекаю його і радію йому": Творча та громадська діяльність Ю.І.Крашевського у Житомирі у 1853-1860 рр. / В.Ю. Єршов // Авжеж (м. Житомир). – 1996. - №31. – С.11-16.

169. Павлюк В.В. Соціальні відносини між селянином і шляхтою на Волині у першій половині ХІХ ст. в оцінці Ю.Крашевського / В.В. Павлюк // Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – Житомир: Волинь, 2002. - С.75-78.

170. Українець А.М. Етнографічні спостереження Ю.Крашевського / А.М. Українець // Ю.І.Крашевський як явище світової культури.. – С. 60-63.

171. Горак Р. Іван Франко і Юліуш Словацький: на творчих перехрестях / Р. Горак, В. Кухар // Україна і Польща доби романтизму: зб. наук. праць. – Кременець, 2000. – С. 106-110.

172. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка; Ін-т істор. дослідж.; Центр історич. полоністики. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с. (Розд. 9. – С. 335-346; розд. 10. – С. 374-388).

173. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.) / Інститут історії України НАН України та ін. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. (Національні меншини Хмельниччини).

174. Ю.І.Крашевський як явище світової культури: матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф., присвяч. 190-й річниці від дня народження видатного польського письменника, драматурга і громадського діяча Ю. і. Крашевського. 25-27 жовт. 2002 р. / Товариство культури польської на Житомирщині ім. Ю.І. Крашевського [та ін.] – Житомир: Волинь, 2002. – 180 с.

175. Програма наукового круглого столу "Юзеф Ролле: Життя, діяльність, творчість (До 175-річчя від дня народження) / Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту іст. України. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. держ. пед. ун-т., 2005. – 4 с.

176. Поляки на Поділлі: історія і сучасність: програма Міжнар. наук. симпозіуму (м. Кам'янець-Подільський, 31 трав. - 2 черв. 2002 р. / Товариство польських учених України [та ін.] – Кам'янець-Подільський, 2002. – 18 с.

177. За матеріалами Міжнародного наукового симпозіуму "Поляки на Поділлі: історія і сучасність" видано науковий збірник: *Pamiętnik Kijowski. Tom siódmy. Polacy na Podolu. Pod. redakcją naukową Henryka Strońskiego.* – К., 2004. – 520 с. (Розд. "Культура". – С. 290-370).

178. Поляки на Волині: історія і сучасність: наук. зб. "Велика Волинь" / Праці Житомир. наук.-краєзн. товариства дослідників Волині. – Т. 30 (За

матеріалами Міжнар. наук.-краєзн. конф. 17-19 жовт. 2003 р.); гол. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Вид. Косенко М., 2003. – 360 с.

179. Романтизм: Між Україною та Польщею: зб. наук. праць "Київські полоністичні студії" /Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – Т. 5. - 350 с.

180. "Українська школа" в літературі та культурі українсько-польського пограниччя: зб. наук. праць "Київські полоністичні студії" /Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – Т. 7. - 360 с.

181. Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького, Кременець 8-11 верес. 1999 р. /Кременецький пед. коледж ім. Т.Г. Шевченка. – Кременець; Тернопіль: СМП "Астон", 2000. – 149 с.

182. Україна і Польща: діалог культур (Мовно-літературні та суспільно-політичні відносини): зб. наук. праць /Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 526 с. (Розд. "Україна в польській літературі, Польща в українській літературі". – С. 3-177).

183. Kasperski E. Ukraina jako symbol wolności w poezji romantycznej / E. Kasperski // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – С. 3-21.

184. Makowski St. Juliusz Słowacki. Narodziny poety „szkoły ukraińskiej” / St. Makowski // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. - С. 37-50.

185. Fabianowski A. Historiozoficzna funkcja Ukrainy w twórczości Juliusza Słowackiego / A. Fabianowski // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. - С. 72-80.

186. Баженов Л.В. "Українська школа" в польській літературі 20-40-х років XIX ст. і Юліуш Словацький / Л.В. Баженов // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – С. 51-56.

187. Лисий І. Романтизм очима модерніста: Ю. Словацький та "українська школа в рецепції М. Євшана / І. Лисий // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – С. 21-37.

188. Малахов В. До онтології романтизму (підхід до проблеми в контексті творчості Юліша Словацького) / В. Малахов // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – С. 56-62.

189. Сватко Ю. Юліуш Словацький і долі європейського романтизму / Ю. Сватко // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – С. 62-72.

190. Веретюк О. Українські традиції Ю. Словацького в сучасному польському романі / О. Веретюк // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – С. 113-120.

191. Czajkowski K. Z Zytomierskiego kalendarium J.I. Kraszewskiego / К. Czajkowski // Ю.І.Крашевський як явище світової культури: матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф. – С. 30-34.

192. Єршов В.О. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності /В.О. Єршов. – Житомир: Полісся, 2008. – 624 с.

193. Навроцький В. Марія Домбровська проти антикозацької міфології Г. Сенкевича /Вітольд Навроцький // Україна і Польща: діалог культур. – С. 3-12.

194. Бруска Д. Романтичний міф України в "Козацьких повістях" Міхала Чайковського /Данута Бруска // Україна і Польща: діалог культур. – С. 76-90.

195. Січинська К. Стиль опису персонажа в збірці оповідань "Українки" Міхала Чайковського / К. Січинська // Україна і Польща: діалог культур. – С. 237-252.

196. Пйотровський В. Кременець як український масив у літературній творчості випускників Кременецького ліцею 1805-1832 років / В. Пйотровський // Україна і Польща: діалог культур. – С. 32-48.

197. Вишневська О. "Канівський замок" Северина Гоцинського та "Гайдамаки" Тараса Шевченка: романтичний дискурс історичних подій / О. Вишневська // Україна і Польща: діалог культур. – С. 462-469.

198. Маркова М. Словацький і Україна / М. Маркова // Україна і Польща: діалог культур. – С. 171-177.

199. Гаврилюк С. Вплив культурного фактора на видозміну українсько-польських стереотипів у XIX – на початку XX ст. С.В. Гаврилюк // Україна і Польща: діалог культур. – С. 290-300.

200. Грищенко (Брацка) М.В. Іван Франко – дослідник творчості Юліуша Словацького / М.В. Грищенко // Юліуш Словацький і Україна: зб. наук. праць "Київські полоністичні студії". – К., 2000. – Т. 2. – С. 352-356.

201. Грищенко М.В. Українські історичні романи Михайла Чайковського / М.В. Грищенко // Дискурс сучасної історичної регіоналістики: поетика жанру: наукові студії. – К.: Вид. центр "Київський ун-т", 2000. – С. 142-152.

202. Брацка (Грищенко) М.В. Дискурс козацтва в поезії "української школи" польського романтизму: автореф... канд.. філол. наук. 10.01.05 – порівняльне літературознавство / М.В. Брацка (Грищенко). – К.: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2005. – 20 с.

203. Kozak S. Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza: Epoka romantyzmu / Stefan Kozak. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. – 308 s.

204. Kozak S. Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice / S. Kozak. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. – 332 s.

205. Komionkowa–Strażkowa J. Wędrówka „bez przytułku, bez celu. Zabłąkany wędrowiec. Z dziejow romantyczny topiki / J. Komionkowa–Strażkowa. – Wrocław, 1992. – 240 s.

206. Szwejkowski Z. Nota wydawcy / Z. Szwejkowski //Korzeniowski J. Kollokacja. – Kraków, 1994. – S. 4-16.

207. Borek P. Przemiany znaczeniowej pojęcia Ukraina w dawnym i nowszym piśmennictwie polskim / Piotr Borek // Polacy na południowej Ukrainie i Krymie. – Odessa; Opole; Wrocław, 2007. – S. 330-336.

208. Kolbuszewski J. Kresy / Jacek Kolbuszewski. – Wrocław, 1996. – 366 s.

209. Bulzacki K. Polacy i Ukraińcy – trudny rozwód / K. Bulzacki. – Wrocław, 1997. – 222 s.

210. Степень Ст. Польсько-українські культурні взаємини ХІХ ст. / Станіслав Степень // Незалежний культурологічний часопис "І". – 1998. – Ч. 12. – С. 1-2.
211. Czapiewski E. Między buntem a ugodą. Kształtowanie się poglądów politycznych Jozefa Kraszewskiego / E. Czapiewski. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 293 s.
212. Sudolski Z. Mickiewicz. Opowieść biograficzna / Sudolski Z. – Warszawa: Wyd-wo "Ancher", 1997. – 919 s. (Ч. I, підрозд.: Droga w świat. U początku rosyjskiej Odysei. – S.169-168; Wzloty i upadki odeskie. – S. 169-180).
213. Sudolski Z. Slowacki. Kolejna biografia wielkiego romantyka polskiego. / Z. Sudolski. – Warszawa, 1996. – 480 s.
214. Witkowska A., Przybylski R. Romantyzm / A. Witkowska. – Warszawa, 1997. – 286 s.
215. Лисняк-Рудницький І. Історичні есеї: у 2 т. / І. Лисняк-Рудницький; пер. з англ. М. Бацік та ін. – К.: Основи, 1994. – Т. I – 554 с. /Розд. "Україна між Сходом і Заходом"/.
216. Нрусак J. Historia Ukrainy. 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu / J. Нрусак - Lublin, 2000. – 610 s.
217. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Основи, 1996. – 215 с.
218. Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка / Георгій Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
219. Grabowicz G. Mit Ukrainy w „Snie srebnym Salomei” / G. Grabowicz // Pamiętnik Literacki. – Warszawa, 1987. – Zesz. 2. – S. 23 - 60.
220. Чижевський Д. Історія української літератури. (За виданням, Нью-Йорк, 1956) / Д. Чижевський– К.: Вид. центр "Академія", 2003. – 568 с. (Розд. "Від початків романтизму до доби реалізму")
221. Beauvois D. Szkolnictwa polskie na ziemiach litowsko – ruskich. 1803-1832 / Daniel Beauvois. – Rzym-Lublin, 1991. – Т. 1-2.

222. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie / D. Beauvois.– Paryż, 1988; Переклад українською мовою: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1963) /Д. Бовуа; пер.з франц. З. Борисик. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 409 с.

223. Beauvois D. Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914 / D. Beauvois– Sejny, 1996; Переклад українською мовою: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в етно-соціальних конфліктах / Д. Бовта; пер. з франц. З. Борисюк; НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень. – К.: Критика, 1998. - 334 с.

224. Beauvois D. Trojkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu s Kijowszczyźnie. 1793-1914 / D. Beauvois. – Lublin, 2005. – 630 s.

225. Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / Дейвіс Норман; пер. з англ. – К.: Основи, 2008. – 1080 с. (Розд. "Культура Польщі I-ї пол. XIX ст.").

226. Справи Кременецького ліцею Волинської губернії //ЦДІАУК, ф. 710. Кременецький ліцей, оп. 1, спр. 54, 68, 108, 322.

227. Листування про розшук польського емісара Шимона Конарського // ЦДІАУК, ф. 470. Київська секретна комісія поо таємні товариства, оп. 1, спр. 237. – 216 арк.

228. Про розшук польського емісара Т. Янушевського // ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 201. – 46 арк.

229. Донесення про діяльність "Союзу польського народу" в Південно-Західному краї // ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 232. – 196 арк.

230. Донесення про поширення поезій Юліуша Словацького в Південно-Західному краї // ЦДІАУК, ф. 470, оп.1, спр. 17. – 48 арк.

231. Листування, донесення про діяльність наукових товариств у Південно-Західних губерніях // ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.- оп.1, спр.247; оп.532, спр.181; оп.631, спр.203; оп.810, спр.95.

232. Листування, агентурні спостереження про діяльність товариства лікарів у Кам'янці-Подільському і Житомирі // ЦДІАУК, ф.1388, оп.1, спр.46; ф.1396, оп.40, спр.285; ф.2205, оп. 21, спр.201.

233. Листування Київського генерал-губернатора з цивільним Подільським губернатором про ліквідацію Товариства подільських лікарів у Кам'янці-Подільському в 1865 р. // ЦДІАУК, ф. 2205, оп. 21, спр. 201.

234. Листування, поліцейські рапорти про "неблагонадійність" у навчальних закладах, про заборону викладання польської мови у викладанні, поширення заборонених книг і віршів у 1833-1840 р. // ЦДІАУК, ф. 707, оп. 260, спр. 1, 10, 26.

235. Листування, поліцейські рапорти про "неблагонадійність" у навчальних закладах, про польську пропаганду, таємні гуртки в 1841-1860 рр. // ЦДІАУК, ф. 707, оп. 261, спр. 12, 18, 32.

236. Особовий фонд Антоновичів // ЦДІАУК, ф.832, оп.1, спр.12.

237. Особовий фонд Грушевських // ЦДІАУК, ф.1235, оп.1, спр.214, 746, 747, 759.

238. Особовий фонд О.І. Левицького // ЦДІАУК, ф.1143, оп.1, спр.14.

239. Особовий фонд І.М. Каманіна // ЦДІАУК, ф.237, оп.1, спр.8.

240. Списки осіб, які перебували під наглядом поліції в Київській, Подільській і Волинській губерніях // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 831, спр. 386.

241. Про кількість маєтків в Південно-Західному краї, які належать особам польського походження // ЦДІАУК, ф. 442, оп.544, спр. 236.

242. Листування, рапорти поліції про зберігання і поширення польської літератури антиурядового змісту // ЦДІАУК, ф.317, оп.1, спр.432.

243. Про конфіскації маєтків учасників польського бунту 1831 року // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 2, спр. 1-6; ф. 467, оп. 1, спр. 40, 42, 55, 60- 62; ф. 468, оп. 1, спр. 1; ф. 1123, оп. 1, спр. 25; ф. 1124, оп. 1, спр. 7; ф. 1126, оп. 1, спр. 8.

244. Листування про легітимну шляхту та її кількість по повітах Подільської губернії, підтвердження її в дворянстві // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 1, спр. 5660.

245. Особові документи Михайла Грейма // Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 728. Грейми (Grejmowie), спр. 1-2.

246. Особисті документи, праці з історії польської літератури Юлія Кляйнера // ЦДІАУЛ, ф. 716, спр. 1, 46, 52.

247. Дослідження, статті про творчість Адама Міцкевича // ЦДІАУЛ, ф. 202. Літературне товариство імені Адама Міцкевича, Львів (Literackie Towarzystwo im. Adama Mickiewicza we Lwowie), спр. 1, 68, 82.

248. Рецензії на перевидання творів Ю. Словацького, Ю. Крашевського // ЦДІАУЛ, ф. 713. Польське філологічне товариство, м. Львів (Polskie Tkwarzystwo Filologiczne we Lwowie), спр. 1, 78.

249. Заснування Польського історичного товариства, статут, списки членів // ЦДІАУЛ, ф. 711. Польське історичне товариство, м. Львів (Polskie Towarzystwo Historyczne we Lwowie), спр. 1, 10.

250. Jozef Appolinary (Rolle). Kamieniec Podolski. Szkic historyczny, 1866 r. // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, ф. "Ф. Чоловський", спр. 113378. – 226 арк.

251. Листи Ю.І. Крашевського до А.О. Скальковського // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, ф. "А.О. Скальковський", спр. 3039. – 13 листів Ю. Крашевського.

252. Мазурик Е.В. Общество подольских врачей и его роль в развитии общественной медицины в Юго-Западной России / Е.В. Мазурик // Сов. здравоохранение. – 1971. - № 11. – С. 74-75.

253. Мазурик Е.В. Об участии аптечных работников в деятельности общества подольских врачей / Е.В. Мазурик // Фармацевтический журнал. – К., 1982. - № 6. – С. 68-69.

254. Мазурик Е.В. Социально-гигиеническая деятельность Иосифа Ролле / Е.В. Мазурик // Сов. здравоохранение. – 1973. - № 1. – С.78-81.

255. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділля: історія та сучасність / В.С. Прокопчук – К.: Рідний край, 1995. – 220 с.

256. Про діяльність Подільського товариства лікарів // Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 228. Цивільний подільський губернатор, оп. 1, спр. 4098. – 82 арк.

257. Про ліквідацію Подільського товариства лікарів // ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 5305. – 112 арк.

258. Про таємний нагляд поліції над неблагонадійними Подільської губернії // ДАХМО, ф. 292. Кам'янець-Подільське поліцейне управління, оп. 1, спр. 803. – 26 арк.

259. Матеріали про сімейний стан Ю. Ролле // ДАХМО, ф. 249, оп. 1, спр. 3195. – 10 арк.

260. Про видачу згідно заяв іноземних паспортів // ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 8601. – 108 арк.

261. Звіти, діяльність Подільського єпархіального історико-статистичного комітету // ДАХМО, ф. 832. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, оп. 1, спр. 1-10.

262. Про діяльність Подільського губернського статистичного комітету // ДАХМО, ф. 198. Подільський губернський статистичний комітет, оп. 1, спр. 46. – 48 арк.

263. Біографічні довідки, картотека, рукописи Ю. Сіцінського // ДАХМО, ф. 3333. Особовий фонд "Сіцінський Ю.Й.", оп. 1, спр. 33. – 66 арк.

264. Життєві жалі Ю. Сіцінського // Там само, спр. 26. – 56 арк.

265. Сіцінський Ю. Історичний огляд діяльності Кам'янець-Подільського історико-археологічного товариства // ДАХМО. – Ф.3333, оп.1, спр.24, арк.1-5.

266. Про склад учнів Вінницької гімназії // Державний архів Вінницької області, ф. 844. Вінницька гімназія, оп.1, спр. 19. -122 арк.

267. Книга купчих записів // ДАВО, ф. 864. Махновецький повітовий суд, оп. 1, спр. 32. - 47 арк.

268. Книга записів скарг, боргових розписок та ін. // ДАВО, ф. 864. Махновецький повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 26. - 504 арк.

269. Справи дворян Махновецького повіту // ДАВО, ф. 865. Махновецьке повітове дворянство, спр. 26. – 265 арк.

270. Особисті документи Ю.І. Крашевського // Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 72. Житомирська чоловіча гімназія, оп. 1, спр. 286. – 113 арк.

271. Листування про попечителя Житомирської чоловічої гімназії Ю. Крашевського // ДАЖО, ф.72, оп. 1, спр. 344. – 134 арк.

272. Російський державний архів літератури і мистецтва (Москва). – ф.46. Листування П.І. Бартенєва з діячами науки, культури і освіти, оп.1, 1874 р., спр.566, ч.1, арк. 48-134.

273. Листи Томаша Падури // AGAD, Warszawa (Архів головних давніх актів у Варшаві), ф. "Століття XIX (1801-1900). Колекція документів", 1841-1845 pp.

274. Papiery Tadeusza Czackiego 1803-1809 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps. 3442, 3447.

275. Utwory poetyckie XIX w. (A. Malczewskiego, J. Slowackiego, B.J. Zaleskiego, M. Czajkowskiego i in. // Biblioteka PAN w Krakowie. – Rkps. 2812, 2816.

276. Raport o doktorach i guwernerach w Gimnazjum Wolyńskim, znajdujących się w drugim półroczu 1814 roku do rządu Imperatorskiego Uniwersytetu przysłany // Biblioteka Naukowa w Warszawie. Dokumenty Liceum Wolyńskiego w Krzemieńcu. – Rkps 7785. – t. 1. – S. 84, 85-87.

277. Баженов Л.В. Суспільно-політичний рух на Поділлі в XIX ст. (Огляд фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника / Л.В. Баженов //Музей і Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю Кам'янець–Подільського держ. істор. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 67-69.

278. Анкети, рукописи, проекти письменників і дослідників Подільської губернії // Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, ф. 10. Картотека, 1820-1830, 1860-1890 pp.

279. Експозиція та матеріали фондів історико-меморіального музею Юліуша Словацького у м. Кременці Тернопільської області, опрацьовані у 1999 р.

280. Експозиція та матеріали фондів про Ю.І. Крашевського Житомирського обласного краєзнавчого музею, опрацьовані у 2000, 2004 р.

281. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Акты ЮЗР), собранные и изданные императорской археографической комиссией. – СПб., 1863-1892. – Т. 1-15.

282. Архив Юго-Западной России (АЮЗР), изданные Временной комиссией для разбора древних актов, сосотоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859-1893. – Ч. I-8. – Т. I – 28.

283. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по Высоч. Повелению Первым департаментом Генерального штба. – СПб., 1848-1850. – Т. 10, ч. 1 (Киевская губерния); Ч. 2 (Подольская губерния); Ч.3 (Волынская губерния).

284. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. - Warszawa, 1845. – Т. I-3.

285. Źródła dla dziejów polskich: w 2 t. /Wyd. A. Przewdziecki i in. – Wilno, 1843 – Т. 1; 1844. – Т. 2.

286. Przewdziecki A. Wiadomości bibliograficzne o rękopisach zawierających w dobie Rzeczy Pospolitej w bibliotekach Jeuropy zachodnej / A. Przewdziecki - Warszawa, 1850. – 350 s.

287. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym / Wyd. A. Jabłonowski, A. Pawiński. – Warszawa, 1875-1897. Т. I-22.

288. Pamiętniki z historii Polski / Wyd. A. Bielowski. – Lwów, 1869—1876. – Т. I-3.

289. Michała Grabowskiego listy Literackie. – Kraków, 1934. – 313 s.

290. Listy Juliusza Słowackiego: W 3 t. /Wyd. A. Malecki. – Warszawa, 1866. - T. I-3.
291. Słowacki J. Korespondencja. Oprac. E. Sawrymowicz / J. Słowacki - Wrocław, 1962. - T. 1-2.
292. W kręgu bliskich poety. Listy rodziny Słowackiego / Oprac. S.Makowski i Z. Sudolski. - Warszawa, 1960.- 380 s.
293. Листи Ю.Словацького /Вступне слово Марії Габлевич // Всесвіт. - 1988. - № 1. – С.139-147.
294. Listy Seweryna Goszcyńskiego (1823-1875) / Wyd. S. Pigoń. – Kraków, 1973. - 365 s.
295. Korespondencya Józefa Bogdna Zaleskiego / Wyd. Dyonizy Zaleski. – Lwów, 1900. – T. 1-2.
296. Zbiór Michała Czajkowskiego: listy, papiery rodzinne // Biblioteka Instytutu badań literackich PAN w Warszawie. – TeKa 4. – Арк.124-196.
297. Kraszewski J.I. Listy do rodziny 1820-1863: W 3 t. / J.I. Kraszewski. - Kraków, 1982. -T. I-3.
298. Do dziejów Kamieńca Podolskiego (Z papierów pozostałych po śmierci pana dr. Antoniego J. (Rolle) // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1907. – T. 35. – Nr. 2. – S.120-142.
299. Niemcewicz J.U. Podroże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 r. / J.U. Niemcewicz.– Wyd. 2-e. - Petersburg, 1850. – T. 1-2.
300. Przeddziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / A. Przeddziecki. – Wilno, 1841. – T.1.- 231 s.; T. 2. – 157 s.
301. Chołoniewski S. Opis podróży kijowskiej w r.1840 / S. Chołoniewski; Rukopis wydał dr. Antoni J. (Rolle) – Lwów, 1886. – 155 s.
302. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / J.I. Kraszewski. - Warszawa: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1985. – 410 s.
303. Kraszewski J.I. Obrazy z życia i podróży. Wspomnienia Wilna / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1842. - T. 1 - 2.

304. Kraszewski J. Wspomnienia Odessy, Iedessanu i Budżaku. Dziennik prejazdki w roku 1843: W 3 t. / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1845. – T. 1 – 3.
305. Janowski Z. W promieniach Wilna i Krzemieńca / Z. Janowski - Wilno, 1923. – 245 s.
306. Iwański A. Pamiętniki 1832 – 1876 / A. Iwański. – Warszawa, 1928. – 276 s.
307. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / T. Bobrowski. - Warszawa, 1979. – 614 s.
308. Modzilewski M. Wspomnienie o ostatnich latach Antoniego Malczewski i wydaniu jego „Marii” / M. Modzilewski // Biblioteka Warszawska. - 1876. – t. 2. – S. 653-654.
309. Goszczyński S. Podróż mojego życia (red. S. Pigoń) / S. Goszczyński. – Wilno, 1924. – 226 s.
310. A.W. O Antonium Malczewskim s wspomniku o nim //Biblioteka Warszawska. – 1848. – T. 4. – S. 181-184.
311. Sowiński L. Ze wspomnień o Kraszewskim oraz o wpływie jego na jednego z ciżby / L. Sowiński // Echo. – 1878. - №223-262 z pszerwami.
312. Dubiecki M. J. I.Kraszewski w Zytomierzu 1853-1860 // M. J. Dubiecki. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. – Kijów, 1914. – S. 145-162.
313. Sowiński L. Wspomnienia szkolne /Leonard Sowiński. – Warszawa, 1884. -148 s.
314. Atheneum /red. J. Kraszewki. – Warszawa, 1841-1852.
315. Biblioteka Warszawska, 1842-1859.
316. Gazeta Warszawska, 1850-1860.
317. Dziennik Warszawski, 1858-1860.
318. Kłosy (Warszawa), 1881-1885.
319. Gwiazda (Kijów), 1847-1849.
320. Tygodnik Peterburski, 1850-1851.
321. Киевская старина, 1882-1894.
322. Rocznik Literacki (Lwów), 1912-1910.

323. Tygodnik Powsechny (Warszawa), 1870-1890.
324. Encyklopedia Powszechna Polska /Polska Akademia Nauk. – Warszawa, 1968. – Т. 28.
325. Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз и А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 27.
326. Енциклопедія Українознавства, Словникова частина: в 10 т. /Наукове тов-во імені Т. Шевченка; голов. Ред.. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів, 1993-2000. – И. 1 -10.
327. Słownik historyków polskich. – Warszawa: PAN, 1994. – 640 s.
328. Енциклопедія Сучасної України /Інститут енциклопедичних видань НАН України. – Київ, 2002-2008. – Т. 1 – 6.
329. Літературознавча енциклопедія. У 2 т. / автор-упоряд. Ю.І. Ковалів. – К.: Вид. центр "Академія", 2007. – Т. 2. – 486 с.
330. Енциклопедія історії України /Інститут історії України НАН України /[Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2002-2008. – Т. 1-6.
331. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków. – 1936-2007. – Т. I – 39.
332. Колісник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник /Вікторія Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей та ін. – Вінниця: ВМГО "Розвиток", 2007. – 1008 с.
333. Баженов Л.В. [Рец. на кн.: Колісник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. - Вінниця: ВМГО "Розвиток", 2007. – 1008 с. / Л.В. Баженов // Хмельниччина: Дивокрай: Всеукр. наук.-краєзн. зб. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007 – 2008. - № 1-2. – С. 99.
334. Мицкевич А. Собрание починений: в 5 т. /Адам Міцкевич; пер.с польск. – М.: Худ. лит-ра, 1954. – Т. 1 – 5.
335. Malczewski A. Maria / Antoni Malczewski. – Lipsk, 1844. – 60 s.
336. Słowacki J. Srebrny sen Salomei / J. Słowacki // Słowacki J. Dzieła wszystkie. – Wrocław, 1952. – Т. I. – S. 112-196.

337. Słowacki J. Beniowski / J. Słowacki. – Paris, 1845. – 456 s.

338. Słowacki J. Dzieła wszystkie /Red. J. Klejner. – Wrocław, 1952-1957. -
T. I – 15.

339. Гославський М. На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників за російську свободу; Думка (Був би я орлом) /Маурицій Гославський //Антологія польської поезії: в 2 т. /Редкол.: М. Бажан (голова) та ін. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. - С. 196-198.

340. Goszczyński S. Kaniowski zamek / Seweryn Goszczyński. – Lwów, 1838. – 96 s.

341. Poezye J.B. Zaleskiego. – Lwów; Warszawa: Gebethner @ Wolf, 1877. – Т. 2.

342. Grabowski M. Pan starosta Kaniowski / Michał Grabowski. – Warszawa, 1856. – 156 s.

343. Tarsza Edward (Grabowski M.). Koliszczynna i stepy / M. Grabowski. – Wilno, 1838 – 56 s.; Wyd 2-e. – Praha, 1851. – 62 s.

344. Tarsza E. Stannica Hulajpolska / M. Grabowski. – Wilno, 1840-1841. – Т. 1-2.

345. Grabowski M. Tajrury / M. Grabowski. – Wilno, 1845. – 72 s.

346. Dzierzkowski J. Salon i ulica. Oprac. i wstęp. Janina Rosnowska / J. Dzierzkowski. – Warszawa, 1949. - 108 s.

347. Dzierzkowski J. Kuglarzy / J. Dzierzkowski. – Warszawa, 1861. – 66 s.

348. Dzierzkowski J. Imazimacja z życia i wędrowek / J. Dzierzkowski. – Lwów, 1846. - 176 s.

349. Korzeniowski J. Kollokacja /Jozef Korzeniowski; Wstęp Bartoszyński S. – Warszawa, 1951. – 168 s.

350. Коженевский Ю. Аферист / Коженевский Ю. – М.: Худ. лит-ра, 1979. – 180 с.

351. Jarosz Bejła (H.Rzewuski). Mieszaniny obyczajowy / Jarosz Bejła – Wilno, 1841-1842. – Т. 1 – 2.

352. Czajkowski M. Powieści kozackie / Michał Czajkowski. – Paryż, 1837. – 360 s.
353. Marcinkowski A. Lud Ukraiński / Antoni Marcinkowski. – Wilno, 1857. – T. 1-2.
354. Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie / J. I. Kraszewski. – Lwów, 1859. – 264 s.
355. Kraszewski J. Powieści ludowe / J. I. Kraszewski. – Warszawa, 1955. – 410 s.
356. Sienkiewicz Henrik. Ogniem i mieczem / Henryk Sienkiewicz. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony, 1985. – T. 1-2. – 869 s
357. Sowiński L. Na Ukrainie / L. Sowiński. – Poznań, 1873. – 180 s.
358. Antoni J.(Rolle). Wybór piśm: W 3 t. / J. Antoni. – Kraków, 1966. – T. I-3.
359. Словацкий Ю. Избранное /Вступ. слово М. Живова / Ю. Словацкий. – М.: Худ. лит-ра, 1946. – 376 с.
360. Словацкий Ю. Избранные сочинения: – М.: Худ. лит-ра, 1952. – Т. 1-2.
361. Словацкий Ю. Избранные произведения: В 2 т. / Ю. Словацкий; пер. с польск. – М.: Худ. лит-ра, 1960. – Т. 1-2.
362. Коженевский Ю. Аферист / Ю. Коженевский; пер. с польск. – М.: Худож. лит-ра, 1979. – 180 с.
363. Крашевский Ю.И. Повести / Ю. Крашевский; пер. с польск. – М.: Худ. лит-ра, 1956. – 346 с.
364. Крашевський Ю.І. Хата за селом / Ю.І Крашевський; пер. укр. мовою; післямова В. Ведіної. – К.: Дніпро, 1967. – 400 с.
365. Антологія польської поезії: в 2 т. /редкол.: М.Бажан (голова) та ін.; упоряд. В. Ведіна; вступ. стаття Я. Івашкевич. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1-2.
366. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Ганна Дильонгова; пер. з пол. М. Кирсенка. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с.

367. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття: монографія / А. Філінюк, Т. Ігнатієва. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т, 2006. - 300 с.

368. Олуйко В.М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: Історія і сучасність: монографія / В.М. Холуйко, П.Я. Слободянюк, М.І. Баюк; Хмельницький ун-т управління і права; Державний архів Хмельницької обл. – Хмельницький: Поділля, 2005. – 228 с.

369. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года /Имп. Центральный статистический комитет. – СПб., 1904. – Т. 7. Волынская губ. – 106 с.; Т. 16. Киевская губ. – 112 с.; Т. 22. Подольская губ. – 104 с.

370. Малий В.В. Етнічний і соціальний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. / В.В. Малий //Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Под. держ. пед. ун-ту. – Кам'янець-Подільський, 1993. - Т. 1. – С. 118-128.

371. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. Монографія / В.В. Малий; Кам'янець-Подільський нац. ун-т. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 186 с.

372. Малий В.В. Становище національних менших на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.В. Малий //VII Всеукр. наук. конф. "Історичне краєзнавство: традиції і сучасність". Зб. наук. праць. – К.: Рідний край, 1995. – С. 184-186.

373. Божевільний В.В. Соціально-економічний склад польського населення Подільської губернії в пршій пловині XIX ст. / В.В. Божевільний //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць. - Хмельницький: Поділля. – С.138-142.

374. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Л.В. Баженов, І.С. Винокур, О.М. Завальнюк та ін. /Кам'янець-Под. держ. пед. ін-т та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 326 с.

375. Справочная книга Подольской губернии на 1887 г. – Каменец-Подольск: Подольский губ. стат. комитет, 1887. – 222 с.
376. Грушевський М.С. Історія України. Навчальний посібник /М.С. Грушевський. – Кам'янець на Поділлі, 1919. - 320 с.
377. Шульгин В.Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие. 1838 – 1863 / В. Я. Шульгин. – К., 1864. – 180 с.
378. Звіт про стан костелів і монастирів Подільської Римо-Католицької дієцезії за 1860 р. // ДАХМО, ф. 226. Подільська казенна палата, оп. 80, спр. 1449. – 88 арк.
379. Зваричук Е.О. Єпископи подільської Римо-Католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст. / Е.О. Зваричук. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – 64 с. (Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ).
380. Про боротьбу з шкідливом впливом Римо-католицької церкви в Подільській губернії // ДАХМО, ф. 717. Канцелярія єпископа Подільської православної єпархії, оп. 2, спр. 5. – 92 арк.
381. Потульницький В.А. Українська світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький //УІЖ. – 2000. - № 1. – С. 3-20.
382. Крижанівська В.О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XIX ст. / В.О. Крижанівська. – К.: Наукова думка, 1998. – 240 с.
383. Баженов Л.В. Польське "Патріотичне товариство" Правобережної України і декабристи / Л.В. Баженов //Декабристские чтения: Материалы науч.-теорет. конф.; Ин-т истории Украины НАН Украины; Киев. гос. ун-т им. Т. Шевченка – К.: КГУ, 1991. – Вып. V. - С. 111-114.
384. Баженов Л.В. Польские течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине / Л.В. Баженов //Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время: сб. статей /под общей ред. В.Н. Виноградова, Д.Ф. Маркова, И.С. Миллера. – М.: Наука, 1974. – С. 158-164 (АН СССР; Ин-т славяноведения и балканистики).

385. Баженов Л.В. Селянське повстання в польському повстанні 1831 р. на Правобережній Україні / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3(5). – С. 129-135.

386. Листування про розшук польського емісара Шимона Конарського // ЦДІАУК, ф. 470. Київська секретна комісія поо таємні товариства, оп. 1, спр. 83, 86, 181.

387. Про розшук польського емісара Т. Янушевського // ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 228. – 46 арк.

388. Мельник Е.М. Поразка польського повстання 1830-1831 рр. і посилення русифікації на Поділлі / Е.М. Мельник // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 167-173.

389. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії / Хелена Геровська // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – С. 173-177.

390. Rawita-Gawroński F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po r. 1831 i 1863 / Franciszek Rawita-Gawroński. – Kraków, 1917. – 189 s.

391. Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. / Олег Турчинович. – СПб., 1852. – 380 с.

392. Баженов Л.В. Історик Поділля і Волині граф Ян Потоцький / Л.В. Баженов, О.М. Кошель // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – С. 454-457.

393. Potocki J. Histoire ancienne du gouvernement de la Podolie / Jan Potocki. – Peterburge, 1805. – 34. – 15 s.

394. Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов Российского государства, сочиненная графом Иоанном Потоцким. – Изд. 2-е. – СПб., 1892. – I-XII. – 32 с.

395. Potocki J. Atlas archeologique de la Russie europeenne / Jan Potocki. – Peterburg, 1805. – 72 s.

396. Кошель О.М. Вавжинець Марчинський – один з перших дослідників Поділля в ХІХ ст. / О.М. Кошель // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – С. 548-551.

397. Формулярні списки духовенства Подільської Римо-Католицької дієцезії // ДАХМО. – Ф. 685. Подільська Римо-Католицька дієцезія, оп. 2, спр. 6. – Арк. 5-6.

398. Marczyński W. Manualik historyczny, zawierający ważniejsze wypadki począwszy od początku świata do pokoju paryskiego na dzień 14 marca zawartego / Wawżyniec Marczyński. – Wilno, 1816-1817. – Т. 1-2.

399. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej: W 3 t. / W. Marczyński. - Wilno, 1820. – Т. 1. - 380 s.; Т. 2. – 320 s.

400. Dr. Antoni J. Wycieczka do Kamieńca Podolskiego / Dr. Antoni J. (Józef Rolle) // Кіосы (Warszawa). – 1878. – Т. 26 - 27.

401. Марчинский В. Сведения о Подольской губернии / Вавжинець Марчинський // Журнал Министерства Внутренних Дел. – СПб., 1836. – Ч.22. - № 1. – С. 166-183.

402. Biernacki A. Aleksander Przezdziecki: Zyciorys uczonego mecenata / Aleksander Biernacki // Kwartalnik Nauki i Techniki. - Warszawa, 1972. – Nr. 22. – S. 110-115;

403. Баженова С.Е. Олександр Пшездзецкий – історик і археограф Польщі та України ХІХ століття / С.Е. Баженова, Л.В. Баженов // Камієнієс-Подольскі: Studia z dziejów miasta i regionu /pod redakcją Feliksa Kiryka. – Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. - Т. 2. – S. 210-220.

404. Przezdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / Aleksander Przezdziecki. - Wilno, 1841. – Т.1.- 231 s.; Т. 2. – 157 s.

405. Баженов Л.В. Основні школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ-ХХ ст. / Л.В. Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. - Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 334-337.

406. Баженова С.Е. До генези "української школи" в польській літературі доби романтизму (20-40 рр. XIX ст.) / С. Е. Баженова // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 127-133.

407. Баженова С.Е. Польсько-український романтизм і його українське коріння / С.Е. Баженова // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2004. - Ч. 2. – С 118-120 (Міжнародна асоціація українців; Ін-т історії України НАНУ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича).

408. Баженова С.Е. Представники "української школи" в польській літературі 1820-1840-х рр. – вихідці з Правобережної України / С.Е. Баженова // Pamiętnik Kijowski pod red. Henrika Strońskiego. – Kijów, 2004. – Т. 7. Polacy na Podolu. - S. 320-325 (Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy).

409. Мочульський М. Гощинський, Словацький, Шевченко як співці Коліївщини / М. Мочульський– Львів, 1936. - 140 с.

410. Баженова С.Е. Представники "української школи" в польській літературі 20-40-х років XIX ст. – Северин Гощинський / С.Е. Баженова // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка: Серія: Історія / заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 103-105.

411. Баженова С.Е. Юліуш Словацький і Україна / С.Е. Баженова; Ін-т історії України НАНУ та ін. – Кам'янець-Подільський: К.-Под. держ. ун-т., інф.-вид. відділ, 2004. – 104 с.

412. Баженова С.Е. Антоній Мальчевський основоположник "української школи" в польській літературі /С.Е. Баженова // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С. 186-189.

413. Баженова С.Е. Представники "української школи" в польській літературі. А. Мальчевський і Волинь / С.Е. Баженова // Поляки на Волині:

історія і сучасність: наук. зб. "Велика Волинь" /Праці Житомир. наук. краєзн. тов-ва дослідників Волині. Т. 30. – Житомир: Косенко М., 2003. – С. 235-240.

414. Баженова С.Е. Україна в творчості М. Гославського, С. Гощинського і Б. Залеського / С.Е. Баженова // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність. (Міжнародний науковий "круглий стіл" у дні проведення в Хмельницькій області Міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 р., м. Кам'янець-Подільський): Наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2001. – С. 190-193.

415. Баженова С.Е. Маурицій Гославський – представник "української школи" в польській літературі / С.Е. Баженова // Питання історії України: зб. наук. статей /Кафедра історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 309-310;

416. Баженова С.Е. Співець Поділля Маурицій Гославський / С.Е. Баженова // Освіта, наука, культура на Поділлі: зб. наук. праць /за ред. О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 147-150.

417. Баженова С.Е. М. Грабовський – представник "української школи" в польській літературі 40-60-х рр. XIX ст. / С.Е. Баженова //Освіта, наука, культура на Поділлі: Зб. наук. праць /за ред. О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 134-139.

418. Пінчук Ю.А. Грабовський Міхал / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 182.

419. Kolbuszewski J. Legenda kresów w literaturze XIX wieku / Jacek Kolbuszewski // Odra (Wrocław). – 1982. - № 12. – S. 42-56.

420. Bielanka-Luftowa M. Znaczenie terytorialne w tkz szkole ukraińskiej / Maria Bielanka-Luftowa // Pamiętnik literacki. – Lwów, 1936. – Zesz. 2. – S. 134-146.

421. Козак С. Джерела "української школи" в польській літературі / Стефан Козак // Наша культура. – К., 1970. – № 4-7.
422. Barański Z. Obraz Ukrainy w kulturze polskiej na przełomie XIX i XX wieku / Zygmunt Barański // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich /pod red. Kozak S., Jakubiec M. – Wrocław, 1974. – S. 221-239.
423. Марцинківський І. Зустрічі, які могли бути / Іван Мацинківський // Старожитності. – К., 1993. – число 9-10.
424. Nowosielski A. (Marcinkowski A.). Lud Ukraiński / Antoni Marcinkowski. – Wilno, 1857. – Т. I-2.
425. Rolle M. Rzemiennym dyszlem (z dziejów Kamieńca-Podolskiego) / Michał Rolle. - Lwów, 1914. – S. 38-39.
426. Chłędowski W. Arystoteles – sędzia romantyczności / Wacław Chłędowski // Haliczanin (Lwów). – 1830. – Т. 1. – S. 14-21.
427. Zmigrodska M. Historia i romantyczna epika / M. Zmigrodska // Problemy polskiego romantyzmu. – Warszawa, 1968. – S. 103-158.
428. Janion M. Dialektyka historii w polemice o ideach i stylu / M. Janion. - Warszawa, 1969. – S. 123-175.
429. Stefanowska Z. Historia i profesia / Zofia Stefanowska. - Warszawa, 1962. – 186 s.
430. Жмигродская М. Романтический перелом и выбор литературной традиции / М. Жмигродская // Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М.: Наука, 1973. – С. 83 – 93.
431. Mochnacki M. O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym / Maurycy Mochnacki. – Kraków, 1923. – 246 s.
432. Mochnacki M. Pisma / M. Mochnacki. – Lwów, 1910. – 220 s.
433. Pigoń S. Romantyczne marzenia o prakultuże / Stefan Pigoń. //Drzewiej i wczoraj. – Kraków, 1966. – 260 s.
434. Янион М. Польский романтизм в европейском романтизме / Михаил Янион // Польский романтизм и восточнославянские литературы: сб.

статей /АН СССР; Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

435. Janion M., Zmigrodska M. Romantyzm i historia / M. Janion. – Warszawa, 1978. – 232 s.

436. Франко І. Хмельниччина 1648-1649 рр. у сучасних віршах // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – Т. 31. – С. 188-253.

437. Grabowicz G. "Wojna domowa" S. Twardowski / George Grabowicz. – Warszawa, 1975. – 282 s.

438. Сосновська Д. Стереотипи України в польській літературі / Данута Сосновська; пер. з поль. Григорія Чопика // file://A:\int.doc\Данута Сосновська. htm/ - 22.04.2003. – С. 1-7.

439. Wspomnik o Antonium Malczewskim (ze znalezioneго rękopisu) // Biblioteka Warszaska. – 1848. – Т. I. – S. 324-364.

440. Kubacki W. Wstęp do Malczewski A. „Maria” / Waclaw Kubacki – Warszawa, 1956. – 110 s.

441. Chwaciński B. Mont Blanc. Zdobycie szczytu / Bolesław Chwaciński // „Wierchy”. – Warszawa, 1963. – S. 86-118.

442. Brukner A. Wstęp do Malczewski A. „Maria” / August Brukner. – Lwów, 1925. – 86 s.

443. Siwkowska J. Quod Libret A. Malczewskiego / J. Siwkowska // „Problemy”, 1968. – N 8. – S. 490-492.

444. Побірченко Н. Школа базиліанського кляштору в Умані / Н. Побірченко //Українська історична наука на порозі ХХІ ст.: зб. наук. праць. – Чернівці, 2001.- Т. 4. – С. 21-23.

445. Goszczyński S. Tszy struny / Seweryn Goszczyński – Stanisławow, 1839. - 46 s.

446. Lyszczyzna J. Tworczość poetycka Maurycego Gosławskiego / Jan Lyszczyzna. – Katowice, 1994. – 186 s.

447. Maciewski M. Narodziny powieści poetyckiej w Polsce / Michał Maciewski. – Wrocław, 1970. – 310 s.

448. Равита Ф. (Гавронский). Фома Падура / Ф. Равита //Киевская старина, 1889. – Т. 26. - № 9. – С. 727-751.
449. Шурат С.В. Про зв'язки Т. Падури з декабристами / С.В. Шурат // УІЖ. - 1968. - № 11. – С. 80-85.
450. Бенькевич М. Антоній Мальчевський і українська школа в польській літературі ХІХ ст. Інтерв'ю на польському закордонному радіо 25.05.2007 р. /Марк Бенькевич; підготував Антон Марчинський // www.polskieradio.pl/zagranica/news/artukul53096.html
451. Програма Другої українсько-польської наукової конференції "Антоній Мальчевський і Україна", присвяченої 215-річчю від дня народження класика польської літератури, уродженця Дубенської землі А. Мальчевського. 7-8. 11. 2008 р. – Дубно, 2008. – 12 с.
452. Гнатюк В. Юзеф Богдан Залеський / Володимир Гнатюк //Шевченківський словник. – К., 1976. – Т. 1.
453. Ляхова Ж. Тарас Шевченко і Юзеф-Богдан Залеський: культурологічний контекст, відгуки / Жанна Ляхова //Слова і час: наук. журнал Ін-ту літератури Т.Г. Шевченка НАН України. – К., 2003. - № 1. – С. 43-55.
454. Жулінська О. Образ України як Аркадії серця у творчості Юзефа Богдана Залеського / Ольга Жулінська // www.ekpu.lublin.pl/naukidni/Zulinska.html.
- 455a. Padura T. Ukrainki z nutaju (Українки з нотами) / Tomasz Padura. – Warszawa, 1844. – 66 с.
455. Мицик Ю. "Казка про отамана Єрмака" Тимка Падури / Юрій Мицик // Пам'ять століть. – К., 2001. - № 5. – С. 114-116.
456. Кровицька О. Український двір "золотобородого еміра" / Ольга Кровицька // Старожитності. – К., 1994. – Число 7-8 (66-67). – С. 10.
457. Сосновська Д. Віщування Вернигори. Про романтичне захоплення Україною / Данута Сосновська //Всесвіт. – К., 1994. - № 9. – С. 169-179.

458. Вінюкова В.М. Емір Ржевуський – мандрівник і поет, громадський діяч / В.М. Вінюкова //Бердичівська земля в контексті історії України: наук. зб. "Велика Волинь" / Праці Житомир. наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. Т. 19 /відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 24-25.
459. Dr. Antoni J. (Rolle). Opowiadania. Emir Rzewuski /Dr. Antoni J. – Warszawa, 1884. – S. 170-194.
460. Dr. Antoni J. (Rolle). Oświata na dawnych kresach (1795-1832) / Dr. Antoni J. //Opowiadania historyczne: Ser. 4.– Lwów, 1884. – Т. 1. – 320 s.
461. Витте Е. Город Кременец / Е. Витте. – Почаев, 1912. – 110 с.
462. Корнаковский Х. Кременец и Чацкий / Х. Корнаковский //Волинские губернские ведомости (ВГВ), 1863. - № 12 – 20.
463. Сендульский А. Город Кременец / А. Сендульский // ВГВ, 1874. - № 11-12.
464. Черняхівський Г. Крем'янецьчина: історичне та літературне краєзнавство /Гаврило Черняхівський. – Крем'янець, 1992. – 225 с.
465. Баженова С.Е. Кременецький лицей – осередок романтичного регіоналізму / С.Е. Баженова //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3 – С. 123-126.
466. Słowacki J. Zmij / J. Słowacki. – Paryż, 1832. – 108 s.
467. De Wopłan. Ciekawe opisanie Ukrainy polskiej i rzeki Dniepru / De Wopłan. – Warszawa, 1822. – S. 339-340.
468. Klejner J. Studia o Słowackim / J. Klejner. – Lwów, 1910. – 160 s.
469. Makowski S. "Beniowski" Juliusza Słowackiego / S. Makowski. – Warszawa, 1969. - 180 s.
470. Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego / S. Makowski. – Warszawa, 1967. - 320 s.
471. Kukulski Z. Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego / Zdzisław Kukulski. – Warszawa, 1914. – 210 s.

472. Wołoszyński W. Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918) / Wołoszyński Włodzimierz. – Wrocław, 1984. – 320 s.
473. Czajkowski M. Swatanie zaporozca / Michał Cajkowski // Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – S. 46-54.
474. Czajkowski M. Przypisy / Michał Czajkowski // Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – S. 43.
475. Czajkowski M. Mogiła / Michał Czajkowski // Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – S. 40.
476. Czajkowski M. Kościół w Grużyńcach / M. Czajkowski // Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – S. 102-135.
477. Czajkowski M. Wyprawa na Carogród / M. Czajkowski // Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – S. 172-190.
478. Czajkowski M. Skałozub w Zamku Siedmiu Wież / M. Czajkowski // Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – S. 222.
479. Gawroński-Rawita F. Michał Czajkowski (Sadyk Pasza), jego życie, działalność wojskowa i literacka / F. Gawroński-Rawita. – Petersburg, 1901. – 180 s.
480. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyk Pasza / J. Chudzikowska. – Warszawa, 1971. – 320 s.
481. Лисняк-Рудницький І. Козацький проєкт М. Чайковського / І. Лисняк-Рудницький // Лисняк-Рудницький І. Історичні есеї. – Т. 1. – К., 1994. – С. 40-258.
482. Miłkowski Z. (Teodor Tomasz Jeż). Mechmed Sadyk Pasza / Z. Miłkowski // Miłkowski Z. Sylwety emigracyjne. – Lwów, 1904. – 224 s.
- 482a. Міхал Чайковський //Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси: в 2-х т. / М.Ю. Костриця– Житомир: Косенко М., 2005. – Т. І. – С. 34-39 (Житомир науково-краєзн. тов-во дослідників Волині).
483. Чайковский М. Записки Садка-паши / Михаил Чайковский //Киевская старина, 1891-1892. – Т. 32 – 35.

484. Білоус П.В. "Записки" Міхала Чайковського як краєзнавче джерело / П.В. Білоус //Поляки на Волині: історія і сучасність: наук. зб. "Велика Волинь" / Праці Житомир. наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. Т. 30 /гол. ред. Микола Костриця. – Житомир: Косенко М., 2003. – С. 30-34.
485. Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską / M. Handelsman. – Warszawa, 1937. – 260 s.
486. Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza / J. Kijas. – Kraków, 1959. – 160 s.
487. Mickiewicz A. List z 19 listopada 1855 r. / A. Mickiewicz //Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 44-45.
488. Lesiow M. Folklor pogranicza polsko-ukraińskiego w literaturze / M. Lesiow. – Lublin, 1977. - 290 s.
489. Adamowski A. Wierzenia i zwyczaje polsko-ukraińskiego pogranicza / A. Adamowski. – Lublin, 1992. - 326 s.
490. Надольська В.В. Етнокультурні взаємовпливи на Волині / В.В. Надольська // Поляки на Волині: історія і сучасність. наук. зб. "Велика Волинь" / Праці Житомир. наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. Т. 30 /гол. ред. Микола Костриця. – Житомир: Косенко М., 2003. – С. 180-186.
491. Michał Czajkowski //http: // spilka.us.org.ua // library /. html.
492. Баженова Стефанія. На шляху реалізму. Історія України в творчості представників "української школи" в польській літературі 40 – 90-х років XIX століття / С.Е. Баженова; Ін-т історії України НАНУ та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. держ. ун-т, інформ. вид. від., 2006. – 260 с.
493. Баженова С.Е. "Українська школа" в польській літературі на шляху від романтизму до реалізму / С.Е. Баженова //Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки /ред. кол.: В.А. Смолій, Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. - Т. 15: На пошану професора Л.В. Баженова. – С. 282-292.
494. Баженова С.Е. Реалістичне бачення етнічних і суспільних проблем у творах україно-польських романтиків / С.Е. Баженова //Наукові праці

Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8(10). – С. 42-46.

495. Баженова С.Е. Ю.І. Крашевський як представник "української школи" в польській літературі 40-60-х рр. XIX ст. / С.Е. Баженова // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук.х праць / за заг. ред. Петра Григорчука. – Вінниця: ДП "ДКФ", 2004. – Вип. 7. – С. 169-173.

496. Баженова С.Е. В.Гурський, Ю.І. Крашевський, Ю. Ролле: перехрестя долі / С.Е. Баженова // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція / Вінн. держ. пед. ун-т, Центр дослідж. історії Поділля, Могилів-Под. міська рада та ін. – Кам'янець-Подільський; Могилів-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 222-224.

497. Баженова С.Е. Україністика в історико-краєзнавчих творах Ю.І. Крашевського / С.Е. Баженова // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / відп. ред. Лев Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С. 150-165 (Ін-т історії України НАНУ, К-Под. держ. пед. ун-т, Центр дослідж. Історії Поділля).

498. Баженова Стефанія. Історія України в "Селянських повістях" Ю.І. Крашевського / С.Е. Баженова // Питання історії України: зб. наук. статей / відп ред. Василь Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С. 69-75.

499. Баженова Стефанія. Етнографія Волині у творчості І. Крашевського / С.Е. Баженова // Покликання служити науці і людям: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка. – Чернівці: Наші книги, 2008. – С. 47-56.

500. Баженова С.Е. Україна в історико-краєзнавчих творах Ю.І. Крашевського / С.Е. Баженова // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць / відп. ред. Олександр Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8. – С. 269-285.

501. Баженова С.Е. Етнографія України у творах представників "української школи" у польській літературі / С.Е. Баженова // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: наук. зб. /ред. кол.: Лев Баженов (голова), Іон Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 66-69.

502. Баженова С.Е. Розвиток капіталістичних відносин на Волині і Поділлі в першій половині ХІХ ст. у творчості Ю. Коженцьовського / С.Е. Баженова // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. - Т. 13. – С. 525-531.

503. Баженова Стефанія. Українсько-польський романтизм 20-40-х років ХІХ ст.: витоки, міфи / С.Е. Баженова С.Е. //Ми – українці, ми – українські: матеріали Буковинської наук.-практич. конф., Чернівці, 2 лист. 2007 р. /відп. ред. Георгій Кожолянко. – Чернівці: Черемош, 2007. – С. 342-346 (Чернівец. нац. ун-т імені Ю. Федьковича, Чернівец. обл. орг. тов-ва "Просвіта" та ін.).

504. Баженова С.Е. "Українська школа" в польській літературі доби романтизму (20-40-і рр. ХІХ ст.): Становлення. Витоки. Міфи / С.Е. Баженова // Питання історії України: зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – С. 36-38 (Чернівец. нац. ун-т імені Юрія Федьковича).

505. Баженова С.Е. Світоглядні основи романтизму в польській літературі 20-40-х рр. ХІХ ст. / С.Е. Баженова // Омвіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7. – С. 91-97.

506. Баженова С.Е. Події Коліївщини в творчості представників "української школи" в польській літературі доби романтизму / С.Е.Баженова //Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С.450-457.

507. Баженова С.Е. Події Коліївщини у баченні Ю. Словацького на підставі поетичної драми "Срібний сон Саломеї" / С.Е. Баженова // Освіта,

наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С.115-120.

508. Баженов Л.В. Революційні мотиви у творчості представників "української школи" в польській літературі 20-40-х рр. ХІХ ст. / Л.В. Баженов, С.Е. Баженова // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 2. – С. 16-21.

509. Козельський Я.Д. Юліуш Словацький: українські шкци і рецепції / Я.Д. Козельський // Бердичівська земля у плині часу: матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф. (26-29 верес. 2007 р., м. Бердичів. - Житомир: М. Косенко, 2007. – Т. 2. – С. 18-26 (Наук. зб. "Велика Волинь" /Праці Житомир. наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. Вип. 37).

510. Омелян Л.І. Коженъовські – шляхта подільська / Л.І. Омелян // Бердичівська земля у плині часу: матеріали Між нар. наук.-краєзн. конф. – Житомир: М. Косенко, 2007. – Т. І. – С. 32-38 (Наук. зб. "Велика Волинь" / Праці Житомир. наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. Вип. 37).

511. Савенець А. Кость Петрович Михальчук: Житомирський період життя /Андрій Савенець //Волинь-Житомирщина: Історико-філол. зб. з регіональних проблем / ред. Володимир Єршов, Віктор Мойсеєнко. – Житомир, 1998. – Вип. 2. – С. 115-123 (Житомир. історико-філол. Ін-т регіональних проблем).

512. Rolle J. Ostatni dragomani Rzeczypospolitej / J. Rolle //Swiat. – 1892. – №. 6-7.

513. Про таємні товариства в Південно-Західному краї // ЦДІАУК, ф.252, оп.1, спр.86, арк. 104-107; спр.109, арк. 1-43; спр.227, арк. 32-35.

514. Про діяльність "Союзу польського народу" // ЦДІАУК, ф.470, оп.1, спр.86, арк.1-7; спр.88, арк.2-15; спр.181, арк. 31-37.

515. Про маніфестацію поляків в Кам'янці-Подільському (1861 р.) // ДАХМО, ф. 228, оп.1, спр.3495, арк. 2-3.

516. Про звершення польського дворянства Подільської губернії до імператора Олександра ІІ // ДАХМО, ф.228, оп.1. – спр.2414, арк. 1-5.

517. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності (історико-краєзнавче дослідження) / Гаврило Чернихівський. – Кременець: Папірус, 1999. – 320 с.

518. Гнатюк В. Польський літератор М.А. Грабовський і його приятелювання з П.О. Кулішем / Володимир Гнатюк // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 23. – С. 110-122.

519. Грабовський М. Колишчизна и степи / М. Грабовський // Москвитянин, 1842. – Т. 4.

520. Grabowski M. Koliszczyzna i stepy / M. Grabowski. – Praha, 1851.

521. Grabowski M. Pan starosta Zakrzewski / M. Grabowski // Pamiętniki umyslowe. – Wilno, 1845. - Т. I.

522. Grabowski M. Literatura romansu w Polsce / Michał Grabowski // Grabowski M. Literatura i krytyka. – Wilno, 1838. – Т. 2. – S. 60-156.

523. Grabowski M. Zamieć w stepach / M. Grabowski. – Petersburg, 1862. – 96.

524. Polska krytyka literacka (1800-1918): materiały / red. J.Z. Jakubowski. – Warszawa, 1959. - Т. 2. – 410 s.

525. Ziemiańska E. Szyrmer i literatura powieściowa w ogólność / E. Ziemiańska // Pielgrzym (Wilno), 1845. – Т. I. – S. 98-121.

526. Dembowski E. Pisma / E. Dembowski. – Warszawa, 1955. – Т. I. – 380 s.

527. Cieszkowski A. O romansie nowoczesnym / A. Cieszkowski // Biblioteka Warszawska, 1846. – Т. I. – 210 s.

528. Dunin-Borkowski L. Powieściopisarstwo polskie / L. Dunin-Borkowski // Polska krytyka literacka. – Warszawa, 1859. – Т. 2. – S. 155-170.

529. Chruściński K. Jozef Dzierzkowski, pisarz, działacz polityczny okresu międzypowstaniowego (1831-1863) / K. Chruściński. – Gdańsk, 1970. – 325 s.

530. Орловський К. До питання про родовід Ржевуських / Кшиштоф Орловський, Іван Козельський // Бердичівська земля в контексті історії України: наук. зб. "Велика Волинь" / Праці Житомир. наук.-краєзн. тов-ва

дослідників Волині. Т. 19 /відп. ред. Микола Костриця. – Житомир: МАК, 1999. – С. 21-24.

531. Майко І.І. Рід Ржевуських на тлі епохи ХІХ століття / І.І. Майко //Там само. – С. 25-26.

532. Єремєєв В.В. Сторінка життя та літературної діяльності Генріха Ржевуського / В.В. Єремєєв // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф.. 23-25 трав. 1996 р. – Житомир, 1996. – С. 162-165.

533. Rzewuski Henrik //Kronika rodów szlacheckich Podola, Wołyni i Ukrainy. Monografie przez K. Pułaskiego. – Brody, 1911. – S. 180-194.

534. Генріх Ржевуський //Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси: в 2-х т. / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко М., 2005. – Т. I. – С. 47-51 (Житомир. наук.-краєзн. тов-во дослідників Волині).

535. Korzeniowski J. Dzieła / J. Korzeniowski. – Warszawa, 1871. - Т. 2. – 480 s.

536. Kraszewski J.I. Prospekt na dzieło pod tytułem „Kilka obrazów towarzyskiego życia...”/ J.I. Kraszewski // Kraszewski o powieściopisarzach i powieści. Zbiór wypowiedzi teoretycznych i krytycznych / Oprac. Stanisław Burkot. – Warszawa, 1962. – S. 22-36.

537. Марцинківський І. Зустрічі, які могли бути... / Іван Марцинківський //Старожитності (Київ). – 1993. – Число 9-10. – С. 13.

538. Gryf A. (Marcinkowski A). O dziełach E. Sue /Albert Gryf //„Gwiazda” – Т. 2. – К., 1847. – S. 248-249.

539. „Lewiafhan”. Książka składowa / Wydawca Albert Gryf. - Kijów, 1848. – 180 s.

540. Nowosielski A. (Marcinkowski A). Humor rozwazany pód wzgłędem uczucia /A. Nowosielski // Nowosielski A. Pisma filozoficzne. - Wilno, 1857. – Т. I. - 1390 s.

541. Nowosielski A. Pamiętniki kuratora magazynów / A. Nowosielski. – Warszawa, 1858. – 145 s.
542. Rys dziejów literatury polskiej podług, notat Aleksandra Zdanowicza, oraz innych źródeł opracował i do ostatnich czasów doprowadził Leonard Sowiński”. – Wilno. 1876. – T.3. - 780 s.
543. Dobrzański J. Zapiski literacki / J. Dobrzański // Dziennik Literacki. – Warszawa, 1859. - № 96. – S.1143-1148.
544. С-ко А.В. Леонард Совинский (опыт посмертной арактеристики / С-ко А.В. //Киевская старина, 1888. – Т. 2I. – Кн. 6. – С. 286-310.
545. Pług A. Józef Ignacy Kraszewski (życiorys) /Adam Pług //Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej rocznicy działalności literackiej J.I. Kraszewskiego. – Warszawa, 1880. – S. 2-16.
546. Пажимський О.М. Село Киселі – „золоте яблуко” в житті і творчості Ю.І.Крашевського / О.М. Пажимський, Б.О. Пажимський //Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – С.24-30.
547. Костриця М.Ю.Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М.Ю. Костриця. – Житомир: МАК, 2001. – 360 с. (Всеукр. спілка краєзнавців; Житомир. наук.-краєзн. тов-во дослідників Волині).
548. Листи Ю.Крашевського /Вступ. слово Марія Габлевич //Всесвіт. – К., 1988. - № 1. – С.139-147.
549. Крашевский Ю.И. Дневник Серафимы / Ю.И. Крашевський; пер. с польск. – М.: Худож. лит-ра, 1987. – 210 с.
550. Bachórz J. Józef Ignacy Kraszewski i polski wiek XIX / J. Bachórz // Ruch literacki. - Warszawa, – 1987. - №. 3. – S. 180-192.
551. Крашевский Ю.И. Старое предание (Предисловие И.К.Горский) / Ю.И. Крашевський. – М.: Худож. лит-ра, 1956. – 160 с.
552. Rolle M. In illo tempore... / Michał Rolle. – Brody; Lwów, 1914.– 230 s.
553. Юзеф Крашевський //Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси: в 2-х т. / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко

М., 2005. – Т. I. – С. 44-47 (Житомир наук.-краєзн. тов-во дослідників Волині).

554. Kraszewski J.I. Pamiętniki nieznanego / J.I. Kraszewski. – Warszawa, 1872. – 176 s.

555. Bar A. Kraszewski na Wołyniu / A. Bar // Rocznik Wołyński. – Równe, 1935. – Т. 4. - S. 38-65.

556. Piekarski M. Józefa Ignacego Kraszewskiego życie i dzieła / M. Piekarski. - Warszawa, 1912. – 246 s.

557. Дем'янчук Г.Ю. І.Крашевський у с. Киселях /Г. Дем'янчук, В. Сидорчук // Велика Волинь: минуле і сучасне: тези Міжнар. наук. краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С.107-109.

558. Сейко Н.А. Ю.І.Крашевський у діяльності житомирської книговидавничої спілки / Н.А. Сейко // Ю.І.Крашевський як явище світової культури: наук. зб. – Житомир, 2002. – С.39-44.

559. Баладинська–Сипченко І.В. Польська музична культура Житомира у ХІХ ст. / І.В. Баладинська–Сипченко // Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С.46-52.

560. Пажимський О.М. Діяльність Ю.І.Крашевського на ниві збереження культурної спадщини /О.М. Пажимський, Б.О. Пажимський //Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. - С.56-60.

561. Sprawozdanie złożone stowarzyszeniu księgarsko – wydawniczemu w żytomierzu dnia 22 kwietnia 1859 r. przez Karola Kaczkowskiego. – Kijów, 1859. – 12 s.

562. D-r Antoni J. Zatarg wołyński 1859 r. / D-r Antoni J. //Przewodnik Naukowy. - Lwów, 1889. – Т. 18. - S. 1-12.

563. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / Roman Aftanazy. – Warszawa, 1992. – т. 9. – 820 s.

564. Pobóg–Górski W. Powiat Mohyliowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno – statystyczny miast, miasteczek, wsi / Władysław Pobóg–Górski. – Kraków, 1903. – 346 s.

565. Воспоминания о Тарасе Шевченко / под ред. И.А.Дзевежина. – К.: Дніпро, 1988. – 620 с.
566. Kraszewski J. Wspomnienia Wolynia, Polesia, i Litwy: W 2 t. / J.I. Kraszewski. - Wilno, 1840. – Т.1. – 232 s.; Т.2. – 205 s. (Warszawa, 1985. - 620 s.)
567. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego /pod red. I. Chranowskiego. – Lwów, 1939. – 330 s.
568. Suchodolska M., Rysunki z kolekcji J.I. Kraszewskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie / M. Suchodolska, I. Jakimiowicz, J. Janowska. – Warszawa, 1961. – S.235-237.
569. Крашевський Ю.І. Вечори на Волині: Нариси про Житомир / Ю.І. Крашевський //Орієнтир 6+1. (м.Житомир). – 2002. – 3 січ. – 21 лют.
570. Kraszewski J.I. Wspomnienia Jana Duklana Ochockiego / Ю.І. Kraszewski. – Wilno, 1855. – 456 s.
571. Ковальський М.П. Гальшка – княжна Острозька (1539-1583) / М.П. Ковальський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000, - С.17-23.
572. Боянівська М. Князівна Гальшка – трагедія багатой нареченої / М. Боянівська // Галицька брама (Львів). – 2000. - № 9. - С.12-15.
573. Kraszewski J.I.Zygmuntowskie czasy / J.I. Kraszewski. – Warszawa, 1975. – 410 s.
574. Kraszewski J.I. Wilno od jego początków do roku 1840 / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1840. – 266 s.
575. Kraszewski J.I.Wspomnienia Wilno / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1842. - 210 s.
576. Kraszewski J.I.Ostatnia z książąt Słuckich / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1841. – 275 s.
577. Манько М.П. Исторична драма Юзефа Крашевського „Гальшка” / М.П. Манько, О.В.Гладуненко // Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С.63-66.

578. Кондратюк Р.Ю. „Wieczory Wołyńskie” як краєзнавче джерело / Р.Ю. Кондратюк // Ю.І.Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С.8-12.
579. Матейко К.І. Український народний одяг / К.І. Матейко. – К.: Накова думка, 1977. – 247 с.
580. Грушевський М.С. Історія України – Руси: в 10 т. / М.С. Грушевський. – К., 1991. – Т.1. – С.270.
581. Twardowski S. Wojna Domowa z Kozaki i Tatory za panowania Jana Kazimierza ...tocząca się: W 4 t. / S.Twardowski. – Warszawa, 1681.
582. Orzeszkowa E. Piśma krytycznoliterackie. Zebrał i opracował Edmund Jankowski / E. Orzeszkowa. – Wrocław; Kraków, 1959. – 320 s.
583. Шамрай С. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими. 1787-1837 / С. Шамрай // Науковий збірник історичної секції УАН. – К., 1929. – С.112-123.
584. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dziej fortuny Potockich z Tulczyna / J. Łojek. – Lublin: Wyd. Lubelskie, 1980. – 235 s.
585. Kubacki W. O ludowych powieściach Kraszewskiego / W. Kubacki // J.I.Kraszewski. Powieści ludowe. – Warszawa, 1955. – 420 s.
586. Kajtoch J. Materiały do twórczości Kraszewskiego /Jacek Kajtoch //Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego: Filologia. – Kraków, 1957. - Z. 3. – S. 95-116.
587. Bartoszewicz A. Walka o powieść tendencyjną u schyłku okresu międzypowstaniowego / A. Bartoszewicz // Ruch Literacki -1963.- № 5- 6. – S. 22-32.
588. Krzyżanowski J. Wstęp / J. Krzyżanowski // Kraszewski J.I. Jermoła. – Warszawa, 1954. – S. 4-16.
589. Bartoszewicz A. Spór o datowanie pozytywizmu / A. Bartoszewicz // Ruch Literacki. - Warszawa, 1961. - № 1. – S. 58-72.
590. Kulczycka Saloni J. Nofer–Ladyka A. Literatura polska okresu realizmu i naturalizmu / S. Kulczycka. – Warszawa, 1968. – 335 s.

591. Markiewicz H. Prace o pozytywizmie (1946-1949) / H. Markiewicz // Pamiętnik Literacki. – Warszawa, 1950. – Zosz.1. – S. 46-61.
592. Baculewski J. Rozwój ideologii i literatury pozytywistycznej / J. Baculewski // Polonistyka. – Warszawa, 1951. – Zosz. 2. – S. 112-126.
593. Fik I. Wzbór pism krytycznych / I. Fik – Warszawa, 1961. – 440 s.
594. Świętochowski A. Absenteizm / A. Świętochowski // Przegląd Tygodniowy. – Warszawa, 1873. - № 16. – S. 223-241.
595. Jeszcze o pracy organicznej /Без авт.// Niwa. – Warszawa, 1873. - № 42.
596. Pozytywizm i pozytywiści /Без. авт.//Niwa, 1873. - № 29.
597. Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX-XXст. / Л.В. Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. /ред. кол.: Баженов Л.В. (відп. ред.), Баженова С.Е. та ін. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 334-340 (Ін-т історії України НАНУ, Центр дослідженні історії Поділля та ін.).
598. Киян О.І. Олександр Яблоновський як дослідник історії України / О.І. Киян // УІЖ. – 1994. - № 4. – С. 61-74.
599. Korotyński W. Leonard Sowiński / Władysław Korotyński //Tygodnik Ilustratywny. – Warszawa, 1888. – № 262. – S. 5-16.
600. Sowiński L. Widziadła /Leonard Sowiński. – Kijów, 1859. – 84 s.
601. Sowiński L. Z życia / Sowiński L. – Kijow, 1860; 2-gie wyd. – Kijów, 1861.
602. Sowiński L. Fragment powieści / L Sowiński. – Lwów, 1869. - 79 s.
603. Sowiński L. Taras Szewczenko / L Sowiński. – Wilno, 1861. – 120 s.
604. Sowiński L. Piotr / L Sowiński. – Lwów, 1882. – 62 s.
605. Sowiński L. Na rozstajnych drogach: W 3 t. / L Sowiński. – Wilno, 1886. – T. I-3.
606. D-r Antoni J. (Rolle). Leonard Sowiński / D-r Antoni J. // Sylwetki Literacki. – T. 3. – S. 355-381.

607. Sokołowski A. Dzieje porozbiorowe narodu polskiego ilustrowane. W 4 t. / A. Sokołowski. – Warszawa, 1903-1905. – T. 4.
608. Костриця М.Ю. Польський письменник Милковський – уродженець Поділля / Микола Костриця //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 539-540.
609. Olechnowicz J. Polska myśl patriotyczna i postępową na ziemiach ukraińskich w latach 1835-1863 / J. Olechnowicz // Pamiętnik Kijowski. – London, 1963. – T. 2. – S. 14-18.
610. Jeż T.T. (Miłkowski Z.). Pamiętniki włoczegi / T.T. Jeż // Dziennik literacki. – Lwów, 1856. – 172 s.
611. Jeż T.T. Wasyl Hołub //Dziennik literacki / T.T. Jeż. – Lwów, 1858. – 80 s.
612. Jeż T.T. Historia o pra-pra-pra... dziadku / T.T. Jeż. – Wilno, 1863. – 146 s.
613. Jeż T.T. Historia o pra-pra-pra... wnuku / T.T. Jeż. – Wilno, 1863. – 164 s.
614. Jeż T.T. Wnuk chorążego / T.T. Jeż. – Warszawa, 1881. – 174 s.
615. Jeż T.T. Wrżeciono / T.T. Jeż. – Lwów, 1865. - 165 s.
616. Jeż T.T. Hryhor Serdeczny / T.T. Jeż. – Poznań, 1874. – 96 s.
617. Jeż T.T. Starodubowska sprawa / T.T. Jeż. – Lwów, 1875. – 216 s.
618. Jeż T.T. Uskoki / T.T. Jeż. – Warszawa, 1882. – 46 s.
619. Jeż T.T. Narzeczona Harambaszy / T.T. Jeż. – Warszawa, 1882. – 120 s.
620. Jeż T.T. Potułowicze / T.T. Jeż. – Warszawa, 1884. – 240 s.
621. Jeż T.T. Słowiański hercog / T.T. Jeż. – Warszawa, 1876. – 220 s.
622. Jeż T.T. Od kolębki przez życie: W 3 t. / T.T. Jeż. – Kraków, 1936-1937. – T. I-3.
623. Jeż T.T. W Galicji i na Wschodzie / T.T. Jeż. – Poznań, 1880. - 300 s.
624. Jeż T.T. Wspomnienia o J.I. Kraszewskim / T.T. Jeż. – Warszawa, 1880. – 92 s.

625. Jeż T.T. Sylwety emigracyjne z doby minionej / T.T. Jeż. – Lwów, 1904. – 320 s.
626. Баженова С.Е. Від романтизму до реалізму. «українська школа» польській літературі 20-90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України творчості її представників. Монографія / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – 400 с.
627. Петров Л.О. Немирівська гімназія / Л.О. Петров // Тези доп. десятої Вінн. обл. історико-краєзн. конф.. – Вінниця: Вінн. держ. пед. ін-т, 1991. – С.68-69.
628. Дебагорий–Мокриевич В.К. Воспоминания / В.К. Дебагорий–Мокриевич. – СПб., 1906. – 226 с.
629. Науменко В. К истории открытия Немировской гимназии / В. Науменко // Киевская старина, 1888 – Т. 12. – С. 332-338.
630. Чалый М.К. Две ревизии (Немировская гимназия в конце 40-х годов / М.К. Чалый // Киевская старина. – 1883. – Т.2. – С. 245-247.
631. Tabis J. Polacy na Uniwersytecie kijowskim /Jan Tabis. – Kraków, 1974. – 165 s.
632. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2.
633. Skowronek J. Z. problemów gistoriografii Polskiej XIX w. / J. Skowronek // Kwartalnik historyczny. – 1973. – № 2. – S.392-395.
634. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – 336 с.
635. Путевые заметки Н.Д. Иванышева // Киевская старина. – 1882. - №10 – С. 74 – 80.
636. Особовий фонд графів Потоцьких // ЦДІАУК – Ф.49, оп.3. – спр.17.
637. Про видачу закордонного паспорта Й.Й. Ролле // ДАХМО. - Ф.226, оп.1, спр.1449.
638. Ролле И. Психические заболевания /Иосиф Ролле. – СПб., 1863. – 280с.

639. Dr. Antoni J. Aleksander Weryha Darowski / Dr. Antoni J. // Niwa. – 1882. - № 20-21.

640. Доктор И.И.Ролле (Некролог) // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. - №4.

641. Баженова С.Е. Й. Ролле і Товариство подільських лікарів / С.Е. Баженова //Поділля і Південно-Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття: матеріали Всеукр. історико-краєзн. наук. конф. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 270-273.

642. Баженова С.Е. Товариство подільських лікарів і Юзеф Антоній Ролле / С.Е. Баженова //Наукові праці Кам'яне– Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5(7). - С. 23-28.

643. Materiały do topografii i statystyki lekarskiej Podola: W 5 t. ць-Поділ. держ. пед. ун-ту: Історичні науки. / red.: А.Кремер, J.Rolle та in. – Warszawa, 1860 -1865. – Т. I-5.

644. Baraniecki A. O materiałach do topografii i statystyki lekarskiej Podola / A. Baraniecki. – Petersburg, 1862. – 23 s.

645. Rolle J.A. Dobroczynny zakłady i szpitale w dawniem województwie Podolskim / J.A. Rolle // Przegląd Lekarski. – Warszawa, 1864. – № 25, 26.

646. Rolle J.A. Materiały do topografii i statystyki lekarskiej Podola / J.A. Rolle. – Warszawa, 1864. – 46 s.

647. Rolle J.A. Materiały do historii prostytucji i sądowej medycyny w Polsce w XVII i XVIII wieku / J.A. Rolle. // Pozmaitości lekarskie /wyd. А.Кремер. – Petersburg, 1862. – S.119-139.

648. Rolle J.A. Notatki do historii chrób wenerycznych w Polsce / J.A. Rolle. // Tygodnik Lekarski. – Warszawa, 1864. – № 1-32.

649. Ролле И. Очерк гигиены Подолии / И. Ролле // Памятная книга Подольской губернии на 1866. – Каменец-Подольск: Под.губ. стат. комитет, 1866. – С.1-48.

650. Rolle J.A. O prostytucji miejskiej na Podolu / J.A. Rolle // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. – Warszawa, 1865. – T.V. – Cz.1. – S. 27-45.

651. Rolle J. Kamieniec. Plany i ulicy, kanały i ścieki / J. Rolle, A. Kremer // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. – 1865. – T.V. – Cz. 1. – S.1-17.

652. Rolle J.A. O oświeceniu Kamieńca i jego mieszkań prywatnych / J.A. Rolle // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. – Warszawa, 1865. – T.5. – S. 56-72.

653. Ролле И.И. Гигиенические очерки Подольской губернии / И.И. Ролле //Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – Т.1. – С.1-64.

654. Донесення губернатору про панахиду поляків Кам'янця-Подільського у зв'язку з річницею польського бунту 1830 р. // ДАХМО, ф. 228, оп. 1, пр. 3482. – 44 арк.

655. Рапорти про поляків, які співчувають польському бунту 1863 р. // ДАХМО, ф. 228, оп. I, спр. 3503. – 19 арк.

656. Про політичну неблагонадійність поляків у зв'язку з польським бунтов 1863 р. // ЦДІАУК, ф. 442, 820, спр. 174. – 112 арк.

657. Мазурик Є.В. Йосип Ролле як лікар і соціал-гігієніст / Є.В. Мазурик // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.211-213.

658. Баженов Л.В. Видатний дослідник Поділля В.К.Гульдман / Л.В. Баженов // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали Всеукр. наук. конф. - К.: Рідний край,1997. – С.235-237.

659. Баженов Л.В. Микола Яворовський / Л.В. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. - Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1997. – Т.1. – С.110.

660. Ролле И. Демяненко А. Статистическое описание Подольской губернии / И.И. Ролле. – Каменец-Подольск: Подгуб. стат. комитет, 1866. – 65 с.

661. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796) / Составители: И.И. Ролле, М.И. Яворовский. – Каменец-Подольск: Подгуб. стат. комитет, 1885. – 226 с.

662. Сборник сведений о Подольской губернии / составители: И.И. Ролле и др. - Каменец-Подольск: Подгуб. стат. комитет, 1880. -266 с.

663. Фаренгольц Е. Материалы для медицинской топографии. О смертности в Подольской губернии / Е. Фаренгольц, И. Ролле // ПГВ. – 1866. - № 36-46; Окр. відб.: Каменец-Подольск, 1866 – 46 с.

664. Ролле И. Популярная гигиена. Курс лекций прочитанных в Подольской духовной семинарии / И. Ролле // ПЕВ. – 1879. - № 10-20; Окр. відб.: Каменец-Подольський, 1880. – 60 с.

665. Rolle J.A. Urządzenic medycznej części i choroby epidemiczny w dawnem województwie Podolskim od początku XV w. // J.A. Rolle //Dwutygodnik publicznej krajowej. – Warszawa, 1872. - № 11-12.

666. Rolle J.A. O prostytutcji na wiesiach Podola / J.A. Rolle // Przegląd Lekarski. – 1869. – № 24-30.

667. Dr. Antoni J. (Rolle). Zameczki Podolski na kresach multańskich / Dr. Antoni J. //Przegląd Polski. – 1869-1872; Окр. відб.: Warszawa, 1872. – 560 s.

668. Dr. Antoni J. Zameczki Podolski na kresach multańskich / Dr. Antoni J. – Wyd. 2-e – Warszawa, 1880. - T.1. – 398 s.; T.2. – 304 s.; T.3. – 290 s.

669. Dr. Antoni J. Historia starostwa Mukarowskiego /Dr. Antoni J. // Tygodnik Powszechny. – Warszawa, 1880. – № 44, 45.

670. Dr. Antoni J. Paniowcy nad Smotryczem / Dr. Antoni J. // Kłosy. - 1880; Окр. відб.: Warszawa, 1880. – 16 s.

671. Dr Antoni J. Wycieczka do Kamieńca–Podolskiego / Dr. Antoni J. // Kłosy. – 1878. – T. 26, 27.

672. Dr. Antoni J. Oprzysok / Dr. Antoni J. // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1879. – T. I. – S. 156-210.

673. Dr. Antoni J. Tadeusz Leszcyc Grabianka, starosta liwski i Tereza z Stadnickich jego małżonka / Dr. Antoni J. – Lwów, 1875. – 126 s.

674. Dr. Antoni J. Józef Kraszewski i ks. Stanisław Choloniewski // Przewodnik naukowy i literacki / Dr. Antoni J. – Lwów, 1878. – T. 5. – S. 323-340.

675. Dr. Antoni J. Z teki autografów: St. Witwicki, Al. Darowski / Dr. Antoni J. // Niwa. – 1882. – № 20-21.

676. Dr. Antoni J. Polonika, materiały do dziejów Polski w piśmach rosyjskich (1700-1862) zebrane / Dr. Antoni J. – Kraków, 1879-1880. – T. 1-2.

677. Ролле И. Подольская старина Журнал майора Пташинского конца XVIII в. / И. Ролле // ПЕВ. – 1800. - № 23-37; Окр.відб.: Каменец-Подольск, 1880. – 56 с.

678. Dr. Antoni J. Księga pamiętnicza majora A. Ptaszyńskiego 1769-1793 / Dr. Antoni J. - Kraków, 1881. - 53 s.

679. Ковальський М.П. Внесок польських істориків XVIII – початку XX ст. в розширенні джерельної бази історії України / М.П. Ковальський // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 2. Spotkania Polsko – Ukrainskie /pod red. S.Kozaka. – Warszawa, 1994. – S. 36-46.

680. Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne: Ser. 1. / Dr. Antoni J. – Lwów, 1876. – 325 s.

681. Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne: Wyd. 2-e / Dr. Antoni J. – Lwów, 1878. – 333 s.

682. Dr. Antoni J. Gawędy z przeszłości: Ser. 2. / Dr. Antoni J. – Warszawa, 1879. - 362 s.

683. Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne: Ser. 3. / Dr. Antoni J. - Kraków - Warszawa, 1882. – T.1-2.

684. Dr. Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / Dr. Antoni J. – Lwów, 1878; Wyd. 2-e. – Lwów, 1883. – 260 s.

685. Щепанський С. Поважати скарби вчив... (Й.Ролле) С. Щепанський // Прапор Жовтня (м.Кам'янець-Подільський). - 1987. – 11 черв.
686. Прусевич А. Матеріали по бібліографії Подолії: Медицина и гігієна / А. Прусевич– Каменец-Подольск, 1914. – 65 с.
687. Заболотный Д.К. К вопросу о бактериологии холеры. (Из наблюдений холерной эпидемии 1894 г. в Подольской губ.) / Д.К. Заболотный // Труды 1-го съезда врачей Подольской губернии 15-24 февраля 1895 г. – Каменец-Подольск, 1895. – С.59-170.
688. Труды 1-го съезда врачей Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1895. – Т. I. – 650 с.
689. Протоколы заседаний Общества подольских врачей за 1881 – 1882 гг. /Подготовил и издал д-р И.Ролле. – Каменец-Подольск, 1883. – 136 с.
690. Нейман Ч. Памяти Иосифа Иосифовича Ролле /Чеслав Нейман // Труды Общества подольских врачей. Протоколы за 1893-1894 гг. – Каменец-Подольск, 1895. – Т.1. – С.3-17.
691. Отчет Каменец-Подольского местного правления Российского общества Красного креста за 1879 год. – Каменец-Подольский. 1880. – 60 с.
692. Кукурудзяк М.Г. Місіонери добродійності і милосердя / М.Г. Кукурудзяк, С.П. Кармалюк, В.П. Волошина. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.14-15.
693. Numizmatyczno – archeologiczne wiadomości. – Warszawa, 1889. – 1910. – Т.1-10.
- 694.А.П. (Прусевич). М.И. Грейм / А. Прусевич // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подільськ, 1911. – Вып. 11. - С. 411-415.
695. Паравійчук А.Г. Краєзнавець М.Й. Грейм і його пера фотодрукарня у Кам'янці-Подільському / А.Г. Правійчук // Матеріали третьої Подільської історико-краєзн. конф. – Львів, 1970. – С. 67-69.

696. Матвеев А.Ю. Владислав Гурский / А.Ю. Матвеев //Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали Міжнар. наук. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С.23-25.

697. D-r. Antoni J. (Rolle). Aleksander Darowski / D-r. Antoni J. // Rocznik literacki. – Lwów, 1874. – S. 58-62.

698. Осетрова Г. Адам Плуг /Галина Осетрова //Подільянин (м.Кам'янець-Подільський). - 1993. – 5 трав. – С.3.

699. Баженов Л.В. Архієпископ, ректор, учений (дослідник Поділля Митрофан Сіماشкевич) / Л.В. Баженов, О.М. Кошель // Освіта, наука і культура на Поділлі: наук. зб. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.197-202.

700. Доронович Моесей Захарович //Подольские епархиальные ведомости. – 1891. - №38. – С.973-988.

701. Баженов Л.В. Видатний історик Поділля В.К. Гульдман / Л.В. Баженов // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали наук.-краєзн. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 235-237 (Ін-т історії України НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців та ін.).

702. D-r. Antoni J. Z Korespondencji J.I. Kraszewskiego / D-r. Antoni J. // Niwa. - 1887. – № 1-7.

703. Крип'якевич І.П. П'ятидесятиліття наукової праці Є.Сіцінського / І.П. Крип'якевич // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т.151. – С. 217-223.

704. Прокопчук В.С. Подільське церковне історико-археологічне товариство / В.С. Прокопчук //Шоста Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства: доповіді. – Луцьк: Волинь. держ. ун-т ім. Л.Українки, 1993. – С.79-80.

705. Земський Ю.С. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет /афтореф. дис... канд. іст. наук (07.00.01) /Ю.С. Земський. – К., 1998. – 20 с.

706. Кошель О.М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) /

О.М. Кошель. – Київ; Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1998. – 69 с.

707. Лисий А.К. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А.К. Лисий // Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795-1995. – Вінниця, 1995. – С.41-51.

708. Павлович А. Известие о Комитете, учрежденном при Подольской духовной семинарии для церковно-исторического описания Подольской епархии / А. Павлович // ПЕВ. – 1866. - № 2. – С.59-61.

709. Кошель О.М. За віру православну – віру українську (подільський просвітитель ХІХ ст. протоієрей В.Я.Гречулевич) / О.М. Кошель // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т.3. – С.42-46.

710. Лобатинский С.М. Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской губернии с историческим очерком Брацлавского воеводства / С.М. Лобатинский // ПЕВ. – 1875. - № 1,3,4,5.

711. Симашкевич М.В. Историко-статистическое заштатного города Хмельника / М.В. Симашкевич // ПЕВ. – 1869. - № 10-13.

712. D-r. Antoni J. Czasowa komisja archeograficzna na „Centrale Kijowskim archiwum” i ich wydawnictwa / D-r. Antoni J. // Kraj. – 1882. – № 35.

713. D-r. Antoni J. Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie / D-r. Antoni J. – Kraków, 1872. – 15 s.

714. D-r. Antoni J. Drukarni na kresach multańskich / D-r. Antoni J. – Kraków, 1872. – 16 s.

715. Пашківський Ф.Б. Видавнича діяльність друкарні кармелітів у Бердичеві ХVІІІ – ХІХ ст. / Ф.Б. Пашківський // Житомирщина крізь призму століть: наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.44-45.

716. Яворовский Н.И. Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии / Н.И. Яворовский // ПЕВ. – 1883. - № 44. – С.839 – 840.

717. А. М-р. (Маркевич О.) [рец. на кн.: Материалы для истории Подольской губернии. - Каменец-Подольск, 1885] / А. М-р // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. - С.693-696.

718. Венгрженовский С.А. Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве / С.А. Венгрженовский //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1890-1891. – Вып. 5. - С.1-186.

719. Сецинский Е. По поводу учреждаемого в г. Каменец-Подольском епархиального Древнехранилища / Е.И. Сецинский // ПЕВ. – 1890. - № 3. – С.79-86.

720. Яворовский Н.И. Воспоминания о высокопреосвященном Дмитрие, бывшем архипастыре подольском / Н.И. Яворовский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. - С.401-404.

721. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии / В.К. Гульдман. - Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1901. – 405 с.

722. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящего при нем епархиального Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ. – 1892. - № 26.

723. Коллекция доктора Ролле в Каменец-Подольском //Археологические известия и заметки. – СПб., 1897. – Т.2. – С. 316-317.

724. Сецинский Е. Описание предметов старины епархиального древнехранилища / Е.И. Сецинский. - Каменец-Подольск, 1904. – Вып. I. – 130 с.

725. Баженов Л.В. М.С.Грушевський і Поділля / Л.В. Баженов // Дивокрай: наук.-краєзн. альманах. – Хмельницький: Поділля, 1997. - Вип.2. – С.79-81.

726. Открытие бесплатной больницы в г.Каменец-Подольске // ПЕВ. – 1884. - № 39. – С.770-771.

727. Открытие приюта для слепых в г.Каменец-Подольске // ПЕВ. – 1884. - № 39. – С.846.
728. Открытие Каменец-Подольского комитета миссионерского общества и список его членов // ПЕВ. – 1885. - № 29. – 645-646.
729. Открытие общины сестер милосердия Красного креста //Под. губ. вед. – 1891. – 30 марта.
730. Доктор И.И.Ролле (Некролог) // ПЕВ. – 1894. - № 4. – С.448-449.
731. Літературознавчий словник-довідник: 2-е вид., випр., доп. / Ред. рада: Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: Вид. центр "Академія", 2007. – 752 с. (Nota bene).
732. Киевская старина, 1888. – Т. XXI. – Кн. 6. – С. 306-307.
733. Sowiński L. Studia nad ukraińską literaturą dzisiejszą / L. Sowiński. – Wilno, 1860. – 98 s.
734. Sowiński L. Rys dziejow literatury polskiej: W 6 t. / L. Sowiński. – Wilno, 1874-1878. - Т. I-6.
735. Осіпян О.Л. Економічний розвиток вірменських колоній на Галичині, Поділлі та Буковині в XV – XIX ст. /автореф. дис... канд. іст. наук. (07.00.01) / О.Л. Осіпян. – Дніпропетровськ, 1998. – 20 с.
736. Rolle J. Szkic higieny Podola na tle statystyki oparty / J. Rolle // Pamiętnik Towarzystwa lekarskiego Warszawskiego. – Warszawa, 1863. – Т. 3. – S. 1- 49; Окр.: відб.: Warszawa, 1864. – 48 s.
737. Ролле И. Материалы для медико-топографического и гигиенического описания Подольской губернии / И. Ролле. – Каменец-Подольск: Под.губ. стат. комитет, 1866. – С.1-48.
738. Памятная книга Подольской губернии за 1866 год. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1866. – 264с.
739. Dr. Antoni J. Wrażenia z wędrówki w 1879 roku / Dr. Antoni J. // Kłosy. -1879. - Т. 28, 29.
740. Kamieniec. Materiały do historii miasta. Zebrał J.R. (Rolle) // Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1866. – S. 120-142.

741. Ролле И. Жванец на Днестре / И. Ролле; пер. с польс. учителя Каменец-Подольской гимназии И.Жака // Пятьдесят первый год существования Каменец-Подольской гимназии. – Каменец-Подольск, 1885. – С.1-24; Окр. відб.: Каменец-Подольск, 1885. – 24 с.

742. Тарасов Ю.М. Історія Поділля в працях А.Ролле / Ю.М. Тарасов // VII Подільська історико-краєзн. конф.: Секція історії дожовтневого періоду: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.15-16.

743. Konfederacja Barska. Korespondencya między St. Augustem a Ksawerym Baranieckim. – Kraków, 1872. – 252 s.

744. Ковальський М.П. Внесок польських істориків XVIII – початку ХХ ст. в розширенні джерельної бази історії України / М.П Ковальський //Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 2. Spotkania Polsko – Ukraińskie /pod. red. S.Kozaka. – Warszawa, 1994. – С. 54-65.

745. Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо – статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1901. – 680 с.

746. Dr. Antoni J. Po małych drogach /Dr. Antoni J. // Kłosy. – 1884. – № 974, 975, 977, 983; 1885. – Nr 1038 – 1041.

747. Dr. Antoni J. Z przeszłości Polesia Kijowskiego / Dr. Antoni J. // Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne. – Warszawa, 1882. – 286 s.

748. Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne: Ser. 4. / Dr. Antoni J. – Warszawa; Kraków, 1884. – Т. 1-2.

749. Dr. Antoni J. Po inkursyi kozackiej / Dr. Antoni J. – Kraków, 1890. – 138s. Пер. рос. мовою „Побожье в XVII і XVIII в. К истории польського землевладения в Брацлавщине” //Киевская старина. – 1890. - № 9, 11,12.

750. Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne: Ser. 8. / Dr. Antoni J. – Warszawa, 1891. – 349 s.

751. Dr. Antoni J. Z życia ormian kamienieckich w XVII – XVIII wieku / Dr. Antoni J. // Swiat. – 1891. – № 12, 13, 14.

752. Сецинский Е. Бакота - древняя столица Поднесья / Е.И. Сецинский // ПЕВ – 1899. - № 46-49.
753. Винокур І.С. Бакота – столиця давньоруського Поднесья / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
754. Баженова С.Е. Волинь у творчості Й.Й. Ролле / С.Е. Баженова // Бердичівська земля в контексті історії України: наук. зб. "Велика Волинь". Т. 19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 45-46.
755. Dr. Antoni J. Opis dokumentów przechowywanych w archiwum Wileńskie do generał – gubernatorstwa / Dr. Antoni J. // Kraj. – 1885. - № 48.
756. Dr. Antoni J. Spis dzieł ks. Józefa Jabłonowskiego, wojewody nowogrodzkiego / Dr. Antoni J. // Przegląd Bibliograficzno- archeograficzny. – Warszawa, 1883. -145 s.
757. Dr. Antoni J. Kartka z dziejów Uniwersytetu Kijowskiego. Z pamiątek zmarłego kolegi (W. Rudnickiego) / Dr. Antoni J. // Kurier Polski. – 1881. – № 25-29.
758. Chołoniewski S. Opis podróży kijowskiej w r.1840 / Rukopis wydał dr. Antoni J. (Rolle) / S. Chołoniewski. – Lwów, 1886. – 155s.
759. Dr. Antoni J. Z niedaliekiej przeszłości /Dr. Antoni J. // Dziennik Poznański. – 1892. – № 125.
760. Dr. Antoni J. Szkicy i opowiadania / Dr. Antoni J. Ser.5. – Warszawa – Kraków, 1886. – 465s.
761. Dr. Antoni J. Niewiasty kresowe / Dr. Antoni J. – Warszawa, 1883. – 224 s.
762. Dr. Antoni J. Kobiety Czyguryńskiego dworu / Dr. Antoni J. // Dr. Antoni J. Sylwetki i szkice historyczne: Ser. 9. – Kraków, 1893.
763. Dr. Antoni J. Ostatni dragomani Rzeczypospolitej / Dr. Antoni J. // świat. – 1892. – № 6-7.
764. Dr. Antoni J. Generał Józef Orłowski / Dr. Antoni J. // Kraj. – 1886. – № 11.

765. Dr. Antoni J. Sobieski i kozacy /Dr. Antoni J. // Kłosy. 1883. – Т.37.

766. Ролле И. Судьба красавицы / И. Ролле //Киевская старина. - 1887. - № 1.

767. Антоній Йосип Ролле. Фатальна красуня. На Шпаковому шляху: Оповіді з минулого /Антоній Ролле; передмова І.Г.Шульги. – Вінниця, 1990. – 42 с.

768. Антоний И. Судьба красавицы. София Глявоне–Витте–Потоцкая / И. Антоний– К., 1994. – 120 с.

769. Dr.Antoni J. Trzy opowiadania historyczne / Dr.Antoni J. – Lwów, 1880. – 202 s.

770. W.M. Gawędy doktora Antoniego J. Rollego / W.M. //Kronika Rodzinna (Warszawa). – 1879. – S.460-465.

771. Антонович В.Б. [рец. на кн.: „D-r Antoni J. Niewiasty kresowe. Warszawa, 1883”] / В.Б. Антонович //Киевская старина. – 1882. - № 4. – С. 122-124.

772. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь / В.Б. Антонович //Киевская старина. – 1891. - № 9.

773. Антонович В.Б. [рец. на кн.: „D-r Antoni J. Opowiadania historyczne, Warszawa, 1882] / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1882. - № 12. – С.569-578.

774. Антонович В.Б. [рец.: на кн.: „D-r Antoni J. Opowiadania historyczne, Warszawa, 1883”] / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1883. - № 12. – С.122-124.

775. Антоний И.(Ролле И.) Доля мужика / И. Антоний //Волынь (Житомир). – 1888. - № 20-23.

776. Ролле И. На Шпаковом шляху / И. Ролле //Киевская старина. – 1887. - №4.

777. Яковлева Т.Г. Иван Богун: проблеми біографії / Т.Г. Яковлева // УІЖ. – 2000. - № 4. – С.150-162.

778. Ролле И. Савва Чаленко / И. Ролле //Киевская старина. – 1887. - № 12.
779. D-r Antoni J. Opowiadania historyczne: Ser. 6. / D-r Antoni J. – Lwów, 1887. – 383 s.
780. D-r Antoni J. Opowiadania historyczne: Ser. 8. / D-r Antoni J. - Warszawa, 1891. – 464 s.
781. D-r Antoni J. Dwie gawędy z przeszłości / D-r Antoni J. – Lwów, 1893. – 149 s.
782. D-r Antoni J. Syłwetki i szkice historyczne i literacki: Ser. 9. / D-r Antoni J. – Kraków, 1893. – 385 s.
783. D-r Antoni J. Kobiety na dworze Czygiryńskim w drugiej połowie XVII w. / D-r Antoni J. // Biblioteka Warszawaska. – 1893. – № 7-10.
784. Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. / И. Ролле //Киевская старина. – 1894. - № 2-3.
785. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст. / Й. Ролле // УІЖ. – 1991. - № 3-4.
786. Ролле І. Жінки при Чигиринському дворі в другій половні XVII ст. / І. Ролле ; прим. І.О.Гуржія. – К.: Україна, 1994. – 58 с.
787. Al. K.S.p. Doktor Antoni (Józef Antoni Rolle) // Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1894. - № 4-5.
788. D-r Antoni Józef (Rolle) // Tygodnik Powszechny. - Warszawa, 1894. - № 20.
-